

**QAZAQSTAN RESPÝBLIKASYNYŇ BILIM JÁNE GÝLYM MINISTRLOGI
S. TORAIÝROV ATYNDAĜY PAVLODAR MEMLEKETTİK ÝNIVERSITETI**

**МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН
ПАВЛОДАРСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ ИМЕНИ С. ТОРАЙГЫРОВА**

**«XI TORAIÝROV OQÝLARY» ATTY
HALYQARALYQ GÝLYMI-TAJIRIBELIK
KONFERENSIASYNYŇ MATERIALDARY**

**МАТЕРИАЛЫ МЕЖДУНАРОДНОЙ
НАУЧНО-ПРАКТИЧЕСКОЙ КОНФЕРЕНЦИИ
«XI ТОРАЙГЫРОВСКИЕ ЧТЕНИЯ»**

ТОМ 2

**PAVLODAR
2019**

ӘОЖ 001 (574) (063)
КБЖ 72 (5 Каз)
О-42

Редакция алқасының бас редакторы:

Бегентаев М. М., э.ғ.д., профессор С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті ректорының м.а.

Жауапты редактор:

Ержанов Н. Т., б.ғ.д., профессор, С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университетінің Ғылыми жұмыс және инновациялар жөніндегі проректоры

Редакция алқасының мүшелері:

Абишев К. К., Ахметов Қ. Қ., Бегімтаев Ә. И., Бексейітов Т. К., Испулов Н. А., Кислов А. П., Кудерин М. Қ., Эрназаров Т. Я.

Жауапты хатшылар:

Аубакиров А. М., Агибаева А. Ж., Ақылбекова Р. А., Альмишева Т. У., Акинбекова Н. Ж., Ганиева Ә. С., Каппасова Г. М., Камашев С. А., Куниязова А. Ж., Новоселова Е. А., Кашканова Р. С., Куанышева Р. С., Ксембай Б. М., Кривец О. А., Кофтанюк Н. В., Мухина Р. А., Мусабекова М. Н., Мусина А. Ж., Несмеянова Р. М., Жуманбаева Р. О., Еликпаев С. Т., Таскарина А. Е., Шабамбаева А. Г., Погожева Е. Ю., Тулкина Р. Ж., Титков А. А., Шаркова А. В., Петров И. В., Жумадилова А. К., Звонцов А. С., Ткачук А. А., Зарипов Р. Ю., Мусаханова С. Т., Никифорова В. Г., Чидунчи И. Ю., Ысқақ Б. Ә., Уахитов Ж. Ж., Юн. А. А.

О-42 «XI Toraiǵyrov oǵylary» : Halyqaralyq ǵylymi-tajiribelik konferensiasynuy materialdary. – Павлодар : С. Торайғыров атындағы ПМУ, 2019.

ISBN 978-601-238-990-6 (жалпы)
Т. 2. – 2019. – 331 б.
ISBN 978-601-238-992-0

Жинақ көпшілік оқырманға арналады.
Мақала мазмұнына автор жауапты.

ӘОЖ 001 (574) (063)
КБЖ 72 (5 Каз)

ISBN 978-601-238-992-0 (Т.2)
ISBN 978-601-238-990-6 (жалпы)

© С. Торайғыров атындағы ПМУ, 2019

1 Секция. Қазіргі кезеңдегі білім беру үрдісінің барысы
1 Секция. Современное состояние рынков труда и образовательных услуг

ПРЕПОДАВАНИЕ ДИСЦИПЛИН МУЗЫКАЛЬНО-ТЕОРЕТИЧЕСКОГО ЦИКЛА С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ ИНФОРМАЦИОННО-КОММУНИКАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ

АБЕТОВА Д. С.

преподаватель 1 категории, ГУ «Комплекс «Музыкальный колледж – музыкальная школа-интернат для одаренных детей», г. Павлодар

В настоящее время значительно увеличилась роль информационных технологий в жизни людей. Современное общество включилось в общеисторический процесс, называемый информатизацией, который включает в себя доступность любого гражданина к источникам информации, проникновение информационных технологий в научные, производственные, общественные сферы, высокий уровень информационного обслуживания. Процессы, происходящие в связи с информатизацией общества, способствуют не только ускорению научно-технического прогресса, интеллектуализации всех видов человеческой деятельности, но и созданию качественно новой информационной среды социума, обеспечивающей развитие творческого потенциала человека [1].

Высшие учебные заведения вправе на конкурсной основе разрабатывать и внедрять инновационные образовательные учебные программы, содержащие новейшие технологии и методы обучения, направленные на дальнейшее развитие и совершенствование системы образования [2]. Нужно повышать компьютерную грамотность, в том числе за счет различных программ, активнее осваивать информационные технологии [3].

В конце XX и начале XXI века отмечается распространение информационных технологий практически во всех сферах деятельности человека, включая образование. В области образования имеют место процессы компьютеризации, интернетизации, а также информатизации. В результате такого преобразования повышается качество, эффективность и доступность образования. Образование характеризуется направленностью на личностно-ориентированное обучение и развитием творческих способностей обучаемых, а также внедрением информационных и коммуникационных

технологий в образовательный процесс, созданием единого интерактивного образовательного информационного пространства и, наконец, переходом к открытому образованию. Совершенствование информационных коммуникационных технологий (создание локальных и глобальных сетей, баз данных и знаний, а также экспертных систем) формирует специфическую учебную информационную компьютерную область, которая обогащает традиционные формы обучения. Быстрое развитие информационных коммуникационных технологий позволяет реализовать два главных принципа будущей системы образования: принцип доступности и принцип непрерывности. Именно информационные и телекоммуникационные технологии сделали личностно-ориентированное образование более доступным.

В последние годы в общеобразовательных школах, колледжах и ВУЗах все чаще прибегают к использованию информационных технологий при изучении большинства учебных дисциплин, происходит информатизация сферы образования.

Под информатизацией понимается активный процесс введения компьютерной техники и новых информационных технологий в различные сферы производства, образования, общественной и личной жизни людей. Информатизация в значительной степени преобразовала процесс получения знаний. Новые технологии обучения на основе информационных и коммуникационных делают образовательный процесс более интенсивным, повышают скорость восприятия, понимания и, что важно, глубину усвоения большого объема знаний.

Современное профессиональное образование с переходом на новую модель образования нуждается в новом типе преподавателя - творчески думающем, обладающем современными методами и технологиями образования, приемами психолого-педагогической технологии, способами самостоятельного конструирования педагогического процесса в условиях конкретной практической деятельности, умеющим прогнозировать результат педагогической деятельности.

Новые информационные технологии, внедряемые в образовании, способствуют его подъему на качественно новый уровень. Информационные технологии (ИТ) обучения – это педагогическая технология, применяющая специальные способы, программные и технические средства (кино, аудио и видеотехнику, компьютеры, телекоммуникационные сети) для работы с информацией [4].

Перед преподавателями детских музыкальных школ стоит задача сделать свои предметы интересными для всех, привить интерес к музыке, помочь учащимся раскрыть свои возможности, активизировать

их познавательную деятельность. Уже сегодня значительное место в обучении занимает внедрение новых ИКТ.

В связи с этим появилась возможность качественно улучшить процесс обучения в музыкальной школе, а именно новый подход в преподавании музыкально-теоретического цикла, повысить интерес знаний у учащихся, что поможет обеспечить высокий уровень мотивации и индивидуализировать обучение. Что определило тему статьи «Преподавание дисциплин музыкально-теоретического цикла с использованием информационно-коммуникационных технологий на базе ГУ «Комплекс «Музыкальный колледж-музыкальная школа-интернат для одаренных детей» г. Павлодар.

Практическая значимость исследования заключается в описании способов применения информационно-коммуникационных технологий в процессе преподавания музыкально-теоретических дисциплин в ГУ «Комплекс «Музыкальный колледж-музыкальная школа-интернат для одаренных детей», г. Павлодар с целью повышения эффективности обучения.

В педагогике существует понятие информационной технологии обучения. Это понятие характеризует процесс подготовки и передачи информации обучаемому. Средством осуществления данного процесса выступают компьютерная техника и программные средства. В информационных технологиях обучения выделяются два компонента, служащих для передачи учебной информации: технические средства: компьютерная техника и средства связи; программные средства, которые могут быть различного назначения. Педагогические цели применения информационных технологий заключаются: в развитии личности, то есть в развитии мышления, эстетического воспитания, развитии умений экспериментально-исследовательской деятельности, формировании информационной культуры. в выполнении социального заказа: осуществление общей информационной подготовки пользователя (так называемая «компьютерная грамотность»), подготовки специалиста в какой-либо сфере; в интенсификации учебно-воспитательного процесса, что предполагает повышение эффективности и качества обучения, обеспечение мотивов познавательной деятельности, углубление межпредметных связей за счет интеграции информационной и предметной подготовки.

В настоящее время существует большое количество различных классификаций и типологий педагогических программных средств. По методическому назначению педагогическими программными средствами могут выступать:

- компьютерные учебники (уроки);
- программы-тренажеры (репетиторы);
- контролирующие (тестовые оболочки);
- информационно-справочные (энциклопедии);
- имитационные;
- моделирующие;
- демонстрационные (слайд- или видеофильмы);
- учебно-игровые;
- досуговые (компьютерные игры: ролевые, логические, спортивные и др. типы).

Применение новых информационных технологий в музыкальном образовании позволяет оптимизировать средства, формы и методы обучения, находить рациональные решения тех или иных учебных задач, выбирать целесообразные пути совершенствования учебного процесса, способствует преодолению ряда трудностей, возникающих при традиционной форме преподавания.

Существуют следующие виды компьютерных образовательных программ:

- электронный учебник;
- электронная музыкальная энциклопедия;
- библиотечные информационно-поисковые системы;
- компьютерные программы контроля знаний.

На сегодняшний день музыкальные компьютерные программы разрабатываются по следующим основным направлениям музыкального обучения:

- воспитание художественного мышления музыканта;
- формирование практических навыков;
- развитие музыкальных способностей;
- творческая деятельность; изучение основных понятий терминов;
- программы, дающие теоретические знания – они направлены на усвоение учащимися закономерностей и правил построения музыкальных произведений, основных теоретических понятий.

Программы, как правило, содержат игровые и учебные разделы, в которых объясняются многие музыкальные термины, элементы музыкальной грамоты и теории музыки, тестовые задания на определения нот, аккордов и т. д.

Программы, предназначенные для обучения в наглядной форме основам элементарной теории музыки, сольфеджио, гармонии, полифонии представляют собой имитацию урока по одной из теоретических дисциплин в соответствии с традиционной формой

занятий или нацелены на выработку отдельных навыков, требующих длительных тренировочных упражнений. При этом программа должна вести педагогический диалог с учащимся, иметь обратную связь и давать оценку.

Программы, направленные на развитие слуха – включают в себя различные тренинги для выработки чистоты интонации, гармонического, мелодического слуха и т. д. Они содержат разновидности слухового диктанта, позволяющего тренироваться в определении нот, интервалов, гамм и т. д. и упражнения с графической фиксацией высоты тона для контроля чистоты интонации.

Программы по музыкальной литературе – это могут быть книги, энциклопедии, небольшие иллюстрированные справочники по различным музыкальным произведениям, содержащие набор музыкальных произведений в виде MIDI-файлов, краткие биографии соответствующих композиторов и музыкантов, небольшую викторину на этот материал. Тексты программ по истории музыки и музыкальной литературе иллюстрируются слайдами и репродукциями, фрагментами из музыкальных произведений, видеофрагментами, могут содержать дикторский текст, сопровождаемый слайд-шоу из подобранных музыкальных и художественных произведений и статьи.

С помощью таких программ можно познакомиться с творчеством композиторов различных стран и эпох, узнать их биографии, получить информацию о созданной им музыке, разобрать некоторые фрагменты по нотам, узнать о различных жанрах музыкального искусства, знаменитых певцах и музыкантах, о музыкальных инструментах. Гиперссылки позволяют быстро переходить из одной части программы в другую. Программы имеют возможность разветвленного поиска: по имени композитора, исполнителя, метке, типу музыкального произведения и периоду времени или по определённой тематике.

Программы, дающие знания и навыки по специальности – они обеспечивают, естественно до определённого уровня, овладение каким-либо музыкальным инструментом (на фортепиано или синтезаторе, гитаре).

Программы, развивающие творческие способности. Как правило, это игровые обучающие программы общеразвивающего направления. С их помощью дети учатся сочинять или, например, составлять как из кубиков, несложные мелодии, играют с разными вариантами ритма, инструментов и создают уже свои композиции.

Комбинированные программы – содержат знания по истории, теории музыки, основам композиции. Включают в себя лекции, упражнения, игры, развивают творческие способности. Новые

информационные технологии всё шире применяются в современной музыкальной практике, став частью современной культуры.

Появляются всё новые и новые разновидности электронных музыкальных инструментов (синтезаторы, сэмплеры, музыкальные компьютеры). Применение систем мультимедиа в музыкальном образовании позволяет использовать для учебных целей записанные на лазерных компакт-дисках музыкальные энциклопедии, книги, справочники, различные антологии.

Современный урок музыки – это урок, в ходе которого применяются современные педагогические технологии, компьютерные технологии, используются электронные музыкальные инструменты. Урок музыки характеризуется созданием творческой обстановки, так как содержание музыкальных занятий составляют эмоции и их субъективное переживание. Подобное специфическое содержание обуславливает выбор разнообразных методик, видов работы и новых мультимедийных средств.

Музыкальные компьютерные технологии открыли принципиально новый этап технического воспроизводства музыкальной продукции: в нотопечатании, в жанрах прикладной музыки, в средствах звукозаписи, в качественных возможностях звуковоспроизводящей аппаратуры, в театрально-концертной деятельности, в звуковом дизайне и трансляции музыки.

Одним из ведущих направлений в области музыкальной педагогики XXI века выступает знакомство обучающихся с информационно-компьютерными технологиями. Освоение информационно-компьютерных технологий объективно необходимо: во-первых, для профессиональной подготовки композиторов и исполнителей, во-вторых, для использования как источника вспомогательного учебного материала (справочного, обучающего, редактирующего, звукозаписывающего, звуковоспроизводящего и т. п.). Компьютерные программы также используются в обучении игре на инструментах, в развитии музыкального слуха, в проведении прослушивания музыкальных произведений, в подборе мелодий, в аранжировке, импровизации, наборе и редактировании нотного текста. Компьютерные программы позволяют определять диапазон инструмента, беглость исполнителя в пассажах, исполнение штрихов и динамических оттенков, артикуляцию и т. п. Кроме того, компьютер позволяет разучивать пьесы с «оркестром». Он также может выступать как «тренажер» по дирижированию (с использованием телеаппаратуры). Компьютерные программы позволяют проводить музыкально-слуховой

анализ мелодий (тем) произведений в курсе истории музыки. Для многих музыкальных дисциплин компьютер представляется ценным источником библиографических и энциклопедических сведений.

Широко распространенные проектные задания с компьютерными презентациями, которые позволяют более наглядно представить либо иллюстративный материал. Внедрение новых информационных технологий в обучении определяет модификацию устоявшихся организационных форм и методов обучения. Новые современные методы обучения призваны реализовывать идеи личностно-ориентированного и развивающего обучения, усиление всех ступеней учебно-воспитательного процесса, повышения его эффективности и качества.

Использование новых информационных технологий в учебно-воспитательном процессе инициирует процессы развития наглядно-образного и теоретического типов мышления, а также благоприятно влияет на развитие творческого, интеллектуального потенциала обучающихся.

Информационные технологии – это неотъемлемый компонент процесса обучения музыке и связанных с ней предметов. Возможности информационных технологий позволяют повысить эффективность обучения как в других, так и в преподавании музыкальных дисциплин. Развитие компьютерных технологий в музыке перспективно, актуально и объективно необходимо.

Грамотное и систематическое применение информационных компьютерных технологий дает обучающимся, преподавателям, научным работникам возможность более эффективного распределения времени, реализовывать творческий потенциал.

Таким образом, невозможно представить обучение, работу и современную жизнь в целом без информационных технологий. Сегодня институты, университеты, гимназии, школы, колледжи, техникумы и даже детские сады оснащены новейшей компьютерной техникой.

В ГУ «Комплекс «Музыкальный колледж-музыкальная школа-интернат для одаренных детей» г. Павлодар созданы благоприятные условия для того, чтобы преподаватель овладел информационно-коммуникационными технологиями включающие в себя различные компьютерные программы.

Использование мультимедийной презентации на уроках «Музыкальной литературы» в ГУ «Комплекс «Музыкальный колледж-музыкальная школа-интернат для одаренных детей» г. Павлодар, как средство создания ситуации занимательности повышает интерес учащихся к учебной деятельности и качеству образования. Важнейшее из условий, которое способствует возникновению заинтересованного отношения

к произведениям искусства – мотивация учебно-познавательной деятельности учащихся, а также их активные и сознательные действия, направленные на освоение изучаемого материала.

ИКТ на уроке «Музыкальная литература» сочетают в себе много компонентов, необходимых для успешного обучения учащихся в ГУ «Комплекс «Музыкальный колледж-музыкальная школа-интернат для одаренных детей» г. Павлодар. Это, прежде всего, телевизионное изображение; анимация; графика; звук. Грамотное использование информационно-коммуникационных технологий помогает решить нехватку наглядных пособий, преобразить традиционное преподавание предмета «Музыкальная литература» оптимизировать процессы понимания и запоминания учебного материала, а также поднять на более высокий уровень интерес к предмету «Музыкальная литература» в ГУ «Комплекс «Музыкальный колледж-музыкальная школа-интернат для одаренных детей» г. Павлодар.

Кроме того, фрагменты уроков, на которых используются мультимедийные презентации, отражают один из главных принципов создания современного урока – принцип привлекательности. Благодаря мультимедийным пособиям, учащиеся в ГУ «Комплекс «Музыкальный колледж-музыкальная школа-интернат для одаренных детей» г. Павлодар отличаются высокой активностью на уроках (высказывают своё мнение, размышляют, рассуждают). Демонстрационный зрительный ряд выполняет функцию эмоционально-эстетического фона восприятия музыки. Основой развития музыкального мышления учащихся становится неоднозначность их восприятия, множественность индивидуальных трактовок, разнообразие вариантов «слышания» – «видения» конкретных музыкальных произведений, что позволяет им устанавливать разнообразные интонационно-образные связи музыки с историей, литературой, различными видами изобразительного искусства, архитектурой, художественной фотографией и т.п.

Таким образом, в ходе опытно-экспериментальной работы реализация определенного нами комплекса инновационных методов с применением ИКТ дала положительные результаты, что подтверждено соответствующими показателями в классе, где обучение проводилось по методике обучения с применением ИКТ.

В общепринятой практике преподавания музыкально-теоретических дисциплин в ГУ «Комплекс «Музыкальный колледж-музыкальная школа-интернат для одаренных детей», г. Павлодара инновационные методы обучения учитывались возрастные особенности

школьников, специфику их психического развития и потому различны для начального, среднего и старшего звена обучающихся.

Разработанные программы и инновационная методика позволяют интенсифицировать процесс обучения и повысить качество теоретических знаний и практических навыков учащихся в ГУ «Комплекс «Музыкальный колледж-музыкальная школа-интернат для одаренных детей» г. Павлодар.

Содержание и методология теоретического обучения учащихся в ГУ «Комплекс «Музыкальный колледж-музыкальная школа-интернат для одаренных детей» г. Павлодар. расширены за счет разработки и внедрения информационно-коммуникационных технологий, способствующих формированию всесторонне развитой личности.

ЛИТЕРАТУРА

1 Закон Республики Казахстан от 27 июля 2007 года № 319-III «Об образовании» (с изменениями и дополнениями по состоянию на 10.07.2012 г.)

2 Послание Президента РК Н. А. Назарбаева. Астана, 27.01.2012.

3 **Заболотская, И. В., Терентьева, Н. А.** Новые информационные технологии в музыкальном образовании // «Проблемы информатизации» теоретический и научно-практический журнал 1996. №4. Исправных Т. В.

4 Информационные технологии на уроках музыки / Т. В. Исправных. // Преподавание музыки. – 2007. – № 10. – С. 15.

ЖАҢАРТЫЛҒАН БІЛІМ МАЗМҰНЫ БОЙЫНША ОҚЫТУДЫҢ ТИІМДІ ЖОЛДАРЫ

БАҚБАЕВА З. С.

қазақ тілі мен әдебиет пәнінің мұғалімі, № 18 ЖОББМ, Екібастұз қ.

*«Қоғам неғұрлым танылған сайын, тек өзінің
болашағына жақсы ықпал ететін дәстүрлерді
ғана сақтап, оларды ұрпақтан-ұрпаққа
жауапкершілігін соғұрлым танытын болады.
Мектеп – осы мақсатқа жетудегі бірден-бір
басты құрал».*

Джон Дьюи.

Тәуелсіз ел тірегі – білімді ұрпақ десек, жаңа дәуірдің күн тәртібінде тұрған мәселе – білім беру, ғылымды дамыту. Өркениет біткеннің өзегі – ғылым, тәрбие екендігіне ешкімнің таласы жоқ. Осы орайда білім ордасы – мектеп, ал мектептің жаны мұғалімдердің басты міндеті – өз ұлтының тарихын мәдениетін, тілін қастерлей және оны жалпы адамзаттық деңгейдегі рухани құндылықтарға ұштастыра білетін тұлға тәрбиелеу. Қоғам болашағы – жас ұрпақтың бойына адамгершілік, ізгілік, мейірімділік, ақыл-ой, сана-сезім қалыптастыратын білім беру мазмұнын жаңаша құру қажет.

«Сабақ беру – үйреншікті жай шеберлік емес, ол – үнемі жаңадан жаңаны табатын өнер» деген Жүсіпбек Аймауытовтың сөзін айта кету артық болмас.

Қазіргі заман талабының өзі оқушыны бірінші орынға қою, яғни мұғалім сабаққа бағыт беруші болып, оқушы өзіндік талдау жасап ізденуші, өздігінен білім алушы рөлін алады. Осы заманғы білім беру ісінің өзекті мәселесіне оқушыларға түсетін ауыртпалықты жою, олардың бойында оқуға деген қызығушылықты, белсенділік пен өз бетінше жұмыс істеу қабілетін арттыру жатады. Сабақ барысында оқушының ізденуі мен зерттеу дағдыларын қалыптастыра отырып, пәнге деген қызығушылықтарын арттыру мақсатында қолданылатын технологиялардың бірі – сын тұрғысынан ойлау технологиясы. Сын тұрғысынан ойлау дегеніміз – ой қозғай отырып, оқушының өз ойымен өзгелердің ойына сыни қарап, естіген, білгенін талдап, салыстырып, реттеп, сұрыптап, жүйелеп, білмегенін өзі зерттеп, дәлелдеп, тұжырым жасауға бағыттау өз бетімен және бірлесіп шығармашылық жұмыс жасау. Сын тұрғысынан ойлау – оқу мен жазуды дамыту бағдарламасы. Оқушыны мұғаліммен, сыныптастарымен еркін сөйлесуге, пікір таластыруға, бір-бірінің ойын тындауға, құрметтеуге, өзекті мәселені шешу жолдарын іздей отырып, қиындықты жеңуге баулитын бағдарлама. Оқушы – ізденуші, ойланушы, өз ойын дәлелдеуші. Мұғалім – әрекетке бағыттаушы, ұйымдастырушы. Сын тұрғысынан ойлауды дамыту бағдарламасы – әлемнің түкпір-түкпірінен жиылған білім берушілердің бірлескен еңбегі. Тәжірибені жүйеге келтірген Джинни Л. Стил, Куртис С. Мередит, Чарльз Тэмпл. Жобаның негізі Ж. Пиаже, Л. С. Выготский теорияларын басшылыққа алады [1, 20–21].

Мақсаты барлық жастағы оқушыларға кез келген мазмұнға сыни тұрғыдан қарап, екі ұйғарым бір пікірдің біреуін таңдауға саналы шешім қабылдауға сабақтарда үйрету. Біздің елімізге Джордж Соростың ашық қоғам институты, «Сорос-Қазақстан» қоры арқылы келген бұл технология орыс және қазақ тілдерінде мектеп тәжірибелеріне ене бастады.

«Сын тұрғысынан ойлау» ұғымы белгілі бір идеяларды қабылдай отырып, оның неге қатысты екенін зерттеу, оларды жеңіл септикалық ойларға қарсы қоя білу, салыстыра алу, сол идеяларға қарсы көзқарастармен тепе-теңдікте ұстап зерттеу, оларға сеніммен қарау деп түсіндіреді авторлар.

Сын тұрғысынан ойлау бағдарламасы қызығушылықты ояту, мағынаны тану, ой толғаныс кезеңдерінен тұрады.

Бірінші кезең «Қызығушылықты ояту» Кезеңнің мақсаты:

- оқушы өзінде қалыптасқан білімі мен түсініктерін өзектендіру;
- оқылатын тақырыпқа танымдық қызығушылықты ояту;
- оқушының белсенділігін ояту.

Оқылатын мәселелер бойынша не білетінін еске түсіреді, ақпаратты жүйелейді, жауап алуға қажетті сұрақтар қояды. Осы кезеңге қызмет ететін «Топтау», «Түртіп алу», «Болжау», «Әлемді шарлау», «Блум түймедағы», т.б. әдістер жинақталған.

Екінші кезең «Мағынаны тану». Кезеңнің мақсаты:

- жаңа ақпаратпен танысу;
- жаңа ақпараттармен өз білімімен ара-қатынас белгілеу.

Қолдануға болатын әдістер мен тәсілдер: «Жигсо», «Куббизм», «Семантикалық карта», «Концептуалдық кесте», «Ассоциация», «Екі жақты күнделік», «Қосымша журнал» т.б.

Үшінші кезең «Ой толғау». Кезеңнің мақсаты:

- қабылданған жаңа және ескі түсініктердің ара қатынасын ашу.
- оқылған материалды талдау және қорытындылау.
- тақырыпты мұнан әрі менгеру бағытын анықтау.

Мағынаны тану кезеңінде білімге сүйене отырып, бұрын және сабақ барысында не үйренгенін салыстырады. Қарастырған тақырыптың мәнін толық түсіну және өзіне қойылған мақсатты іске асыру үшін жаңа тақырыпты талдайды, қажеттісін іріктеп алады. Өзіне қойған сұрақтарға мағыналы жауап алғандарын бағалайды.

Алған білімдерін өмірмен байланыстырады, қорытынды нәтиже шығарады, өз бетімен жаңа идеяларды ойластырады. «Бес жолды өлең, «Еркін жазу, «Эссе, «Венн диаграммасы», «Кейіпкермен сырласу» т. б. әдістер қолданылады [2].

Сабақта тапсырма түрлері неғұрлым күрделенген сайын оқушылардың қызығушылығы арта түседі.

Мысалы, Сәкен Жүнісовтің «Ақырғы бәйге» шығармасын өту барысында «Блум таксономиясының қолданылуы;

Білу: Ас туралы не білесің? Ақан кім?

Түсіну: Күреңбай сыншы: «Апырмай,мақтаса мақтарлық, алдынан аң құтылмас, бойына шаң жұқтырмас,нағыз ауыздығымен кү тістеген жануар екен» – деген жолдарды қалай түсінесің?

Қолдану: Осы әңгіменің маңызы неде? Ат жарыстан қандай әсер алдың?

Талдау: Ақан серінің қайғысын қалай түсінесің? Кімдер жамандық істеді және неліктен деп ойлайсың?

Жинақтау: Әңгімеден қандай ой түйдің? Осы тақырып бойынша эссе жаз.

Бағалау: Бүгінгі таңда осындай адамдар бар ма? Оларға не айтар едің?

Сонымен бірге тақырыпты жан-жақты қамтуға мүмкіндік беретін «Куббизм» әдісін қолдану (Ф. Мүсіреповтің «Жаңа достар») оқушы қызығушылығын арттыра түседі.

1 Суретте – Қайроштың достарын суретте.

2 Салыстыр – Осы шығармаға ұқсас шығарма, кейіпкер бар ма?

3 Зертте – Ф. Мүсіреповтың қандай шығармалары бар?

4 Қолдан – Жаңа достардың психологиясын, мінезін суреттеген жерлерін әңгімеден тауып оқы.

5 Талда, колдан, қарсы шық – Олардың арасындағы достықты қолдайсың ба, әлде қарсысың ба?

Немесе 8-сыныпта Абай Құнанбайұлының «Он жетінші қарасөзін» өткенде «Блум түймедағы» әдісі бойынша сұрақтар құрастырып үйретудің маңызы зор.

1 Қарапайым сұрақ: Ақынның «Он жетінші қарасөзі» не туралы?

2 Нақтылау сұрағы: Қарасөз жазудағы мақсат не дейді Абай?

3 Интерпретациялық / түсіндірме / сұрақ: неліктен ғылым олардың таласына төреші болады?

4. Шығармашылық сұрақ: Қалай ойлайсың, қазіргі заман адамына қандай қасиеттер тән болуы керек?

5 Бағалау сұрағы: Абай қара сөздерінен қандай тәлімдік ой түйдің?

6 Тәжірибелік сұрақ: Ғылымның айтқан сөзімен келісесің бе, неге?

Бұл тәрізді жекелей, топта оқушылардың білім деңгейлерін көтеруге ретімен қолданылған тәсілдердің қай-қайсысы болмасын сабақтың сапасын арттырады. С. Мұратбековтың «Жусан иісі» шығармасын өткенде төмендегідей тапсырмалар орындалатын отырып, әр түрлі әдіс-тәсілдер арқылы ой түйінін қорытындылап шығаруға машықтандыру, кейіпкер бейнесіне талдау жасай отырып оқушылардың қиялы мен көркем сөйлеу қабілеттерін дамыту міндеттері жүзеге асырылады.

І кезең Ой қозғау

Бейнебаян көрсету. «Мен анамды сағындым»

Осы бейнебаянмен біз өткен тақырыптың арасында қандай байланыс бар? Бүгінгі әңгіме не туралы болмақ?

II кезең Мағынаны тану

2 Балалардың аянышты тағдырына себеп болған не?

I топ Салыстыру

Бейнебаяндағы жетімдер	Шығармадағы жетім бала
------------------------	------------------------

II топ Ассоциация

Бейнебаянда кімдер туралы айтылады?

Жетімдер деген кім?

Жетімдер

III топ Композициялық талдау жасау

IV топ Көркемдік ерекшелігіне талда / теңеу, эпитет ,т.б /

III кезең Ой толғаныс

Топтар бір-біріне әр бөлім бойынша сұрақтар қояды / әр топ 3 сұрақтан/

I топ – Рөлдік ойын. Аянмен танысу сәті

II топ – рөлдік ойын. Аянмен қоштасу

III топ – Ертеде бір жетім бала болыпты... Ертегі құрастыр

IV топ – Аянның болашақ өмірі. Болжау сурет.

Ой толғаныс кезеңінде «Еркін жазу», «Хат жазу», «Эссе», «Екі жақты күнделік» әдістерін қолдана отырып, әр сабақта жаңа идеялар,талас, пікірлер туғанда өз ұсыныстарын айтып,ой толғайды. Сыни тұрғыдан ойлау бағдарламасының әдістерін ұтымды пайдаланудың – оқытудың шығармашылық сипатын күшейтуде маңызы зор.Оқушының оқу еңбегіндегі ой дербестігін, оқу әрекетін жандандыра отырып, сөз өнерін түсініп тануға, ой көзімен зерделеуге негіз болады. Оқушы әрбір шығарманы оқығаннан кейін өз біліміне сараптама жасайды, нені білетінін, нені білмейтінін, болашақта қандай мәселелерді іздену керектігін айқындап отырады. Жазу үшін ой керек, өзіндік түсінік қажет. Жазу ішкі жан дүниеге үнілу. Сын тұрғысынан ойлаудың басты мақсаты – шәкірттердің ойлау қабілетін дамыту. Бұл ұмтылыс сонымен бірге оларда өзін – өзі тану дағдысын қалыптастырады. Көне қытай данасы Конфуций: «Өзгені таныған адам – дашышпан, ал өзін таныған адам бүкіл әлемді билейді», – деген екен. Ұстаздың мақсаты шәкіртін дамыта отырып, ақыл-ойын кеңейтіп, өздігінен білім алу жолдарын, әдіс-тәсілдерін үйрету. Нәтижесінде жеке тұлғаның танымдық белсенділігі, шығармашылық қабілеті артады. Қазіргі жаңару кезеңінде біздің қоғамымыздың ілгерілеу процесінде адам факторы және оны

жандандыру, ел өмірінің барлық жақтарын жаңарту бала тәрбиесінің мәні мен оның проблемасын күрделендіріп отыр. Осыған байланысты қазіргі заманғы мұғалімге жұмысындағы нәтижесінің сапасын арттырудың негізгі бағыты – барлық тәрбиелік істе әрбір баланы жеке тұлға деп танып біліп, жан-жақты қалыптастыруда талмай іздену мен жаңалықтан қалмау.

Қорыта келгенде жаңа білім беретін мектеп ұстаздарының алдындағы ең биік меже – әр пәннің өз мазмұнынан туындайтын сан алуан әмбебап тәсілдерді рет-ретімен жүйелеп шәкіртінің санасына ұмытылмастай етіп сіндіру. Сонымен қатар жаңа педагогикалық технологияларды пайдалану мұғалімге оқу процесінің құрылымын түбегейлі өзгертуге, оқушылардың дүниетанымдарын кеңейтуге және жеке қабілеттерін көре біліп, оны есепке ала отырып дамытуға толық жағдай жасауға мүмкіндік береді.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 **Сықымбекова, Н. М.** Оқушылардың шығармашылық қабілеттерін дамытудың жолдары / Н. М. Сықымбекова // Қазақ тілі Қазақстан мектебінде-Казахский язык в казахстанской школе. – 2009. – № 5. – 35–37 б.

2 **Тілеуова, С. С.** Оқушылардың дарындылығы мен шығармашылық қабілеттерін анықтау және оны дамыту жолдары / С. С. Тілеуова // Ұлағат. – 2011. – № 1. – 37–45 б.

3 **Сейтқожаева, Ә.** Оқушылардың шығармашылық қабілеттерін арттырудың тиімді / Ә. Сейтқожаева // Педагогикалық кеңес. – Педагогический совет. – 2012. – № 1. – 8–10 б.

4 Мұғалімге арналған нұсқаулық, «Назарбаев Зияткерлік мектептері» ДББҰ, 2014.

О ВЛИЯНИИ АЙТИ ТЕХНОЛОГИЙ НА СОВРЕМЕННЫЕ РЫНКИ ТРУДА

БЕДРИНЕЦ К. В.

студент, Павлодарский высший колледж управления, г. Павлодар

ТУРАНОВА Г. Д.

преподаватель, Павлодарский высший колледж управления, г. Павлодар

Скоро мы все потеряем работу, и дело в нас самих. В погоне за развитием, и улучшением жизни мы создаём настолько мощные изобретения, что те в свою очередь образуют мощный ком, который

подобно лавине сметает всё устаревшее со своего пути. Сейчас этим по- настоящему устаревшим может стать человек.

Основным страхом человека будущего, может стать то, что он просто не сможет устроиться на работу, потому что все рабочие места будут заняты, роботами. Но так как мы живём здесь и сейчас, давайте взглянем на наше время. Есть такая поговорка, «как США живёт сегодня, так Европа будет жить завтра», по мнению ведущих специалистов, крупные айти гиганты, разделило общество на касты, в которых перемещение и простое общение между ними крайне затруднено.

Если быть точным данная кастовая система сейчас очень активно применена в Сан-Франциско, а пошла она из кремниевой долины, где работают 90 % всех айти компаний мира, и воздействие её на сам город поистине уникально. Одним словом, существует три касты, первое место занимают важные венчурные предприниматели, с огромным количеством денег, их основная цель это найти небольшой развивающийся перспективный проект, вложится в него по минимуму и получить при этом максимум, и повторить так максимальное количество раз. Второй класс представляет из себя круг узких специалистов, которые хорошо оплачиваются первым классом, именно они катают снежный ком технологий и запускают его, они двигатель прогресса. Это своего рода средний класс, зарабатывающий прилично, и двигающий прогресс, как и любой другой средний класс. Третий класс, это класс сервиса, они зарабатывают куда меньше, чем второй класс и основной его задачей является обслуживание всех высших классов, это бариста, работники общепита, водители, и городские служащие. И вот мы спускаемся к четвертому классу, этот класс не имеет навыков второго класса и не трудолюбив как третий, у него нет денег для вложений в проекты и стартапы, да и на содержание самих себя у них тоже нет, это класс безработных и класс криминальных личностей. И во всём Сан-Франциско действует одна такая система, и что же это означает на практике?

На практике получается, что все четыре класса находятся на разных уровнях развития, как денежного, так и умственного, ведь чтобы, к примеру, не выпасть из 2 класса в 3, а то и в 4 нужно всегда поддерживать свои знания на практике, быть в тренде разработки ПО и ОС, то есть не только работать и стабильно получать но и учиться, и совершенствовать свои навыки. Также на сокращение общения между кастами способствует и наличие разного рода софта, к примеру, если вы столкнулись с хамоватым водителем из 3 класса, то писать вы будете в службу поддержки, а не напрямую скажете водителю. Ибо всё становится куда проще. Так что вот и выходит, что будущее экономики

и рабочих мест вертится вокруг айти индустрии. Система выглядит так, что крупные игроки рынка вкладывают деньги, кто-то работает, кто-то обслуживает работников, а кто-то остается вне игры. Всё это очень заметно, и на нашем примере, за последние 5 лет человечество стало уделять куда больше внимания не материальным ценностям, а цифровым.

И если вы думаете, что подобное может ждать нас только в антиутопическом будущем, то спешу вас разубедить. Если средняя зарплата увеличивается, то вместе с ней растут цены на продукты, на коммунальные платежи, на обучение и т.д., это яркое проявление инфляции, то есть обесценивание денег. Допустим, что определённая группа людей начинает получать много денег, и эта группа людей с каждым годом всё пополняется и пополняется, причем пополняется не только гражданами одной страны, но и гражданами из других стран. Вот и выходит, что узкий круг специалистов начинает принимать активное участие в формировании экономики, а коренное население, что не относится к этому кругу узконаправленных специалистов, постепенно уменьшает свое влияние на экономику. И в связи с этим происходит выдавливание местного населения, из их родной среды проживания, путем увеличения цен за жилье и услуги.

Давайте представим семью из четырех человек проживающих в Сан-Франциско, сколько им нужно зарабатывать в год, чтобы просто жить в этом городе? В год их минимальный доход должен составлять около 120 тысяч долларов. Для уточнения, не все катаются на Бентли, не у всех на руках Ролекс. Если мороженное стоит 2 доллара в других городах, то в Сан-Франциско оно стоит 20 долларов. Так же к примеру, цены на жильё за год с 2016 по 2017 год выросли на 20 %, а средняя цена, на небольшой домик недалеко от центра Сан-Франциско составляет более полтора миллиона долларов, и это не апартаменты люкс класса, это средний дом, с одной кухней и одним этажом. В то время как в соседних, городах Калифорнии средняя стоимость похожего дома составляет не больше 200 тысяч. В Нью-Йорке средней годовой доход равен 85 тысячам долларов, то есть в огромном шумном мегаполисе, столице мировой экономики, жить дешевле, чем в солнечном Сан-Франциско с малоэтажной застройкой. Причём дешевле на 40 %, а в соседнем городе Сан Диего средний годовой заработок составляет 50 тысяч долларов. Представьте, что в одной области есть два города, но чтобы жить, в одном тебе нужно зарабатывать 50 тысяч тенге, а жить в соседнем, тебе нужно заработать 150 тысяч тенге, и при этом за эти деньги вы будете абсолютно получать одинаковые услуги, и продукты. Поэтому в Калифорнии есть государственная система получения жилья, чтобы хоть как-то сгладить перевес ресурсов у первых

двух каст. И чтобы участвовать в программе, вы можете зарабатывать хоть все 120 тысяч долларов, то есть даже для такого дохода, требуется господдержка, и всё бы ничего, но нуждающиеся, не зарабатывают не 110, не 100 и даже не 90 тысяч долларов. По официальным заявлениям, господдержку зачастую получают семьи с годовым доходом в 20 тысяч в год, 16 тысяч, а то и 10 тысяч.

Мы рассматриваем кремниевую долину не со стороны разработок, и прорывных инвестиций, а со стороны состояния качества жизни. И пока наша с вами страна сидит на нефтяной игле, нам может казаться, что это всё далеко, да и может вообще никогда не случится. Но вспомните свою жизнь десять лет назад, а за десять лет, количество покупок по картам, выросло на 35 раз, то есть в 9 году ежегодно по карте совершались 486 миллионов покупок, а уже в 2017 году эта цифра возросла до 17000 миллионов покупок в год. И пока нам отключают горячую воду, Сан-Франциско живет совершенно другой жизнью, как часто вы слышали, что по городу гоняют роботы курьеры, что успешно выполняют свою работу по доставке еды и разных товаров. Теперь владельцам ресторанов не нужно платить за работу курьеров, да и общаться с клиентом практически не нужно, ему достаточно выбрать в приложении нужный товар и ждать, когда к нему приедет беспилотный дрон, и потом просто забрать свой заказ. И пока нас раздражает вонь мусорных полигонов, жителей Сан-Франциско раздражают роботы, одним словом местное население просто устало, что их город, да и они сами стали объектом экспериментов айтишников из кремниевой долины. И их настолько замучили роботы на улицах, что сначала, был издан закон, который обязывал владельцев роботизированной доставки сопровождать каждого робота человеком, а после данный закон ужесточил до ограничения использования роботов в городе, из 10000 тысячного парка роботов, по городу разрешено было ездить только 9, и то в сопровождении человека. Фактически, это означает, что роботов просто запретили на территории Сан-Франциско. Короче говоря, некоторые территории нашей земли, уже прошли фазы, роботы как идея, роботы в разработке, роботы на улицах, недовольство роботами, и государственный запрет роботов. И такие истории будущего происходят не только в Америке, в Барселоне, например, местные власти увеличили в два раза бригады инспекций местного жилья арендодателей на airbnb. И комментарии, которые дают власти и администрация airbnb крайне противоречивая. С одной стороны, владельцы квартир просто сводят концы с концами, пытаются выжить, сдают свою жилплощадь в аренду, а с другой стороны власти утверждают, что некоторые владельцы сдают по несколько квартир

и таким образом незаконно обогащаются. И это звучит как правда, ведь через приложение арендодатели, сдающие квартиры туристам в среднем получают в 3-5 раз больше прибыли, чем те, что сдают квартиры местным жителям. Или например Франция, где 4 года назад, прошла волна народных протестов, на которых водители такси выступали против удобного приложения uber, в итоге uber заблокировали, и блокировки uber происходят сейчас по всему миру, где-то полная блокировка, а где-то частичная, а где-то активно обсуждают. Произошло это потому-что, люди были попросту не готовы к тому, что их жизнь станет настолько простой, что им даже не нужно будет общаться.

В истории человечества, научно технический прогресс создавал новые рабочие места, вначале мы обрабатывали землю и засеивали ее зерном, потом мы отправились на заводы, где возводили корабли и машины, а сейчас наступило другое время, сейчас нам нужен оптимизатор, тот, кто сможет сделать, так чтобы 10 человек работали за 10000. Мы живём в интересное время, именно сейчас мы можем увидеть, как человек отправляют на обочину прогресса, и не только айтишники заинтересованы в оптимизации прогресса, но и всё человечество. В 1979 году на заводах GM работало около 850 тысяч человек, а выпускали GM около 5 миллионов автомобилей в год, на 2018 год GM выпускает 8 с половиной миллионов авто в год, при штате 100 сотрудников, ненадобность в людях возросла в 13 раз. На заводах Ford в 1997 году работало 364 тысячи человек, количество производимых машин 1 миллион авто в год, в 2018 году количество выпускаемых авто равно 6 миллионам, а штат сотрудников составляет 199 тысяч, ненадобность в людях увеличилась в 8,5 раз. На заводах Авто ВАЗ на 2001 год трудятся 102 тысячи человек, и производят 755 тысяч авто в год, на 2018 год выпускается 360 тысяч авто, при количестве работников в 36 тысяч человек, ненадобность в людях увеличилась в 1,3 раза. Конечно, причин соглашения работников много, автоматизация процессов, сокращение операций, оптимизация рабочего пространства, сужение рынка и возникновение нового рынка.

Если быть оптимистом, то работники с конвейерного завода, должны, так же как колхозники, бросить вилы и встать за станок. Но спросите себя сейчас много ли, бывших рабочих готовы взять в руки учебник и клавиатуру и пойти в Google, EA или Яндекс, и разрабатывать новые нейронные сети или создавать новые процессоры. И, хотим мы это или нет, но экономика айти оставляет в прошлом наши привычные заводы. Если посчитать прибыль организации на одного работника завода, то окажется, что один сотрудник Google в 4

раза ценнее сотрудника GM, в 17 раз ценнее работника Ford, и в 36 раз ценнее работника АвтоВАЗ. 9 лет назад население земли перевалило за 7 миллиардов, а сейчас 7,7 миллиардов, вот и выходит, что экономика будущего требует всё меньше людей, а нас становится всё больше.

И если вы думаете, что работа будет всегда, пускай не самая чистая, но кто-то же должен строить дома или водить авто, но уже здесь вас заменяют роботы. Спешу напомнить, что если у вас под носом не, что-то не происходит, то это не значит, что не происходит совсем рядом, одним словом в современном понимании заметная роботизация, это когда по улицам стройными рядами ходят роботы, а по небу летают беспилотные авто. Но есть еще невидимая сторона вопроса, которая влияет непосредственно на экономику, и на рабочие места, к примеру, технологии распознавания речи, или чат боты. И прямо сейчас, где-то в крупных компаниях, идет сокращения сотрудников колл-центров, и вы спросите, где взаимосвязь между колл-центром и роботами. Вы часто замечаете, что перед разговором с оператором, нас предупреждают, что разговор записывается, объясняется это тем, что оператор во время разговора с вами видит на мониторе перед собой, окно приложения, которое расшифровывает всё, что вы говорите и выводит возможные варианты ответа оператору, то есть оператору, нужно выбрать нужный вариант ответа, и взглянуть в соседнее окно, чтобы ответить на ваш вопрос. И каков же эффект, для предприятия от такого невидимого робота? Эффект колоссальный, во-первых, оператор становится универсальным и потребность в содержании большого штата разноспециальных сотрудников отпадает, во-вторых оператор выполняет свою задачу быстрее, значит повышается его производительность, а это значит, что некоторых операторов можно подсократить. Если открыть годовой отчет такой крупной банковской компании как Сбербанк, то можно увидеть, что за год 30 тысяч человек, из 300 тысячного штаба пришлось, сократить. В этом же отчете – это объясняется тем, что за счёт роботизации процессов и сокращения ручного труда в 2018 году эффективность бэк-офиса была повышена на 25 % – рутинные операции в 53 процесса Банка выполняются роботами вместо сотрудников, «читающие роботы» извлекают данные из электронных документов и верифицируют подписи на основе ИИ. Также большинство роботов находятся напрямую у вас в телефоне, ведь, например, раньше, чтобы отправить деньги вам нужно было идти в банк, стоять в очереди, отправлять перевод через кассира, а сейчас нажатием двух кнопок в приложении вы можете отправить деньги куда угодно, да – это, безусловно, удобно, а где-то из-за этого

уволители кассира. Также существуют и чат боты, и по заявлению компании Билайн, в сутки чат боты обрабатывают более 15 тысяч сообщений от пользователей, автоматизируя более 50 % запросов. Точность ответа бота достигает 90 % и это не предел, айти менеджеры регулярно обучают ИИ для повышения качества ее работы. Если мы откроем годовой отчет компании Veon, он же билайн, то мы сможем заметить, интересную корреляцию графиков. В 2012 году офис состоял из трёх основных рабочих групп, это 8500 сотрудников отдела строительства, 6250 сотрудников отдела продаж, и 5770 сотрудников клиентской поддержки, а в 2018 году строительный отдел сократился до 2000 человек, отдел клиентской поддержки до 5500 тысяч человек, а отдел продаж вырос до 17 тысяч сотрудников. Означает это, то, что отделы строительства и клиентской поддержки продолжают оптимизироваться, и это мы видим на примерах двух компаний, и в голове возникает вопрос, а что может стать с этими профессиями через десять-двадцать лет. Ведь распространение банковских приложений, если не уничтожили полностью профессию банковского кассира, то колоссально сократили рабочие места этой сферы. На очереди исчезновение всех работ, что связаны с обращением к базам данных, к проведению простых операций, перевести деньги, оформить заявку, узнать условия. Ярким примером из недавнего прошлого, могу предложить пример с «квалифицированным оператором ПК» вначале 2000 такие специалисты требовались в каждую компанию, при этом имели неплохой оклад, а сейчас данная вакансия практически полностью отсутствует.

Недавно Оксфордский университет выпустил крупное исследование, о влиянии материальных роботов на экономику, исследование рассказывает, о том какие профессии в ближайшем будущем могут быть заменены роботами, либо роботизированными процессами. Сильнее всего удар по количеству рабочих мест почувствуют работники транспортных сфер, мы все прекрасно знаем о том, что уже существуют беспилотные авто, для гражданского пользования, но беспилотные авто для грузоперевозок, появились куда раньше. В ближайшие 10–15 лет может начаться исчезновение более 4 миллионов рабочих мест по всему миру, под удар попадают водители грузовиков, таксисты и курьеры, разумеется, по большей части скорость этого перехода будет зависеть от сектора экономики, так и местности. В сфере строительства, также будет спад рабочих мест, автоматизированные системы могут в три раза быстрее класть кирпич, чем человек. 30% всех коров в мире доят автоматизированные системы,

также под ударом и офисная административная работа. И удивительно, но, если взглянуть на годовой отчет билайн и на графики исследования оксфордского университета, то графики падения рабочих мест среди строителей и офисных служащих на лицо, также совпадение в росте рабочих мест в сфере продаж. Объясняется это тем, что все профессии, которые требуют эмпатии, креативности, соц-навыков продержатся дольше всех тех, где нужно, только двигать, ехать, переводить, то есть навыки общения и убеждения, требуются всё больше. Поэтому секторы сервиса, защищены от автоматизации рутинных операций, потому что у сервиса нет рутинных действий. Чуть ранее я поднимал вопрос, о сокращении рабочих мест на заводах и задавал вопрос, куда они могут пойти работать после завода, так вот по исследованию США, 35 тысяч бывших работников компании Ford уходили в три сферы, это строительство, транспортный сектор, и административные работы, как раз те секторы, которым больше всего угрожает роботизация.

Уже сейчас больше зарабатывать будет тот кто не остановится на своём развитии в 20–30 лет, кто сохранит жажду исследований и познаний, и тягу к новым знаниям, ведь будут появляться и новые профессии и новые рабочие места которые пока-что сложно представить, и эти работы возникнут без предупреждений, и мы должны быть к ним готовы. Безграмотными в 21 веке будут не те, кто не умеет писать или считать, а те, кто не умеет учиться, разучивать и переучиваться.

ЛИТЕРАТУРА

1 4 касты города Сан-Франциско <https://www.wired.com/story/how-silicon-valley-fuels-an-informal-caste-system/>

2 GM, 1979 GM 618 365 US, worldwide 853 000 https://www.mlive.com/business/2008/09/a_brief_history_of_general_mot.html

3 Запрет ботов доставки пищи, май 2018 <https://www.sfgate.com/technology/businessinsider/article/starship-technologies-robots-san-francisco-food-12901221.php#photo-14754734>

4 Цена в Сан-Франциско, Март 2018 <https://sf.curbed.com/2018/3/1/17066726/rent-report-march-2018-san-ramon-san-francisco>.

FOREIGN LANGUAGE IN THE CONTEXT OF MULTICULTURAL EDUCATION

AKHMADISHEVA E. R.

English teacher, Secondary school № 24, Pavlodar

ZHUMABEKOVA D. B.

English teacher, Secondary school № 24, Pavlodar

SHAIMERDENOVA A. K.

senior lecturer, S. Toraighyrov PSU, Pavlodar

Foreign language – as a means of multicultural education of the college, which is a means of familiarizing students to the spiritual culture of other peoples and understanding reality through foreign language communication, a way of self-discovery and self-expression of the individual in the process of communication. Mastering a foreign language in the new educational paradigm involves the acquisition of social competence of students, i.e., ability to relate linguistic resources with the objectives and conditions of dialogue with the social norms of behavior in the process of communication with other cultures.

Students to perceive language as a means of intercultural interaction, it is necessary not only to familiarize them with the cross-cultural themes, but also need to look for ways to incorporate them into an active dialogue of cultures, so that they could learn to practice the peculiarities of the language in their new culture.

The problem of finding effective methods and techniques of teaching foreign language communication is very crucial. Training and personal development of the modern schoolboy is possible if the activities are (training, first of all) emotionally colored. As you know, motivation is of great importance in the organization of educational process of foreign language learning. It contributes to the activation of thinking, it is of great interest to perform a particular exercise.

Interest is the main driving force of cognitive activity. The strongest motivating factor is the training methods that meet the needs of pupils in the newness of the material under study and diversity of the exercises. Using a variety of non-standard methods of instruction helps to perpetuate the memory of linguistic phenomena, creating a more persistent visual and auditory images, maintaining interest and activity of students.

In today's educational programs methods and forms of teaching English in order to develop multicultural personality of students are presented. This article presents the most effective methods.

Project method can help to solve the problem of didactic and accordingly turn to the language classes in the discussion, Research Club, which solved some really interesting, practically relevant and accessible for students with

problems specific cultural country and possibly on the basis of cross-cultural interaction. At these lessons subject matter should always be present.

There is a problem in the base of any project. To solve it, students need not only knowledge of the language, but also the possession of a large amount of diverse subject knowledge, necessary and sufficient to address the problem. In addition, students must possess certain intellectual, creative, communicative abilities. The former include the ability to work with information from text (highlight the main idea, to search for the required information in the foreign language text), analyze information, make generalizations, conclusions, etc.. The ability to work with a variety of reference material. The formation of many of these skills is the aim of teaching different kinds of speech activity. By creative skills include psychologists, especially the ability to generate ideas, which require knowledge in different areas, the ability to find not one but many solutions to the problem, the ability to predict the consequences of a decision.

First of all, the ability to debate, to listen and hear the other party, to defend his point of view, backed up by arguments, the ability to find a compromise with the person, the ability to succinctly express their thoughts should be included within communication skills. Thus, for the proper use of the project method requires considerable preparatory work carried out not only in learning a foreign language, but also in the entire system as a whole. Such work should be carried out continuously, systematically and in parallel with the work on the project. Our subject is making its significant contribution to the development of multicultural student's personality.

Problem-based learning is a system of teaching methods, in which students are taught not by memorizing and remembering them as a finished product, but as a result of mental work on problem-solving and problem tasks, built on the content of the material being studied. Problem learning is used as training material injection step and the step in the process of fixing it speech practice in various stages of training students. In the discussion of theoretical and practical problems commonly used method of discussion to exchange experiences between students, to clarify and harmonize the positions of all participants, to develop a common approach to the analysis of certain phenomena, etc. ...

Experience suggests that the method improves the educational discussions and reinforces knowledge increases amount of new information, develops the ability to argue, argue, protect and defend their opinions and listen to others. The debate needs to be well organized, so you need to plan well in advance of its implementation.

To increase students' interest in learning English, their activity and practical orientation in the study of theoretical problems using sessions

conducted in the form of a business game. Business game – it's teaching methods simulate different situations, with the aim of teaching students decision-making. Experience shows that employment in the form of a business game greatly intensify the educational process, cause rivalry, emotional tension, promote the development of creative thinking of students taught purposefully apply existing knowledge in practice. Organization of business games in the classroom and preparation for it – a creative process, it requires commitment and my initiative, both teachers and students.

The next method of problem-based learning is an «intellectual assault». The essence of the method of «intellectual storm» is the collective search for innovative ways to solve the problem. This method contributes to the development of dynamic thought processes, the ability to abstract from everyday conditions and restrictions, the usual views on the phenomena and processes, forms the ability to focus on a narrow actual purpose. This method is used in different ways, depending on the theme of the lesson; in its incomplete form of short-term (when the teacher brings content problematic issue in class and appealed for help to the students by organizing intellectual workout in class and others.), or being careful preparation for “intellectual assault” and carried out in full.

Of interest are the methods that encourage active intellectual activity and encourage students to expressing their views in English. One of these techniques in the communicative methods of communication is a communicative task. Communicative task is a goal set in the specific conditions of communication, from which it is clear who, what, to whom, under what circumstances and why says. Communicative tasks used in intensive technique, help bring students beyond purely educational activity due to a pre-determined role. Situation, plus the role of verbal behavior control students.

To the knowledge of other cultures is increasingly used printed material. Reading – is an independent form of speech activity that provides a written form of communication. It is one of the main places on the use, availability and importance, since it is based on reading skills development occurs and speaking and writing. Talking about the relationship of reading with other kinds of verbal activity, I want to draw attention to the following. First of all, reading is associated with a letter, because and reading, and writing are a graphics system language. When learning a foreign language is necessary to consider and develop them in conjunction. Reading is associated with listening, because at the heart of both is perceptive and intellectual activity associated with perception, analysis and synthesis. Reading is also connected with speaking. Loud reading (or reading aloud) is a «controlled speaking». Silent reading is an internal listening and pronunciation of internal simultaneously.

Thus, the problem of finding effective methods and techniques of teaching foreign language communication is very crucial. Training and personal development of the modern student possible if the activities (training, first of all) emotionally colored. Using a variety of non-standard methods of instruction helps to perpetuate the memory of linguistic phenomena, creating a more persistent visual and auditory images, keeping the interest and activity of students.

REFERENCES

- 1 Буланкина, Н. Е. Полиязыковое информационно-образовательное пространство личности: Методология. Проблемы. Технология / Н. Е. Буланкина. Новосибирск: Изд-во НИПКиПРО, 2000. – 200 с.
- 2 Джуринский, А. Н. Поликультурное воспитание: сущность и перспективы развития / А. Н. Джуринский // Педагогика. – 2002. – № 10. – С. 93–96.
- 3 Кунанбаева, С. С. Современное иноязычное образование: методология и теории. Алматы, 2005. – С. 112–114.
- 4 Садыкова, Л. Р. Поликультурное воспитание: принципы, функции, содержание, способы / Л. Р. Садыкова // Вестник ТИСБИ. Казань. – 2005. – № 2. – С. 129–132.
- 5 Степанов, П. Формирование мультикультурной позиции личности: предпосылки, основания, условия / П. Степанов, Д. Григорьев // Воспитательная работа в школе. 2003. – № 3. – С. 9–15.
- 6 Якиманская, И. С. Личностно-ориентированное обучение в современной школе / И. С. Якиманская. – М. : Сентабрь, 1996. – 96 с.

ДАРЫНДЫ БАЛАЛАРМЕН ЖҰМЫС ЖҰРГІЗУДІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

КАЗИМОВА А. Ш.
мұғалім, № 24 ЖББМ, Павлодар қ.
ШАЙМЕРДЕНОВА А. К.
аға оқытушы, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.

*«Еңсесін енді көтеріп келе жатқан
біздің еліміз үшін дарынды
ұрпақтың орны мүлде бөлек»
Н. Ә. Назарбаев*

Ел президенті Н. Назарбаевтың Қазақстан халқына арналған Жолдауында Біздің болашақтағы жоғары технологиялық және ғылыми

камтымды өндірістері үшін кадрлар қорын жасақтауымыз қажет» деген сөздері бар. Демек, оқушылардың пәнге деген қызығушылығын қалыптастыру, шығармашылық қабілетін дамыту, қазіргі техниканы тиімді пайдалану мәдениетіне тәрбиелеу – мектептің басты бағыттарының бірі. Бұл салада атқарылатын жұмыстар жетерлік [1].

Елімізде соңғы уақытта білім саласында жүріп жатқан реформалардың басты мақсаты-өрісі биік, дүниетанымы кең, кемел ойлы және бәсекеге қабілетті тұлғаны қалыптастыру болып отыр. Осыған орай, соңғы уақытта Н. Ә. Назарбаев мұғалімдерге үлкен үміт артып отыр. Мұндай бәсекеге қабілетті ұрпақ, әрине, мектеп табалдырығынан шығады. Әрбір оқушыны оқытып, тәрбиелеуге байланысты мәселелерді өздігімен және шығармашылық ынтамен шешуге қабілетті жаңашыл мұғалім керек. Мұғалім – мектептің жүргейі. Мұғалім жұмысының нәтижесі оқушы білімі. Олай болса оқушылардың шығармашылық қабілеттерін ашу, оны алға қарай дамыту мұғалімнің кәсіби біліктілігіне және оның тұлғалық қасиетіне тікелей байланысты.

Қазақстан Республикасының 2030 жылға дейінгі стратегиялық даму бағдарламасында білім беруді инновацияландыруға сай икемдеу үшін білім беру жүйесін ақпараттындыру, жаңа талапқа сай дамыту талабы қойылып отыр. Осы талапқа сай бүгінгі таңда білім беруде жеке тұлғаны дамыту, дана және дара ойлай алатын дарынды баланы оқыту мен тәрбиелеу жолдарын айқындау қажеттігі айқын. Қай елдің болмасын өсіп-өркендеуі, өнуі, әлемде өзіндік орын алуы оның ұлттық білім жүйесінің қалыптасуына, даму бағытына тікелей байланысты. Сондықтан да, мемлекет басшысы болашақта қазақ елінің көсегесін көгертіп, ғылымын көркейтер деген үмітпен жас дарындарға үлкен назар аударуда, қолдау көрсетуде. Осы орайда қандай да болмасын білім беру мекемесі оқушыларға мемлекеттік білім стандартына сай білім берумен шектеліп қалмай, оларды ғылыми ізденіс жұмыстарға тартып, шығармашылық, дарындылық қабілеттерін дамыту бағытында жұмыс жүргізуі тиіс.

«Дарындылық» термині «Дарын» сөзінен шыққан – дамудың ерекше қолайлы, ішкі алғы шарттары дегенді білдіреді. Құрдастарына қарағанда оқуға деген жоғары зеректігі, анық байқалатын ерекше шығармашылық қабілеті бар бала «дарынды бала» деп саналады. Педагогикалық энциклопедияда мынадай анықтама берілген: *«Дарындылық – іс-әрекеттің белгілі бір саласында ерекше жетістікке жетуге жағдай жасайтын, адам қабілеті дамуының жоғарғы дәрежесі».*

Дарындылықтың байқалуында екі түрлі көзқарас бар: «барлық балалар дарынды» және «дарынды балалар өте сирек кездеседі» [2].

«Бұлақ көрсен көзін аш» деген ұлағатты сөзге сүйеніп, бар мүмкіндікті пайдаланып, баланың қабілетін дарынын ашу – мұғалім міндеті, бала бойындағы ерекшелікті, қабілетті танып, соған бағыттап дарынды баланың болашағының ірге тасы дұрыс қалануына мүмкіндік жасауымыз қажет. Дарынды баламен жұмыс жасаудағы бағыт оқу бағдарламасын тереңдетіп, оқыту және оқушының танымдық белсенділігін дамыту арқылы жүзеге асады. Дарындылықты анықтауда бірнеше жақта қарастырылды. Олар: интеллектуалдық дарындылық, шығармашылық дарындылық, әртістік дарындылық, музыкалық дарындылық, техникалық дарындылық және спорттық дарындылық. Баланың жанына жақын дарындылықты дәл тауып, соны жандандыруға жұмыс жасалынғанда дарынды баламен жұмыс өз нәтижесін табады. Дарындылық – жеке тұлғаның өте күрделі, көп аспектілі қыры. Дарындыларды шығармашылық жолға бағыттап, оны іске асыра білу және ғылыми – білім кеңістігінде қалыптасқан жеке тұлға үшін мына талаптар мен міндеттерді оқытушы ескеруі керек.

Жас жеткіншектің бойындағы табиғат берген ерекше қабілетті, дарындылықты тану, оның одан әрі дамуына бағыт-бағдар бере білу-ерекше қиын іс. Баланы заманына қарай икемдеп, өз заманының озық өнегесін санасына сіңіріп, оны жан-жақты дамыту бүгінгі күннің басты талабы. Дарынды балаларды оқыту мен тәрбиелеуді ұйымдастырудағы басты міндет-дарындылықтың ерекшеліктерін айқындау мен анықтау. Неғұрлым баланың таланты мен қабілетін дамытуға ертерек көңіл бөлінсе, соғұрлым оны толық ашуға мүмкіндік туады. Бала бойындағы ерекше қасиеттерді оған жақын жасы үлкендер дұрыс жеткілікті бағаламаса, оның «өзгелер» сияқты болып қалып қоюы мүмкін. Сондықтан дарынды оқушыларды анықтағанда мұғалімнің шеберлігі және мектеп психологының көмегіне жүгіну қажет. Дарынды баламен жұмыс жасағанда оның нәтижелі болуы мұғалімнің біліміне тікелей байланысты. Дарынды ұстаз болған жерде дарынды бала шығады. Осыған орай мұғалім жан-жақты, кәсіби дайындығы терең, өз бойына жинақтаған білімін жастарға үйрете алатын маман болуы шарт. Ол тек білімді жеткізуші ғана емес, керісінше, оқушының білімін, өмірге көзқарасын жүйелі түрде қалыптастыра алатын, ізденгіштікке баулып, танымдық қабілетін дамыта түсетін болуы керек.

«Баланың шығармашылық қабілетін ашу, оны алға қарай дамыту үшін ең бастысы жағдайлар жасау қажет» [3].

Оқушының дарындылығының дамуы, қабілетінің ашылуы көбінесе мұғалімнің кәсіби біліктілігіне, және оның тұлғалық қасиетіне байланысты екені айдан анық.

Дарынды оқушымен жұмыстың негізгі мақсаты- олардың шығармашылық жұмыста өзінің қабілетін іске асыруға дайындығын

қалыптастыру. Ал мақсатқа жету оқу бағдарламасын тереңдетіп оқыту және оқушының танымдық белсенділігін дамыту арқылы жүзеге асады.

Олардың тәжірибесі мына ережелерге негізделеді:

– оқытуды мұғалім мен оқушының өзара шығармашылық қарым-қатынасы ретінде қабылдау.

– күрделі мақсат идеясы (оқушының алдына барынша күрделі мақсат қойылып, оны орындай алатындығына сенімін нығайту);

– өзіндік талдау (оқушылардың жұмыс нәтижелерін жеке және ұжымдық талдау);

– ерікті таңдау (мұғалімнің оқу материалының жақсы меңгерілуі мақсатында сабақ уақытын өз бетінше пайдалануы);

– оқушылардың өзін-өзі шығармашылық басқаруы;

– тәрбиеге жеке тұлға тұрғысынан қарау;

– ата-аналармен ынтымақтастық құру;

Мұғалімнің біліміне қойылатын талаптар:

– өзінің сабақ беретін пәнін мемлекеттік стандарт деңгейінен жоғары деңгейде білу;

– оқушы дарындылығының моделін білу;

– қазіргі заманға сай оқытудың жаңа технологияларын білу;

– дарынды оқушыны оқыту, тәрбиелеу үрдісінде үлгерімге ғана көңіл бөлмей, оның басқа да көрсеткіштерімен байланысына көңіл бөлу;

– дарынды оқушылардың ерекшелігін ескере отырып, оларға шығармашылықпен жұмыс жасайтын тапсырмалар дайындай білу.

Мұғалімнің іскерлігіне қойылатын талаптар:

– дарынды оқушыны анықтау әдістемесімен жұмыс жасай алуы;

– дарынды оқушыларды (жекелей және топпен) оқытуға арналған

бағдарлама құрастырып, сонымен тұрақты жұмыс істей білуі;

– оқушы дарындылығын дамытуға қажетті зерттеу жұмыстарын жүргізе алуы;

– дарынды оқушыны оқытудың нәтижесін нақты бағалай білуі;

– дарынды оқушының ғылыми-ізденіс жұмыстарымен айналысуына жетекшілік етуі;

– дарынды оқушыны олимпиадалар мен сайыстарға дайындауда жетістікке жете алатындай деңгейде жұмыс жасауы шарт.

Сондай-ақ дарынды оқушылармен нәтижелі жұмыс жасайтын мұғалімнің кәсіби «бейнесі» мынадай қасиеттерден тұрады: жоғары кәсіби біліктілік, даралық қасиет, білімпаздық, ойлап табуға және ғылыми зерттеу жұмысына қабілеттілік, кәсіби қызметін өздігінен жетілдіруге ұмтылушылық. Дарынды оқушымен жұмыс мұғалімнің өзіне, қызметіне және кәсіби біліктілігіне жаңа, жоғары талаптар қояды.

Балаға білім мен тәрбиені жас шамасына, жаратылысына қарай беру керек. «Жас бала – жас бір шыбық. Жас күнінде қай түрде иіп тастасан, өскенде сол иілген күйінде қатып қалмақ. Теріс иіліп қалған шыбықты артынан түзеймін десең, сындырып аласың. «Баланы бастан» деген сөздің мәнісі осы», – дейді Мағжан Жұмабаев өзінің «Педагогика» атты ғылыми публицистикалық оқулығында. Баланың білімге деген құмарлығын оятып, дарын-қабілетін дамыту үшін, ең алдымен, сабақ мазмұнды да мағыналы болып өтуі тиіс. Сабақ-мектепте оқушыларға білім мен тәрбие берудегі негізгі процесс. Оқушының пәнге деген қызығушылығы мен икемділігі де осы сабақ үстіндегі жүйелі бақылауда анықталады. Дарынды баламен жұмыс жүргізудің барысында мұғалім өзі бірінші болып ізденеді. Дарын-адам бойындағы асқан талант, ерекше қабілет. Бала бойындағы дарындылықты көре білу мұғалім үшін аса қажет қасиет. Ол үшін ерінбей еңбектеніп, баланың қабілетін байқауда күнделікті сабақта, тәрбие жұмысында үзбей бақылап, бала бойындағы дарындылықты немесе жүйелі білім алуға қабілетті тұлғаны анықтауға болады.

Бала бойындағы дарындылықты ашуда әрбір ұстаз өз сабағында жаңаша әдіс тәсілдерге сүйеніп, сабақ өткізуде өскелең жастың өмірге нақты көзқарасын қалыптастырады. Заман жаңарған сайын оқыту жүйесінде әдіс-тәсілдер де жаңарып, түрленіп отыруы тиіс. Міне осыдан кейін оқушының дарындылығын ашуға мүмкіндік туады.

Дарынды оқушылардың ерекшеліктері:

– шапшаң ойлау, тез нәтижеге жету, тез ілгерлеуі;

– әдеттен тыс қызығушылық, сауалды көп қойып, жауап іздеудегі үлкен талабы;

– кең көлемді білімді меңгеру, есте сақтау қабілетінің жоғары болуы;

– интеллектуалдық дамуда ерекше бір ілгерілеу шапшаңдығы (ойлауы, байқағыштығы, білімге, жаңалыққа құмарлығы);

– жан дүниесінің тереңдігі;

– шығармашылық жұмыстарда мәселені өз бетімен шеше алады, көбінесе өзі тың нәрсе жасайды, көркемдік-қолданбалы еңбекте заттарды өзі жасап аяқтайды.

Н. Ожеговтың сөздігінде дарындылық «табиғаттан берілетін ерекше қабілет» деп түсіндіріледі. Ата-ана, психолог, мұғалім бала қабілетін дұрыс дамыту үшін қандай дәрежеде қалыптасқанына зер салғаны дұрыс. Оқушы қабілетін жақсы жолға түсіру үшін неғұрлым еңбексүйгіш, ойлаған ісін ешбір ерінбей, жалықпай орындау, күшті ерік жігер, тұрақты мінез, алғыр зейін, өзіне қатты талап қоя білу сияқты сапалар қажет. Ресей психологтары дарындылық туралы мынадай анықтама берген: «Дарындылық –

психиканың жүйелі, өмір бойы дамиды қасиеті. Ол басқа адамдармен салыстырғанда іс-әрекеттің бір немесе бірнеше түрінде адамдардың ең жоғары нәтижеге жету мүмкіндігін анықтайды». Атомның құрылысын жай көзбен ажырату қалай қиын болса, қабілетті, дарынды оқушыларды анықтау да сондай, аса жауаптылықты қажет етеді, бұл өз жолын әлі де қарастыруда. Дарындылық белгілі бір әрекет негізінде ерекше жетістікке жеткізетін адам қабілеті дамуының жоғары деңгейі. Дарынды балаларды анықтау баланың дамуын тандаумен байланысты ұзақ процесс [4].

Эссен қаласында тұратын Ники деген бала бір жарым жасында әріп танып, екі жасында оқи бастаған. Әкесі – биолог. Жетіге толған кезде баласы әкесінің кітапханасындағы ғылыми кітаптармен шұғылдана бастаған. Бала түгілі, үлкен адамдар ұға қоймайтын ғылыми дүниелерді түсініп оқитын дәрежеге жеткен. Ал алты жасар қытай баласы Ли Сяобин мүлдем ғажап. Ол үш жасында екі-үш айдың төңірегінде 3600 иероглифті үйреніп алған. Содан кейін әке-шешесі бірінші сатыдағы мектепке берген екен, ол оны бір жылда бітіріп шыққан. Алты жасында екінші сатылы мектепке көшкен. Вьетнам баласы Фам Хоанчу үш жарым жасында математика есептерін шығара алатын болған. Газет-журнал оқып, тушпен жаза алатын дәрежеге жеткен. Соның бәрін үш жасар балдырған мектепте оқитын тәтесіне үйреткен. Он төрт жасар Мариуш Заяц Польша астанасында жоғарғы техникалық мектепте оқуға түскен. Сосын оны жиырма бір жасында бітірген. Ирандық Мұхаммед Кошесвисан жоғарғы мектептің отыз алты пәнінен диплом қорғаған. Енді университетте жаратылыстану ғылымдарынан сабақ береді. Ол ағылшынша, французша, немісше таза сөйлейді. Оларға қоса эсперантоны біледі. Он алты жасар ғалым докторын талай ел өздеріне шақырып, кафедра меңгерушісі болуға ұсыныс жасаған. 1985 жылы шамамен алғанда 105 миллион бала мектепке бармаған. Егерде бұл жағдай бұдан былай өзгермесе, 2000 жылы 200 миллион бала мектеп есігін ашпаған болады деп хабарлаған БҰҰ бұдан он екі жыл бұрын.«Санди таймс» газетінің жүргізген тексерісіне қарағанда Ұлыбританияның мұғалімдері өз оқушыларынан білімді емес көрінеді. Польшаның астанасы қай қала деген сұраққа бес мұғалімнің біреуі ғана жауап бере алған. Ал ФРГ-нің сол кездегі астанасын анкетаға қатысушылардың 27 %-ы ғана дұрыс айта алған. Ал 47 %-ы Ауғаныстанның астанасын білмеген. Қазіргі Италия халқының 22 %-ы ең болмағанда бастауыш білім алмаған, 44 %-ы орта мектепті бітірмеген. 1 000 608-ы жалпы әліпті таяқ деп білмейтін көрінеді [5].

Қорыта айтқанда, қазіргі таңда барлық оқушы дарынды оқушы. Бұл қасиетті байқап, оның бар екеніне көзжеткізіп, бойындағы дарынын одан әрі өрбітуге, ұштауға, арман асуларын жұлдыздай жарқырап, тау

бұлағындай мөлдіреп, халқының, ата-анасының мақтанышы болуға мүмкіндік жасау мұғалімге артылатын жүк. Дарынды бала дегеніміз – өз қатарларынан әлде қайда дамыған, ерекше зейіні бар, белгілі бір іс-әрекет бойынша асқан қабілеттілік танытып, жоғары жетістіктерімен дараланатын бала! Дарынды оқушыны таба біліп, әрқайсысына жеке тұлға ретінде қарап, олардың өздеріне деген сенімін арттырып, өзара қатынасты жақсартып, ата-ана – оқушы-ұстаз байланысын жоғары ұстап, шығармашылықпен жұмыс істеу қажет. Ең бастысы, табиғаттын адамзатқа берген тамаша сыйын одан әрі дамытып, ерекше қабілетті оқушыны дарынға айналдыру үшін аянбай еңбек ету қажет. Ал дарынды ұрпақ-ел ертеңі екенін үнемі жадымызда ұстайық [6].

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Н. Назарбаев. Туған елім – тірегім, (Құрастырғандар: М. Қасымбеков, Қ. Әлімқұлов). – Алматы : Рауан, 2001. – 128 б.
- 2 Әл-Фараби. Әлеуметтік-этикалық трактаттар. – Алматы: Санат, 1995. – 481 б.
- 3 Ы. Алтынсарин Шығармалары – А : Жазушы, 1986 – 560 б.
- 4 Ж. Аймауытов Комплекссті оқыту жолдары. – Қызылорда, 1929 – 110 б.
- 5 Педагогикалық энциклопедия М: 1964 Т. 1. – С. 384.
- 6 **Пралиев, С. Ж.** «Ұлттық тәрбие және жаһандану», Егемен Қазақстан, 25 желтоқсан 2009 .

ФОРМИРОВАНИЕ КРИТИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ НА УРОКАХ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

МУСИНА Ж. А.

магистрант, ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар

В современном мире человек должен обладать целым рядом качеств для того, чтобы быть конкурентоспособным. Такая личность имеет развитое критическое мышление, которое выражается в умении воспринимать, перерабатывать, присваивать информацию, в умении отстаивать свою точку зрения логическими доводами. Конкурентоспособность личности связана с высоким уровнем владения иностранными языками. Данные качества личности успешно развиваются, если использовать технологии развития критического мышления, что делает процесс обучения иностранному языку более эффективным.

Выпускник современной школы и вуза, который будет жить, и трудиться в грядущем тысячелетии в постиндустриальном обществе сможет обладать такими качествами личности как:

– гибко адаптироваться в меняющихся жизненных ситуациях, самостоятельно приобретая необходимые знания, умело применяя их на практике для решения разнообразных проблем, чтобы на протяжении всей жизни иметь возможность найти в ней свое место;

– самостоятельно критически мыслить, уметь увидеть возникающие в реальном мире трудности и искать пути рационального их преодоления, используя современные технологии; четко осознавать, где и каким образом приобретаемые им знания могут быть применены в окружающей действительности;

– быть способным генерировать новые идеи, творчески мыслить;

– грамотно работать с информацией: уметь анализировать, выдвигать гипотезы решения проблем, делать необходимые обобщения, сопоставления с аналогичными или альтернативными вариантами рассмотрения, формулировать аргументированные выводы и на их основе выявлять и решать новые проблемы;

– быть коммуникабельным, контактным в различных социальных группах, уметь работать сообща в разных областях, предотвращая конфликтные ситуации или умело выходя из них [1].

Выход один, когда мы хотим формировать у учащихся какое-то познавательное действие, мы должны:

а) выделить познавательную задачу, которую они должны будут решать;

б) определить способ действий, который они должны будут освоить в ходе решения этой задачи [2].

Существуют разные типы познавательных задач, которые требуют для своего решения реализации разных действий и применения разных средств.

Первый тип задач – описать какой-либо незнакомый объект. Такие задачи возникают, когда обучающиеся встречаются с ранее неизвестным явлением, видом животных, растений, насекомых, предметов и др. Поскольку учащиеся в ходе изучения различных предметов часто встречаются с незнакомыми для себя объектами, явлениями, им может предлагаться составить их описание для человека, который этих объектов или явлений никогда не видел. В результате решения задач этого типа могут формироваться:

– понятия качества и количества;

– умение искать информацию об объектах действительности в различных источниках;

– умение строить описания объектов различных видов (литературных произведений, растений, животных, времен и др.).

Например на уроках английского языка, можно использовать такие приемы критического мышления:

«Древо жизни»

«Ствол дерева» – тема, «ветви» – предположения, «листья» – обоснования предположений, аргументы или слова спутники. Приём разработан для работы с художественным текстом, чтобы строить предположения о развитии сюжета, но с успехом применяется для обсуждения социально значимых проблем.

«Схема – для меня»

«Какие ассоциации связаны с ...»? «Что вы знаете о ...»? «Что нужно для пересказа?» «Краткость – сестра таланта»

Второй тип задач – выявить и оценить свойства каких-либо вещей, процессов. Этот тип познавательных задач создает критерии сравнения и оценки литературных, живописных, художественных произведений или текстов.

В результате решения задач этого типа могут формироваться:

– понятие о тексте;

– знание литературы;

– умение строить логический пересказ;

– умение сравнивать.

«Мудрая сова»

Таблица 1

Inference/ conclusion (поучительный вывод)	The main idea of the text (главная жизненная мудрость)	Topics for further discussions (важные темы для обсуждения)	Illustrations (иллюстративное изображение)	Known and unknown information (известное и неизвестное)
---	---	--	--	---

Третий тип задач – выявить строение вещей, их состав и структуру (при изучении грамматики). При решении задач этого типа у учащихся могут формироваться:

– понятия целого и части;

– понятие о грамматике;

– умение анализировать строение различных объектов действительности (слов и текстов, литературных произведений, или лексических текстов по теме и др.);

– умение строить структурно-функциональные модели времен английского глагола [3].

«Логическая таблица»

Это прием организации индивидуальной работы учащихся на стадии закрепления. Он позволяет выяснить, как обучающийся понял материал. Например, использования приема «Логическая таблица», по темам предлоги, конструкция There is/There are, существительное, в последней колонке выдают все темы грамматике в общей теме «Мой дом»

Таблица 2

Конструкция	Noun	Preposition	Sentence
There is/There are			
There is	Table	near	There is a table near the sofa.

Четвертый тип задач – установить, есть ли связь между явлениями, характеристиками каких-то процессов и какова она. Например, есть ли связь между группами времен (например, Simple и Continuous).

При решении задач этого типа могут формироваться:

- понятия причины и следствия;
- умения различать основные типы связей;
- умение собирать первичную информацию посредством наблюдения, опроса;
- умение выдвигать гипотезы;
- умения строить объяснения причин различных процессов, событий, явлений.

«Концептуальная таблица»

Прием «Концептуальная таблица» помогает студентам систематизировать информацию по грамматике английского языка. Данный прием эффективно используется при изучении времен английского глагола. Например, на уроке по теме «Простое время и Длительное время» предлагаю студентам работу по следующей таблице.

Таблица 3

Present Simple	Линии сравнения	Present Continuous
	Настоящее, прошедшее, будущее время.	
	Слова спутники.	
	Структура предложения.	
	Правило	

Пятый тип задач – построить классификацию каких-то явлений. Например, видов животных, видов растений, видов форм государства, видов литературных произведений. При решении этих задач формируются:

- понимание роли абстрагирования и обобщения в мышлении человека;
- умение выделять существенные признаки вещей, явлений;
- умение строить обобщения, объединяя объекты действительности по каким-то признакам;
- умение относить единичные объекты к определенному виду, роду.

«Logical round»

Прием «Логический круг» – графическая организация материала, показывающая смысловые поля того или иного понятия. Составление этой схемы позволяет обучающимся свободно и открыто думать по поводу какой-либо темы. Вот, например, взять тему «Месяца». Обручающий записывает в первом кругу «Год», а от него рисует стрелки-лучи в разные стороны, которые соединяют это слово с другими, от которых в свою очередь лучи расходятся далее и далее. Суть этого приема, обучающиеся начинают этот прием с одного круга, заканчивают тоже одним. И заполняют его, в этом кругу могут быть творческие задания, составить стих или сказку по теме.

Прием «Логический круг» удобно использовать как промежуточную оценку работ обучающихся, их понимание рассмотренных понятий.

Шестой тип задач – построить понятие какого-либо вида объектов действительности. Такие задачи решаются, когда нужно ответить на вопрос «Что это такое?». Что такое слово, предложение, повесть, государство, язык и др.? При решении задач этого типа формируются:

- понятия абстрактного и конкретного;
- умения выделять существенные признаки объектов;
- умение находить в различных объектах действительности существенно общее и особенное;
- умение задать правильно вопрос по времени;
- умение строить обобщения.

«Виды предложений»

При изучении времен английского глагола. Студентами заполняется таблица, предложение, отрицание, вопрос (общий и специальный).

«Времена мои друзья»

При изучении времен английского глагола, эффективно использовать эту таблицу, где каждая графа, отображает время.

Седьмой тип задач – объяснить, почему и как нечто возникает. Примеры такого рода задач: объяснить, почему нужны 12 времен, почему важно знать суть текста и т.п. В ходе решения задач этого типа формируются понимание того, как строятся объяснения явлений, процессов в разных науках, и умение обосновывать гипотезы.

«Корзина идей»

Студенты читают или слушают текст, и заполняют графы заданий в таблице, такие как твое мнение, о заголовке текста, новые слова по тексте, дополни текст, твое мнение и вывод.

Восьмой тип задач – объяснить механизм развития чего-либо. Примеры такого рода задач: эволюцию форм художественного, литературного творчества. Это наиболее сложный тип исследовательских задач, решение которых доступно только высококвалифицированным исследователям. Предлагать учащимся решать такие задачи вряд ли целесообразно. Но, рассматривая на занятиях уже существующие теории развития чего-либо, можно обсуждать, как они строились, как искали причины развития и выявлялся механизм их действия, как обосновывались выдвигаемые положения [4].

«Мои мысли – мое богатство»

Эссе – «поток сознания, перенесенного на бумагу». Смысл приема заключается в словах: «Я пишу для того, чтобы понять, что я думаю». Это свободное сочинение – размышление на заданную тему; самостоятельная трактовка проблемы, где ценится проявление индивидуальности, оригинальность в решении проблемы, аргументированность. Пишется обычно в классе (от 5 до 20 мин) после обсуждения проблемы.

«Умный квадрат»

Обучающимся дается текст или новый материал. Они знакомятся с ним и выполняют задания и записывают их в квадрат заданий.

«Важные слова». Выделить те слова из текста, которые будут ключевыми в пересказе.

«Пословицы и поговорки». Подобрать ту пословицу, которая подходит и раскрывает суть текста.

«Загадка». Постарайтесь выделить основную мысль текста и, если возможно, Вашу реакцию на нее в виде загадки или ребуса

«Поучительный вывод». Можно ли сделать из прочитанного, такие выводы, которые были бы значимы для будущей деятельности и жизни?

Таблица 4

Important words for retell the text (важные или нужные слова для пересказа)	Proverb (пословица или поговорка)
Mystery (загадка по теме или ребус)	Inference/ conclusion (поучительный вывод)

«Писарь»

Обучающийся выбирает для себя роль, т.е. сочиняет не от своего лица; выбирает форму (письмо, жалоба, текст) и тему сочинения. Работа может вестись в парах, а также с опорой на вопросы.

Содержание предметных задач может быть разным при изучении разных предметов, а формируемый способ действий будет одним.

На уроке английского языка, я формирую эти задачи, используя приемы критического мышления. Мое обучение становится более эффективным в плане пробуждения интереса к предмету, критического осмысления обучающимися получаемой в процессе обучения и жизненного опыта информации, осознанной работы с изучаемым материалом, умения обобщать, проводить рефлексию своей деятельности, подводить итоги.

В процессе работы по этим технологиям все приемы работы с информацией постепенно «переходят в руки» самому обучающемуся: он начинает все активнее использовать их в самостоятельной работе: начинает реально обучать себя сам. Результаты позволяют утверждать, что данные технологии обеспечивают самостоятельность, активность студентов в их совместной работе в учебном процессе; развивают критическое мышление, помогают в освоении культуры работы с текстом, повышают познавательный интерес к изучаемому языку.

Для диагностики познавательного интереса к английскому языку была предложена анкета «Карта интересов».

Результаты «Карты интересов» обучающиеся дают следующую картину.

Обучающимся на уроках английского языка нравится больше всего:

- объяснение преподавателя, четкость изложения материала – 20 %;
- творческие задания – 30 %;
- познавать новое – 10 %;
- интересная подача информации (использование различных методических приемов технологии критического мышления) – 40 %.

Проводя анализ полученных данных можно отметить самостоятельность обучающихся, их стремление к частично поисковой и исследовательской деятельности. Важным моментом является то,

что у большинства обучающихся интерес вызывает не результат, а сам процесс деятельности.

В ходе работы, в рамках этой модели обучающиеся овладевают различными способами интегрирования информации, учатся вырабатывать собственное мнение на основе осмысления различного опыта, идей и представлений, строить умозаключения и логические цепочки доказательств, выражать свои мысли ясно, уверенно и корректно по отношению к окружающим. Таким образом, данные результаты позволяют сделать вывод о том, что использование приемов технологии критического мышления служит эффективным средством формирования ключевых компетентностей обучающихся.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 **Халперн, Д.** Психология критического мышления. Сер. «Мастера психологии» – СПб. : Питер, 2000.
- 2 **Лазарев, В. С.** Связь логики и психологии в деятельности теории мышления В. В. Давыдова // Вопросы философии. 2005. N 9.
- 3 **Лазарев, В. С.** Понятия умственного действия и его формирования в теориях П. Я. Гальперина и В. В. Давыдова // Вопросы психологии. 2010. N 4.
- 4 **Лазарев, В. С.** К рефлексии психологической теории мышления В. В. Давыдова // Вопросы психологии. 2005. – N 7.
- 5 **Клустер, Д.** Что такое критическое мышление? Перемена: Междунар. журнал о развитии мышления через чтение и письмо. – 2006 – № 4 – с. 36–40.

К ВОПРОСУ О РАЗРАБОТКЕ И АКТУАЛИЗАЦИИ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ПРОГРАММ НА ОСНОВЕ МОДУЛЬНО-КОМПЕТЕНТНОСТНОГО ПОДХОДА

НАЗАРЕНКО М. В.

м.т.ит., преподаватель специальных дисциплин,
Павлодарский химико-механический колледж, г. Павлодар

Процессы становления новой экономики и производства привели к росту потребности общества в специалистах средней квалификации и вызвали изменение требований, предъявляемых обществом к качеству профессионального обучения. В этих условиях создаются предпосылки совершенствования содержания образовательных программ, организации учебного процесса, технологий обучения и др.

Необходимость преобразований диктует поиск новых подходов к проектированию методической системы обучения, один из которых связан с применением инновационных образовательных технологий.

Целью Государственной программы развития образования и науки Республики Казахстан на 2016–2019 годы, разработанной на основании Указа Президента Республики Казахстан от 1 февраля 2010 года № 922 «О стратегическом плане развития Республики Казахстан до 2020 года» является повышение конкурентоспособности образования и науки, развитие человеческого капитала для устойчивого роста экономики.

Одним из решений вопроса подготовки квалифицированных специалистов стало внедрение новых государственных стандартов среднего профессионального образования. Принципиальное отличие нового стандарта в том, что в его основу положены не предметные, а ценностные ориентиры. Под обучением, основанном на компетенциях, понимается обучение, которое строится на определении, освоении и демонстрации умений, знаний, типов поведения и отношений, необходимых для конкретной трудовой деятельности. Ключевым принципом данного типа обучения является ориентация на результаты, значимые для сферы труда. Обучение, основанное на компетенциях, наиболее эффективно реализуется в форме модульных программ [2, с. 170].

В содержании профессионального образования именно модуль как новая структурная единица занимает центральное место, поскольку требования к результатам обучения формулируются как перечень видов профессиональной деятельности и соответствующих профессиональных компетенций.

Компетентностный подход и модульная структура относятся к основным принципам Болонской декларации о формировании единого европейского образовательного пространства, подписанной Казахстаном в 2010 году.

В настоящее время учебные заведения практически всех экономически развитых стран осуществляют переход или уже перешли на реализацию модульных программ, основанных на компетенциях.

Данный подход значим и для Казахстана, и его внедрение является делом ближайшего будущего, поскольку только такой подход, как показывает практика, способен обеспечить производство высококвалифицированной рабочей силы, которая необходима для обеспечения конкурентоспособности экономики.

Преимущество модульных программ, основанных на компетенциях, состоит в том, что, по мере изменений требований сферы труда, в модули могут быть оперативно внесены необходимые изменения [3, с. 9].

При разработке целеполагания, определения содержания типового учебного плана ведущим является принцип интеграции, предполагающий взаимосвязь всех компонентов процесса обучения, всех элементов системы и связь между системами.

Типовой учебный план и программа разрабатываются в соответствии с профессиональными стандартами ТиПО РК соответствующей области профессиональной деятельности и вида деятельности. В результате разработки типового учебного плана единицы профессионального стандарта спроецированы в модули обучения. При этом каждый модуль предполагает формирование основных групп компетенций, связанных с выполнением конкретной трудовой функции, центральной из которых является профессиональная компетенция.

Типовой учебный план и образовательную программу необходимо разрабатывать с учетом требований следующих нормативных правовых документов:

- Закона Республики Казахстан «Об образовании»;
- Государственной программы развития образования и науки Республики Казахстан на 2016–2019 годы;
- Государственного общеобязательного стандарта технического и профессионального, послесреднего образования;
- Классификатора занятий Республики Казахстан;
- Классификатора профессий и специальностей технического и профессионального, послесреднего образования;
- Методических рекомендаций по разработке типовых учебных планов и программ по специальностям технического и профессионального, послесреднего образования.

В соответствии со статьей 17 закона РК «Об образовании» от 13.11.15 г. № 398-V Техническое и профессиональное образование является составной частью уровня среднего образования и направлено на подготовку квалифицированных рабочих и специалистов среднего звена. Соответственно, учебная программа должна обеспечивать овладение сложными (смежными) профессиями и ее содержание предусматривает:

- изучение общеобразовательных, общепрофессиональных, специальных дисциплин, прохождение производственного обучения и профессиональной практики по приобретению и закреплению профессиональных навыков;
- присвоение обучающимся повышенного уровня профессиональной квалификации по конкретной специальности.

В образовательной программе должна быть отражена система показателей, позволяющих установить степень соответствия деятельности,

выполняемой работником, существующим требованиям рынка труда. Она представляют собой набор характеристик в виде знаний и умений, отвечающих тому, что и как человек должен уметь делать, и что для этого нужно знать, описанный конкретным набором типовых профессиональных критериев, свойственных деятельности, которую человек осуществляет в рамках конкретных профессий. Эти характеристики, в свою очередь, разбиваются на компетенции. Набор подлежащих освоению компетенций, которым должен соответствовать обучающийся, представлен модулем. Название модуля соответствует его содержанию. Содержание модуля должно давать возможность практического освоения моделей поведения, требуемых по завершении программы.

Каждый модуль представляет собой логически завершенную часть учебного материала. Для этого четко формулируются цели и задачи модуля.

Предусматривается наличие итогового контроля уровня знаний и умений, приобретенных после освоения содержания модуля. Обозначаются результаты обучения, обеспечивающие сформированность соответствующей профессиональной компетенции. При описании результатов обучения указывается совокупность профессиональных задач и функций, которые сможет осуществлять обучающийся по окончании изучения модуля. Результаты обучения носят деятельностно-ориентированный характер и фиксируют планируемые изменения в способах деятельности обучающегося. При этом необходимо четко сформулировать критерии оценки достижения указанных результатов обучения.

Критерии оценки содержат описание или способ выполнения конкретной деятельности. Описание критериев оценки включает: объект деятельности, совершаемое действие, качество выполнения и ссылку на стандарт выполнения работы. В критериях оценки должно быть отражено описание способа доказательства обучающимися достижения результатов обучения.

При разработке Типовой образовательной программы должна быть обеспечена интеграция теории и практики, а также базовых и профессиональных модулей.

Компетентность включает в себя:

- социальную, этическую, мотивационную и поведенческую составляющие;
- результаты обучения (знания и умения);
- систему личностно-ориентированных ценностей;
- когнитивную и операционально-технологическую составляющие.

Ключевые компетенции должны включать в себя следующие характерные признаки: многофункциональность, принадлежность к метаобразовательной области (они междисциплинары, надпредметны и применимы в самых различных ситуациях), интеллектоёмкость (они требуют абстрактного мышления, саморефлексии, самоидентификации, самооценки), многомерность (они включают различные умственные процессы: аналитические, коммуникативные, инновационные и т.д.).

Каждый модуль может осваиваться независимо, а их совокупность позволяет достичь итоговой компетентности в профессиональной сфере.

В рамках модулей осуществляется комплексное, синхронизированное изучение теоретических и практических аспектов каждого вида профессиональной деятельности. При этом происходит не столько сокращение избыточных теоретических дисциплин, сколько пересмотр их содержания, своего рода «отсеивание» излишней теории и перераспределение объема в пользу действительно необходимых теоретических знаний, которые позволяют осваивать компетенции, упорядочивая и систематизируя их

ЛИТЕРАТУРА

1 Государственная программа развития образования и науки Республики Казахстан на 2013–2019 годы. – Астана, 2016 г.

2 **Лысенко, Л. П.** Модульно-компетентностный подход как основа профессиональной подготовки специалиста в рамках реализации ФГОС СПО нового поколения / Л. П. Лысенко // Философия образовательного учреждения в условиях реализации ФГОС нового поколения: матер. конф. – Ливны., 2012.

3 **Олейникова, О. Н.** Разработка модульных программ, основанных на компетенциях / О. Н. Олейникова, А. А. Муравьева, Ю. В. Коновалова, Е.В. Сартакова. – М., 2005. – С. 9.

TRENDS AND CONDITIONS OF REFORMATION SCHOOL EDUCATION ABROAD

NURZHUMBAYEVA A. Z.

Master of Education, doctoral student, «Psychology and Pedagogy» department,
S. Toraighyrov PSU, Pavlodar

One of the most significant phenomena of the 20th century was the dramatic expansion and extension of state educational systems around the world – the number of schools grew, as did the number of children attending

them. Similarly, the subjects taught in schools broadened from the basics of mathematics and language to include natural sciences and the arts. Various explanations have been given for the substantial increase in numbers of youths as well as adults attending government-sponsored schools; social scientists tend to categorize the reasons for these enrollment increases as products of either conflict or consensus in the process of social change. In most cases these perspectives are rooted in theories of social science that were formulated in the late 19th and early 20th centuries [1].

One major school of thought is represented in the work of French sociologist Émile Durkheim, who explained social phenomena from a consensus perspective [2]. According to him, the achievement of social cohesion – exemplified in Europe’s large-scale national societies as they experienced industrialization, urbanization, and the secularization of governing bodies – required a universalistic agency capable of transmitting core values to the populace. These values included a common history that contributed to cultural continuity, social rules that instilled moral discipline and a sense of responsibility for all members of the society, and occupational skills that would meet the society’s complex and dynamic needs. Durkheim recognized that public schooling and teachers – as agents of a larger, moral society – served these necessary functions. As he observed in *The Rules of Sociological Method* (1895), «Education sets out precisely with the object of creating a social being».

Investing in people, and young people in particular, is a top priority for Europe. In December 2016, the European Commission presented initiatives on ‘Investing in Europe’s Youth’, emphasizing the importance of opening up new opportunities for young people. A key message is that the quality of education is decisive for young peoples’ prospects and life chances. This initiative builds on the ‘New Skills Agenda for Europe’. Education also plays a critical role in the European Pillar of Social Rights. This Communication is part of a package of initiatives addressing schools, higher education and graduate tracking. It responds to the European Council Conclusions of December 2016. It is supportive of UN (United Nations) Sustainable Development Goal on education [3].

Schools play a pivotal role in life-long learning, and therefore action is needed to improve the quality and performance of school education. The current situation in Europe shows that there is no room for complacency. Across the European Union, there is a rich diversity of schools and education systems. At the same time, virtually all Member States are facing several key challenges:

– There are weaknesses in competence development at school education level. The latest results of the OECD PISA survey show that one in five

pupils have serious difficulties in developing sufficient reading, mathematics and science skills [4]. As a result, these young people are more likely to face important, lifelong obstacles to social inclusion and employability. At the same time the share of pupils achieving very good results in Europe is relatively low: even the best-performing EU Member States are outperformed by advanced Asian countries. Many young people lack appropriate digital skills. Another key issue is lack of formal qualifications; despite the fact that many Member States have made good progress in bringing down the share of early school-leavers to the Europe 2020 headline target of 10 %, still too many young people leave school prematurely.

– School education does not always play in full its role to promote equity and social fairness. PISA data reveal that gender gaps in mathematics and science are narrowing; however gender stereotypes still lead to differences in engagement in science and ICT and need more attention. Moreover, data demonstrate that educational achievements greatly depend on the pupil's socio-economic background. On average, more than a third of young people from disadvantaged backgrounds in the EU show low levels of educational achievement. This is four times more than their peers with more advantaged backgrounds. Other specific challenges for pupils with a migrant background and Roma amplify this. These gaps add to societal inequality instead of curbing it. Access to high quality education and training is key to a more resilient and equal society. The examples of Estonia and Finland show that school education systems can deliver high levels of both achievement and equity at the same time.

– The pace of technological and digital change is having a profound effect on our economies and societies – schools need to respond better to this new reality. Many of today's school children will later work in job types that do not yet exist. Already 90 % of all current jobs require at least some level of digital skills. It is no longer sufficient to equip young people with a fixed set of skills or knowledge; they need to develop the resilience and ability to adapt to change. The 'Reflection Paper on Harnessing Globalization' also recognizes that new ways of learning are needed for a society which is becoming increasingly mobile and digital. As emphasized in the 'Reflection Paper on the Social Dimension of Europe', education systems need to be modernized to promote creativity and critical thinking, and an entrepreneurial mind-set.

Addressing these challenges requires reforms. This is a task for Member States, as the design of education systems is in their hands and solutions will vary depending on national, regional and local specificities. In keeping with subsidiarity, the EU can play a useful role in supporting Member States in

their reform efforts. Cooperation at EU-level supports Member States with data analysis, evidence sharing, identifying good practices, and offering opportunities for exchanging experiences and mutual learning. This type of voluntary cooperation offers added-value to Member States in taking informed decisions.

There are three areas where action is needed and where European level support can help address the above challenges:

- Developing better and more inclusive schools;
- Supporting teachers and school leaders for excellent teaching and learning; and;
- Governance of school education systems: becoming more effective, equitable and efficient.

For each of these areas, this Communication sets out EU action to assist Member States in addressing these challenges. The European Semester is a key driver for reform, namely through the education related country specific recommendations. The EU can help those Member States who want support for their reform efforts. In addition, the EU offers financial and technical support to Member States, notably through Erasmus+, the European Structural and Investment Funds, and the Structural Reforms Support Service.

Diversity is a hallmark of European school education systems, and there is no one-size-fits-all solution. At the same time, Member States have a shared interest in improved educational outcomes. To make high quality education for all a reality, all available tools, at national and EU levels, should be fully exploited. The Commission stands ready to work closely with Member States.

Teachers and school leaders play an important role for innovation at the level of school. Professionals are expected to be capable of innovations in their daily practice, and at the same time are agents of change in the interest of school development. Over the past decades there is an increase in the range of innovative teaching practices in primary and secondary education system. High level of teaching staff provided sufficient school autonomy can support educational innovation potential employees. In addition, a higher degree of participation in decision-making, concerning school development can give teachers the opportunity to supporting innovation in school.

The development of research skills among schoolchildren is recognized as the most important skill that determines the development of not only the child himself, but also in general countries. Over the past 5 years, Austria, Belgium, Great Britain, France, Netherlands, as well as Finland have developed a number of regulatory initiatives, which govern the procedure in this direction. Lisbon Action Plan determined that «A basic understanding

of science is considered a necessary skill for every European citizen». «International reports document a potential human shortage resources in key academic professions and call for modernization teaching scientific disciplines at school».

So, in 2009, the EU educational standard fixed an indicator for decrease in the «Share of 15-year-old children with insufficient reading ability, mathematics and science» (the indicator should be less than 15 % by 2020)» [5].

According to the Lisbon Accords Action Plan, for Europe must form competitiveness by 2020 scientific corps of 1,000,000 scientists. According to the European Commission for

education, «teaching research in primary school has a strong long-term impact «that» is time-appropriate the formation of internal motivation. This is a time when children have a strong a feeling of natural curiosity ... ». High level interest is important later on at the high school level, when, according to research, interest in science is declining significantly¹⁴. The reasons that prompted countries take action to develop research development strategies activities in the education system are associated with risks:

- innovative decline and lower competitiveness of the country;
- a decline in interest in research and related professions;
- growing demand for qualified researchers and technical specialists.
- with unsatisfactory results of international studies (PISA, TIMSS, ROSE).

Typically, such strategies are closely related to national innovative systems and include all levels of education, including school. However, the concept of «research activity» – «Research activities» is different from how it is interpreted in other educational systems. Under «research activity» in Russian, Kazakhstan and other post-Soviet countries practice understands the research process: steps that must be undertaken to conduct research, fixing its results and the conclusions drawn from it, including the methodology of inducing interest in children to cognition.

Foreign practice interprets «research activities» as mastery differentiated scientific knowledge (knowledge of various scientific disciplines and nature) and knowledge of science as a form of human activities. The first includes an understanding of fundamental scientific concepts and theories. The second involves understanding how scientists obtain evidence and use the data. To ensure this task, the states of Western Europe and Northern Americas developed different in success, methodology and reach national strategies and tiered programs. To measure research activity and level of formation research competencies used international research systems: PISA, TIMSS, ROSE.

International results studies have shown that the level of development of research activities schoolchildren from a number of Asian countries (Singapore, China, Japan, Republic of Korea) strongly outstrips this indicator in European countries. With knowledge European students have better scientific disciplines than ideas about the nature of scientific work and scientific thinking.

Developments in Internet-based communications and instructional technologies since the late 20th century provide previously unimaginable opportunities for people of all ages to tap the vast stores of world knowledge. Many of these technologies inevitably bring forth new forms of socialization. Contradicting the long-term historical movement away from apprenticeships or learning within a family setting and toward institutionalized education controlled by central governments, distance learning and other technological developments have opened the possibilities of learning in multiple ways at various sites – all under the control of individual learners. Technologies that promise to bring people together to share knowledge and life experiences, conversely, may also lead to the isolation of individuals and to the absence of face-to-face interactions among peers and teachers that are critical to preparation for adult roles as members of particular cultures and societies. Homeschooling has also raised concerns about childhood socialization, though consortia of homeschooling parents (whereby students can meet and attend classes with other home-based students) are increasingly common. The use of learning packages and degree programs exported from the metropolitan centres of North America, Europe, and the Pacific (notably Australia) to the countries of the Southern Hemisphere, while providing opportunity for advanced studies, may also include culturally inappropriate content, disregard for traditional knowledge, and the displacement of local languages by an international lingua franca, such as English.

Finally, it should be noted that, in addition to state-regulated schooling, there are many parallel or supplementary systems of education often designated as «nonformal» and «popular». Many private and public agencies provide various forms of instruction, aimed at specific populations, to serve needs not met by public schooling. In Sweden, for example, reforms implemented in the 1990s enabled private, for-profit schools to provide free public education in exchange for government funding. Another internationally recognized example is BRAC (the Bangladesh Rural Action Committee), a nongovernmental organization (NGO) that combines community-based literacy and basic education programs with income generating activities for girls and women. BRAC and other NGOs helped raise enrollments in Bangladeshi schools from 55 percent in 1985 to 85 percent by the 21st century [1].

In programs such as these, education for job entry, upgrading, or promotion occurs on a vast and systematic scale, sometimes offering educational certificates equivalent to college degrees for educational goals achieved while working. Religious institutions, as they have done in the past, instruct the young and old alike not only in sacred knowledge but also in the values and skills required for participation in local, national, and transnational societies as well. And mass media may also be considered a parallel education system that offers worldviews and explanations of how society works, commonly in the form of entertainment, and that systematically reaches larger audiences than formal schooling. These parallel systems may complement, compete with, or even conflict with existing state-sponsored systems of schooling, and they provide challenges that current school systems, as in the past, must confront and reconcile as well as they can.

REFERENCES

- 1 Education in the 20th and 21st century <https://www.britannica.com/topic/education/Alternative-forms-of-education>.
- 2 **Durkheim, E.** The Rules of Sociological Method, First American Edition, New York, 1982.
- 3 Science Education in Europe: National Policies, Practices and Research <http://eacea.ec.europa.eu/education/eurydice>.
- 4 PISA 2018 Assessment and Analytical <https://www.oecd-ilibrary.org/education/pisa-2018-assessment-and-analytical-framework>.
- 5 Strategic Framework for European Cooperation in Education and Training ('ET 2020') https://ec.europa.eu/education/policies/european-policy-cooperation/et2020-framework_en.

МАЛОКОМПЛЕКТНЫЕ ШКОЛЫ В КАЗАХСТАНЕ И ЗА РУБЕЖОМ: ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ

НЫГМЕТОВА Б. Д.

тренер, Филиал ЧУ «Центр педагогического мастерства», в г. Павлодар

АЙДАРХАНОВА И. И.

тренер, Филиал ЧУ «Центр педагогического мастерства», г. Павлодар

САРБАСОВ Н. С.

директор, Филиал ЧУ «Центр педагогического мастерства», г. Павлодар

В Послании Президента Республики Казахстан народу Казахстана наше внимание акцентировано на том, что для успешной модернизации Казахстана «прежде всего должна измениться роль системы

образования. ... Учебные программы необходимо нацелить на развитие способностей критического мышления и навыков самостоятельного поиска информации» [1].

Переход к масштабному реформированию казахстанского школьного образования характеризуется всесторонним учетом внутренних и внешних факторов, влияющих на состояние процесса преподавания и обучения. Одним из таких немаловажных факторов в Казахстане является наличие малокомплектных школ (МКШ). В Законе Республики Казахстан «Об образовании» (ст.1, п.58) МКШ определяется как «общеобразовательная школа с малым контингентом обучающихся, совмещенными классами-комплектами и со специфической формой организации учебных занятий». По сведениям Министерства образования и науки Республики Казахстан (МОН РК), в настоящее время в Казахстане 44 % школ являются малокомплектными. В них обучается 7,8% учащихся. В МКШ преподают 55 тыс. педагогов (17 %). Сегодня создано 148 ресурсных центров с прикреплением к ним 463 малокомплектных школ.

Министерством предложены 4 направления для решения проблем МКШ:

1) Использование электронного контента: к 2020 году 100 % школ будут применять ИКТ; все малокомплектные школы будут обеспечены электронным контентом даже без доступа в Интернет; школы, и в первую очередь малокомплектные, будут обеспечены 50 тыс. комплектами видеозэкранов, проекторов и компьютеров с установленным видео и интерактивным материалом, включая БілімLand (более 40 тыс. видеуроков и интерактивных заданий на 3 языках); оснащение оборудованием и материалами БілімLand начнется с 2016 года.

2) Подготовка педагогов: министерство решит вопрос подготовки учителей для совмещенных классов и по смежным предметом. Особое внимание будет уделено сельским школам; привлечение молодых кадров (будет обеспечен приток молодых специалистов в школы, в том числе за счет переориентации программы «Болашақ».

3) Расширение доступа: к 2020 году число ресурсных центров будет доведено до 200, продолжится работа по организации подвоза детей, проживающих в селах, где отсутствуют школы – к школе и обратно домой; продолжится строительство пришкольных интернатов в регионах, где существует такая потребность. МОН РК ставит задачу выровнять качество обучения и подготовки учащихся крупных городских и малокомплектных школ [2].

В настоящих условиях значительное влияние на функционирование общеобразовательных школ оказывает повысившийся уровень развития

образовательных методик, в том числе на основе новых информационно-коммуникационных технологий. Это может содействовать выявлению новой роли малокомплектной школы в целом, и, несомненно, является актуальным для решения проблем сельских школ как отдельных регионов, так Казахстана в целом. В связи с этим мы решили провести сравнительный анализ ситуаций с МКШ как в Казахстане, так и в странах ближнего и дальнего зарубежья: России, Финляндии, Америке, с целью выявления общих проблем и перспектив развития.

Как показывает современная образовательная ситуация в России, МКШ здесь является важным социальным фактором и обладает рядом преимуществ перед обычной школой. Эффективной организации учебного процесса в МКШ способствуют знание учителями индивидуальных особенностей и условий жизни каждого ученика, благоприятные условия для трудового воспитания. Учащиеся из удаленных от базовой школы населенных пунктов проживают в специальных интернатах. Сельская школа, детский сад и дом культуры рассматриваются как единый центр культурной жизни села. В отдельных регионах сложилось твердое убеждение, что роль школы – одна из самых главных в развитии региона в целом: там, где есть школа, есть и жизнь. 79 % сельских МКШ владеют землей на правах собственности, возделывают ее и обеспечивают себя продовольствием. Исследования показывают, что «из малокомплектных школ выпускается практико-ориентированная молодежь, однако не всегда находящая должное применение своим способностям и умениям» [3].

Рассматривая вопрос о функционировании МКШ на территории Финляндии, стоит отметить, что в условиях, когда число учащихся составляет менее 12 человек, разрабатываются оптимальные варианты обучения. В данном случае ситуация схожа с удаленными районами России: часть предметов изучается одновременно учащимися разных классов под руководством одного учителя в одном кабинете. Отличие в том, что начальное школьное звено в финской школе не с 1-го по 4-й класс, как у нас, а с 1-го по 6-й класс. После девятого класса большинство учащихся выбирает профессиональное образование, а желающие продолжают учебу в вузах по своей специальности. В Финляндии для спасения сельских школ создана и действует организация «Сельское движение». В частности, правительство Лапландии очень бережно относится к малокомплектным школам и к сохранению языка и культуры саамов – коренных жителей. Например, в отличие от Казахстана и России, учащихся в школу могут подвозить на расстояние до ста километров, и муниципалитет оплачивает эти расходы. Отчетливых границ между поселениями здесь нет, и это

характерная картина для северной территории, где в основном всегда развивалось оленеводство [4].

Соединенные Штаты Америки (США), как Казахстан и Россия, – страна с огромной территорией, где есть редко населенные районы аграрного направления, в которых социально-культурным центром становится сельская школа. В США стараются сохранить каждую, даже самую малочисленную сельскую школу. При уменьшении количества учащихся создаются так называемые однокомнатные школы. Однокомнатная американская школа представляет собой МКШ нашей страны, ведь в данных условиях один учитель занимается с детьми разных возрастов и часто преподает несколько предметов сразу. Для каждого учащегося разрабатывается индивидуальная программа развития. Главным отличием таких школ в США от обычных является материальное поощрение учителей, где заработная плата учителя сельской «малокомплектной» в два раза больше, чем у городского коллеги [5].

Зачастую МКШ в Казахстане расположены в небольших и отдаленных населенных пунктах, где одному учителю приходится одновременно работать с двумя или тремя классами. В последние десятилетия в связи с миграцией населения из села в город малокомплектные школы стали возникать и в больших городах. Количество основных МКШ увеличилось в 2 раза. В среднем, каждый четвертый учитель работает и каждый шестой казахстанский школьник учится в условиях МКШ, для которых характерны низкая наполняемость и совмещение классов, многопредметность в нагрузке учителя.

Рассмотрим образовательную ситуацию на примере одного региона. По статистическим данным, количество МКШ в Павлодарской области – 268, что составляет 67 % от общего количества организаций общего среднего образования, и превышает республиканский показатель – 46,1 %. В МКШ обучаются 16 269 учащихся, где минимальное количество (1–10 учащихся) наблюдаются в начальных школах, и максимальное (до 150 учащихся) – в средних школах. Общее количество учителей, работающих в МКШ Павлодарского региона – 4 727, что составляет 41,1 % от общей численности учителей организаций общего среднего образования области [6].

Существует ряд факторов, придающих значимость МКШ, особенно сельской. Наряду с образовательной задачей – обеспечение индивидуальных потребностей учащихся в общем среднем образовании, сельская МКШ призвана решать такие социально-экономические задачи как содействие в:

– повышении культурного уровня населения;

- понижении уровня миграции из села в город;
- решении демографических проблем;
- развитии аграрного сектора экономики

Как показывают результаты проведенных исследований, эффективность процесса обучения в малокомплектной школе зависит от:

- педагогической целесообразности и правильности комплектования классов, их рационального объединения в комплект;
- оптимального составления расписания уроков;
- выбора эффективных методов и форм воспитания и обучения, правильного сочетания и рационального использования их в технологическом процессе;
- определении наиболее целесообразной структуры урока в соответствии с поставленной целью;
- рационального чередования самостоятельной работы учеников с работой под руководством учителя;
- формирования у детей умения учиться самостоятельно приобретать знания;
- разумного руководства разновозрастными детьми;
- построения учебно-воспитательного процесса на основе принципа личностно-ориентированного обучения [7, 16].

Известный педагог Манук Мкртчян предложил схему организации учебного процесса в МКШ с учетом малого количества учеников, где в ситуации 1 одним из главных средств обучения должен быть дидактический материал, на основе которого учащийся получает информацию. Важно, что определённую часть учебного материала учащиеся изучают посредством самостоятельной деятельности, т.е. через индивидуальную работу. В ситуации 2 предлагается также возможность обучения у учителя или ученика, обладающего знаниями в изучаемой области. Автор рассматривает этот фактор как ситуацию одностороннего обучения: учитель может обучать учеников любого уровня; ученики разного уровня могут общаться между собой в одностороннем порядке – один другого учит или проверяет. Третья ситуация происходит тогда, когда учащиеся, находящиеся на одном уровне обучения, могут иметь другую форму сотрудничества: взаимообучение, взаимоконтроль, совместное обсуждение и т.д. [7, 32].

Насколько подготовленным должен быть учитель для работы в МКШ? Он должен уметь различать и применять эффективно данные ситуации, обеспечен необходимым дидактическим материалом (книги, учебно-методические комплексы и т.п.). Он должен уметь создавать такие условия для обучающихся, чтобы в разных ситуациях они

понимали друг друга; развивать у учащихся навыки саморегулируемого обучения; учить учиться и обучать других.

Как показывает проведенный анализ, проблемы и роль МКШ в разных странах различны, что вызывает неподдельный интерес к данному вопросу. Для эффективной организации учебного процесса и повышения качества реализации учебных программ в условиях МКШ необходимо:

- наличие соответствующей методической подготовки по организации процесса обучения предмету в МКШ;
- осознание учителем специфики уроков в МКШ;
- наличие необходимых знаний и навыков по методике организации своей обучающей и учебной деятельности учащихся;
- наличие оптимального варианта учебного плана работы каждого класса.

ЛИТЕРАТУРА

1 «Третья модернизация Казахстана: глобальная конкурентоспособность». Послание Президента РК народу Казахстана от 31.01.2017.

2 онлайн на: <https://edu.gov.kz/ru/news/informatsionnie-soobshcheniya/bibigul-asilova-pravitelstvom-respubliki-kazahstan-podderzhani-vse-meri-predlozhennii-ministerstvom-obrazovaniya-i-nauki>

3 **Червонный, М. А.** Проблемы малокомплектной школы в современной образовательной ситуации (примеры разных стран). // Вестник ТГПУ, 2009. Выпуск 5(83) – С. 95.

4 **Гаева, Г. В.** Лапландии тоже есть малокомплектные школы // Республика // 2008 – (<http://www.gazeta-respublika.ru/article.php/14498>).

5 **Зыков, М. Б.** Прошлое, настоящее и будущее однокомнатной сельской школы США // Образование в сельских регионах России и США как часть мирового образовательного процесса / отв. ред. О. И. Пузырева. Рязань: РГПУ им. С. А. Есенина, 2006.

6 Статистические данные по малокомплектным школам Республики Казахстан: Павлодарская область. – 2016. 48 с.

7 **Лебедева, Л. А., Акпаева, А. Б.** Теория и технология педагогического процесса в малокомплектной начальной школе: Учебное пособие – Алматы: Казахский Национальный Педагогический Университет им. Абая, 2010. – 65 с.

РАЗВИТИЕ МЕТАПОЗНАВАТЕЛЬНЫХ НАВЫКОВ СТУДЕНТОВ ВУЗА

ПОПАНДОПУЛО А. С.
докторант, ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар

Идеи обновленного содержания образования, как новой философии обучения, основаны на модели метапознания, в контексте которого рассматривается понимание того, как преподаватель осмысливает собственный потенциал, что становится его мотивирующим началом, как раскрываются его личностные качества.

Метапознавательный аспект сопровождается на любом этапе преподавательской деятельности. Если следовать положению о том, что уже «система практической деятельности превращается в систему с рефлексией», то метапознавательное преподавание представляет собой систему с «рефлексией рефлексии» [1].

Одной из первоочередных задач высшего профессионального образования является организация самостоятельной познавательной деятельности студентов. Правильно организованная самостоятельная работа стимулирует познавательные мотивы учения и творческие способности, способствует развитию навыков самообразования и самоорганизации, стремлению к саморазвитию [2].

Самообразование является важная частью непрерывного образования. Под непрерывным образованием понимается систематическая, целенаправленная деятельность по получению знаний и формированию умений, навыков и необходимых качеств как в любых видах общих и специальных учебных заведений, так и в процессе самообразования [3].

Самостоятельная работа обладает огромным дидактическим потенциалом, поскольку в ее ходе происходит не только усвоение учебного материала, но и его расширение, формирование умения работать с различными видами информации, развитие аналитических способностей, навыков контроля и планирования учебного времени [4]. Для того, чтобы повысить эффективность самостоятельной работы студентов, необходимо развивать метапознавательные навыки студентов.

Анализируя практику преподавательской деятельности в вузе, ключевым обоснованием метапознавательного аспекта, как основы оценивания всей процедуры преподавания, становится:

– понимание важности взаимообучения, основу которого и составляют такие связанные процессы, как коучинг, преподавание в сотрудничестве, деятельность фокус-групп;

– сбор и анализ полученных данных, которые могут стать источником затруднений понимания того, как обучать навыкам студентов нового поколения, либо, наоборот, источником успешного овладения навыками ведения «занятия по-новому»;

– выбор инструментария, необходимого для обеспечения эффективной апробации и достижения целей обучения;

– применение методов и приемов оценивания, основанных на психологическом аспекте осознания самим преподавателем своих собственных возможностей;

– оценка деятельности для оказания поддержки всего педагогического персонала для развития их профессиональной практики;

– рефлектирующей активности самих преподавателей.

Метапознавательные навыки – это навыки регуляции и контроля познавательной деятельности. Термин «метапознание» – способность анализировать собственные мыслительные стратегии и управлять своей познавательной деятельностью – ввел американский ученый Джон Флейвел. Он отмечал важность метапознания в познавательной деятельности и в достижении поставленных учебных целей [5].

Метапознание в первую очередь связано с процессом решения задач, с поиском выхода из проблемных ситуаций, с постановкой цели и выбором способов достижения этой цели.

Таким образом, одной из важнейших задач становится научить студентов самостоятельно ставить цели и задачи, выбирать подходящие стратегии, видеть сложные вопросы и решать их, анализировать прочитанное или увиденное, делать выводы и анализировать результаты своей деятельности.

С нашей точки зрения метакогнитивные навыки необходимо формировать у студентов, проходя через четыре этапа развития метапознавательных навыков: информационный; содержательный; операционный; контрольно-аналитический.

Информационный этап связан с поиском и изучением необходимой информации. То есть, преподаватель должен владеть теоретическими знаниями об особенностях развития метапознавательных навыков, о метапознавательных и познавательных стратегиях, об особенностях возраста студента. Так же на данном этапе предполагается изучение студентами следующих метапознавательных знаний:

– знание о своих индивидуальных познавательных процессах (знания о своих интеллектуальных ресурсах, знание своих индивидуальных качеств, особенностей);

– знания о ходе выполнения заданий (знания о том как и с какой целью нужно выполнять задания, какие существуют требования);

– знания об учебных стратегиях (знания о познавательных и метапознавательных стратегиях, о том как их нужно применять в познавательной деятельности).

Содержательный этап связан с постановкой цели и задачи каждого занятия, с определением содержания теоретического и практического материала. В соответствии с поставленными задачами мы предлагаем определённые группы заданий: задания, направленные на развития навыка формулирования вопросов; на развитие навыка планирования своей деятельности; на развития навыка рефлексии и навыка самооценки.

Операционный этап предполагает выбор и применение форм, методов, средств и стратегий развития метапознавательных навыков студентов.

Основными формами развития метапознавательных навыков студентов являются групповая и индивидуальная формы, работа в малой группе. Во время групповой работы отмечается высокая активность студентов, и связано это с наличием единой цели и общей мотивации. Индивидуальная форма предполагает взятие на себя ответственности за результат своей деятельности, раскрытие своих интеллектуальных и познавательных возможностей и ресурсов. Работая в малой группе студенты чувствуют себя комфортно за счёт тесного психологического контакта между участниками учебного процесса. Возможно применение таких методов развития метапознавательных навыков как дискуссионные, игровые, метод проблемного обучения, тренинговые, кейс-технологии, метод проектов и другие методы, которые повышают активность студентов и их мотивацию. Средства обучения выбираются в соответствии с поставленными целями и задачами.

Контрольно-аналитический этап предполагает контроль и анализ уровня развития метапознавательных навыков, которым обладает студент, а так же коррекционные мероприятия, которые необходимо провести для достижения поставленной цели. Основными методами на данном этапе являются: наблюдение, анкетирование, тестирование, анализ, обобщение и другие [6]. Существуют эффективные приёмы обучения метапознавательным навыкам, к которым можно отнести следующие приёмы: побуждающие вопросы (стимулируют высказывания студентов по ходу решения проблемных ситуаций), метакогнитивный опыт (преподаватель проговаривает, как он решает задачу, а студент перенимает этот опыт), вопросы самому себе (полезно задавать себе вопросы в процессе решения задач), проговаривание вслух (проговаривать

все этапы решения проблемной ситуации), составление таблиц, схем и графиков (помогает систематизировать информацию и своё понимание), составление плана учебных действий и другие. Одним из методов, которые способствуют развитию метапознавательных навыков и умений, является метод проектов. Это организация проектной деятельности студентов по изучаемой теме с использованием сетей Интернет.

Проектная деятельность основана на групповой работе учащихся в решении проблемного задания. Этот метод помогает развивать навыки информационной деятельности; использовать аутентичные ресурсы; стимулировать мотивацию к процессу обучению; повысить познавательную активность; организовать самостоятельную форму работы, как индивидуальную, так и групповую; формировать метакогнитивные навыки и способность к рефлексии. Работая над проектом студенты ведут поиск и анализ информации в сетях интернет, для успешной работы необходимо четко определить план и итоговый результат своей деятельности, а также определить этапы этой деятельности:

- поставить перед собой вопросы, на которые нужно найти ответы;
- определить проблему, которую нужно решить;
- выбрать стратегию решения поставленных задач;
- провести анализ собранной информации;
- рефлексия и самоанализ.

Так, например, при разработке любого проекта студенту необходимо:

- сформулировать тему и название проекта, доказать актуальность и значимость;
- обозначить цели проекта и конечный результат;
- определить список ресурсов для выполнения цели проекта;
- произвести анализ собранной информации и дать свою оценку результатов;
- подвести итоги, подготовить презентацию и защитить проект [7].

Успех и эффективность самостоятельной работы студентов во многом зависит от организации этой деятельности. Существует много разных методов, способов и стратегий обучения метапознавательным навыкам, зачастую успешность обучения зависит от правильно подобранной методики и от умения преподавателя пользоваться различными методами и приёмами обучения.

Обеспечение независимости и самостоятельности в образовании является решающим критерием индивидуализации обучения.

ЛИТЕРАТУРА

1 Государственная программа развития образования Республики Казахстан на 2011 – 2020 годы, утвержденная Указом Президента Республики Казахстан от 7 декабря 2010 года № 1118

2 **Беленкова, Ю. С.** Технология формирования метапознавательных навыков как средство повышения эффективности самостоятельной работы студентов // Историческая и социально-образовательная мысль/ Том 8. № 2. Часть 2. – Краснодар, 2016. С. 134–138.

3 **Минина, Е. В.** Самообразование как форма самостоятельной работы студентов // Педагогическое образование в России, № 2, 2013, Екатеринбург. – С. 54

4 **Вербицкий, А. А.** Самостоятельная работа и самостоятельная деятельность студента // Проблемы организации работы студентов в условиях многоуровневой структуры высшего образования: тезисы докладов Всерос. науч.-метод. конференции. Волгоград: ВолгГТУ, 1994. – С. 6.

5 **Flavell, J. H.** (1976) Metacognitive aspects of problem solving // The nature of intelligence. Hillsdale, N.J. : Erlbaum. pp. 231–235.

6 **Позднякова, Е. П.** Методические аспекты развития метапознавательных навыков младших школьников средствами интерактивного взаимодействия// Вестник ЧГПУ, № 10, 2009, Челябинск. С. 92–99.

7 **Шульгина, Е. М.** Организация метакогнитивных процессов при обучении иноязычному дискурсу// Язык и культура, 2017, Томск. С. 298–324.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ МЕТОДОВ САМОПОЗНАНИЯ В ПРОФЕССИОНАЛЬНОМ РАЗВИТИИ БУДУЩИХ ПЕДАГОГОВ

ТАЖЕНОВА Г. Б.

ст. преподаватель, ПГПУ, г. Павлодар

МАЖИТОВА С. С.

ст. преподаватель, Кокшетауский государственный университет

имени Ш. Уалиханова, г. Кокшетау

ИКСАТОВА Б. К.

ст. преподаватель, Кокшетауский государственный университет

имени Ш. Уалиханова, г. Кокшетау

В вузовские образовательные программы подготовки будущих педагогов вводятся существенные изменения, что связано со стремлением к улучшению как самого процесса обучения, так и к совершенствованию

всей системы профессионального педагогического образования. Претерпевает изменения и мировая система, и отечественная система профессионального образования. Реформирование решает проблемы адаптации Казахстанской образовательной системы к положениям Лиссабонской конвенции и Болонской декларации, что предполагает: 12-летнее школьное образование, являющееся допуском к высшему образованию; двухуровневую систему высшего образования, внедрение зачетных единиц ECTS, переход на целостную систему подготовки высококвалифицированных кадров и др. [1, с. 47]. Министерство образования и науки, ВУЗы создают соответствующие условия, предоставляя студентам возможности для академической свободы. Данные изменения не всегда дают положительный эффект. В содержание подготовки студентов педагогических специальностей до 2018 года было обязательным включение в учебные планы дисциплины «Самопознание», которая способствовала решению задач профессионального развития. Возможности кафедр, которые выпускают специалистов, будущих педагогов по определенному профилю, ограничились кругом дисциплин прикладного, узкоспециального содержания. Педагогические дисциплины существенно сократились в содержании образовательных программ бакалавриата педагогических специальностей, так, например, в Павлодарском государственном педагогическом университете не изучают «Теорию и методику воспитательной работы», «Этнопедагогику», «Самопознание».

Исходя из смысла педагогических закономерностей развития личности, в соответствии с принципом активности и сознательности деятельности обучаемых можно считать существенным аспектом в профессиональном становлении будущих учителей процессы самопознания и самоактуализации. Каким образом можно оказать поддержку молодому человеку в этих процессах? Какие способы может предложить преподаватель для реализации своей миссии «учителя учителей?»

Одним из важных методов педагогического воздействия остается личный пример педагога. Во времена нестабильной экономики, продолжительных реформ, преподаватель высшей школы должен стать настоящим наставником для студента. Молодой педагог имеет право на то, что у него будет возможность посоветоваться со своим преподавателем, найти в нем поддержку и ресурсы для вдохновения. Сложно молодому специалисту сохранить профессиональный оптимизм, если его преподаватели не мыслят позитивно, не умеют и не хотят научить

своих студентов навыкам быстро обучаться, действовать оперативно и решительно, уважать свою профессию и любить своих учеников.

Все начинается с позитивного мышления личности. То, как человек видит мир, и как он интерпретирует различные ситуации, будет определять его решения, действия, реакции и, как он сможет это контролировать. Поэтому будущий учитель должен уметь войти в такое состояние, чтобы быть сосредоточенным, мотивированным, вдохновленным, то есть сменить ракурс видения задач, чтобы изменить свою жизнь. Для этого нельзя ограничиться лишь психологическими установками, которые приходят извне. Одним из основных условий эффективности обучения является сформированные у педагога навыки анализа, т.е. учитель в работе постоянно анализирует свои действия и деятельность учеников. В исследованиях ученых второй половины 20 века эта тема была одной из самых обсуждаемых, самым известным исследователем в этой области является Дональд Алан Шон, который считал, что мышление должно быть рефлексивным. Согласно концепции Шона, как только человек поймет себя и осознает свои возможности, он сможет ухватить логику своей мыслительной деятельности в целом [2]. Эта идея имеет особый смысл для педагогической профессии, в которой учителю требуется быть «рефлексирующим практиком». Для того чтобы стать таким практиком, студенту придется проделать работу, которая научит его рефлексии.

В процессе преподавания психолого-педагогических дисциплин для работы со студентами используются тренинги. Приведем пример тренинговой работы. Такой тип работы может помочь студентам разобраться в себе, а впоследствии научить этому своих учеников.

Этот тренинг можно назвать «На пути к достижению цели». Цель проведения – обеспечение студентов способами и инструментами для рефлексии. Форма проведения возможна как индивидуальная, так и групповая. Структура тренинга сформирована в следующей логике: поэтапное пояснение преподавателя и упражнения студентов.

Важно выяснить, чего вы действительно хотите, почему вы этого хотите, что вы готовы для этого сделать, и затем оставаться позитивным. Давайте посмотрим на эти шаги более подробно.

1 Выясни, что ты хочешь.

Эта точка зрения может показаться довольно очевидной, но она не такая четкая, как может показаться. Например, кто-то скажет: «Хорошо, я хочу карьерного роста». Допустим, мы продолжили беседу и спросили этого человека: «Почему вы хотите повышение по службе?» И он отвечает: «Я хочу финансовой безопасности для моей семьи». Получается, что этот человек в действительности хочет финансовой стабильности и

безопасности для близких, хочет добиться этого для них, а карьера в данном примере – это внешняя сторона желаний. Если вы собираетесь выбрать цель, важно действительно понять ее, потому что поверхностные «вещи» не делают нас счастливыми. В глубине души есть вещи, которые мы действительно хотим, и именно к ним мы должны стремиться.

Упражнение: выпишите важную для себя цель. Теперь спросите себя: «Почему я этого хочу?» Составьте такую цепочку из 3–5 предложений.

2 Спросите себя: зачем мне это?

Как только вы выяснили, чего вы действительно хотите, следующим шагом будет выяснить, почему это важно для вас. Правда в том, что вы не добьетесь успеха, если цель, которую вы действительно выбрали что-то значит для вас. Это должно быть то, чем вы увлечены, то, что касается вашей эмоциональной сферы. Дело не в том, чего вы «заслуживаете» или «не заслуживаете». Если это ваши мотивы, вы не будете придергиваться своей цели, когда это делать сложно.

Упражнение: чтобы выяснить, соответствуют ли ваши мотивы вашим убеждениям и ценностям, задайте себе следующие вопросы:

- Почему это важно для меня?
- Как это сделает меня счастливым?
- Как изменится моя жизнь, если я стану этим?
- Как это повлияет на людей в моей жизни?

3 Решите, хотите ли вы делать то, что нужно, чтобы стать тем, кем вы хотите.

Когда у вас есть конкретная цель и то, чем вы увлечены, вам нужно знать, что вы готовы сделать для ее достижения. Вы готовы много работать? Выйти из своей зоны комфорта? Принести жертвы ради этой цели?

Если это то, что вы действительно хотите, вы будете делать то, что нужно, чтобы добиться цели. Но если вы не готовы поставить себя на место и рискнуть, то ваша цель, вероятно, не является правильной для вас. Если у вас есть какие-либо сомнения в том, что ваша цель – это то, что вам подходит, то вам нужно вернуться к шагам 1 и 2. Вы должны быть уверены в этом, уверены, что собираетесь отдать этой цели все свои силы и уверены, что эта цель приведет туда, где вы хотите быть. Если эта цель – именно то, что вы делаете для ее достижения, тогда вы можете перейти к шагу 4.

4 Будьте позитивны.

Правда в том, что будут проблемы и тяжелые дни. Мы не можем избежать этого. И такие времена, когда вас посещают грустные мысли, хочется сдаться. Чтобы справиться с этими трудными временами,

убедитесь, что у вас есть инструменты, которые помогут вам снова сфокусироваться (еще до того, как вы начнете).

Инструменты, которые вы выбираете, зависят от вас:

- это могут быть вдохновляющие цитаты, которые вы разместили у себя дома;
- это может быть какой-то талисман, который вы можете носить как личное напоминание о вашей конечной цели;
- это может быть система поддержки (родители, друзья, родные, любимые), которой вы можете поделиться;
- это может быть дневник, в котором отражены ваши успехи, ваше волнение и ваши стратегии (без негатива);
- это могут быть занятия, к которым вы прибегаете для развлечения, когда начинаете чувствовать себя подавленным.

Упражнение: найдите то, что работает для вас, всё, что вам нужно, чтобы мысленно развернуться и вернуться на свой путь, когда вы столкнулись с проблемой или препятствием. Эти напоминания станут помощниками, за которые вы будете благодарны, когда станете таким, каким хотите. Они будут вашими мотиваторами на всю жизнь, чтобы довести дело до конца. Не позволяйте себе останавливаться на негативе.

Многие люди не могут осуществить свои мечты просто потому, что у них нет способов мышления, чтобы добиться успеха. Некоторые не выбирают правильные цели, некоторые не хотят выходить из своих зон комфорта, а другие поддаются негативу. Прежде чем приступить к какому-либо проекту, изменению образа жизни, принятию решений и т. д., вы должны убедиться, что готовы к успеху. Подготовка вашего ума позволит вам оставаться сильным на протяжении всего вашего профессионального пути. И чтобы подготовить свой ум, вы должны быть в состоянии встретиться с самим собой. Ни одна цель не является слишком большой, если вы серьезно относитесь к ее достижению, если ваши мысли, слова и дела сосуществуют в единстве. Иногда могут приходить мысли о том, что «Мир полон несправедливости». К счастью, однако, есть много людей, таких как вы, которые хотят сделать мир лучше для себя и других людей. Но с чего начать? Как решать проблемы, которые вас волнуют?

Как показывает практика, в ходе проведения этих упражнений, ни одна из целей человека не может быть направлена только на собственные интересы. Любая сформулированная студентом цель, в конечном итоге, связана с другими людьми. Студенческий возраст характеризуется стремлением к значимым действиям, которые дадут возможность укрепиться в определенном социальном статусе. Решение социальных проблем – это одно из направлений для приложения сил и активности

молодых людей. Чтобы определить, что делает проблему «социальной», надо вспомнить, что это проблемы, которые влияют на общество, и им противостоят условия или люди. Можно вспомнить о таких проблемах, как злоупотребление алкоголем и наркотиками, экология, неравенство всех видов (расовые, этнические, гендерные, финансовые и т. д.).

Студента может волновать какая-то конкретная социальная проблема, но она кажется настолько масштабной, что у него возникает неуверенность в том, что может помочь. Это могут быть такие вопросы «Что я могу сделать, что позволит большему количеству девочек пойти в школу в странах Африки», «Как найти группу, занимающуюся проблемами санитарии или экологии», «Как я могу помочь бездомным в моем городе». Можно предложить несколько способов для достижения этих целей.

1 Изучать проблему.

Например, социальные сети – это хороший инструмент для получения информации о причинах проблем, которые вас волнуют. Можно следить за организациями, работой которых вы восхищаетесь в Instagram, Twitter, Facebook и т. д. Следуйте #hashtags на этих платформах, в которых упоминаются темы, в которых вы хотите участвовать, перейдя в область поиска этих приложений и введя фразу, которую, по вашему мнению, можно использовать, например, #genderequity. Просмотрите результаты, чтобы увидеть, есть ли какие-либо учетные записи, использующие эти теги, в которых вы заинтересованы. По возможности вносите свой вклад в это цифровое общение, становясь частью их сообществ. Потратьте несколько минут каждый день, просматривая ваши новости в социальных сетях и читая истории, которые имеют отношение к тому, о чем вы хотите узнать больше. Еще один способ обучиться – это перейти на веб-сайты организаций, нажать на их страницы «О нас», прочитать их пресс-релизы и другие статьи «В новостях». Подпишитесь на их рассылку.

2 Стать волонтером.

Активно контактируйте с группами, для которых вы хотите стать добровольцами, чтобы узнать, есть ли необходимость или вакансия, которую вы можете заполнить. Часто небольшие НПО ждут вас, поскольку их ресурсы ограничены, и они могут использовать дополнительную помощь добровольцев, чтобы заполнить пробелы.

3 Найти единомышленников.

Многие люди имеют интересы вне своих обычных графиков работы и семейных обязанностей. Ищите способы физически быть рядом с людьми, которые разделяют ваш интерес к конкретному делу. Мест сборов одежды для малоимущих, приюты для бездомных,

социальные предприятия – все это предлагает возможности пообщаться с людьми, разделяющими вашу страсть.

4 Определить и использовать свои навыки.

Составьте список того, что вы умеете делать, что может повысить ценность организации, найдите группы, которые нуждаются в вас. Если вы веб-разработчик, который увлечен образованием в области гендерного равенства, найдите эти некоммерческие организации в Интернете, зайдите на их веб-сайты и обратитесь к тем, кто нуждается в более качественном и профессиональном представлении в Интернете. Предложите им свою помощь.

5 Добавить «удовольствие» в сбор средств

Вы хорошо умеете привлекать людей для поддержки интересующего вас дела? Создайте интересный способ собрать деньги для поддержки вашего дела. Выпекать кексы и продавать их на распродаже. Запустите челлендж и соберите деньги за то, что вы победили свои вредные привычки. Попросите пожертвования предметов, которые не нужны людям, а затем проведите распродажу, и прибыль вложите в решение социальной проблемы.

6 Организовывать.

Организуйте и проведите собственное мероприятие. Сегодня молодежные инициативы поддерживаются государством. Примеров тому достаточно. Станьте лидером и начните свою собственную деятельность.

7 Привлечь внимание средств массовой информации

Четко напишите свое сообщение и подключите его к повседневным событиям, чтобы сделать их достойными для новостной ленты вашего университета или города. Помните о сроках, необходимых для различных СМИ. Учитесь взаимодействовать и строить отношения с журналистами. Передайте им свою историю, проследите, чтобы подтвердить получение, и если ваша история вписывается в их контент-календарь, или они ищут интересную статью по вашей теме, вы можете рассчитывать на поддержку большего количества людей. Попробуйте идеи, изложенные выше, чтобы стать активным участником решения некоторых социальных проблем.

Предложенные методы работы отражают основную идею самопознания: единство мысли, слова и дела. Позитивное мышление направляет слова и действия человека к решению самой важной задачи – поиск истинного предназначения. Вербализация студентом достойных целей помогает формированию мыслительных навыков и выстраивает логику действий. Практика социального служения делает сознание будущего учителя спокойным, а речь более убедительной для взрослых и, в будущем, для учащихся.

ЛИТЕРАТУРА

1 **Лигаи, М. А.** Реформирование образования и проблемы повышения качества обучения Караганды: Вестник КарГУ, № 2(58)/2010 Серия ПЕДАГОГИКА 2010. – С. 46–51.

2 **Schön Donald, A.** Educating the Reflective Practitioner. – San Francisco: Jossey-Bass, 1987. – 97 p.

ФОРМИРОВАНИЕ ЭТНОКУЛЬТУРНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ СТУДЕНТОВ В ВЫСШЕМ УЧЕБНОМ ЗАВЕДЕНИИ

ТЕМИРГАЛИНОВА А. К.

докторант, ПГУ

имени С. Торайгырова, г. Павлодар

Для того чтобы жить в мире и согласии каждый человек должен выступать активным носителем опыта в области этнокультур и межэтнического взаимодействия, принимать своеобразие образа жизни конкретных этнических общностей, находить адекватные модели поведения с целью поддержания атмосферы согласия и взаимного доверия, высокой эффективности в совместной деятельности [1; 146]. Все эти знания и умения человек приобретает не только и не столько стихийно, сколько в специально организованной деятельности. Этнокультурное образование - это образование, направленное на сохранение этнокультурной идентичности личности путем приобщения к родному языку и культуре с одновременным освоением ценностей мировой культуры [2].

Высшая школа является одним из основных институтов, призванных воспитать в студентах вышеперечисленные умения и навыки, совокупность которых в дальнейшем будет называться этнокультурной компетентностью.

Под этнокультурной компетентностью понимается свойство личности, выражающееся в наличии совокупности объективных представлений и знаний о той или иной этнической культуре, реализующейся через умения, навыки и модели поведения, способствующие эффективному межэтническому взаимопониманию и взаимодействию [3, с. 45]. Внутренняя целевая направленность формирования этнокультурной компетентности заключается не только в том, что студент должен быть «держателем» акций-знаний в области этнокультуры и межэтнического взаимодействия, но и их активным пользователем, то есть не подстраивал свое поведения под других людей и обстоятельства, а творчески взаимодействовал с ними. В

целом этнокультурная компетентность предполагает наличие такого объема знаний и умений, который необходим не только для того, чтобы приспособиться к реалиям полиэтнической среды, но и достаточного для того, чтобы быть готовым активно действовать в ней.

Для понимания сущности феномена этнокультурной компетентности ценными в русле нашего исследования являются работы таких зарубежных и отечественных педагогов и психологов, как Н. Г. Арзамасцевой, Л. Б. Зубаревой, Н. М. Лебедевой, Г. Е. Поторочиной, В. Г. Рощупкина, С. Б. Серяковой, Т. Г. Стефаненко, С. Н. Федоровой, J. Berry, P. Pedersen, D. W. Sue, T. Cross, L. V. Krause.

Важную роль в нашем исследовании сыграли концепции этнической толерантности, отраженные в трудах А. Г. Асмолова, Л. П. Ильченко, Н. М. Лебедевой, Ю. П. Политовой, Е. И. Шлягиной, Дж. Бери, М. Плизента.

Структуру этнокультурной компетентности можно представить как состоящую из элементов:

- **знания** (знания): владение культурологическими знаниями, знаниями о стратегиях, механизмах и приемах, необходимых для успешного межкультурного диалога, знание иностранного языка;
- **социальная компетенция**: умение включаться в совместную деятельность с иноэтническим окружением;
- **деятельностная компетенция**: навыки поведенческой подвижности, определяемой как умение выбирать ситуативно-обусловленную модель поведения, умение управлять процессом коммуникации, практические умения, опыт адекватного, эффективного поведения в ситуации межкультурного взаимодействия и его сознательного моделирования.

Таким образом, можно утверждать, что в этнокультурной компетентности содержится **знаний** аспект, который подразумевает знания о своей и чужих культурах, правильные представления о схемах межкультурного общения, знания о стратегиях, механизмах и приемах, необходимых для успешного межкультурного диалога, знание иностранного языка; **сопереживание** по отношению к представителю других культур, открытость; и **деятельностный** аспект, предполагающий умение включаться в совместную деятельность с иноэтническим окружением, навыки поведенческой подвижности, практические умения. Это все необходимо для правильного построения межкультурного взаимодействия.

По нашему мнению, данные компетенции должны целенаправленно развиваться в высшей школе. Именно получая высшее образование,

личность должна получать знания, умения, навыки и опыт в области межэтнического диалога в ситуации жизни в полиэтническом обществе.

Существует, на наш взгляд, и приоритет в выборе факультета, на котором повышение этнокультурной компетентности обязательно. Выбор здесь очевиден. Студенты факультета иностранных языков как никто другой должны обладать устойчивой этнокультурной компетентностью наравне с коммуникативной, языковой и речевой компетентностью. Это объясняется тем, что в ходе своей профессиональной деятельности они должны не только сталкиваться с неродными культурами, но и быть своего рода «проводниками» в эти культуры для других людей, не знающих языка и не обладающих развитой этнокультурной компетентностью.

Процесс обучения иностранному языку как нельзя лучше способствует формированию этнокультурной компетентности, так как обладает развивающим, профессионально обогащающим потенциалом, содержит совокупность методов и форм работы, которые становятся дополнительным ресурсом развития этнокультурной компетентности личности будущего специалиста. Каждый урок иностранного языка – это перекресток культур, это практика межкультурной коммуникации, потому что каждое слово отражает иностранный мир и иностранную культуру.

Этнокультурная компетентность – это свойство личности, выражающееся в наличии совокупности объективных представлений и знаний о той или иной этнической культуре, реализующейся через умения, навыки и модели поведения, которые способствуют эффективному межэтническому взаимопониманию и взаимодействию.

Этнокультурная компетентность предполагает принятие этнокультурных различий, понимание и уважение других, их взглядов и ценностей, готовность и способность жить в полиэтническом обществе.

ЛИТЕРАТУРА

1 **Поштарева, Т. В.** Этнокультурная компетентность как педагогическая категория // Вестник Ставропольского государственного университета. Вып. 46. – Ставрополь: СГУ. – 2006. С. 144–150.

2 Концепция этнокультурного образования в Республике Казахстан. – Алматы., 1996.

3 **Поштарева, Т. В.** Формирование этнокультурной компетентности учащихся в полиэтнической образовательной среде: автореф. дис. ... д-ра пед. наук. - Владикавказ, 2009. – 45 с.

4 **Инжеватов, И. Г.** Актуальные вопросы подготовки студентов // Специалист. – № 6. – 1998. С. 14–15.

5 **Макаренко, А. С.** Собрание сочинений: В 5 т. – М. : Правда, 1971. – 850 с.

6 **Архангельский, Л. М.** Ценностные ориентации и нравственное развитие личности. – М.: Знание. 1998. – 64 с.

7 **Алексеева, В. Г.** Ценностные ориентации как фактор жизнедеятельности и развития личности / В. Г. Алексеева // Психол. Журн. – № 5 – Т. 5. – 1994. – С. 63–70.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ ТЕХНОЛОГИЙ В ПРОЦЕССЕ АДАПТАЦИИ СТУДЕНТОВ МУЗЫКАЛЬНОГО КОЛЛЕДЖА

ШАПАГАТОВА С. С.

преподаватель, ГУ «Комплекс «Музыкальный колледж – музыкальная школа-интернат для одаренных детей», г. Павлодар

Адаптация представляет значительную трудность для студентов музыкального колледжа, так как учащийся испытывает сильную психическую и умственную нагрузку в связи с новой деятельностью, которая становится для него уже ведущей. Студенту музыкального колледжа предъявляется большое количество требований со стороны преподавателей, он должен в быстром темпе усвоить музыкальную грамоту, игру на инструментах, много времени уделять на самоподготовку. Все эти факторы являются стрессовыми, особенно в первые месяцы обучения в музыкальном колледже. В связи с этим необходима помощь к обучению в музыкальном колледже, как со стороны родителей, так и со стороны преподавателей и психологов.

Как показывает практика, ежегодно увеличивается число «тревожных» студентов, отличающихся повышенным беспокойством, неуверенностью, эмоциональной неустойчивостью. Переход из общеобразовательной школы, изменения привычных условий жизни, окружающей обстановки, ритма жизни и сферы общения, повышение требований к самостоятельности и ответственности, интенсивные умственные и физические нагрузки вызывают тревожное состояние и хроническую эмоциональную напряжённость у первокурсников, провоцируя развитие синдрома так называемой «дезадаптации».

Проблема тревожности затрагивается в работах многих психологов, изучающих явление дезадаптации (В. М. Астапов, В. К. Вилюнас, И. В. Дубровина, Г. А. Цукерман и др.). Они рассматривают состояние тревоги, как универсальную форму эмоционального предвосхищения

неуспеха. По мнению А. В. Петровского, А. А. Смирнова данное состояние участвует в механизме саморегуляции, способствует мобилизации резервов психики и стимулирует поисковую активность. Однако, как указывают Б. А. Вяткин, Е. А. Калинин, О. С. Никитина, за границами оптимальных значений тревога оказывает негативное влияние на поведение и деятельность человека [7, с. 78].

Исследование Л. М. Костиной свидетельствует, что снижение успеваемости высокотревожных учащихся по одному из предметов влечёт её снижение и по другим: «Неуспех по одному предмету вызывает тревожное ожидание подобного результата и по другим предметам, а в итоге потребность достижения успеха сменяется потребностью избегания неудачи, что ведёт к снижению уровня учебной мотивации».

Тревожность обычно рассматривается как следствие дезадаптации студентов в процессе обучения. Как психическое состояние учащегося, тревожность влияет на его адаптацию. Исследование Л. М. Костиной свидетельствует, что снижение успеваемости по одному из предметов влечёт её снижение и по другим: «Неуспех по одному предмету вызывает тревожное ожидание подобного результата и по другим предметам, а в итоге потребность достижения успеха сменяется потребностью избегания неудачи, что ведёт к снижению уровня учебной мотивации» [5, с. 139].

Исследования психологов показывают, что типичными психическими состояниями студентов являются мотивационные, волевые, эмоциональные, интеллектуальные, психологические состояния и состояния общения. Наибольшее количество состояний наблюдается на первом курсе музыкального колледжа, что связано с изменением социальной ситуации развития учащегося: изменениями в условиях жизни, статуса в семье, в ближайшем окружении, деятельности, которая становится более содержательной и разнообразной, сложной по форме, структуре, требованиям. У студента появляются новые социальные связи, изменяются взаимоотношения, им осваивается новая социальная роль – роль студента музыкального колледжа. Всё это, в свою очередь, приводит к появлению разнообразных, ранее не встречающихся ситуаций жизнедеятельности, что соответственно актуализирует большее число эмоциональных состояний». Среди наиболее часто встречающихся психологических состояний на первом курсе (70–86 % проявления) психологи называют заинтересованность, активность, желание учиться, мечтательность, доброжелательность, весёлость. Именно эти качества оказывают существенное влияние на продуктивность учебной деятельности. Однако практика показывает, что для многих первокурсников характерны слабость, возбудимость и неуравновешенность нервной системы. Это

отражается в быстрой смене, кратковременности, а также в большем числе переживаемых состояний [8, с. 155].

Ежегодные психологические обследования первокурсников музыкального колледжа показывают, что выделяются три группы учащихся:

- студенты с высокой степенью адаптации;
- с наличием некоторых проблем в эмоциональной сфере (средняя степень адаптации);
- студенты с низкой степенью адаптации.

Помощь студенту в его адаптации в музыкальном колледже с первых дней и коррекция имеющихся у него незначительных временных затруднений в обучении является задачей всего педагогического коллектива, в том числе и преподавателей музыкального и общеобразовательного циклов. Основной задачей в обучении студентов становится создание условий для их успешной учебной и концертной деятельности.

Подготовка студентов к сценическим выступлениям в музыкальном колледже будет проходить успешно, если работа педагогического коллектива, в том числе и преподавателей общеобразовательного и музыкального цикла, предусматривает следующее:

1 Создание благоприятной обстановки, щадящего режима адекватных возможностям студентов, обеспечивающих успешность учебной деятельности; дифференциацию требований и индивидуализацию обучения, модификацию учебной программы;

2 Концертная деятельность, посещение концертов, мастер-классов.

3 Внедрение педагогической системы технологий, обеспечивающей безболезненную адаптацию и подготовку к сценическим выступлениям: это личностно – ориентированная, информационно-коммуникативная и творческо-поисковая технологии.

Одним из элементов музыкальных уроков, который помогает развить заложенные в студенте задатки, является певческая деятельность. Пение способствует речевому, эмоциональному, личностному и физическому развитию. В процессе певческой деятельности формируется правильная речь, развивается артикуляционный аппарат, правильность и четкость произношения, фонематический слух, формируется правильное певческое дыхание, осанка.

Использование педагогических технологий в процессе адаптации студентов требует от преподавателей решения дополнительных задач:

1 Развитие у студентов музыкального колледжа интереса и положительного отношения к обучению и к выступлениям на сцене в музыкальном колледже и за его пределами.

2 Развитие у учащихся коммуникативных навыков, толерантности и эмпатии.

Решение данных задач выдвигает следующие условия к организации учебного процесса:

- использование валеологического компонента на уроках;
- введение в содержание уроков системы педагогических технологий, включающей личностно – ориентированной, информационно-коммуникативной и творческо - поисковой технологий, имеющих развивающую направленность для успешной адаптации учащихся.

Реализация личностно-ориентированных технологий обучения на занятиях предполагает выявление субъективного жизненного и музыкального опыта каждого студента, максимальное раскрытие и развитие его личностных качеств через сотрудничество в отношениях «преподаватель – студент» и «концертмейстер – студент». Технология личностно-ориентированного обучения предполагает специальное конструирование учебного и дидактического материала, особых типов учебного диалога и форм контроля за личностным развитием учащегося.

Таким образом, на уроках учебный материал должен обеспечивать выявление субъективного (жизненного, художественного, эмоционального) опыта первокурсника; изложение знаний преподавателем должно быть направлено не только на расширение их объема, структурирование, интегрирование, обобщение предметного содержания, но и на постоянное преобразование наличного субъектного опыта каждого учащегося. На занятиях также необходимо активное стимулирование учащегося музыкального колледжа к самооценности процесса учения, содержание и формы которого обеспечивают его духовно-эстетическое самовыражение в различных видах музыкальной деятельности [2, с. 109].

Конструирование и организация учебного материала должна предоставлять первокурснику возможность самостоятельно выбрать его содержание, вид и формы выполнения. Кроме того, при личностно-ориентированной технологии обучения учебный материал выступает уже не как самоцель, а как средство и инструмент, создающие условия для полноценного проявления и развития личностных качеств субъектов образовательного процесса.

Психологи считают, что «нормальными» условиями проявления и развития способностей человека являются общение и совместная деятельность с другими людьми. Практика показывает, что обучение,

погруженное в общение, позволяет студенту достичь больших результатов на сцене. В музыкальной педагогике общение трактуется как особая деятельность, направленная на создание в музыкально-педагогическом процессе таких коммуникативных связей и отношений, которые в наибольшей мере отвечают природе музыкального искусства, художественно-творческим способам общения с ним.

Информационные и коммуникационные технологии (ИКТ) – это широкий спектр цифровых технологий, используемых для создания, передачи и распространения информации и оказания услуг (компьютерное оборудование, программное обеспечение, телефонные линии, сотовая связь, электронная почта, сотовые и спутниковые технологии, сети беспроводной и кабельной связи, мультимедийные средства, а также Интернет) [9, с. 21].

При проведении уроков в комплексе используется ряд цифровых средств обучения:

- Видеоряд: фрагменты из опер, балетов, мюзиклов, музыкальных кинофильмов, концертов классической и популярной музыки; фрагменты художественных и документальных фильмов о жизни и творчестве композиторов;

- Презентация музыки на уроках в видеоформате – это гарантированный эмоциональный тонус на занятиях, увлеченность, погруженность в материал.

Синтезированный зрительный ряд:

- портреты композиторов, исполнителей и исполнительских коллективов, исполняющих произведения мировой музыкальной классики, народной и духовной музыки, современные сочинения;

- тематические рисунки, нотная графика, фрагменты рукописей музыкальных произведений;

- репродукции произведений изобразительного искусства (живопись, декоративно-прикладное искусство, скульптура, архитектура, графика, иконопись и др.);

- материалы из мемориальных музеев композиторов и исполнителей, документальные фотографии, видовые художественные фотографии.

Дикторский текст, комментирующий различные явления музыкальной культуры, поясняющий способы деятельности учащихся, направленные на усвоение основных понятий предмета.

Звуковые фонограммы музыкальных произведений, а также песен («плюсовки» и «минусовки»), которые дают возможность

студентам участвовать в их исполнении в процессе работы с цифровым образовательным ресурсом.

Литературный ряд:

- доступные, ёмкие, выразительные информативные тексты, раскрывающие содержание предлагаемых для восприятия фрагментов музыкальных и художественных образов (эстетически-нравственный фон);

- отрывки стихотворений, прозы, созвучные музыке; словарь ключевых терминов и понятий, соответствующих данной учебной теме, эмоциональный словарь (вербальная характеристика музыкального произведения);

- фрагменты писем, воспоминаний, цитаты и высказывания композиторов, исполнителей, слушателей.

Творческие (интерактивные) задания для учащихся: вопросы, диагностические тесты, проблемные ситуации, направленные на осмысление учебного материала.

Творческо – поисковая технология основана на следующих методах:

- метод создания ситуаций творческого поиска способствует активизации витагенного и художественного опыта студента, привлечения ЗУН, направлен на проживание учащимися определённой нравственно-эстетической ситуации; способствует активизации познавательной и эмоционально-волевой сферы;

- метод создания проблемной (поисковой) ситуации предполагает представление учебного материала урока в виде доступной, образной и яркой излагаемой проблемы, воспитывает у первокурсников мотивацию к преодолению любых трудностей на сцене;

- метод творческих заданий как метод развития психических функций, творческих способностей и личностных качеств учащихся содержит творческий компонент и был представлен в виде дифференциации по выбору самостоятельных заданий. Свободный выбор варианта творческого задания снимал у учащегося напряжение, страх перед неудачей, давал почувствовать так называемую «ситуацию успеха»; являлся средством стимулирования познавательной активности;

- метод моделирования художественно-творческого процесса или сочинение уже сочинённого позволяет организовать работу с учащимися таким образом, что практически любой вид музыкальной деятельности каждый раз создавал у них ощущение рождения музыки и нового открытия [3, с. 126].

На современном этапе развития все больше возникает потребность в здоровьесберегающей деятельности человека, которая была бы

направлена на поддержание и улучшение состояния здоровья как учащихся, так и преподавателей.

При поступлении в колледж студенты испытывают некоторые сложности в связи со сменой деятельности и процессом адаптации, испытывая при этом высокую психофизиологическую нагрузку на все системы организма. Также нагрузки приходятся и непосредственно в ходе учебного процесса. В данном аспекте огромное значение имеет здоровый образ жизни. Именно поэтому очень важно привить у студентов бережное отношение к своему здоровью, правильно и доступно объяснить им понятие и методы здоровьесберегающих технологий. Здоровьесберегающие технологии можно рассматривать как совокупность тех принципов, методов и приемов педагогической работы, которые дополняя традиционные технологии обучения и воспитания, наделяют их признаками здоровьесбережения. Преподаватели музыкального колледжа должны применять в своей работе приемы здоровьесберегающих учебно-воспитательных технологий – беседы со студентами по обучению заботы о своем здоровье, мотивация к ведению здорового образа жизни, предупреждение вредных привычек [6, с. 10].

При любой форме организации образовательного процесса в нём присутствуют три основных участника: студент, преподаватель и учебно-воспитательный процесс, включающая совокупность всех условий, человеческих отношений, специально создаваемых педагогическим коллективом для реализации целей обучения, воспитания и подготовки студентов к сценическим выступлениям. Формирование учебно-воспитательной среды представляет собой сложный процесс по обеспечению физического, психологического и интеллектуального комфорта для каждого студента. Выполнение всех аспектов данного процесса позволит студенту быстрее адаптироваться в новых условиях обучения.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 **Панфилова, А. П.** Инновационные педагогические технологии. Активное обучение / А. П. Панфилова. - М.: Academia, 2013. – 272 с.
- 2 **Гуслова, М. Н.** Инновационные педагогические технологии: Учебник / М. Н. Гуслова. – М. : Academia, 2013. – 256 с.
- 3 **Левитес, Д. Г.** Педагогические технологии: Учебник / Д. Г. Левитес. – М. : Инфра-М, 2014. – 260 с.
- 4 **Цукерман** Школьные трудности благополучных детей. М. : Знание, 1989. – 188 с.

5 **Костина, Л. М.** Методы диагностики тревожности. / Л. М. Костина. – Санкт-Петербург: Речь, 2002. – 198 с.

6 **Смирнов, Н. К.** Здоровьесберегающие образовательные технологии в работе учителя и школы. – М. : АРТИ, 2003. – 272 с.

7 **Федоров, В. А.** Педагогические технологии управления качеством профессионального образования: Учебное пособие / В. А. Федоров. М. : Академия, 2012 – 176 с.

8 **Андреева, Г. М.** Социальная психология: Учебник для высших учебных заведений. – М. : Аспект Пресс, 2003. – 363 с.

9 **Карабанов, А. А., Погорелко, А. Н, Ильин, Е. А.** Использование информационных технологий в процессе адаптации студентов младших курсов // Известия Института Инженерной физики. – 2010 – № 15 – С. 21–23.

2 Секция. Психология ғылымы дамуының мәселелері.

Көшбасшы психологиясы

2 Секция. Проблемы развития психологической науки.

Психология лидерства

МУЗЫКАНЫҢ АДАМНЫҢ ДАМУЫНА ӘСЕРІ

ИКСАТОВА Б. К.

п.ғ.м., аға оқытушы,

III. Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университет, Көкшетау қ.

МАЖИТОВА С. С.

п.ғ.м., аға оқытушы,

III. Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университет, Көкшетау қ.

ТАЖЕНОВА Г. Б.

п.ғ.м., аға оқытушы, ПМПУ, Павлодар қ.

Қазіргі таңда білім беру мен тәрбие жүйесін қоғам сұраныстарына сәйкес жанарту мен дамыту мәселелері өзекті болып отыр. Осы орайда, білім беру ұйымдарында оқыту мен тәрбиелеу жүйесін ізгілендіру басты бағыт болып жалғасын табуда. Қазақстан Республикасы Президенті Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтың халыққа жолдауында «Біз әрбір адамның ар – намысын, жағымды қасиеттері мен беделін, жоғары адамгершілік, этикалық стандарттары және рухани құндылықтарын бағалайтын қоғам құруымыз керек» деп атап көрсетті [1].

Осы орайда біздің қоғамымызда білім беру мен тәрбие жүйесінде «Өзін-өзі тану» пәнінің маңыздылығы зор. Өзін-өзі тану пәні адамның өзін-өзі тануына, өзінің ең жақсы қасиеттерін анықтауға, өз ар-ұжданын сақтап, әрқашанда АДАМ деген атқа лайық болуына ықпал етеді [2].

Өзін-өзі тану пәні күні бүгінде өмірдің өз сұранысы, қоғам қажеттілігімен туындайтын ізгілік пен игіліктің жарқын көрінісі болып отыр. Өзін-өзі таныған, өмірдің мәнін түсінген адам, өзін-өзі қадағалап, сынап, өзін-өзі тәрбиелеуге, өмірден өз орнын, өз бақытын табуға ұмтылады.

Бүгінгі таңда «Өзін-өзі тану» пәнінің мазмұндық негізі жалпыадамзаттық құндылықтардан, ал барлық әдістемелік тәсілдері, атап айтсақ: жағымды көңіл күй (тыныштық сәті), дәйексөз, шағын әңгіме, шығармашылық жұмыс, топпен ән айту. Егер біз сабақта ойын ойнасақ, ол құндылықтарға бағытталуы, егер де оқиға немесе шағын әңгіме айтсақ, онда осындай әңгімелеу оқушының рухани дамуына көмектесуі, ән айтсақ оның мазмұны сананы тазартып, жағымды бейнелермен толықтырылуы керек.

Сондықтан, әр сабақты міндетті түрде тыныштық сәтінен бастаймыз. Олар тақырыпқа сай дайындалады. Тәжірибе көрсеткендей, оқушылар үзілістен кейін сабаққа өте қызу күйде келеді де, олардың бірден зейін қойып, сабақты бастап кету қиындық туғызады. Сондықтан да әр сабақты тыныштықтан, жағымды күйге келтіруден бастаған дұрыс. Балаларды сабырлы, жағымды күйге түсіру үшін баяу музыканың алатын орны ерекше, сабақ басталар алдында оны жаймен жіберіп қою керек. Ең бастысы мұғалімнің өзі де осы күйде болуы маңызды, ол ішкі тыныштықта, жағымды күйде болса ғана балалар терең қабылдай алады.

«Тыныштық сәтінде» баланың бір сәт толық тыныштықта жүрек соғу ырғағы мен тыныс алуы реттеледі, денесі жеңілденеді. Ол өз ойын жинақтай алуы мүмкіндігіне ие болады, өзінің ішкі «Менің» түсіне алады, өзінің ішкі жан дүниесін жақсы сезінеді. Жалпы сабақта әуен арқылы жағымды күйге келудің тиімділігі зор. Ал сабақтың соңында топпен ән айтамыз. Әнді тек көңіл көтеріп, дем алу үшін шырқасақ, онда ол рухани адамгершілік білім берудің мақсатымен сәйкес келмейді.

Ежелден әуен адам өмірінде маңызды орын алған. Ежелгі грек философы Платон білім беруді екіге бөлді: әуен және жаттығу. Болашақ сарбаздарға әуен және жаттығуды үйретуді ұсынды. Әуен – жан үшін, жаттығу – дене үшін. Жан тәрбиесін дене тәрбиесінен бұрын жүргізудің маңыздылығын айтты. Тән мен жанды біртұтас дамыту қажет, сонда жан күш пен мінез-құлықтың жұмсақтығын, ерлік пен мол адамгершілікті байланыстырады.

Пифагордың ізбасарлары әуеннің шипагерлік күшіне сенген. Олардың пікірінше, әуеннің бірнеше түрлері адамның көңіл-күйін көтереді және адамды тыныштандырып, шипа береді.

Музыканы қабылдау, әрине күрделі процесс. Әрбір оқушының сана-сезімі, мінез-құлқы, мәдениеті, өмірге көзқарасы, музыкалық қабілеті бірдей болып келе бермейді. Олардың өзіндік ерекшелігі-тәрбиесіне, шыққан ортасына да байланысты.

Бүгінгі күнде негізгі мақсат – жан-жақты дамыған білімді тұлғаны тәрбиелеу. Тәрбиелеудің бір құралы кең сан қырлы ұғымды қамтитын музыкалық өнер. Халық тағлымының байлығын өн бойына жинақтаған ертеден қалыптасқан педагогикалық тәжірибеде, тәлім-тәрбиеде оқу-ағарту мәселелері әлі де жетерлік. Музыка адамзаттың рухани азығы, жан серігі, ұшқыр қиялы, нәзік сезімі. Қазақ халқы құлақтан кіріп бойды алар әсем ән мен тәтті күйді ұнатқан. Домбыра сөйлейді, кобыз жеткізеді, сыбызғы білдіреді деген сөз тіркестері қазақ мәдениетінде кездейсоқ кездеспейді.

Жас өспірімнің бойында талғампаздық эмоциялық сезімпаздық қалыптастыруында, оның мәдениетті болып өсуінде музыка әлемін түсінуде музыка тәрбиесінің алатын орны ерекше. Әр түрлі жанрлы музыкалық шығармаларды тану, музыкадағы түрлі кезендермен көңілді ажыратуда оқушының музыкалық шығармашылығын дамытады. Жас өспірім – тыңдаушы, орындаушы музыкаға деген өзінің ой-пікірін көрсететін, түсінетін оқушы. Сондықтан музыкалық шығармашылық қабілеттің басты саласының бірі ол музыка арқылы тәрбие. Эстетика мен музыкалық шығармашылық қабілеттің ортақ мәселесі адамның табиғат пен өмірдегі әсемдікті қабылдап бағалауға және түсінуге тәрбиелеп оқыту. Музыкалық тәрбие әдебиет бейнелеу өнері, тіл, тарих тағы басқа пәндермен байланысты. Сонда ғана біз оқушының мәдениетті жан дүниесі бай ой-парасаты кемелденген білімді оқушы етіп тәрбиелей аламыз.

Музыка тіл айтып жеткізе алмайтын адамның киелі нәзік сезімі. Музыка бұл сезім тілі, адам жанын баурап алатын, моральдық сезімдік эстетикалық бірлігі болып табылады. Олардың рухани өмірі мен тәжірибенің музыка әлемін түсініп қабылдауы. Оқушының талғампаздығы, эмоциялық сезімталдығы, білімділігі, мәдениеттілігі, жас өспірімге ақыл-ой, сана-сезімдігі жақсы мінез-құлықтың қалыптасуына әсерін тигізеді. Музыканың қажеттілігі – ол музыка өнерінің негізімен оның өмірі мен байланысы жайлы түсінігін жетілдіру, баянды меңгеруіне көмектесу. Музыкалық тәжірибелік іскерліктерін дағдыларын қалыптастыру болып табылады. Оқушының бойында рухани мәдениеттің маңызы мен ажырамас келбетін байытатын музыканың әсері мол. Олардың бойында түсінігі, сезімдік қабілеттілігінің тұрақтылығы музыка тілінің ерекшелігін меңгеру. Музыка сабағында, сыныптан тыс уақыттарда бастауыш сынып оқушыларымен музыкалық тәрбие жұмысын жүргізе білуге, күнделікті өмірге музыка өнерінің тәрбиелік мүмкіндіктерін кеңірек пайдалана білуге даярлау.

Музыканың пайдалы қасиеттері:

- тән мен ақылды сергектікке әкеледі;
- денесін босаң қалыпқа түсіреді;
- жүйкесін тыныштандырады;
- шығармашылығын арттырады;
- сүйіспеншілік сезімін оятады.

Оқушылардың музыкамен айналысуының маңызы зор. Балалар халық әндерімен қатар түрлі классикалық музыка және вокалдық шығармалар, инструменталдық (фортепиано, скрипка, аккордеон, флейта, домбыра, қобыз және т.б.) шығармаларды тыңдап, ішкі дүниесімен қабылдауға тырысады. Олар музыкалық шығарманың

көркемдік бейнесін суреттеуімен қатар, музыкалық аспаптарды ажырата алады. Музыканы түсінікпен дифференциалдық түрде белсенділікпен қабылдайды. Балалар музыканы тыңдап, ән айтып, билейді, музыкалық ойындарға қатысып, қол ұстасып айналады, балаларға арналған салтанатты әндерді орындау мен қатар үлкендермен бірге ән айтып, ойын – сауықтық шараларға, мерекелік ертенгіліктерге қатысады.

Музыкалық сауаттылығын көтеруге, музыкалық аспаптарда ойнауға қызығушылығы арта түседі. Ол үшін сазды естіп – тыңдау қабілетімен қатар баланың эмоционалдық қасиеттерін дамытып, ойын түрлерімен жоғарғы дауыстық әуендерді пайдаланған жөн. Қол қимылымен дыбыстық елестетуді байланыстыра білу керек. Баланың музыкалық дыбысты ажырату қабілетін дамыту – шаруашылыққа деген қызығушылықты арттырып, музыкалық аспаптарда ойнап үйренуге жол ашады. Балалардың саз жетекшісі, тәрбиеші, ата – аналары оларды музыкалық мәдениетке, оның тілін ұғынуға, музыка арқылы тұлғалық қасиеттерінің қалыптасуына көмектеседі. Үлкендердің музыкаға деген қызығушылығы, талғамы, балаға деген сенімі, сыйластығы, түсінушілігі, байланыстағы шеберлігі жақсы жетістіктерге қол жеткізеді. Балаларды музыканы сүйуге, оның тілін түсіне білуге, яғни олардың көркемдік талғамымен тәпбиелеуіміз қажет. Олар (халықтық, шектік, үрмелі) оркестр, әуен, ритм, темп, жылдамдық, динамика; балет, опера, оперетта, концерт секілді терминдерді түсініп, ұғынуға қабілетті. Балалар музыканы жан дауысымен, қимылмен, шынайы қалпында бірлесіп орындайды да, танымдық іс-әрекетке түседі. Музыкалық тәрбиенің мақсаты: балалардың қабілеттерін ашуға мүмкіндік жасау, олардың өз бетінше болуына көмектесу, ізгілік пен адамгершілік қасиеттерін дамыту. Сабақта музыкалық аспаптар қолданылады, әуенді қимылдармен қосып үйрету ұсынылады, балаларды дамытуда музыкалық аспапты меңгеру. Бала қандай аспап тандаса да, қолдау қажет. Пианино, скрипка, сырнай, қобыз, домбыра т.б. дауылпаз, тамбурин, цимбала, металдық үшбұрышты меңгеру қажет. Соңғы топ аспаптары өте белсенді немесе агрессивті, сонымен бірге олар эмоциялық, психикалық мәселелері бар балалар үшін пайдалы. Музыкалық аспаптарды игерген балалар біртіндеп сабырлы күйге келіп, өздеріне сенімді және тұрақты болады. Әуен тыңдау күнделікті жүргізілуі тиіс. Оқушылардың әуенге қызығушылығы артып, олар әуенді түсіне бастайды. Тыңдау үшін классикалық шығармаларды қолдану қажет. Тыңдау барысында балаларға көзді жұмып, сабырлы қалыпта әуенді тыңдау керектігін түсіндіру қажет. Әуен олардың жүйке жүйесін тыныштандырады, бір объектіге назарын аударады, денесін босаң күйге келтіреді, ішкі дүниесін үйлесімді етеді. Сонымен

қатар балалардың орындау дағдыларын дамыту қажет. Дыбысты дұрыс тани білуі, екпіннің тазалығын, музыкаға байланысты ритмикалық қозғалыстарды, билегенде түрлі қимылдар жасауды, ұлттық және түрлі инструменттерді айыра біліп және оларда ойнауын қолдау.

Ислам әлемінде музыканы тыңдауға болады (халал) деген және тыңдауға болмайды (харам) деген ұстаным бар. Ал, осы музыканың адамға әсерін қарайықшы енді. Мысалы, егер аянышты, қайғылы өлең тыңдасақ көңілімізге қаяу түседі, қуанышты, позитивті өлең тыңдасақ көңіл күйді біраз көтеріліп қалғанын байқаймыз. Демек, өлеңнің адамның жанына әсері бар деген сөз [3].

Абай атамыз айтқандай: «Әннің де естісі бар, есері бар, Тыңдаушының құлағын кесері бар, Ақылдының сөзіндей ойлы күйді, Тыңдағанда көңілдің әсері бар» деген. [4]. Ендеше өзіңнің тыңдаған өңіңе қара, есірген бе? әлде, есті әнбе? Есірген адамдарды қарасаңыз, сол өлеңге де есіріп билеп, бар уақытын клубта өткізіп, онымен қоса күнәға да барып жатады. Есірген өлең оның әдетіне айналып, әдет мінезі айналады. Ал, мағыналы, естігу лайықты адамдар сөзсіз-ақ әсерлі адамдар болады, өйткені олардың тыңдаған әндері де, әсерлі және бос сөзсіз. Мағыналы өлеңмен қоса олар уақытында тиімді пайдаланып жатыр. Қазақтың тарихын қарасаңыз, талай өзекті мәселерді, тартыс-таластарды бір шумақ мағыналы әнмен ой салған.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Қазақстан Республикасының Президенті Н. А. Назарбаевтың «Әлеуметтік-экономикалық модернизациялау Қазақстан дамуының басты бағыты» атты Қазақстан халқына Жолдауынан. – Астана қ., 27 қаңтар 2012 жыл.

2 **Назарбаева, С. А.** Өмір әдебі. – Алматы, 2001. – 96 б.

3 **Мукажанова, Р. А., Омарова, Г. А.** «Методика преподавания дисциплины «Самопознание» в школе». Учебно-методическое пособие для учителей, Алматы: ННПООЦ «Бөбек», 2013.

4 Бес ғасыр жырлайды. Қазақ ақын-жазушыларының шығармалары. – Алматы: Жазушы, 1989. – 496 б.

МЕКТЕП ОҚУШЫЛАРДЫҢ ЭМОЦИОНАЛДЫҚ ЖАҒДАЙЫНА ТҮСТЕРДІҢ ӘСЕРІ

КУСАИНОВА А. Е.

Железин № 3 мектеп психолог

Әр түрлі түстер адам өмірінде басты рөл ойнайды, бірақ күнделікті өмірде біз оны байқамаймыз. Түстер арқылы көңіліңізді көтеруге де, денсаулығыңызды да түзетуіңізге болады. Әр кімнің өзінің сүйікті түсі болады, ол түстер сіз туралы барлық сырды ашып қояды. Табиғат қоршаған ортадағы сұлулық бояу нақышымен қымбат. Олардың көркі ең алдымен түрлі-түстің реңіне байланысты айқындалады. Теориялық ақпараттарды зерделей келе түстердің психологиялық жақтарын қарастыруды жөн көрдік. Істеу қабілеті мен мінез құлқына әсер етуі. Түстердің адам ағзасына тигізетін жағымды жақтарын іздеу. Кабинеттің безендіруі мектеп оқушылардың эмоционалдық жағдайына әсер етуін зерттеп, мектеп әкімшілігіне ұсыныс беру.

- жобаға қатысты теориялық негіздерді жинақтау;
- әр түрлі жастағы оқушылардың қандай түстерді басым тандайтынын анықтау;
- сыныптарда, оқушылар формасына қатысты тандауға болатын түстердің үйлесімді түрін ұсыну;
- түстер адамның мінез құлқына әсер ететін болса, түстер адамға неге және қалай әсер ететінін анықтау;
- жобада түстер адамға қалай әсер ететінін психологиялық жас кезендік ерекшеліктерге байланысты түсіндіруге тырысу.

Түстің адам өміріндегі рөлі?

Жобада түстер адамға қалай әсер ететінін психологиялық жас кезендік ерекшеліктерге байланысты түсіндіруге тырысу.

Түс – адамның көзімен қабылданатын физиологиялық сезім.

Барлық түстер екі топқа бөлінеді :

1 Ахроматикалық (бояусыз) 2 Хроматикалық (боялған)

Хроматикалық немесе хромос – грек тілінен енген сөз, түсті, боялған деген мағынаны білдіреді. Бұл топқа барлық спектрлі түстер қызыл, көк, жасыл және солардың аралас түстері кіреді.

Ахроматикалық түске ақ, қара, және сұр түстің барлық реңктері жатады.

Әрбір хроматикалық түстің өзіне тән үш қасиеті немесе ерекшелігі бар:

Түс реңкі бұл хроматикалық түстің өзіне жарықтығы жағынан тең келетін ахроматикалық түстен негізгі айырмашылығы, негізгі қасиеті. Жарықтық ұғымы хроматикалық түсте қара не ақ пигменттің каншалықты мөлшері бар болуымен түсіндіріледі.

Түс қанықтығы түстегі таза бояутегінің болу дәрежесі. Ең қанық бояу спектр түстері болып саналады. (мысалы: қанық қызыл, қанық көк түс, т. б.)

Қанық бояу деп – түстегі ашықтық дәрежесін түс қуатын, үдемелі қарқындылықты түсінуге болады.

Түс реңкі бір түсте екінші түс қоспаларының араласуымен сипатталады. Мысалы: қызыл күрең түсте көк түс, қызғылт сары түсте сары түс қатысады. Ахроматикалық түстер бір бірінен тек қана жарықтығымен ғана ерекшеленеді. Ақ пигмент көп қосылған түстер пастельді деп аталады. Осы ақсұр түстердің үйлесімділігі барлық түсті тегістейтін ақ түстің болуына байланысты

Пастельді түстің түстік үйлесімділігі – түстік тепе – теңдік, мұнда бірде-бір түс ерекшеленбейді [1].

Ақ түстердің үндестігі – бұл жарықтық гаммасы, ал әр түрлі қара – қара-күңгірт гамма болып табылады.

Хроматикалық түстер қабылдануына қарай жылы түстер суық түстер.

Адамды жылы денелерге жақындатқандай әсер береді, мысалы, жылы немесе ыстық денелерге судың, мұздың, аспанның түсін, ымырт уақытын бейнелейтін күн, от, жарық, сәуле сияқты ұғымдарды санауға болады.

Көп түстердің арасынан басты төрт түсті бөліп алуға болады:

- сары;
- қызыл;
- көк;
- жасыл

Тек осы түстер ғана ешбір қоспасыз таза түс – бояулар болып есепеледі. Адам түстерді дененің барлық жасушаларына әсер ететін белгілі бір сипаты бар толқындар ретінде қабылдайды. Түстер шоғыры әсерінің күш-тілігі сондай, ол тіпті адамды өлтіре алады. Өте сезімтал адамдар бөлмеде ілулі тұрған түстер шоғыры дұрыс тандап алынбаған суреттерден қайтыс болған жағдайлар кездескен. Ертеде балаларды қызыл матаға орап қызылшадан емдеген. Көптеген өкпе аурулары көк түспен емделеді. Өкпе санаторийлерінде қа- бырғалардың көкшіл түске боялуы бекер емес, бұл иммунитетті күшейтеді. Қан тамыры аурулары кезінде көгілдір және жасыл түстер қолданылады. Бүгінгі күнгі косметологиялық орталықтар дәрі-дәрмекпен қоса түстермен

емдеуді де жүзеге асырады. Безеу шыққанда және бет терісін тарту қажет болғанда қызыл қызғылт сары түсті жарық түсіру процедуралары жүргізіледі. Егер тұсқағаз түсінің Сіздің денсаулығыңызға кері әсер ететінін анықтасаңыз, үйінізді жөндеуге асықпаңыз. Бір түстің кері әсерін басқа түстің әсерімен басуға болады. Мысалы, қызғылт сары түстің әсерін көгілдір және ақшыл түспен, сарыны күлгінмен, қызыл түстің әсерін жасыл түспен басады. Бөлменізге тиісті түстегі сурет ілініз немесе қандай да бір әшекей қосыңыз.

Негізгі түстерге тоқталсақ:

Ақ түс көп жағдайда жарық, қауіпсіздік пен тазалықты білдіреді. Сондай-ақ бұл түс ізгілік, пәктік пен мінсіздік сияқты қасиеттермен байланыстырылады. Киелі кітапта ақ түс өте көп қолданылған. Мысалы, аяндарда әділдік пен рухани тазалыққа баса назар аудару үшін ақ киім киген адамдар мен періштелер көрсетілген (Жохан 20:12; Аян 3:4; 7:9, 13, 14). Ал аппақ, таза зығырдан киім киген адамдардың ақ боз аттарға мінгендері әділ соғысты білдіреді (Аян 19:14). Құдай күнәларды кешіруге дайын екеніне айрықша мән беру үшін ақ түсті қолданып, былай дейді: “Күнәларың ал қызыл болса да, рақым етіп, сендерді қардай аппақ қылмақпын” (Ишая 1:18). Бұл түс адам энергиясының тазалануына өз әсерін тигізеді. Ақ түс тандайтындар, әдетте, жинақы, адал ниетті адамдар болып табылады. Көп жағдайда олар талап қоя біледі. Ақ түс қараңғы жерлерге жарық беріп тұрады, жандандыра түседі. Егер өзіңізді мейірімді, ретті, таза адам етіп көрсеткіңіз келсе, әрдайым ақ түсті киім сатып алуға тырысыңыз

Кері әсері: Ақ түс адамда шарасыздық сезімін тудыруы мүмкін, қажетсіздік пен тығырыққа тірелу де бар.

Қызыл түс – өмірлік энергия түсі. Қызыл – түстердің ішіндегі ең жылы түс. Адамның өмірге деген талпынысын күшейтеді, адам ағзасындағы қан айналым жүйесін жақсартады. Бұл түсті сөзшең адамдар тандайды, және еркектердің көпшілігіне ұнайды. Екінші жағынан қызыл түс күш пен қызбалықтың белгісі. Қытайда қызыл түс байлық пен дамудың белгісі саналады. Табиғатта адамдар қызыл түсті қарама-қарсы жыныс өкілдерін өздеріне көңіл аударту үшін қолданады /ер адамдар әйелдерді, әйелдер ерлерді/. Бұл түсті тандайтын адамдар күшті, қайсар болып келеді. Кей жағдайда кек қайтаруы да мүмкін. Әдетте, бұл түс ашық мінезді адамдарға тән.

Кері әсері: Басқыншылық сезімі мен қозу, есенгіреу мен ашушандыққа әкеп соғады. Тым көп қызыл түс адамды нәпсіқұмарлыққа итермелейді, жолына бөгет болғандарды қиратып, қатігездік пен қырсықтық сезімін өршітеді

Сарғыш түс – бостандықты қажет ететін түс. Адамдардың байқалмайтын қабілеттерін арттырады. Депрессия, қорқыныш билеп жүрген адамдардың көңіл-күйін жайландырады. Сарғыш түс киген адамдар өркөкірек, тәуелсіз болып келеді. Әрдайым танымал болуға ұмтылады. Бұл түсті адамдар көп келіп кететін, араласатын ортада қолданған жөн. Бұндай жерде адамдар бір-біріне ашық, мейірімді болады. Егер әрдайым, көңілді, жас көрінгіңіз келсе, сарғыш түсті киім сатып алуға дүкенге асығыңыз.

Сары түс – адамның ойлау, тез қабылдау қабілетін жақсартады. Өз өзіне сенімсіз, ұялшақ адамдарға оң әсерін тигізеді. Әдетте, бұл түс қуаты мол, көп сөйлейтін, әртістік өнерге, шығармашылыққа жақын адамдарға тән. Сары түсті киім адамға сарғыш түс сияқты әсер етеді. Шамалы әлдендіріп, интеллектуалды жұмыста көмектеседі. Жаңа идеялар мен адамдардың көзқарасын оң қабылдауға жәрдемдеседі. Оптимизм түсі. Шабыт пен рақымшылық сезімін арттырады. Кері әсері: Әлсіздік пайда болуы мүмкін. Сары түс мол кеңседе ұзақ отыру бас ауруын туғызуы мүмкін. Аса қанығу жүйке жүйесін жұқартып, агрессия мен мазасыздық тудырады.

Жасыл түс – нағыз гармониялық түс. Өз-өзін сыйлау, табандылық, тұрақтылық пен табиғилық түсі. Өз-өзімен шынайы адамның, тектіліктің белгісі. Адамның нерв жүйесін тыныштандырады. Бұл түс біреудің қуаныш, ренішіне ортақтаса білетін, әділетті, өзін өзі басқара алатын, достары көп адамдарға тән. Бұл түсті ұнататын адамдар тұрақты, сенімді болып келеді. Бұл түсті кез келген жерде қолдана беруге болады. Жасыл түсті киім кисеңіз, сіз кез келген ортада тек жақсы жақтан ғана көзге түсесіз.

Кері әсері: Зерігу, эгоизм мен қызғаныш тудырады. Сонымен қатар, кей кейде адамның өзіне сенімділігін бәсеңдетеді.

Көк түс – арманыңыздың орындалуына әсер етеді. Бұл түс – шындықтың, біреуге деген сенім адалдығының белгісі ретіндегі түс. Егер сіз біртоға, ешкімнің қолы жеткізсіз көрінгіңіз келсе, көк түсті киім таңдаңыз. Бұл түс кездесуге барғанда өте ыңғайлы. Беріктік пен игіліктің, тұрақтылыққа ұмтылыстың белгісі. Бұл түс бір уақыт өмірдің мәнін іздеуге, өз ойларыңды ретке келтіруге итермелейді. Кері әсері: Ойларды ауырлатып, еркіндікті тыяды.

Ашық көк түс – салқындатқыш, тыныштандыратын түс. Бұл түс -бейбітшілік, тыныштық символы. Әрдайым тепе-теңділікке, ақылдылыққа шақырады. Ашық көк түсті рухани жетістіктерге ұмтылатын адамдар ұнатады. Әдетте, бұл түсті демалатын жерде

қолданған жөн. Киім таңдағанда аса сезімтал, кеңпейілді көрінгіңіз келсе, ашық көк түсті сатып алуыңызға болады.

Кері әсері: ашық көк түстің молдығы меланхолияға, енжарлыққа, безушілік пен тұйықтыққа әкеп соғуы мүмкін. Сонымен қатар, ұйқышылық, шаршау мен ашушандық шақырады. Қара түс – жұмбақ, құпия түс. Қара түс – тәуелсіздіктің белгісі. Бұл түсті араласатын ортасында өзінің лайықты орны бар адамдар ұнатады. Тәуелсіз, беделді көрінгіңіз келсе, қара түсті киім таңдаңыз. Элеганттылық сезімін арттырады. Кері әсері: Қара түстің аса көп мөлшерде пайдалану күйзеліске, енжарлыққа душар етуі мүмкін. Қоңыр түсті көбінесе шыдамды, байсалды жандар ұнатады. Ешкімге тәуелсіз, өзінің ойынан қайтпайтын адамдар қалайды. Кейде олармен араласқанда ойын анық түсіну мүмкін емес. Бұл түс қиыншылықты жеңуге көмектеседі. Мінездегі тұрақтылық, еркіндік пен сабырлықтың көрінісі іспеттес. Қарым-қатынас жосығы мен тұрақтылығын ойлайтын адам көбіне осы түсті таңдайды. Кері әсері: жабырқау сезімін ушықтырады. Өзгелерден энергия іздеуге мәжбүрлейді. Екінші пландағы адам болуға итермелейді.

Сұр түсті сақ адамдар жақсы көреді. Олар еңбекқор, жұмыста марапатқа ие болмаса да жұмысын тоқтатпай, жалғастыра береді. Сұр түске құмарларға бала күнінде ерекше көңіл бөлінбегенін аңғаруға болады. Сондықтан өзін көрсетуге келгенде тым жасқаншақ. Ол мұны қалыпты жағдай деп түсінеді [2].

Аралас түстер:

Көк-қара – тыныштық.

Сұр-көк – сабырлық, немқұрайлылық.

Көк-қызыл қоңыр – өз жағдайын өзі жасап алу.

Көк-күлгін – нәзіктікке талпыныс.

Көгілдір – түсінуге деген құлшыныс, айналасын махаббатқа бөлеу.

Қоңыр-қызыл – белсенділік. Табиғатта жылы және суық түстер ғажайып үйлесім тапқан. Шөлдің сары құмы мен көгілдір аспан және Антрактида мұзы, көлдер мен теңіздердің көк суы және күн батқан сәттегі қызғылт түсті тау шындары. Жануарлар мен өсімдіктер әлемі де жылы және суық түстерден тұрады. Осы жылы және суық түстердің өзі реңктерге бөлінеді.

Реңк – бұл бір түстің бірнеше түрге түрленуі. Әрбір бояу түстерінің көптеген реңктері болады. Егер кез келген түстер реңктерінде сары немесе қызыл түс басым болса, онда реңктер жылыға жатады.

Табиғаттың төрт мезгілінде де осы түстердің, яғни жылы және суық түстердің барлығын көруге болады. Мысалы: алтын күз мезгілін

алсақ, жылы түстерді табуға болады. Бұл кезде айнала қоршаған өсімдік әлемі сары түске, қызыл түске еніп, сұлулық мекеніне айналады.

Ал, қыс мезгілін алсақ айнала аппақ қар, көгілдір мұз суық ауайы барлығы қатқыл, қатал көрініс тауып суық түске енеді [3].

Түстердің барлық сипаттамаларымен танысқан соң менде адамдар түстерді таңдауда жас кезеңдеріне байланысты таңдай ма, әлде ұнайтын түсі үнемі сол түс болып қала ма деген сұрақ ойландырды. Ал екінші сұрақ: түстер адам мінез құлқына, жұмыс істеу қабілеттілігіне әсер ете ме? Бұл сұрақтардың дұрыс бұрысын білу үшін Зсынып, 9 сынып және бастауыш сынып оқытушылары арасында сауалнама алынынып нәтижелер салыстырылды.

Сұрақ: сізге қандай түс ұнайды?

3 сынып бойынша ақ түс – 13 %, қызыл -33 % , жасыл – 15 %, көгілдір – 27 %, сары – 9 %, қара – 3 % көрсетті.

Бастауыш сынып оқытушыларынан алынған сауалнама ақ түс – 14 %, қызыл – 8 %, жасыл – 21 %, көгілдір – 28 %, сары – 12 %, көрсетті.

Сөйтіп шынымен әр жастағы адамдардың түстерді таңдауда өзгешіліктер бар екені көрінді.

Екінші болжам : түстер адам ағзасына әсер ете ме? Бұл болжамды зерделеу үшін 3-сыныпта «қызыл түс» күнін ұйымдастырдық. Оқушылардың барлығы сабаққа қызыл киім киіп келді. Балалар бір біріне ерекше зейін бөліп, көңілдері көтеріңкі болды. 3- сабақтан кейін бірақ та көптеген оқушылар өздерін қызыл түске зейін аударудан оқушылардың пульсі жиеледі(6 балада). Сабақ соңына қарай 3 баланың басы ауыра бастады, көздері қызырды. Оқушылар өздерін шаршаңқы сезініп, тез ашуланып, далаға шығуға рұқсат сұрады. Ен қызығы бұл күні оқушылардың бәрі ыстық сезініп терледі. Тіпті мұғалімнің өзі де бүгінгі күн күндегіден бөлек болғанын, шаршап кеткенін айтты. Сөйтіп біздің екінші болжамымыз түстер адам ағзасына әсер тигізетіні дәлелденді.

Түстердің адам ағзасына тигізетін әсері [4].

Күнделікті өмірде біз аса мән бере бермейтін «түстердің» адам психологиясына айтарлықтай ықпалы бар екендігін бүгінде дүниежүзілік ғалымдар дәлелдеп шықты. Сіздің таңдаған түсіңіз айналаңыздағыларға сіз туралы көп мәліметті беріп тұрады. Мәселен, жасыңызды, мәдениет деңгейіңізді, біліміңізді, ерекшеліктеріңізді, мінезіңізді сіз жиі қолданатын түске қарап-ақ байқауға болады. Сондықтан да, төменде ұсынылған түстер психологиясын оқи отырып, жақындарыңыз туралы мәлімет алуға немесе айналаңыздағы адамдардың сізге деген оң пікірін тудыра отырып, өз стильіңізді, бедел-бейнеңізді қалыптастыруға мүмкіндігіңіз бар. Көк түс – жан тыныштығын, молшылықты, татулықты білдіреді. Ол

адамдар мен қоғамды байланыстыратын негізгі дәнекер іспетті, бірлік, көпшілік сезімнің, сенімнің түсі. Сондай-ақ, көк түсті ұнататындар өкпелегіш, сары уайымға салынғыш болып келеді. Әсіресе, көк түсті молшылықтың нышаны болғандықтан семіз келген адамдар ұнатады. Көк түсті таңдағандар – тыныш ортаны, мазасыздық пен сотқарлықтан, келіспеушіліктен алыс болуды қалайтындар. Олар бір-біріне деген сенімді қалайды және өзгелердің де оларға сенуіне әбден болады.

Сары түс – жеңілдік пен қуанышты, сабырсыздықты, нұр сәулені білдіреді. Қуаныштың, күн шапағатының нышаны. Сары түс адамды болашаққа бағыттайды, жаңалыққа талпындырады, заманауилыққа, дамушылыққа күштар етеді. Бұл түсті таңдаған кез келген адам қиындықты тезірек жеңуге құлшынып, тезірек босап шығудың амалын іздеп тұрады. Өзгерісті жиі қалап тұрады, сары түске құмар адамға тұрақсыздық тән. Қызыл түс адамның энергияға толы екенін көрсетеді. Өмірлік күшті, белсенділікті, нәтиже, сәттілікке қол жеткізу үшін барлық мүмкін болған талпынысты, бейімділікті, албырттықты, жеңіске деген жігерді, құлшынысты білдіреді. Бұл түсті таңдағандар – кез келген қиындыққа мойынсұнбайтын, күрескер, батыл адамдар Жасыл түс – еркіндікке деген жігерлікті, табандылықты, мақсаткерлікті, өзімшілдікті, «Мен» деп өзіне жоғары баға берушілікті білдіреді. Бұл түсті таңдағандар – өзінің құндылығына деген сенімді жоғарылатқысы келетіндер, айналасындағы адамдардан мақтаулар, жақсы пікірлер күтетін адмадар. Сондай-ақ, бұл түс тәкаппарлықтың нышаны. Күлгін түс – адамның тілегені мен қиялындағысы ақиқатқа айналады деген үміттің нышаны. Асыл арман мен көркем қиялдың түсі. Бұл түсті таңдағандар тек өзгелерді таң қалдырғысы немесе сүйсіндіргісі келмейді, өзін де таң қалдырғандығын қалайды. Сондай-ақ, бұл түсті мектеп оқушылары, аяғы ауыр әйелдер таңдап жатады. Оларға әлем сикырлы, бар нәрсеге қол жеткізуге болатындай болып көрінеді. Сұр түс – еркіндіктің нышаны. Бұл түсті таңдағандар – белгілі бір жүктелетін міндеттен ада болғысы келеді. Ештеңеге араласқысы келмейді, көпшілік ортаны ұнатпайды. Ортада оның бары, жоғы байқала бермейді. Адамдар оларды тез жалықтырғыш, іш пыстыратын жаратылыс ретінде қабылдайды. Қара түс – абсолютті шекара, өмірдің тоқтайтындығының белгісі. Ол ғайып болу, өлім ойын көрсетеді. Қара түс – соны, енді ештеңе болмайтындықтың нышаны. Десе де, қара түсті таңдаған адам тағдыр ағысына қарсы тұра алады. Ақ түс – таза парак, онда әлі де талай тарих жазылады. Пәктік, тазалық нышаны. Ақ түс әділдікті білдіреді. Еш бояуы жоқ ақ түс кіршіксіз сезімді көрсетеді. Пәк қалыңдықтар ақ көйлекті осы себеппен де киеді. Аралас түстер:

Көк-қара – тыныштық.
 Сұр-көк – сабырлық, немқұрайлылық.
 Көк-қызыл қоңыр – өз жағдайын өзі жасап алу.
 Көк-күлгін – нәзіктікке талпыныс.
 Көгілдір – түсінуге деген құлшыныс, айналасын махаббатқа бөлеу.
 Қоңыр-қызыл – белсенділік.
 Көк-жасыл – нақтылық, ұқыптылық.
 Ашық жасыл – жігерлік, бәрін өзіне бағындыруға талпыныс.
 Жасыл-сары – адалдықты сүю.
 Жасыл-қара – турашылдық.
 Сұр-жасыл – сенімсіздік.

Түстермен сонымен қатар адамдардың қоғамдағы жағдайы мен мәртебесін, олардың түрлі психологиялық ерекшеліктерін де белгілеген. Ол киімді таңдауда, халық мақал – мәтелдерінде, салт – дәстүрлерінде және т. б. көрініс табатын болған. Түстердің этнопсихологиялық ерекшеліктері де бар. Түрлі халықтар әрбір түскетүрліше мағына берген [5]. Бүгінгі таңда түстер символикасы жарнама бизнесінде кеңінен қолданылады. Психологтар анықтағандай, көк, алтын, ақ, қара және қызыл түстер – элитарлы түстер болып табылады. Себебі бұл қымбат түстер. Сондықтан да бағасы қымбат заттардың түстері көк пен алтын немесе қызыл мен алтын түстердің үйлесімінен тұрады. Қара түс кез – келген басқа түске, әсіресе алтын түске күшті контраст береді. Ал мұндай түстерге боялған тауардың сыртқы орамы тұтынушылардың көзіне бірден түсіп, көңілін аудартады және өнімнің маңыздылығы мен престижділігіне нұсқайды.

Жүз жылдары бойына әр ел өзінше түстермен емдеу шараларын жүргізген. Мысалы, ертеде балаларды қызыл матаға орап қызылшадан емдесе, өкпе ауруларын көк түспен емдеген. Бүгінгі таңда ғылыми тұрғыдан зерттеліп, оның нәтижелілігі дәлелденіп отыр. Өкпе аурулары санаторийлерінде қабырғаларды көкшіл түске бояуы бекер емес, бұл иммунитетті күшейтеді. Косметологиялық кабинеттерде дәрі-дәрмекпен қоса түстермен емдеуді де жүзеге асырады. Безеу шыққанда және бет терісін тарту қажет болған жағдайда қызыл, қызғылт сары түсті жарық түсіру процедуралары жүргізіледі екен. Түстермен емдеу қасиеті біздің ағзамыздың негізгі зоналарының толқынына сәйкес негізделген. Дұрыс алынған түс, ауырған зонаға қолданған кезде, ағзаның жасушалар толқындары үйлесіп денсаулықты жақсартады. Жиіліктік – резонанстық емдеу болады.

ҚОЛДАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТ

- 1 Энциклопедия «Хочу все знать».
- 2 <https://www.google.com/search>.
- 3 <https://ru.wikipedia.org/wiki>.
- 4 Психология.ком.
- 5 Қызықты психология № 6 2011ж. – 15 б.

ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПО ПРОФИЛАКТИКЕ ДЕЛИНКВЕНТНОГО ПОВЕДЕНИЯ

МАЖИТОВА С. С.

магистр педагогики и психологии, ст. преподаватель, Кокшетауский
государственный университет имени Ш. Уалиханова, г. Кокшетау
ИКСАТОВА Б. К.

магистр педагогических наук, ст. преподаватель, Кокшетауский
государственный университет имени Ш. Уалиханова, г. Кокшетау

ТАЖЕНОВА Г. Б.

магистр педагогических наук, ст. преподаватель, ПГПУ, г. Павлодар

Проблема делинквентного поведения давно уже изучается многими исследователями, а именно в современных исследованиях проблема делинквентного поведения отражена в трудах таких авторов как: В. Д. Менделевич, Е. В. Змановская, С. А. Кулаков, А. Е. Личко, Е. Н. Кондрат, В. И. Добренков и А. И. Кравченко и др. В частности, В. И. Добренков и А. И. Кравченко пишут о том, что в социологии делинквентное поведение понимается как комплекс противоправных поступков или преступлений [1].

Делинквентное поведение – действия конкретной личности, отклоняющиеся от установленных в данном обществе и в данное время законов, угрожающие благополучию других людей или социальному порядку и уголовно наказуемые в крайних своих проявлениях.

Делинквентное поведение – это одна из форм девиантного поведения, которое не может быть положительным явлением, оно всегда осуждается и наказывается, такое поведение регулируется специальными социальными институтами: судами, следственными органами, местами лишения свободы [2].

Началом делинквентного поведения являются прогулы занятий в школе, приобщение к асоциальной группе сверстников. Далее следует мелкое хулиганство, издевательство над более слабыми.

Подростковый возраст обычно характеризуется как переломный, переходный, критический, трудный, возраст полового созревания. Подростковый период в развитии ребенка считают обычно особенно трудным как для родителей и педагогов, так и для самих детей. В основе такой оценки лежит обилие критических, психологических и физиологических состояний, объективно возникающих в процессе развития, которые иногда именуется «критическими периодами детства».

Как известно, делинквентное поведение тоже является одной из форм девиантного поведения. Как ни различны формы девиантного поведения, они взаимосвязаны. Пьянство, употребление наркотиков, агрессивность и противоправное поведение образуют единый блок, так что вовлечение юноши в один вид девиантных действий повышает вероятность его вовлечения также и в другой. Противоправное поведение, в свою очередь, хотя и не столь жестко, связано с нарушением норм психического здоровья. Девиантное поведение возникает прежде всего тогда, когда общественно принимаемые и задаваемые ценности не могут быть достигнуты некоторой частью этого общества. К девиантному поведению склонны люди, социализация которых проходила в условиях поощрения или игнорирования отдельных элементов девиантного поведения (насилие, аморальность).

Делинквентное поведение направлено на причинение вреда социуму, соответственно, наказывается государством. В зависимости от противоправности проступка, подростка наказывают через суд либо административными штрафами. Если подросток совершает делинквентные поступки, достигая совершеннолетия, то его называют асоциальной личностью. Если его поступки не наказываются законом, то он просто является антисоциальной личностью. Кажется, что все подростки являются преступниками. Однако следует отличать разные модели поведения. Есть подростки, которые просто ярко одеваются, делают экстравагантные прически, громко смеются и слушают музыку по ночам. Однако другой категорией подростков являются те, кто имеет беспорядочные связи, употребляют наркотические средства, совершают преступления. Делинквентное поведение всегда связано с законом. Подросток или группа лиц выступает против всего общества. Главной проблемой остается то, что разные поступки могут как поддаваться, так и не поддаваться уголовному наказанию. Подросток совершает поступки, которые граничат с законом. Когда он переходит эти границы, тогда наказывается по всем правилам закона.

Подростки очень болезненно относятся ко всему, что касается не только оценки их личных качеств, но и оценки достоинств и

недостатков их семьи, родителей, друзей, любимых учителей. На этой почве подростки могут вступить в глубокий конфликт с обидчиком. На потерю авторитета родителей или кого-то другого, ранее значимого, они могут отреагировать самым крайним и неожиданным образом: замкнуться в себе, стать грубым, упрямым, агрессивным, демонстративно противоречить, начать курить, употреблять спиртное или наркотики, заводить сомнительные знакомства, уходить из дома и т.д. [3].

Одной из форм отклоняющегося поведения подростков является делинквентное поведение. Но часто делинквентное поведение путают с девиантным, являющимся более широким понятием отклоняющегося поведения и включающим в себя такие формы отклонений как наркомания, алкоголизм, проституция и т.д. Поэтому, прежде чем рассматривать делинквентное поведение подростков, необходимо кратко охарактеризовать и девиантное поведение, чтобы иметь представление о различии этих двух форм отклоняющегося поведения подростков [4].

Девиантное поведение – это система поступков, отклоняющихся от общепринятой или подразумеваемой нормы (психическое здоровье, права, культура, мораль). Девиантное поведение качественно отличается (своей общественной опасностью) от правомерного поведения. Поэтому необходимо знать, какие особенности личности подростка обуславливают осознанное предпочтение именно данного варианта поведения. Девиантным (отклоняющимся) поведением называют поведение, в котором устойчиво проявляются отклонения от социальных норм, включая отклонения как корыстной, агрессивной ориентации, так и отклонения социально пассивного характера.

Делинквентность обычно начинается со школьных прогулов и приобщения к асоциальной группе сверстников. За этим следует мелкое хулиганство, издевательство над младшими и слабыми, отнимание мелких карманных денег у малышей, угон (с целью покататься) велосипедов и мотоциклов. Реже встречаются мошенничество и мелкие спекулятивные сделки, вызывающее поведение в общественных местах. К этому могут присоединиться «домашние кражи» небольших сумм денег. Все эти действия в несовершеннолетнем возрасте не являются поводом для наказания [5].

Развитие личности подростка проходит очень интенсивно, поэтому, для выявления и предупреждения социальных и психологических отклонений в поведении ребенка педагогу следует проявлять особую тонкость в работе с такими детьми. При проведении профилактической работы с подростками важно научить их психогигиеническим навыкам

поведения, умению делать здоровый выбор, чтобы стать социально-компетентными людьми.

Формирование личностной и социальной компетентности подростков, коррекцию их негативных поведенческих проявлений важно начинать с развития у них позитивного образа «Я», чувства самоуважения, развития способности критически мыслить, умения ставить социально значимые цели и принимать ответственные решения.

Для того, чтобы подросток умел делать здоровый выбор, его следует обучить умению владеть эмоциями, справляться со стрессами, тревожностью, конфликтами; научить неагрессивным способам реагирования на критику, самозащиты, сопротивления давлению со стороны других людей, умению противостоять вредным привычкам, одновременно формируя у него ценности, позволяющие делать здоровый выбор и решать возникающие проблемы социально - позитивными средствами [6].

Работа по профилактике отклонений в развитии личности и поведении подростков имеет смысл лишь в том случае, если осуществляется на основе:

- успешности учебной деятельности (учения);
- эмоционально положительной, удовлетворяющей учащихся системы их взаимоотношений (со сверстниками, учителями, родителями);
- психологической защищенности.

В совокупности оказываемая подросткам помощь при соблюдении названных выше требований и условий позволяет обеспечить им равномерное гармоничное развитие личности, ее базисных структур и их проявлений в деятельности, поведении с учетом индивидуальных темпов и вариантов личного развития [7].

Под профилактикой в социальной педагогике понимаются, прежде всего, научно обоснованные и своевременные предпринятые действия, направленные на:

- предотвращение возможных физических, психологических или социокультурных обстоятельств у отдельного подростка или несовершеннолетних, входящих в группу социального риска; сохранение,
- поддержание и защиту нормального уровня жизни и здоровья несовершеннолетнего;
- содействие подростку в достижении социально значимых целей и раскрытие его внутреннего потенциала.

Сам термин «профилактика» обычно ассоциируется с запланированным предупреждением какого-либо неблагоприятного

события, т. е. с устранением причин, способных вызвать нежелательные последствия [8].

В целом, процесс профилактики делинквентного поведения подростков можно обозначить двумя основными движущими силами благотворного воздействия на становление личности несовершеннолетних – это воспитание и образование.

В процессе получения систематического образования формируются основные жизненные позиции личности, мировоззренческие установки, практически-действенное отношение к обществу, к нормам права, к доминирующим в обществе формам поведения. Само по себе образование не может дать рецепт нравственного поведения человека на каждый случай. Оно внедряет относительно устойчивый и в то же время гибкий способ поведения, закрепляет в сознании принципы адекватного реагирования на требования, существующие в обществе, что помогает человеку соизмерять поведение с собственными личными убеждениями и конкретной социальной ситуацией, выбирать приемлемую линию поведения. Форма, структура поведения – это не каталог заученных предписаний, приобретенный личностью в процессе воспитательного воздействия и индивидуального опыта, а «внутренне воспринятый и реализуемый индивидом способ поведения. Это и есть главный результат воспитания, результат сформировавшегося мировоззрения».

Воспитание, как и образование, – сила, способная сформулировать и дать обществу полноценную личность. «Эффективность воспитательного воздействия достигается целенаправленным, систематическим и квалифицированным руководством этим процессом. Такой подход резко повышает эффективность процесса воспитания». Помимо нравственно- психологических качеств, на изменение которых рассчитано воспитание, подросток должен приобрести социальные качества личности: знания, профессиональное умение, трудовые навыки, привычки и потребности в культурных формах досуга, опыт нормального социального общения. В социологии этот процесс называется социализацией личности. При этом воспитание рассматривается как одно из главных средств социализации.

ЛИТЕРАТУРА

1 **Гонеев и др.** Основы коррекционной педагогики / Под ред. В. А. Сластенина. – М., 2002.

2 **Змановская, Е. В.** Девиантология (психология отклоняющегося поведения). – М. : Академия, 2003. 3. Курганов С. М. Мотивы действий несовершеннолетних правонарушителей // Социс. – 1989. – № 5. – С. 61.

4 **Ланцова, Л. А., Шурупова, М. Ф.** Социологическая теория делинквентного поведения // Социально-политический журнал. – 1993. – № 4.

5 **Осипова, О. С.** Делинквентное поведение: благо или зло? // Социс. – 1998. – № 9.

6 **Вахрамов, Е.** Психологическая коррекция аномального поведения подростков: побег из дома // Прикладная психология и психоанализ. – 2000. – №3. – С. 52–60.

7 **Гурьева, В. А., Семке, В. Я., Гиндикин, В. Я.** Психопатология подросткового возраста. – Томск, 1994. – 310 с.

8 **Горьковская, И. А.** Влияние семьи на формирование делинквентности у подростков // Психологический журнал. – 1994. – Т.15, № 2.

ВЛИЯНИЕ ЗАНЯТИЙ СПОРТОМ НА МОТИВАЦИЮ ДОСТИЖЕНИЯ У ДЕТЕЙ И ПОДРОСТКОВ

НАЖМИДЕНОВА Г. Б.
магистрант, ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар

Пик спортивной активности большинства детей приходится на 9–13 лет. Согласно данным возрастной психологии, этот возраст является критическим с точки зрения социального развития и становления самооценки ребенка. В этот период возраста, занятия спортом могут оказать существенное влияние на личность и психическое развитие ребенка.

Мотивация достижений – это один из важнейших компонентов мотивации спортивной деятельности, она проявляется в стремлении к успеху, к высоким достижениям в академической сфере и в сфере спорта. Как известно, мотивация достижения включает две мотивационные тенденции: стремление к успеху и стремление избежать неудачи. Преобладание той или иной мотивационной тенденции сказывается на уровне эмоциональной напряженности в значимых ситуациях, на устойчивости к стрессу в ситуациях испытаний, к которым относятся и спортивные соревнования.

На возрастной период 9–11 лет приходятся изменения в понимании детьми сути успеха и факторов, от которых он зависит. До наступления подросткового возраста, дети связывают успехи с собственными усилиями, с величиной собственного старания и не ориентируются

в такой степени, как подростки, на социальные критерии успеха, в число которых входит превосходство над другими. Возраст 11 лет, ряд психологов рассматривают как критический для развития мотивации достижения и понимания причин успеха, среди которых дети начинают выделять наряду с собственными усилиями, наличие или отсутствие способностей. Открытие для себя роли способностей в достижении успеха, изменяет отношение подростков к себе, влияет на их уверенность в своих силах. Сомнения в собственных способностях, являются причиной прекращения занятий спортом подростками 12–13 лет. Переломность возраста 9–13 лет, с точки зрения регуляторов самооценки и мотивации достижений, является доказательством значимости детального анализа развития мотивации достижений в этот возрастной период.

Задача данного этапа исследования – анализ влияния занятий спортом на мотивацию достижения у детей 9–11 лет (младшая возрастная группа) и 12–13 лет (старшая возрастная группа). Мотивация достижений устанавливалась по методике «Решетка Шмальта». Она предусматривает оценку мотивации достижений по таким шкалам, как «Надежда на успех» (НУ), «Боязнь неудачи – 1» (БН-1) – опасение угрозы снижения самооценки, «Боязнь неудачи – 2» (БН-2) – опасение санкций из-за неудачи, например, наказания или порицания.

Рассмотрим результаты исследования в группах детей 9–11 лет. Эти группы составили 30 девочек, занимающихся спортом, 30 девочек, не занимающихся спортом, 30 мальчиков, занимающихся спортом, и 30 их сверстников, не занимающихся спортом.

Результаты исследования показывают, что во всех группах показатели надежды на успех (НУ) заметно превышают показатели боязни неудач (БН). Как девочки, так и мальчики, занимающиеся спортом, имеют более низкие показатели НУ, чем их сверстники, не занимающиеся спортом. Возможно, столкновение юных спортсменов с испытаниями побуждает их более критично оценивать вероятность успеха. Мальчиков отличают от девочек более высокие показатели БН-1, это значит, что они больше чем девочки озабочены сохранением высокой самооценки.

Достоверность различий отмечена между показателями мальчиков, занимающихся и не занимающихся спортом, а также между девочками, занимающимися и не занимающимися спортом, по показателю надежды на успех. Как у девочек, так и у мальчиков достаточно высокие показатели «Боязни неудачи – 2». Это говорит о выраженной ориентации на внешние оценки, что соответствует возрастным особенностям детей. Полученные данные указывают на то, что у юных

спортсменов 9–11 лет мотивация достижения находится на начальном этапе развития.

Сравнение групп проводилось по показателям мотивации достижения в различных сферах деятельности. Принималось во внимание, что максимальный балл составляет 15 по шкале НУ, 18 – по шкале БН-1 и 12 – по шкале БН-2.

Первым этапом анализа результатов было сравнение показателей мотивации достижения в группах мальчиков и девочек, занимающихся и не занимающихся спортом.

Второй этап рассмотрения полученных данных, состоял в сравнении мотивации показателей и мотивации достижения у подростков разного пола, занимающихся и не занимающихся спортом.

Детальное представление об особенностях мотивации достижения у детей 9–11 лет дают показатели ее проявления в различных сферах деятельности. Показатели надежды на успех, говорят о том, что у подростков 9–11 лет представления о вероятности достижения успеха в разных видах деятельности практически не различаются, как у юных спортсменов, так и у их ровесников обоего пола, не занимающихся спортом.

Эти показатели свидетельствуют о характерной для данного возраста, слабой дифференцированной самооценки и слабой дифференцированного представлений о собственных способностях к различным видам деятельности. Юные спортсмены несколько более критичны в прогнозировании успеха, чем подростки, не занимающиеся спортом. Девочки-спортсменки достоверно ниже оценивают вероятность успеха в учебной деятельности по сравнению с девочками, не занимающимися спортом. Мальчики-спортсмены ниже, чем подростки, не занимающиеся спортом, оценивают вероятность успеха в деятельности самоутверждения и в деятельности по оказанию помощи.

По показателям «Боязни неудачи – 1», отражающей угрозу самооценке, не обнаружено достоверных различий.

Обращает на себя внимание то, что и в показателях боязни неудачи отсутствуют различия проявлений в различных видах деятельности, а это еще раз подтверждает отсутствие у подростков дифференцированных представлений о способностях к разным видам деятельности. Однако по показателю «Боязни неудачи – 2» имеются достоверные различия между подростками, занимающимися и не занимающимися спортом. Девочки-спортсменки меньше опасаются санкций за неудачи в учебе, чем девочки, не занимающиеся спортом. Мальчики-спортсмены достоверно меньше опасаются санкций за неудачи в сфере самоутверждения, чем их ровесники, не занимающиеся спортом. Достоверных различий по показателям

боязни неудач в сфере спортивной деятельности между спортсменами и подростками, не занимающимися спортом, не обнаружено.

Небольшое число достоверных различий у юных спортсменов и их сверстников, не занимающихся спортом, по показателям мотивации достижения говорит о том, у подростков 9–11 лет она в большей степени складывается под влиянием закономерностей возрастного развития, чем под влиянием конкретного вида деятельности. Хотя у юных спортсменов прослеживается тенденция большей реалистичности в прогнозировании успеха, меньшей боязни наказаний и порицаний вследствие неудач.

В группе подростков 12–13 лет наблюдается несколько иная картина, чем в группе детей 9–11 лет.

В исследовании принимали участие 120 испытуемых 12–13 лет, разделенных на 4 группы по 30 человек в каждой. Это группы мальчиков и девочек, занимающихся спортом, и их ровесники обоего пола, не вовлеченные в спортивную деятельность. Статистическая достоверность между результатами групп оценивалась с помощью непараметрических критериев Вилкоксона и Вилкоксона-Манна-Уитни.

Данные исследования обнаружили сходство показателей надежды на успех (НУ) у юных спортсменов обоего пола и их сверстников, не занимающихся спортом.

Результаты исследования позволяют сделать следующие выводы. Особенности мотивации достижения юных спортсменов отражают главным образом закономерности возрастного развития. Их проявлением является достаточно высокая надежда младших подростков на успех, более выраженные опасения социальных последствий неудачи, чем боязнь угрозы самооценке.

Занятия спортом формируют у юных спортсменов реалистичное отношение к неудачам как к естественному атрибуту спортивной жизни, что снижает боязнь неудачи.

Спорт как деятельность достижения усиливает давление полоролевого стереотипа, связывающего достижение успеха с мужественностью, у спортсменов мужского пола. Это проявляется в более низких показателях надежды на успех и в более выраженной боязни неудач у мальчиков по сравнению с девочками.

ЛИТЕРАТУРА

1 **Абраменкова, В. В.** Социальная психология детства в контексте развития отношений ребенка в мире // Вопросы психологии. – 2002. – № 1. С. 3–16.

2 **Абрамова, Г. С.** Практикум по возрастной психологии: Учебное Пособие для студентов высших учебных заведений. – 3-е изд., стереотип. – М. : Издательский центр «Академия», 2001. – 320 с.

3 **Абульханова-Славская, К. А.** Стратегия жизни. М. : Мысль, 1991. – 299 с.

4 **Азлецкая, Е. Н.** Личностные и средовые факторы формирования субъектности личности: Автореф. дис. ... канд. психол. наук. – Краснодар, 2001. – 26 с.

5 **Алабин, В. Г., Муллагильдина, А. Я.** Балет и спорт // Теория и практика физической культуры. – 1991. – № 10. – С. 33–37.

ПСИХОЛОГИЯ ҒЫЛЫМЫНЫҢ ДАМУ МӘСЕЛЕСІ. КӨШБАСШЫ ПСИХОЛОГИЯСЫ

ОРДАБАЕВА Ж. Б.

педагог-психолог, № 25 ЖОББМ, Павлодар қ.

Қазіргі кезде жасына, әлеуметтік жағдайына, білім деңгейіне, мамандығына қарамай-ақ, адамдардың психология ғылымына назар аударуы, қызығушылық танытуы айқын аңғарылады. Бұл қоғамның ізгілікті бағытта, адамдардың рухани ділінің дамуын қамтамасыз етуде психологияның маңызды рөл атқаруы тиіс екендігінен шығатын болуы керек. Әрі психологиялық білімнің осы заман адамдарының әрқайсысының күнделікті өмірі мен іс-әрекетінде шешуші орын алатыны көпшілікке мәлім. Әсіресе, қазіргі кезде жастарға, жалпы кез-келген тұлғаға іс-әрекет пен қарым-қатынасты субъект ретінде жетілдіруі үшін психологиялық даярлықты жоғары дәрежеде танытуы қажетті шарт.

Психология адам өміріндегі көкейтесті психологиялық мәселелерді шешуге бағытталады. Психология ғылымының теориясы мен тәжірибесіндегі озық жетістіктерді қолдану арқылы адам баласы өз өмірінің сценарисі, режиссері және актері ретінде дамуын, оның зияткерлік және тұлғалық дамуын қамтамасыз етудің мүмкіндігі артады. Алайда, қазіргі жаһандану заманындағы қоғамда адамдардың жан күйзелісін басу үшін ғылыми-әдіснамалық негізі жоқ, түрлі бақсы-балгерлік әдіс-тәсілдердің ықпалынан оңалмас зиян шегу жайттары да аз кездеспейді. Сондықтан психология ғана адам баласының тұлға, маман ретінде психологиялық сауаттануын қамтамасыз етіп, оның психологиялық құзіреттілікке жетуіне, психологиялық мәдениетті игеруіне ықпал етеді.

Психологиялық ғылымға деген қызығушылық ерте кезден бастап пайда болды. Кейбір мәселелер күні бүгінге дейін психологтарды ойландырып, қазақ психологиясының тарихында әлі де шешуін таппаған – «ақтандақ» болып келген мәселелер баршылық, бұл мәселелер өзіне көңіл аударуды қажет етіп отыр. Қазақстанда психологиялық ой-пікірдің қалыптасуы туралы айтқанда, ең алдымен оның тарихының өте ертеде жатқандығы туралы еске ала кеткен жөн. Жалпы психология ғылымдар жүйесінде жас ғылыми сала болып табылады. Ал қазақстандық психология ғылымының негіздері өте ертедегі даналардың ұлағатты ойлары мен тағылымы мол еңбектерінен, қазақ халқының ауыз әдебиетіндегі психологиялық мазмұннан бастау алғанмен, оның ғылым ретінде орнығып, қарқынды дамуына көп уақыт бола қойған жоқ. Психология өте көп ғылыми салалардан тұрады. XX-ғасырдың орта тұсында ресейлік танымал ғалым К. К. Платонов оның 100-ге тарта салаларын ажыратып, жіктеген еді. Одан бергі қаншама 7–8 онжылдықта бұл сан еселеп артқан шығар. Осы салалардың арасында педагогикалық психология ерекше орын алады. Себебі дәл осы педагогикалық психология саласындағы зерттеулерге байланысты Қазақстанда ғылыми психология пайда болып, қазір де қарқынды дамуда деуге болады. Ана тілімізге психологиялық ұғымдардың кірігіп, қордалануы үшін, жастардың психологиялық сауатын ашып, олардың даму процесін жеделдету мақсатында Жүсіпбек Аймауытов, Мағжан Жұмабаев көшбасшылық танытып, жанкештілікпен зор еңбек еткені мәлім. Мәселен, Жүсіпбек Аймауытов алғаш рет қазақ тіліндегі «Психология», «Жан жүйесі мен өнер тандау» кітаптарын 1926 жылы-ақ жарыққа шығарған. Қазақстанда психологияның жеке ғылыми сала болып шығуына негіз, тұғыр болған педагогикалық психологияның жаңа бір қарқынмен дамуға беталысы XX-ғасырдың екінші жартысында болды. Бұған республикада 1946-жылы тұңғыш психология кафедрасының қазіргі Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университетінде ашылуы, жоғары мектеп оқытушыларының психология-педагогика ғылымдары бойынша ғылыми зерттеулер жүргізуі, оқулық, оқу-әдістемелік құралдар дайындауы орасан ықпалын тигізді.

Педагогикалық психология бойынша құнды еңбектерімен, жоғары мектептегі озық іс-тәжірибелерімен – Ш. Әлжанов, Ә. Асылбеков, Т. Тәжібаев, А. Темірбеков, Ә. Сыдықов, С. Балаубаев, Е. Суфиев, М. Мұқанов, А. Алдамұратов, Р. Қарамұратова, Қ. Рақымбеков сияқты талай тұлғалар ғылыми қорды байытып, тарихта есімдері қалды. Республикада педагогикалық психологияның дамуына академик Төлеген Тәжібаев елеулі үлес қосты. Ол түрлі деңгейдегі аса жауапты басшылық қызметтер атқара жүріп, Қазақстанда алғаш

рет психолог-педагог маман дайындау ісіне бастамашы болды. Т. Т. Тәжібаев білім беруде психология мен педагогиканы үйлестіре отырып, педагогикалық психология аясында зерттеу жүргізген, К. Д. Ушинскийдің психологиялық көзқарастарын талдап, қарастырған. Қазақстанда жоғары мектеп психологиясының дамуына академик Т. Тәжібаевтың шәкірті Мәжит Мұқанұлы Мұқановтың қосқан үлесі зор болды. М. М. Мұқанов республикада тұңғыш психология ғылымдарынан докторы. М. М. Мұқанов оқу-тәрбие психологиясына, білім берудің жас ерекшелікке байланысты психологиялық астарларына қатысты «Педагогикалық психология очерктері» (1962 ж.); «Жас және педагогикалық психология» (1982 ж.) сияқты көптеген осы кезге дейін теңдесі жоқ 200-ден астам еңбектер жазған. Сонымен қатар, М. М. Мұқановтың өзі адамның тұлға және маман ретінде дамуын зерттеп, жетілдіруге үлес қосқан талай шәкірт дайындаған.

Жоғары мектепте психологиялық білім беруге арналған қазақ тіліндегі оқулықтар дайындау республикада психология ғылымының дамуымен астасатыны анық. Осыған байланысты, 1966 жылы А. Темірбеков пен С. Балаубаевтың педагогикалық институттар мен университеттердегі студенттерге арналған «Психология» атты қазақ тіліндегі алғашқы оқулықты дайындап жарыққа шығаруы, психологияның дамуында ерекше рөл атқарды. Содан бергі уақытта, өз егемендігімізге қол жеткізгеннен кейін елімізде психология ғылымының қарқынды даму беталысы айқын аңғарылады. Алайда, ғылым қашанда объективтілікті талап етеді. Сондықтан, біздің елдегі психологияның теориялық та, тәжірибелік те жақтарының дамуында кештеу қалған тұстарымызды да айта кету керек. Л. Гумилев атындағы ЕҰУ профессоры А. Ерментаева айтуынша елімізде психологиялық зерттеу жүргізу шын мәнісіндегі күрделі мәселе болып табылады. Атап айтсақ, осы уақытқа дейін бірде-бір ғылыми мектебінде толымды психологиялық эксперимент жүргізуге керекті арнайы құралдармен жабдықталған психологиялық мекемелер, орталықтар тұрмақ, бір бөлмелі зертхана да жоқ. Сондықтан, зертханасыз-ақ, психологиялық диагностикада, зерттеулерде қолданылатын әдістемелермен зерттеу жүргізіп жатқан жайымыз бар. Бірақ осы әдістемелерді мемлекеттік тілде сөйлейтін адамдарды психологиялық зерттеуге қолданудың өзіндік талап-шарттары бар. Осы талаптарды басшылыққа алар болсақ, басқа тілдегі әдістемелер күрделі бейімделу, стандартталу сатыларынан өтіп, әр әдістеме бір-бір докторлық диссертация деңгейінде зерттеліп, қазақ тілінде қолдануға лайықталуы керек. Сонда қазіргі кезде толымды, барлық талап-міндеттерге сай психологиялық зерттеу

жүргізіп, психология ғылымын дамыту еліміздегі осы саладағы ғалым-зерттеушілердің белсенділігіне, бастамашылығына, ерен еңбегі мен жауапкершілігіне ғана арқа сүйеп отыр. Бірақ, бұл тұлғалық сапалар – психология ғылымының даму мәселесін шешуге қажетті бір ғана шарт. Ғылым даму үшін сәйкесінше материалдық база керек, ғалымдарға объективті зерттеу жүргізуге жағдай жасалынуы тиіс.

Психологиялық зерттеу, психологиялық диагностика кез-келген мекемедегі немесе кез-келген тұлғаға психологиялық қызмет, психологиялық қолдау көрсетуге негіз болатыны анық. Ал қоғамда психологиялық білімге, психологиялық қызметке деген зәрулік өте жоғары болғандығына қарамастан елімізде психология ғылымының теориялық және тәжірибелік тұрғыдан дамуына айтарлықтай көңіл аударылмауда. Қазір жоғары оқу орындарында дәріс оқып, ғылыми-зерттеу мектептерін құрған ғалымдар Қазақстандағы психология ғылымдарының сан саласын дамытып келеді. Олардың жоғары мектеп психологиясының дамуына қоғам талабына сай маман дайындау, психологиялық білім берудің оқу-әдістемелік негізін нығайту, студенттердің, магистранттардың, докторанттардың зерттеу жұмыстарына ғылыми жетекшілік жасау арқылы атқарып отырған еңбектері орасан зор. Қазақстанда психология ғылымының әрқашан көкейтесті болатын мәселелерін зерттеу арқылы республика аумағында ғана емес, әлемдік психология-педагогика ғылымдарының қордалануына себепкер болған ғалым-тұлғалар баршылық. Сондықтан, республикадағы психологияның өсіп-өркендеуі Р. Б. Қарамұратова, С. М. Жақыпов, Қ. Б. Жарықбаев, Ж. Ы. Намазбаева, Х. Т. Шерьяданова, В. К. Шабельников сынды белгілі психолог-ғалымдардың есімдерімен тікелей байланысты. Қазір «батыстық өркениеттің қиыншылықтарынан арылу үшін Шығыстың бай рухани және мәдени тәжірибесіне назар аудару қажет». Қазақ қоғамы үшін адам психологиясының аса биік көріністері – руханилық, адамгершілік, тәуелсіздік, ізгіліктік барынша өзекті де маңызды болып тұр. Қазір біздің қоғамдағы барлық білім беру орындарында, білім берудің барлық жүйелерінде жас ұрпақты психологияландыру, яғни оны субъект ретінде дамып-жетілуге психологиялық дайындау жүзеге асырылса, көптеген әлеуметтік жағымсыз жайттардың алдын алуға болар еді. Біздің қоғамда өткен ғасырдың басында жаппай сауатсыздықты жою міндеті тұрса, осы ғасырдың бас кезінде әлеумет үшін жаппай психологиялық мәдениетті игеру аса өзекті мәселе. Осы контексте іс-әрекеттің, қарым-қатынастың және өзіндік дамудың нәтижелі, игілікті орындалуын ғана емес (себебі, құл да іс-әрекетті орындай алады), осы іс-әрекетті жетілдіруге

психологиялық дайындау жастардың өзін-өзі өзгертуге, өзін-өзі дамытуға байланысты жүзеге асырылуы тиіс. Сондықтан психологиялық дайындауды тұлғаның субъект ретінде танылуымен, дамуымен үйлестіру қазіргі білім беру жүйесінде басты бағыт болуы керек. Тұлға субъект болса ғана ол адамгершілікке, ізгілікке негізделі отырып, өзіне де, өзгелерге де құнды қатынас орната алады. Тұлға субъект болса ғана нендей істе, қандай жағдайда да бастамашы болады, белсенділік танытады, жауапкершілікпен ерекшеленеді, дербестігін сақтайды, басқалардың қадір-қасиетін түсінуге әлеуетті келеді. Жалпы, Ресейде 1960-шы жылдардан бастап, біздің республикада ХХ-ғасырдың бас кезінен ғана тұлғаны субъект ретінде дамыту мәселесі зерттеліп келеді.

Қоғамның дамуы мен дүниежүзілік дағдарыс қазіргі заманда батыл іскерлік қадамдарға барып, шешім қабылдай алатын тұлғаларға деген қажеттілікті айқындап отыр. Бұл орайда жастардың тұлға ретінде қалыптасуына, өз ой-пікірлерін, көзқарастарын дәлелдеп, қорғай алу дағдылары мен біліктіліктерін қалыптастыратын, қиын жағдайда дұрыс, нәтижелі шешім қабылдай алатын жетекшінің ұйымдастыру жұмыстарына көп нәрсе тәуелді болмақ. Жетекшінің ұйымдастыру жүйесіндегі жеке іс-әрекеті негізгі орын алатындықтан, оны зерттеу, басқару іс-әрекетінің басты мәселесі болып табылады [3, 3 б.]. Бұл іс-әрекетті психологиялық зерттеудің қиындықтарын, іс-әрекет мәселесін жалпы ұйымдастырушылықтан бөліп көрсетуді ескеру қажет. Олар төмендегілерден көрінеді:

– Жетекші іс-әрекеті ұйым қызметінің барлық жақтарымен тығыз байланыста болады. Сонымен қатар басқару іс-әрекетінің мәселесі басқарудың барысында ерекше сала ретінде қарастырылуы тиіс. Басқару іс-әрекетінің психологиясын қарастыруда басқару теориясынан байқалатын кең ауқымды оң және теріс нәтижелері болады.

– Басқару іс-әрекеті тұтастай пәндер кешенінде зерттелді, бұл кезде оның психологиядан тыс жақтары: ұйымдастырушылық, әлеуметтік, экономикалық басым болды. Басқару іс-әрекетін ғылыми тұрғыдан психологиялық зерттеу өте қиын, өйткені бұл жерде психикалық нақтылық сияқты айқын емес сфера зерттеу пәні болып табылады. Сондықтан басқару іс-әрекетінің ішкі мазмұнына қарағанда оның сыртқы байқалымдары көбірек зерттелген. Бұл іс-әрекеттегі танудың негізгі принципі оның ішкі және сыртқы мазмұнын талдауды сабақтастыру болып табылады [3, 6 б.].

Іс-әрекет – бұл субъектінің қоғамдық мәнді құндылықтарды жасауға байланысты болмысқа және саналы қойылған мақсаттарға жетуге бағытталған қоғамдық тәжірибені игеруге қатысты белсенді қатынасының

формасы. Субъектінің еңбек белсенділігін және осы белсенділікті жүзеге асыратын тұлға қасиеттерін реттейтін және бағыттайтын психологиялық компоненттер іс-әрекетті психологиялық зерттеудің пәні болып табылады. Іс-әрекеттің негізгі психологиялық қасиеттері: белсенділік, саналылық, мақсатты бағытталу, пәнділік, оның құрылымының жүйелілігі.

Халыққа білім берудегі мектептегі психологиялық қызметтің негізгі мақсаттары оның жұмысының мазмұнына сәйкестігімен анықталады:

Баланың әр жас ерекшелік кезеңінде толық жеке және интеллектуальдық жетілуін, өз-өзін тәрбиелеу және өз-өзін жетілдіру қабілеттерін дамытуын қамтамасыз ету қажеттілігімен анықталады. Әр балаға жекелей ықпал етуді және осыған сәйкес балалардың психологиялық-педагогикалық жағын зерттеу ерекшеліктерін қамтамасыз ету маңыздылығымен көрінеді. Мектеп – әлеуметтік мәселелердің ішіндегі ең өзектісі, ерекше мән беретін білім ордалары. Орта білім берудің мақсаты жылдам өзгеріп дүние жағдайларында алынған терең білімнің, кәсіби дағдылардың негізінде еркін бағдарлай білуге, өзін-өзі іске асыруға, өзін-өзі дамытуға және өз бетінше дұрыс, адамгершілік тұрғысынан жауапты шешімдер қабылдауға қабілетті жеке тұлғаны қалыптастыру болып саналады. Біз оқыту үрдісін мектеп оқушысын бейімдеп оқыту жүйесі деп қараймыз, ол оқушының жеке тәжірибе мен танымдық күшін қамтамасыз етуге арналған. Осыған байланысты орта мектеп мұғалімінің негізгі мақсаты – өмір сүру қажеттілігіне сенімділігі бар баланың жеке тұлғасын қалыптастыру. Бүгінгі таңда мектеп оқушысы ол ертенгі еліміздің болашағы, сондықтан оқушы тұлғалық қасиеттерін дамытуда отбасы тәрбиесінің мәні өте күрделі екендігін байқатады. Осыған орай оқушыларының тұлғалық қасиеттерін жан-жақты дамыту үшін мектеп пен отбасының ынтымақтастығының болуы қажетті шарт екендігін аңғартады. Орта мектеп өзінің типтік ерекшелігіне байланысты отбасымен ынтымақтаста болуды қажет етеді. Оқушыларының тұлғалық қасиеттерін дамыту үшін орта мектептің отбасымен бірлескен жұмысы жағдайында ғана жемісті нәтижеге жетері анық.

Мектеп үшін психологиялық қызмет жұмысының мәні ерекше, әсіресе мемлекетіміздің күш қуаты дамыған заманда бала ерекшеліктеріне мән беру, дарындылығына жол ашу, дамыту, ой-өрісті өркендету кезеңі болмақ. Психологиялық қызметті жүйелі түрде жүргізудің нәтижесінде, өзін-өзі таныған адам ретінде биікке көтеріле алатын, өз ұлтының қадір-қасиетін сақтай да, ұстана білетін, өз жетістігін және кемшілігін білетін, өз жұмысын жан-жақты талдау жасай білетін, жұмыс жасау қабілеті жоғары, табандылық, ойлылық, тапқырлық қасиеттері қалыптасады.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Қазақ Ұлттық Энциклопедиясы.
- 2 **Биекенов, К., Садырова, М.** Әлеуметтанудың түсіндірме сөздігі. – Алматы: Сөздік-Словарь, 2007. – 344 б.
- 3 **Бекбаева, З. Н.** Басқару іс-әрекетінің маңызы, мәні және негізгі қызметтері: Басқарудағы жаңа көзқарастар // Білім берудегі менеджмент=Менеджмент в образовании. – 2009. – № 4. – Б. 3–6.
- 4 **Гуслова, М. Н.** Инновационные педагогические технологии: учеб.пособие. – М. Академия 2010. – 288 б.
- 5 **Лебеденко, Е. Н.** Развитие самопознания и индивидуальности. Выпуск 1. «Какой я?» Метод.руководство. – М. : Прометей; 2003.
- 6 **Елеусизова, С.** Қарым-қатынас психологиясы. – Алматы, 1995.
- 7 **Шабжанова, С. Қ, Құдайбергенова, А. Қ.** Ұлт өнегесі ұрпақ тәрбиесі. – Семей, 2007 ж.

ЖОБАЛАП ОҚИТУ ТЕХНОЛОГИЯСЫНЫҢ КРЕАТИВТІК ОЙЛАУ DAҒДЫЛАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ МАҢЫЗЫ

СУЮНДИКОВА М. К.
докторант, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.
ЖУМАТАЕВА Е.
п.ғ.д., С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.

Қазіргі кезде әлемде креативтік ойлауға ерекше мән беріледі. 2016 жылы Давоста өткен Дүниежүзілік экономикалық форумда қазіргі заманның адамзат алдына қойып отырған жаңа проблемаларын шешуге қажетті он көкейкесті дағдыны атап өткен болатын. Соның ішінде креативтілік үшінші орында тұр. ХХІ ғасыр білім беру жүйесінің негізгі элементіне айналуы тиіс креативтілік жоғары оқу орындары түлектеріне қойылатын басты талаптардың бірі болуда.

Мысалы, АҚШ пен Канада мемлекеттерінің жетекші университеттерінде креативтілікке арналған курстар жүргізілетін болса, Қытай коммунистік партиясының бір пленумында ұлттың креативтілігін дамытуды стратегиялық міндеттердің қатарына енгізген. Тек мемлекеттер ғана емес, сондай-ақ Google, Apple сияқты компаниялар да креативтілікті дамыту үшін ішкі жобалар жасауда. Ал Hyundai компаниясы болса, болашақтың ерекше автомобилін жасап шығару мақсатында дизайнерлер арасында ішкі корпоративтік жарыстар ұйымдастырып отырады.

Төртінші өнеркәсіптік революцияның, ақпараттық революцияның сын-тегеуріндеріне төтеп беру үшін, оның талаптарына сай болу үшін тек қана техника мен технологияны емес, сонымен қатар адамды, әсіресе оның креативтік ойлау қабілетін жетілдіру қажеттілігі туындап отыр. Қазіргі заман – ол ойлау заманы екенін түсінуіміз қажет.

Механикаландырылған, ережеге, алгоритмге негізделген жұмыстар автоматтандырылып роботтардың еншісіне берілуде. Алдағы жылдары жасанды интеллект (*artificial intelligence*) кез келген кәсіптің бір бөлігіне айналып, экономиканың барлық саласын және мамандықтар мән-мағынасын өзгертеді. Бұл өзгерістер мамандардың дағды-біліктеріне қойылатын талаптарды өзгертпей қоймайды. Ал, креативтілік әзірше жасанды интеллектіге тән қасиет емес, демек маңызды шешім қабылдай алу, өзгеріп тұратын жағдайларға сай әрекет ете алу, іске шығармашыл тұрғыдан қарап барынша тиімді нұсқаны таңдай алу, соны идеялар тудыра алу адамның ғана қолынан келеді. Үш-бес жылдың ішінде қызметкерлердің көбіне креативтілік – «must have» дағдысы қажет болады.

Д. Гилфорд креативтілікке берген анықтамасында «Шығармашылық қабілет көпөлшемді және оған тәуекелге бару қабілеті, дивергентті ойлау, икемді және жылдам ойлау, бай қиял, біртүрлі заттарды қабылдау, жоғары эстетикалық құндылықтар, дамыған интуиция жатады» десе [1], Н. Ф. Вишнякова «Креативтілік – адамның өздігінен идеялар мен проблемалар ұсына алатын, барынша көп соны идеялар тудыра алатын және оларды стандартты емес шеше алатын тұлғалық және интеллектуалдық қабілетінің квинтэссенциясы» деген [2]. Қорыта айтқанда, креативтілік – стандартты емес жағдайда проблеманы шешу үшін соны идеялар ұсынып, стандартты емес шешім қабылдау қабілеті.

Креативті ойлай алу үшін студенттің бойында қалыптасқан қажетті түрлі дағдылар болуы керек. Бүгінгі таңда жоғары оқу орындарындағы оқыту жүйесі академиялық оқытуға негізделген. Академиялық оқыту технологиясындағы процестер: *білім алу, түсіну, қолдану*. Оқытушы дәріс береді, ал студент болса, дәрісте алған білімін түсініп, кейін тәжірибе сабағында қолданады. Негізінен, академиялық оқыту технологиясы оқытушыға да, білім алушыға өте жайлы. Бірақ студенттің креативтік ойлау қабілетін дамытуға, қажет дағдыларын қалыптастыруға жарай бермейді. Адам жаңа ақпаратты қабылдау үшін энергиясын жұмсауы керек, ал академиялық оқытуда студент дәріс кезінде жайбарақат отырып оқытушының айтқанын инертті қабылдаумен болады. Конфуцийдің «Маған айтсаң – мен айтқаныңды ұмытып қаламын, көрсетсең – есімде сақтап қаламын, ал маған істеуге мүрсат берсең – мен түсініп аламын» деген нақыл сөзі бар. Зерттеушілердің де айтуынша, адам естігеннің

10 %-ын, көргеннің 25–30 %-ын, ал орындағанның 80 %-ын есінде сақтап қалады екен. Проблеманы шешу, жобаны орындау арқылы алған білімнің қашанда пайдасы болады. Демек, бұл тұлғаның креативтік ойлау қабілетін арттыру үшін академиялық оқытудан гөрі жобалап оқыту қажет екендігін білдіреді.

Ал жобалап оқыту технологиясы туралы айтатын болсақ, мұндағы процесстер: *қолдану, түсіну, білім алу*. Студент алдымен өздігінен жобаны (тапсырманы) орындайды, орындау барысында түсінігі пайда болады, кейін жобаны орындап болғаннан кейін сол туралы білімі қалыптасады. Жобалап оқыту технологиясы студентті нәтижеге жетуге жетелесе, ал білімі тек соның салдары болып табылады. Мұндай жағдайда студент өзін білімнің, практикалық білік-дағдылар мен қабілеттің субъектісі ретінде сезінетін болады.

Қазіргі кезде жобалап оқыту технологиясы дүние жүзінде кең қолданысқа ие. АҚШ-тың «Common Core State Standards и Next Generation Science Standards» атты жаңа білім беру стандартында жобалап оқыту технологиясын оқытудың негізгі әдісі ретінде пайдалануды ұсынылған. Негізі, бұл технология әлемдік педагогикада жаңа технология болып саналмайды. XX ғасырдың 20-шы жылдары пайда болған жобалап оқыту технологиясын басында проблемалар әдісі, жобалар әдісі деп атаған және оны білім берудің гуманистік бағытындағы идеялармен байланыстырған. Жобалап оқыту технологиясының негізгі идеясын Дж. Дьюи мен оның шәкірті У.Кил-Патрик ойлап тапқан. Аталмыш ғалымдар оқыту білім алушының мақсатты іс-әрекетіне, оның мүддесіне бағытталуы керек деген ұстанымда болды. Олардың ойынша, оқу процесінің негізгі дидактикалық бірлігі білім алушының нақты өмірінен алынған және ол үшін маңызды проблема болуы керек. Білім алушы ғылымның түрлі саласынан проблеманы шешуге қажетті білім мен тәжірибені пайдалана отырып, өздігінен немесе топпен проблеманы шешіп, нақты нәтижеге қол жеткізуі тиіс.

Ал, танымдық прагматизм философиясының өкілі Девей жобалық жұмыстың ғылыми іргетасын қалаған, оның әріптесі Килпатрак жобалау әдісін ауқымды мағынасына қарай тәрбиеге қатысты философия ретінде бағалап, жобаны «әлеуметтік ортада өткізілетін жүректен шыққан мақсатты әрекет» ретінде қарастырған [3]. Рейхвейн теория мен тәжірибенің байланысын жоба десе, Б. Отто сабақтар концепциясында басты рөлді сұқбат алады дегенді айтқан [4].

Жобалап оқыту технологиясын теориялық тұрғыдан Ресей ғалымдарынан В. П. Беспалько, В. В. Давыдов, В. К. Дьяченко, Л. В. Занков, П. Я. Гальперин, Н. В. Кузьмина алғаш негіздеген болса,

Е. Н. Ильина, С. Н. Лысенкова, В. Ф. Шаталов сияқты әдіскерлер практикалық тәжірибелерінің негізінде қарастырған.

Жобалап оқыту технологиясы АҚШ, Еуропа, Сингапур, Австралия мемлекеттерінде, сондай-ақ ТМД елдерінің оқыту жүйесінде де кең өріс алып жатқаны – заман талабы.

Жобалап оқытудың негізгі мақсаты – білім алушыны ойлауға, командада жұмыс істеуге, қиындықтарды жеңуге және балжамды нәтижеге жетуге үйрету. Жобалап оқыту тек қана арнайы саладағы білімді емес, ең бастысы, метабілім (білімді қалай алу туралы білім) мен танымдық дағдыларды меңзейді. Білім мен дағды бір пәннің, бір саланың шеңберінде емес, пәнаралық, салааралық болуы мүмкін.

Жобалап оқыту процесін дұрыс ұйымдастырғанда, модельдегенде білім алушылар мынаған қабілетті болады:

Өздігінен шешім қабылдау.

Проблемаларды, міндеттерді анықтай алу мен сұрақ қоя білу.

Командада жұмыс істей білу.

Стандартты емес, соны шешімді іздеуді жүзеге асыра білу.

Жеке әлеуетін ашу.

Жобалар жіктемесі:

– ұзақтығы бойынша: қысқамерзімді, ортамерзімді және ұзақмерзімді;

– интеграция бойынша: пәнаралық, салааралық;

– қатысушылардың саны бойынша: жеке, жұптық, топтық, бұқаралық;

– іс-әрекетіне қарай: зерттеушілік, ойын, шығармашылық, практикаға бағдарланған, танымдық болып келеді.

Жобаны істегенде оның танымдық (ғылыми) жағымен қатар эмоционалды (тұлғалық) және шығармашылық (креативтік) жағы да болады. Дәл осы эмоционалды пен шығармашылық (креативтік) компоненттер жобаның білім алушыға қаншалықты маңызды екендігін және оны өздігінен қалай орындағанын анықтайды. Сондықтан болар заманауи жобалап оқыту технологиясының негізгі тезисі: «менің танып-білгенімнің бәрін мен маған оның не үшін керектігін және оны қай жерде, қалай пайдалана алатынды білетінімде». Жалпы, креативті идея тудыру үшін, стандартты емес шешім қабылдай алу үшін эмоционалды және тұлғаралық интеллектің маңызы зор. Топтық жобалар басымдықтары:

– топтық жобада ынтымақтастық дағдылары қалыптасады;

– жоба барынша терең және жан-жақты орындалуы мүмкін;

– жобаның әр кезеңінде жағдаятқа қарай өз көшбасшысы болады: идея тудырушы-көшбасшы, зерттеуші-көшбасшы, өнімді ресімдеуші-

көшбасшы, презентацияның режиссер-көшбасшысы, әр қатысушы өзінің күшті жағына қарай белгілі бір кезеңде жұмысқа белсенді кірісуі мүмкін;

– топтық жоба шеңберінде проблеманың түрлі шешімдерін, идеялар, гипотезалар мен пікірлер ұсына алатын шағын топтар құрылуы мүмкін;

– топтық жобадан жарыс элементінің болуы қатысушылардың мотивациясын күшейтеді және жобаның орындалуына оң әсер етеді.

Білім алушының креативтік ойлау дағдыларын (қиял, фантазия, ассоциация, түйсік, салыстыру, анализ, синтез, жалпылау, нақтылау, қорытындылау және т.т.) дамытуда жобалап оқыту технологиясын пайдалану оң нәтиже береді.

Бүгінгі таңда жоғары оқу орнының басты міндеті – заманның сын-тегеуріндеріне қарсы тұра алатын, жаңа типтегі кәсіби тұлға қалыптастыру, студентті креативті ойлауға, шығармашылыққа және проблемаларды жаңаша шешуге, көпнұсқалы идеялар тудыруға қабілетті болуға дайындау. Бұл мәселе жобалап оқыту технологиясы арқылы оқытқанда ғана тиімді шешілетіні хақ.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 **Грецов, А. Г.** Тренинг креативности для старшеклассников и студентов. – СПб. : Питер, 2008. – 208 б.

2 **Сыдықова, Р. Ш.** Теория и практика развития креативности будущих педагогов-музыкантов в системе высшего образования: дис.д.п.наук. – Туркестан, 2010. – 347 с.

3 **Қисымова, Ә. Қ., Увалиева, Т. Ж.** Оқыту технологиялары. – Алматы, 2007, 204 б.

4 **Пахомова, Н. Ю.** Проектное обучение – что это?// Методист. №1, 2004, 50–54 с.

ҚАЗІРГІ КЕЗЕҢДЕГІ ПСИХОЛОГИЯНЫҢ МЕКТЕПТЕГІ ОРНЫ МЕН ОНЫҢ САЛАЛАРЫ

ТОЛЕУБАЕВА Ж. Б.

педагог-психолог, Дарынды балаларға арналған Абай атындағы
№10 лицей-мектебі, магистрант, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.

Оқушылардың психологиялық ерекшеліктерін ескермейінше, білім беру саласындағы қызмет ілгері баспайды. Психологиялық қызмет Қазақстан Республикасы білім мекемелеріндегі өткен ғасырдың соңғы онжылдығында ғана өз дәрежесінде қажет екенін дәлелдей білді. Осыған байланысты мектептегі және тағы басқа оқу-тәрбие

мекемелеріндегі практикалық психологтар қажетті құжаттарды жүргізіп, оларды қолдану барысында психологтардың назарын аударатын келесі мәселелер:

– мектептегі психологиялық қызметтің жұмысын қалай ұйымдастыру керек;

– психолог пен мектеп әкімшілігінің әрекеттерін бір-біріне қалай сәйкестендіру керек;

– жұмыс жоспарын құру;

– оқушылармен диагностикалық зерттеулерді, түзету (коррекциялық) жұмыстарын қашан немесе қай уақытта жүргізуге болады, егер оларда күніне алты-жеті сабақтан болса;

– тұлғаны сынып ұжымдарын зерттеуде әдістемелердің деңгейі қандай болу керек;

– дарынды балалармен жұмыс.

Жоғарыдағы мәселелерді шешу жолдарын Ресейдегі, Беларусьтағы, Алматы облысындағы психологтардың жұмыстарымен танысу барысында жүйелі түрде жасалған әдістемелік материалдар қолданылды. Қаншама әдістемелер қазақшаға аударылғанымен, олардың кейбірі біздің менталитетке келмейтіні анық. Көптеген ізденістің, тәжірибе алмасудың арқасында бұл мәселелерде шешіле бастады.

Психологияның мақсат-міндеттері – психология адам жан дүниесінің әрқандай қыры мен сырын зерттейтін пән болғандықтан, ол жан құбылыстарын ғылыми тұрғыдан жете түсінуге мүмкіндік береді. Әлеуметтік ортада азаматтық адамгершілік қасиеттері мен жеке басының қажеттері болып табылатын дүниетанымдық қозғарасын, мінез-құлқын қабілетін, темперамент ерекшеліктерін жетілдіру-психология ғылымының басты міндеті. Жеке адамның жан дүниесі куллі адамзаттың, сан алуан іс-әрекетімен тығыз байланысты болып отыратындығы бұл ғылымның түрлі салаларын оқып меңгеру мақсаттарына жол ашады. Сөйтіп, психология адамды өз басын меңгеру мен бойындағы қасиеттерін дұрыс бағалап, оларды дамытып отыруға баулиды.

Қазіргі заманғы оқушыға нені үйрету керек? Ғылымның мектеп үшін жинақтаған кең көлемді ақпараттарының ішінен нені, қалай алу керек? деген сауалдар бойынша болатын өткір талқылаулар тудырған мәселелер тобы жиналып қалды. Әртүрлі жас ерекшелік сатысындағы адам психикасы дамуының мүмкіншіліктері мен резервтері қандай екенін және олардың шегі қайда екенін психология анықтауы қажет.

Бұл мәселені талқылаудың қажеттілігі, біздің ойымызша, ең бірінші практикалық психологтың жұмысы жеке адаммен тікелей

байланыстығында. Әрине, психолог өзі толық құқығы бар жеке адам ретінде алынады. Осыған байланысты практикалық психологтың әлеуметтік мәніне сай көптеген мәселелер туындайды, мысалы, оның жұмысының тиімділігінің көрінісі, мамандығының дәрежесі, айналып келгенде практикалық психологтардың кәсіби дайындығы. Осыған орай, көптеген мәселелер психологтардың барлық елдерде кеңінен таралуы кәсіби және әдептік кодекстері арқылы шешіледі. Практикалық психологтардың іс-тәжірибесінің мәнін аша білу үшін, оның жұмысының іс-әрекетіне психологтың жұмыс барысында айрықшаланып тұратын, он түрлі негізгі сапасы арқылы сипатталады. Төменде сипатталып отырған практикалық психологтың негізгі кәсіби қызметінің сапасы, біздің ойымызша, оның жеке басының алатын орнын нақты анықтауға және оның кәсіби дайындық барысындағы «Мен-тұжырымдамасын» белгілеуге мүмкіндік береді.

Ісіне білікті психолог өзіне көңіл аударған адамды оның мақсаттарын анықтап көрсететін мінез-құлқының болуы керек екендігін мейлінше мүмкіндіктерін ашып береді. Өз ісіне білікті психолог өзіне көңіл аударған адамға мақсаты айқын мәдени-өнімділік тұлға болуы, яғни жалпы мәдениет барысында өмірге икемді, алдағы атқаратын істерін толық сезе білетін, өміріне көзқарасы қажетті дәреже танытатын адам деп түсіне алады. Басқа сөзбен айтқанда, өз ісіне білікті психолог психологиялық тұрғыда көмек көрсетуді өзіне көңіл аударған адамның қарым-қатынас жасау барысында атқаратын психологиялық көмек деп қарастырады.

Қазіргі кездегі ғылым мен техниканың даму деңгейі әрбір адамда сапалы және терең білімнің, іскерліктің болуын, сондай-ақ жастардың белсенді шығармашылықпен жұмыс істеуін және кеңінен ойлауға қабілетті болуын талап етеді. Сондықтан да мектептегі оқу үрдісінің негізгі мақсаты – арнайы педагогикалық әдістермен мақсатты және жүйелі түрде оқушылардың интеллектін, шығармашылық ойлауын дамыту, ғылыми көзқарасы мен белсенділігін қалыптастыру.

Әр мұғалім – психолог. Мұғалімдермен жұмыс барысында, оқушыны бақылау, зиян келтіріп алмай ескерту жасау, әр баланың мінез-құлқына сай қарым-қатынас жасау сияқты кеңестер беріп отыру – мектеп психологінің міндеті. Мұғалім оқушылар үшін қандай да бір пән бойынша білім беретін адам ғана емес, сондай-ақ олардың оқудағы еңбегін қызықты, тиімді ұйымдастыра алатын, оларға үлгі болатын ерекше тұлға болуы керек. Жаңа заман мұғалімнен күнделікті оқушылармен қарым-қатынас барысында әрбір жағдаят үстінде ерекше білім деңгейін көрсетуді және шығармашыл шешім

қабылдай алуын талап етіп отыр. Оны қанағаттандыру үшін қазіргі заманның мұғалімі жаңашыл, икемді, өзгерісті тез қабылдай алатын, жан-жақты, жаңа педагогикалық инновациялық технологияларды меңгерген болуы керек.

Жаңа бағдарламаның артықшылығы – оқушылар ойын еркін айтып, өзінің пікірімен, көзқарасымен бөлісе алуында. Өйткені, мұғалім тарапынан «дұрыс емес» деген сөз айтылмайды, балаға қолдау көрсетіліп, ынталандыру жүріп отырылады. Нақты баға қойылмайды «жақсы, жарайсың, керемет» деген сөздердің өзі балаға психологиялық жағымды жағдай туғызады.

Топтық жұмыстарды жүзеге асыру арқылы мұғалімдер оқушылардың барлығын белсенді әрекетке тартып, оқушыларын «менің айтқаным немесе жасағаным дұрыс болар ма екен» деген сенімсіздік пен күдіктен арылтып, оқушыларының өзіндік қабілеттері мен ерекшеліктерінің ашылуына мүмкіндік жасайды, оқушылардың еркін, сенімді жағдайда ынтымақтаса жұмыс жасауына жағдай тудыра алады.

Оқушының өзін еркін, сенімді ұстай алуы ол мектеп психологтарының үлесі деп білемін. Себебі, қобалжуы мен үрейі басым оқушылармен психологтар жиі жұмыс жүргізіп, кеңестер береді.

Жас ұрпақтың білімді, саналы азамат болып өсіп қалыптасуы үшін оқушыларға логикалық ой туғызып, өз бетімен ізденіп жұмыс жасауына бағыт-бағдар беру керек. Оқушылар сабақта ойын немесе жұмыс үстінде ойлау, өлшеу, есептеп табу, зерттеу сияқты процестермен кездеседі. Оларды ұштау, жетілдіру – мұғалімнің басты міндеттерінің бірі.

Оқыту технологиясы нәтижелі болуы үшін:

- жеке тұлға ерекшеліктеріне;
- психологиялық даму ерекшеліктеріне;
- пән бойынша білімді игеру деңгейіне көңіл бөлу керек.

Сыныпта оқыту ортасын құруда негізге алатын міндетті шарттардың бірі – жағымды психологиялық ахуал орнату немесе ынтымақтастық атмосферасын қалыптастыру. Ынтымақтастық атмосферасын қалыптастыру оқушылардың әрқайсысымен өзара сыйластық пен сенімге негізделген қарым-қатынас орнату үшін маңызды. Ал осындай қарым-қатынасқа негізделген сабақ үдерісі оқушылардың ынтасын арттырып, оларға жауапкершілік жүктейді, сабақ барысында оқушылардың бірлескен өнімді әрі тиімді жұмыс жасауына қолайлы жағдай туғызады.

Сонымен қатар, сынып ішіндегі жағымды психологиялық ахуал баланың дамуы мен білімді игеруіне ғана қажет емес. Оның физикалық жай-күйі де осы психологиялық ахуалға байланысты. Нақты жағдайларға, нақты білім беру ортасы мен нақты әлеуметтік ортаға бейімделу, өзара тілектестік атмосферасын жасау баланың денсаулығын бұзатын ширығулар мен невроздардың алдын алуға мүмкіндік береді. Ал, топтық жұмыстағы әртүрлі қызықты тапсырмалар, оқушыны білімді, белсенді, сенімді етуіне тиімді екенін көрсетті.

Білім беру жүйесінде жаңа технологияларды енгізу күннен-күнге басты талапқа айналып, осы әдістерді жетілдіре түсу қажеттігі күшейіп келеді. Мұғалімнің шеберлігі қанша жоғары болса да, мұғалім оқушының белсенділігін туғыза алмаса, берген білім күткен нәтиже бермейді. Оқушының тұлға ретінде қалыптасуы белсенділік арқылы жүзеге асады. Сондықтан, білім беру мазмұнын жаңарту барысында мұғалім сабақты жоспарлау кезінде оқушының белсенділігін арттыруға ықпал ететін әдіс-тәсілдерді басшылыққа ала отырып жоспарлауы қажет. Ал мектеп психологі педагогикалық үдерістің талапқа сай жүруі үшін, ұжым арасында әрі ұйымдастырушы, әрі ағартушы, әрі кеңесші болуы керек.

Екіншіден, кез келген жаңалықтың тиімді нәтиже беруі сенбеушілік тудыруы мүмкін. Мұғалімдер ұжымы және ата-ананың көкейінде «бұл бізге не береді?» деген сауалдың туындауы заңды. Бұл дегеніңіз, баланың бойына түрлі дағдыларды қалыптастырумен қатар, оқушының нақты қол жеткізген нәтиже деңгейінде, яғни, белгілі критерийлерге сай оқушының оқу жетістігін анықтауға болады.

Үшіншіден, мектеп психологінің қызметінің міндеті болып саналатын коррекциялық жұмыстар, тренингтер, қиналған оқушыға кеңес беру, сонымен қатар, есте сақтауын, зейінін тұрақтандыру, ойлау қабілетін дамыту жұмыстарын жүргізгенде жаңартылған білім беру мазмұнына сәйкес оқыту барысында мұғалімге тиімді болмақ.

Мектеп оқушыларының танымдық қызығушылығын дамытудың негізгі факторы олардың білімі мен дағдыларының дәрежесі ғана емес, сонымен бірге, баланың маңызды психикалық қызметтерін, ақыл-ой жұмысының тәсілдері қалыптастыруға мүмкіндік беретін оқу процесін жолға қою керектігі саналады. Оқушының шығармашылық қабілеті де оның ойлау мен практикалық әрекеттері арқылы ғана дамиды. Ойлауға үйрететін сабақтарды интербелсенді оқыту сабақтары деп білеміз. Интербелсенді оқытуды ұйымдастыру, балаға ақыл- ой әрекетін меңгеруге жағдай жасау деп қарастыру керек. Интербелсенді

оқыту сабақтағы ерекше ахуал, мұғалім мен оқушы арасындағы ерекше қарым-қатынас.

Үйренгеніміз де, үйренеріміз де көп үнді халқының тарихи тұлғасы Махатма Гандидің «Егер сен болашақтағы өзгерісті байқағың келсе, сол өзгерісті уақытыңда жаса» деген ілімін негізге ала отырып, оқушы бойындағы қабілетті жетілдіріп, оқушыларды болашаққа жетелеп, жақсы істі әрі қарай дамытатын сіздер мен біздер.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 **Көмекбаева, Л. К.** «Білім беру ұйымдарындағы психологиялық қызметті ұйымдастыру» әдістемелік нұсқаулық. – Алматы, 2002 жыл.

2 **Наренова, А. Б.** «Жалпы психология». – Ақтөбе, 2008 жыл.

3 Секция. Әлеуметтік және гуманитарлық ғылымдардың заманауи мәселелері
3 Секция. Современные проблемы социо-гуманитарных наук

**СӨЙЛЕУ ТІЛІН ДАМЫТУ САБАҚТАРЫНДА
 «МНЕМОТЕХНИКА» ӘДІСІН ПАЙДАЛАНУ**

АНАРБАЕВА М. М.
 студент, ПМПУ, Павлодар қ.

Мақсаттары мен міндеттері:

– Балаларды ойын түрінде тірек кестелер және модельдер арқылы қазақ тіліне тән дыбыстарды дұрыс анық айтқызу, грамматика құрылысын сақтай отырып дұрыс сөйлем құру және де лексикалық тақырыптар бойынша балалардың сөз қорына және тәжірибелеріне сүйене отырып байланыстырып әңгіме құрастыру. Тапқырлықтарын шыңдау.

Күтілетін нәтижесі: Белгілерді кескінді бейнелерге түрлендіре отырып, мнемокестелермен, модельдермен және тірек үлгілермен жұмыс істеуге және әдістер мен тәсілдерді игеруге дағдыландыру, оқыту уақытын қысқарту.

Жалпы алғанда біртұтастық жұмыс, балалардың сөздік қорын, түсінігін, сөйлемнің грамматикалық құрылымын, тілге тән дыбыстардың дұрыс айтылуын үйретеді. Тілді меңгеру сабақтарында пәнаралық байланыс үлкен роль атқарады.

Әсіресе қазіргі бастауышта білім беру бағдарламасының мазмұны өзгерген шақта бірінші сыныпқа баратын балалардан алдын –ала сауатты, ауызша сөйлеу мәнері дамыған, сөйлемдерді дұрыс құра білу, сөздерді буынға бөлу, қарындашты ұстай білу және дәптердің жолын айыра білу сияқты үлкен талап қойылып отырғандықтан қазіргі таңда балабақшадағы мектепке даярлық топтары мен мекемелерінде жүзеге асырылуда. Осындай дайындықты меңгерген балалар ғана жаңартылған бағдарлама бойынша мектепте оңай және жеңіл оқу мен жазу процесін меңгереді.

Қазіргі кезеңдегі қоғам дамуында мемлекеттік тілге үйрету – мектепке дейінгі білім берудегі өзекті мәселеге айналып отыр. «Басқа тілдің бәрін біл, өз тіліңді құрметте» – деп Қадыр Мырзалиев ағамыз бекер айтпаған. Тілді үйрену – оңай емес, бір тілді білгеннен гөрі бірнеше тілді білген адамның рухани байлығы мол болмақ. Балабақша жолында көрнекілік бейнелік есте сақтау және есту, суретін көру арқылы баланың есінде нақты қалады. Соның бірі мнемотехника.

Мнемотехника – тіл дамытуда тиімді есте сақтау, оны дұрыс жеткізе білудегі әдіс пен тәсілдер жүйесі. Қазіргі кезде мектеп жасына дейінгі балалардың тілін дамытуда мнемотехниканы қолдану өзекті болып тұр. Бұл мақсатты іске асыру үшін баланың тілін мақсатты нәтижелі өтуге қолданатын тәсіл.

Мнемотехника – балалардың тілін дамыту үшін табысты тәсіл. Балаларды жан-жақты дамыту. Олардың барлық кемістіктерін жөндеу мектепке дайындаудағы және балабақша алдындағы басты мақсат. Сөйлеу-басты мидың бірнеше бөлігінің бірігіп жұмыс істеу нәтижесі. Артикуляция мүшелері тек мидан келген бұйрықты орындайды.

Мнемотехника – балалардың қоршаған орта, табиғат туралы білімін кенейтуге, әңгіме барысын тиімді есте сақтауға, әңгімені айтып беруге және тіл дамытудағы іс-әрекеттерінің жүйесі [1, б. 48].

Бірақ, жалғыз мнемотехникамен шектеуге болмайды.

Мнемотехника – оңай жолдың қиынына қарай құрылады. Мнемокесте қарапайымнан басталып, күрделене түседі.

Мнемотехника – оңай жолдан қиынына қарай құрылады. Жұмысты ең оңай мнемоквадраттан бастап, жай ғана мнеможолдарға өтіп, сосын мнемокестеге өту қажет.

Мнемокестенің мазмұны – ол графикалық немесе жартылай графикалық ертегі кейіпкерінің бейнесінің, табиғат құбылысының кейбір іс-әрекетінің, басты мазмұнды әңгіменің сюжеті.

Ең бастысы – көрнекілік, тірек-сызба, бейнелеген суретіміз балаға түсінікті болуды жеткізу.

Схема – мнемокесте балалардың тілін дамытудағы дидактикалық құрал болып табылады.

Оны біз қолданатын кезіміз:

- Сөздік қорын байыту үшін;
- Әңгіме құруға үйретуге;
- Көркем әдебиетті мазмұндауда;
- Жұмбақ жасыру және шешуде;
- Өлең жаттауда.

Құрылған схема балаларға өз бетінше заттың ерекшеліктерің байқауға, олардың айтылу кезегін белгілеуге көмектеседі. Балалардың сөздік қорын байытады.

Мнемокестені қолдану 3 кезеңнен тұрады:

- Кестені қарап, онда не бейнеленгенін бақылау;
- Мәліметтерді кодтандыру, белгі /символды/бір бейнемен сәйкестендіру;

– Қолдандырылғаннан кейін әңгіме немесе ертегіні әңгімелеуге көшеді.

Әңгіме мазмұны көбінде бірдей болады, айырмашылығы тек сөйлем санында немесе толықтығында. Бірінші әңгімелер тек қана сөз тіркестерден тұратын: бастауыш-баяндауыш болып. /мысық жатыр, басқасы ұйықтап жатыр/, қайталау сөздерден /сосын, кейін/, сөйлем арасындағы ұзақ үзілістерден құрылады.

Жұмысты бірінші мнемоквадраттан құраймыз, сосын мнеможолға көшеміз. Мнемокестеде не бейнелеуге болады?

Негізі, мнемокесте – ол графикалық немесе жартылай графикалық ертегі кейіпкерлерінің немесе табиғат құбылысының суреті, болмаса өзіне белгілі заттың бейнесі [2, б. 94].

Кіші және орта топ жасындағы балаларға түрлі-түсті мнемокесте беру керек, себебі балалардың есінде тек бөлшек бейнелер ғана қалады: қар-ақ, шырша-жасыл. Ары қарай суреттерді кішкене қиындатып немесе басқа суретпен ауыстырылады.

Ересектер топ балаларына схеманы бір түсті етіп жасаған дұрыс, өйткені зейінің символикалық бейненің түсіне бөлмеу үшін. Дайын модельдік схемалар барлық кезде мазмұнына сай болмайды, сондықтан оны балалармен толтырып отырамыз. Модель жасау тәсілін қолдану есте сақтау процессін және мазмұнын ұғынуға көмектеседі. Бұл салада көру, есту анализаторлары жұмыс істейді. Балалар суретті тез еске түсіріп, сонынан сөздерін еске түсіреді. Мнемокесте қолданылған дамыту сабақтардың нәтижесінде, балалар шағын мәтін, ертегі, өлең-тақпақтарды оңай құрастырып, жаттап алады [3, б. 59].

Осылай әрбір жаңа тақырып бойынша сызбалар қолдануға болады. Мұғалім немесе тәрбиеші өз балаларының қабылдау қабілетін, жас шамасын ескере отырып, сызбаны өзі жасауына да болады. Мнемотехникалық әдіс – өлеңдерді, алгоритмикалық жаттығуларды жаттаудың, әңгімелерді сипаттаудың әдістемесі. Мектепалды даярлық бағдарламаның базалық минимумда 6–7 жастағы балаларды оқытуда мынадай талаптар қойылған. Балабақша, балабақша қызметкерлер туралы әңгіме құрастыру білу. Сенің атың кім? Кім? Не істеді? сұрақтарына жауап беруді білу. Ойыншықтардың атауын, түсін, пішінін айта білу. Адамның дене мүшелерін атау және таныс сөздерді сөйлемде қолдану. Сөйлеу қатынасы баланың білімді меңгеруіне, қажетті білік пен дағдыларды қалыптастыруға мүмкіндік береді. Сөйлеу қызметі ойдың дамуымен қатар өрбиді. Тілді дамытуда өз қатарларымен сөйлесе білудің маңызы ерекше. Осындай мақсатпен жұмыс атқарып жүрген педагог мамандарға мнемотехника әдісін қолдану өз нәтижелерін

де береді деген ой түйіндеймін. Сонымен қатар күнделікті өмірде киіну, жуыну алгоритмдерін қолданамыз.

Блок квадрат бойынша екі қорап болады. Мысалы, «Төлін тап» дидактикалық ойынын блок квадрат бойынша ойнатуға болады. Бір қорапта ежелерінің суреттері, екінші қорапта төлдерінің суреттері. Бала қорапты айналдырып лақтырады, түскен енесі бойынша екінші қораптан төлін табады. Осылай «Не қайда мекендейді?», «Не қайда мекендейді?» т. б. дидактикалық ойындарды ойнатуға болады.

Т. В. Большева Коллаж. Коллаж француз тілінен аударғанда «жабыстыру» деген мағынаны білдіреді. Мысал ретінде сіздерге «күз» тақырыбына құрылған коллажды көрсетейін. Ақ бетке, күзге байланысты суреттер жабыстырылып отырылады. Мысалы, Күз ол-сарғайған жапырақтар (сарғайған жапырақтардың суреттері ілінеді). Күз-мектеп (Мектепке бара жатқан балалардың суреттері жабыстырылады). Бұндай коллажды әр жыл мезгіліне пайдалануға болады. Сонымен қатар сурет бойынша сөйлем құру коллажы бар. Мысалы бір тақырыпқа байланысты сурет болады. Және сол суреттің кесінділері болады. Мысаы сарғайған жапырақтың суретін бала алып үлкен суреттен тауып сол сурет бойынша сөйлем құрайды. Жапырақтар сарғайып жерге түсіп жатыр.

Сонымен қатар балаларды мнемокестені өзіне құруға мүмкіндік туғызу керек. Мысалы бала өзіне таныс ертегі, әңгіме немесе тақпаққа мнемокесте құрғызу арқылы балалардың шығармашылық қабілеттері артады.

Сонымен мнемотехниканы пайдаланудағы күтілетін нәтиже:

– Бала сызбаға қарап әңгіме құрастыруды, көркем шығарманың мазмұнын айтуға үйренеді;

– Сөйлемді дұрыс құруға үйренеді;

– Бала мен тәрбиеші арасында белгілі бір ынтымақтастық пайда болады;

– Баланың сөздік қоры молаяды;

– Бала өз ойын анық, дұрыс жеткізуге үйренеді.

Қазіргі таңда мектеп жасына дейінгі балалардың тілін дамытуда мнемотехниканы қолдану өзекті мәселесі болып отыр. Бұл мақсатты іске асыру үшін, баланың тілін дамытуға әртүрлі тәсілдер мен әдістерді қолдану қажет. Қойылған мақсатты нәтижелі етуге қолданылатын тәсілдер:

– көрнекіліктер, дидактикалық ойындар;

– суреттер;

– буындық кестелер;

– тірек-сызба;

– жаңылтпаштар, тақпақтар, жұмбақтар, саусақ гимнастикасы, тыныс алу жаттығулары, алгоритмдік жаттығулар т.б.

Балабақша жасында көрнекілік-бейнелік есте сақтау және есту, суретін көру арқылы баланың есінде тез сақталады. Соның бірі мнемотехника. Мнемотехника – балалардың қоршаған орта, табиғат туралы білімін кеңейтуге, әнгіменің барысын тиімді есте сақтауға, әнгімені немесе ертегінің мазмұнын айтып беруге және тіл дамытудағы іс-әрекеттерінің жүйесі. Мнемотехника – оңай жолдан қиынына қарай құрылады. Жұмысты ең оңай мнемоквадраттан бастап, жай ғана мнеможолдарға өтіп, сосын мнемокестеге өту қажет. Мнемотехниканы өлең жаттаған кезде қолданған нәтижелі болады. Оның мәні мыналардан тұрады: әр сөзге немесе кішкентай сөзқұрамына бейне ойланып табылады, сөйтіп бүкіл өлең жолдарына сызба құрылады. Кейіннен балалар графикалық сызбаны қолдана отырып, өлең жолдарын толығымен оқуға тырысады. Алдыңғы кезде тәрбиеші балаларға дайын сызбаны ұсынады, кейінінен сызбаны балалармен бірге дайындауға болады. Қорытындылай келгенде, кез келген мнемотехникамен жұмыс баланың қызығушылығын оятады. Бұл оқыту процесін түрлендіруге, тұрақты қызығушылыққа жетуге, баланың потенциалды мүмкіндіктерін максималды іске асыруға мүмкіндік туғызады. Мектепке дейінгі жастағы балалармен жұмыс істейтін тәрбиешілерге мнемотехника элементтерін оқу іс-әрекеттеріне енгізу маңызды болып келеді. Бұл балалардың тілі мен ойын дамытып, сөздерді есте сақтауды қамтамасыз етеді. Мнемокестелердің шартты белгілері арқылы ой белсенділігін, байқағыштығын, салыстыра білу қабілетін дамытады. Халық ауыз әдебиетіне балалардың сүйіспеншілігін тәрбиелейді [4, б. 124].

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Алматы, Энциклопедия. Алматы, 1996 г.
- 2 Герасимов, И. П. Казахстан. Алматы, 1992. – 419 с.
- 3 Дублицкий, Н. Н. По Алма-Ата. – Алма-Ата: Казгосиздат, 1956 г.
- 4 Дуйсен, Г. М. Казахстан. Алматы, 2002 г.

ЖАСӨСПІРІМ ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТ

БЕКТУРГАНОВА Д. Ш.

магистрант, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.

БЕГИМТАЕВ А. И.

с.ғ.к., қауымд. проф., С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.

И. С. Кон: «Жастар – өздеріне тән жасерекшелігі, әлеуметтік жағдайы және басқа да әлеуметтік-психологиялық қасиеттер жиынтығы негізіндегі әлеуметтік-демографиялық топ болып табылады» [1].

Жасөспірім – өмір циклінің белгілі бір фазасы, биологиялық тұрғыдан әмбебап, бірақ нақты жасерекшелігі шектелген, оның әлеуметтік мәртебесі және әлеуметтік - психологиялық ерекшеліктері, әлеуметтік - тарихи болмысы бар және қоғам құрылымына, мәдениетіне және әлеуметтену заңдылықтарына тәуелді болады [2].

Әрбір дүниеге келген жан қоғамның бір мүшесіне айналады және әлеуметтенуге тартылады, яғни тұлғаның қалыптасуы қоғамның талаптарын біртіндеп қабылдауынан, қоғамдық сана мен мінез құлықтың қалыптасуынан тұрады және ол қоғаммен өзара қатынасты реттейді. Әлеуметтену үрдісі жанұяда, мектепте, қоршаған ортада, мәдени мекемелерде, жұмыста жүзеге асады. Сонымен қатар әлеуметтенудің ең бір күшті құралы БАҚ болып табылады [2]. Ол адамға тікелеу әсер етпеседе, жанама түрде ісерін зор тигізеді. Әсіресе, тұлға болып толық қалыптаспаған жасөспірімге тек қана жақсы әсер етіп қоймай, теріс әсерін әкеледі. Әлеуметтену үрдісіне адамның әлеуметтік тәжірибесін ұрпаққа жалғастыру енеді. Тұлғаның әлеуметтенуі еңбекпен, қоғамдық-саяси және адамның танымдық әрекетіне тығыз байланысты болып келеді.

Алғашқы әлеуметтену институтына адамның жақын ортасы жатады, тұлғаның қалыптасуына күшті және маңызды әсер етеді, олар ең бірінші жанұя, араласатын ортасы, достары, мектеп өмірі, мұғалімдер.

Әлеуметтенудің екінші бөліктеріне оқу орнының әкімшілігі, өндіріс орындары, полиция, әскер, мешіттер, мемлекет, БАҚ қызметкерлері жатады.

Тұлға болып қалыптасуда жасөспірімге әртүрлі қарым – қатынастар әсер етеді. Қарым – қатынас ортасыда іс - әрекетпен тығыз байланысты болғандықтан, оны кеңею және тереңдету бағытында қарастырады. Қарым – қатынастың кеңеюін, адамның басқалармен контактілерінің көбеюі, әрбір жас кезеңінде осы контактілер ерекшеліктері тұрғысынан түсіну қажет. Қарым – қатынастың тереңдеуін, ең алдымен монологтық қарым – қатынастан диалогтыққа көшу, партнерге бағытталуы, оны

неғұрлым дәл қабылдауымен байланысты. Тәжірибелік зерттеулердің міндеттері: біріншіден, қарым – қатынас байланыстарының көбеюі қандай жағдайларда және қалай іске асырылатынын, екіншіден, жеке адам осындай үрдістері қандай нәтижеге жететінін анықтау [3].

Әлеуметтенудің тағы бір ортасы – жеке тұлғаның өзіндік сана – сезімінің дамуы. Бұл мәселе жеке тұлғаның «Мен» – бейнесінің қалыптасуымен байланысты.

Көптеген тәжірибелік зерттеулер көрсеткендей, адамның «мен» бейнесі бірден қалыптаспайды. Өмір сүру барысында, әртүрлі әлеуметтік әсерлер негізінде қалыптасады.

Бүгінгі жасөспірімдердің әлеуметтену мәселерінің көздері:

1) Интеллектуалды және физикалық күштің даму сәйкессіздігі және уақыттың шектеулігі, қажеттілікті қанағаттандыруда экономикалық лимиттің шектеулігі;

2) Өмірді қадірлемеу, пессимисттік көңіл – күйдің туындауына әкеледі;

3) Жастыққа табиғи дисгормония тән. Тілек пен талпыныс мінездің күштілігі мен еркінен бұрын дамиды;

4) Абстрактілі идеалдар және өмірлік жоспарлар;

5) Бүгінгі өмірге (ата-ананың қамқорлығынсыз) әлеуметтік және психологиялық бейімделу қиындығы және бұл қамқорлықтан тезірек құтылуға деген тілегі;

6) Ересек ұрпақ құндылықтарына қарама-қарсы және өзгеше «өзінің» идеалын табуға талпыныс;

7) Эгоцентризм, оған қоса өзінің бірегейлігін сезіну;

8) Өзі таңдау жасауға талпыну, бірақ оған жауапкершілікті мойынға алмау [4].

Алғашқы әлеуметтену үрдісі – тұлғаралық қатынастар ортасы, екінші үрдіс – әлеуметтік қатынастар ортасы болып табылады. Жасөспірім бастауыш маңызы кезегінде жасөспірімнің психикалық дамуы бағытын анықтайды, табиғи және әлеуметтік ортада, өзара қарым-қатынас жүйесі болып табылады. Жасөспірімдік көріністері қоғамда жасөспірім орнына нақты әлеуметтік жағдайлар мен өзгерістер туындаған. Жасөспірім көшеде, мектепте, отбасында оның әлеуметтік жағдайын өзгерту, сондықтан, ересек әлемнің жаңа қарым-қатынас енеді. Отбасында ол неғұрлым жауапты міндеттерін жатып, ол аға серіктері мінез-көшіру, неғұрлым «ересек» рөлдерді ұмтылу болып табылады. Жасөспірімдерді тәрбиелеу мен әлеуметтендірудегі қайшылықтардың туындау себептері:

1) құндылықтар жүйесінің өзгеруі (бұзылуы), оның нәтижесінде аға буын жастарды жаңа өмірге үнемі толыққанды әзірлей алмайды;

2) қоғамның әлеуметтік құрылымының түп тамырымен және өте тез өзгеруі көптеген әлеуметтік топтарға қатты соққы болды;

3) Әлеуметтену факторы ретінде формальды және формалсыз бақылаудың әлсіреуі [2].

Тәрбиелеу мен білім беру институттарынан өткен адамның одан әрі жетілу, яғни әлеуметтенуі барысында адамның өзін мақсат ретінде қоя білуі маңызды рөл атқарады. Мысалы, адамның өзін-өзі басқару, игеру, жетілдіру деңгейі жоғары болған сайын, сыртқы орта әсері аз болады. Ал керісінше жағдайда сыртқы ықпалдың деңгейі мол. Осы тұста жастардың өз уақыттарын дұрыс ұйымдастырмауы, өзін-өзі игере алмауының салдарынан түрлі орта әсерлеріне ұшырап отыр. Мәселен, субмәдениет, секталар, қылмыстық топтардың, т.б. дұрыс әлеуметтенбеген немесе маргинал жағдайдағы жастарға ықпал етіп отыр [1].

Бала тұлғасының қоғамда әлеуметтенуі оны қамтамасыз ететін барлық институттардың өзара әрекеттесуі барысында мүмкін болады. Бұл балалар мен жасөспірімдерге әлеуметтік- педагогикалық көмек және қолдау көрсетудің тұтас жүйесін жасауды талап етеді. Бұндай жүйені жасау қажеттілігі «Бала Құқықтары туралы» БҰҰ Конвенциясында бекітілген келешек жас ұрпақты қорғау бойынша халықаралық-құқықтық нормалардың талаптарымен анықталады. Балаларға әлеуметтік, педагогикалық, психологиялық, медициналық және құқықтық көмек көрсету шараларының жалпыламалығын қажет етеді. Егерде біртұтас қызмет болмаса балаларға көмек және қолдау көрсету мүмкін емес. Көмек және қолдау көрсету қызметі көптеген қағидалар негізінде жасалуы керек. Олардың ішіндегі негізгілерінің бірі балалар мен жасөспірімдерге деген қоғам қатынасын ізгілендіру.

Ізгілендіруді қамтитын қажетті сфералар:

– Заң, құқық сфералары;

– Бала мен жасөспірімдердің мінез-құлқын және психикалық дамуындағы қалыс қалушылықты, мотивтерді, қажеттіліктерді қызығушылықтарды психологиялық диагностикалауға негізделген тәрбие және оқыту сферасы;

– Қылмыс жасаған балалар мен жасөспірімдерді жазалау сферасы.

Балалар мен жасөспірімдерге деген ізгілікті қарым-қатынас төмендегідей сипатта жүзеге асуы керек:

– Құқықтық статусты және балалар мен жасөспірімдерге көмек және қолдау көрсетудің заңгерлік механизмін анықтайтын заңдарда;

– Балалар мен жасөспірімдердің әлеуметтік, психологиялық және медициналық статусын диагностикалауға негізделген көмекті ұйымдастыруда;

– Өмірдің қиын жағдайына тап болған балалар мен жасөспірімдерге кепілдендірілген көмекте[3].

Бұрын барлығы тек балалар мен жасөспірімдерге көмек және қолдау көрсетуге қабілетті, тұтас әлеуметтік-педагогикалық және психологиялық қызметтің болуы нәтижесінде ғана жүзеге асырылады.

Сонымен, жасөспірім дағдарыс кезеңі деп бекер айтылмаған, өйткені көптеген балалар өздерінің құрдастарымен кездесетін қиындықтар мен үнемі мәселелерден зардап шегеді. Жасөспірім және қоғам - көптеген мұғалімдер осы тақырыпта дәріс оқиды, және бұл туралы қарапайым ата-аналар талқылайды. Кенеттен, кешегі бала бақытты сезінуді тоқтатады, ол әлемнің өзі сияқты мінсіз емес екенін түсінеді. Егер бала жасөспірімге жеткен болса, ата-аналар үшін онымен тығыз сенімді қарым-қатынасты сақтау өте маңызды. Дәл қазіргі уақытта жасөспірімнің мінезі, оның әлемге және қоғамға көзқарасы қалыптасуда. Егер бұл көзқарастар құрбы-құрдастарының жаман әсерінен қалыптасса, жасөспірім шынымен бақылаусыз болады. Баламен достық қарым-қатынасты сақтай отырып, ересектер оны өмірлік маңызды қателіктерге жол бермей, өзін-өзі дамытудың дұрыс бағытына бағыттай алуы керек.

Көптеген жасөспірімдердің тағы бір қиындықтары – ересектерге өздерінің тәуелсіздігін және өсіп келе жатқандығын дәлелдеуге деген ұмтылыс. Ересектер ретінде көрінгісі келетін балалар кейде басқалардың сынына кезігіп, барлық шекараларды кесіп өтеді. Нәтижесінде жасөспірім қоғаммен ашық қатынастарға түседі, бұл күрделі заңсыздық пен ішкі тұтастықты бұзуға алып келеді.

Мүмкін, балада туындайтын ішкі әлеммен байланысты негізгі мәселе – бұл өзінің пайдасыздығы мен басқаларға ұқсамауы мен керексіздігі. Егер бұған сыртқы түріне байланыстар қосылса, онда жасөспірім үнемі психологиялық қысымшылықты сезінеді.

Жасөспірім кезінде ата-ана баланы жан-жақты қолдауға, оған өмірдегі қиын кезеңді жеңуге көмектесуі керек. Әйтпесе, отбасының ең жас мүшесі жалғыздықты сезінеді. Осы кезеңде ата-ана рөлі ерекше, олардың тәрбиесі мен отбасылық қарым-қатынастары бірден бір көмек болып табылады. Жасөспірімдер бұл мәселені жеңу бірден пайда болмайды, бірақ оны жеңе отырып, жасөспірім рухани тазалыққа қол жеткізеді.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 **Әтемова, Қ. Т.** Әлеуметтік педагогика. Оқулық. – А. – 2012. – 272 б.

2 **Айтбаева, А.** Әлеуметтік педагогика негіздері. Оқу құрал. – А. – 2011.

3 **Тұрсынбаева, Қ.** Тұлғаны әлеуметтендіру мәселесіне ғылыми көзқарас //Қазақстан мектебі, 2018, № 2.

4 **Нұсқабаев, О.** Мектеп – жас ұрпақты әлеуметтендіру институты. А, 2014.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ КИНЕЗИОЛОГИЧЕСКИХ УПРАЖНЕНИЙ В ДЕТСКОМ САДУ

БАРАНОВСКАЯ В. А.

учитель-логопед, методист,

Специальный детский сад № 13 «Алтынай», г. Экибастуз

АКУЛИНА Т. А.

воспитатель, Специальный детский сад № 13 «Алтынай», г. Экибастуз

Мозг – это сложнейший механизм, который создан природой и до конца не изучен. При развитии обоих полушарий улучшается эффективность работы всего мозга. Наша задача состоит в том, чтобы развивать обе части мозга равномерно, чтобы ребенок мог использовать потенциал всего мозга и получал самые большие возможности.

Формирование и развитие функциональной асимметрии полушарий начинает происходить с раннего возраста под влиянием комплекса биологических и социокультурных факторов. При этом врожденные предпосылки развития того или иного типа асимметрии – это только предпосылки, а сама асимметрия в значительной степени формируется в процессе индивидуального развития под влиянием социальных контактов. Функциональная асимметрия полушарий выражается в различии в распределении нервно-психических функций между правым и левым полушариями.

Функциональная асимметрия полушарий является одной из причин существования определенной структуры психики. С ней связаны такие психологические противопоставления, как конкретно-образное и абстрактно-логическое мышление, гибкость и ригидность и т.д. Разная степень выраженности этих психических свойств, уже в значительной мере представленная у ребенка шести лет, формирует склонность к преимущественной опоре на «левополушарный», «правополушарный» или «равнополушарный» типы мышления [1, с. 5].

В мировой системе образования дидактика обучения выстроена по линейному принципу с опорой на развитие логического мышления, за которое ответственно левое полушарие головного мозга. В меньшей степени задействуются способности правого полушария, выражающиеся

в развитии воображения, творческого мышления, чувственной основы знаний и интуиции, также понижаются функциональные возможности мозга во время стресса.

В жизни разнообразные ситуации, участником которых является ребёнок – это просто события, и творческий ум определяет как их воспринимать. Если эти события воспринимаются как угроза, то они становятся стрессогенными факторами для ребёнка.

Угрозы разнятся по форме и степени серьёзности, в зависимости от уникального восприятия мира: как ребёнок относится к проверочной работе, к встрече с незнакомым человеком, произнесению речи, к организации совместной деятельности со сверстниками, к одиночеству на некоторое время и др. В таком случае ребёнок реагирует рассеянным вниманием, не свойственными формами поведения (начинают плакать, грубить или замыкаться в себе). Известно, что мозг человека состоит из двух полушарий, у каждого из которых свои функциональные задачи. Правое полушарие отвечает за воображение, абстрактное мышление, интуицию; левое – за мыслительные операции, память, языковые способности, аналитическое мышление [1, с. 7].

Ведущее полушарие – врождённый признак. Дети рождаются правшами (левополушарными), левшами (правополушарными) или амбидекстрами (равнополушарными). Но, как и мышцы, мозг поддаётся тренировке. И дошкольное, и тем более школьное образование активно стимулирует работу левого полушария.

Именно поэтому многие взрослые утрачивают детскую способность фантазировать и погружаться в свой воображаемый мир, перестают слышать свой внутренний голос и доверять своей интуиции.

Около десяти процентов людей на земле сбалансировано используют оба полушария своего головного мозга. Остальные, правши, развивают только левое полушарие и игнорируют творческий потенциал правого.

Развивать правое полушарие необходимо для того, чтобы между обоими полушариями сохранился баланс, обеспечивающий наиболее эффективную работу.

Специализацию же полушарий у левшей, которые составляют примерно десять процентов, определить труднее. У большинства из них такая же специализация, как и у правшей. Но в некоторых случаях бывает, что языковые способности и пространственная ориентация контролируются разными полушариями, то есть часть этих способностей контролируется правым полушарием, а другая часть – левым. Левши, могут даже иметь обратную специализацию; к

примеру, за языковые способности у них отвечает правое полушарие, а за пространственную ориентацию – левое.

Левое полушарие мозга человека отвечает за логическое мышление, языковые способности, способности к чтению и письму, запоминает факты, имена, даты и их написание, логику и анализ, за движениями правой половины тела.

Правое полушарие головного мозга человека отвечает за интуицию, обработку невербальной информации, обработку информации, которая выражается в символах и образах, за одновременную обработку информации, за способность рассматривать проблему в целом, не применяя анализа, распознавание лиц, восприятие месторасположения и пространственную ориентацию в целом.

Такое разделение функций обеспечивает взаимную дополняемость работы полушарий. Полный анализ и синтез любой информации, построение любого ответа или вывода осуществляется при их тесном сотрудничестве. Поэтому практически в каждом виде учебной деятельности можно выделить компоненты работы как правого, так и левого полушарий. Их координация и взаимная дополняемость – необходимое условие для успешности любого вида деятельности. Отсутствие же слаженности в их работе – основная причина трудностей в учебе, в том числе и связанных с дисграфией, дислексией и аккалькулией (нарушением процесса формирования навыков письма, чтения, счета).

Деятельность педагога должна быть ориентирована не только на трансляцию информации, но и на развитие высших психических функций дошкольников. Поскольку педагогические воздействия опосредуются функциональными возможностями мозга ребенка и дают выраженный формирующий и развивающий эффект, педагог должен знать основные закономерности развития когнитивных процессов детей и уметь оценивать адекватность методов и условий воспитания и обучения функциональным возможностям ребенка.

В связи с этим, наиболее острой проблемой является разработка и использование педагогических воздействий, основывающихся на психолого-педагогических и нейропсихологических данных

Кинезиологические упражнения способствуют развитию гибкости мышления за счёт гармоничной работы обоих полушарий, совершенствованию межполушарного взаимодействия, взаимодействию интуиции и логики, интеллекта и творческого потенциала вне зависимости от стрессовых факторов, а также повышают стрессоустойчивость человека, что помогает формированию жизненного стиля [2, с. 38].

Работая с детьми в группе с общим недоразвитием речи, у которых словарный запас ограничен, речь аграмматична, произношение не сформировано, неустойчивая память, нарушена двигательная моторика. Речевая активность снижена, без специального обучения резко падает. Понимание речи сохранено, но в пределах обиходно-бытовой сферы. Абстрактные понятия, дети воспринимают и осмысливают с трудом.

Неполноценная речевая деятельность отрицательно сказывается на детях. У них неустойчивое внимание, которое не могут удержать, часто отвлекаются, непрочная память, отстает в развитии словесно-логическое мышление, низкая работоспособность, нарушено поведение. У некоторых детей наблюдается быстрая истощаемость нервной системы, рассеянность, двигательная расторможенность, агрессия, аффективные вспышки. Практически все дети соматически ослаблены, с общей моторной неловкостью, которая проявляется в неуклюжести, в плохой координации движений, у всех идет недоразвитие тонкой моторики кистей рук. Они застенчивы, замкнуты, обидчивы, не хотят идти на контакт, не переносят шум, резкие звуки, скопления людей [3, с. 157].

Для обеспечения гармонизации мыслительной деятельности ребенка необходима дифференцированная система подбора корректирующих методик в соответствии с типом асимметрии полушарий. Для развития межполушарных связей, а также для развития правого и левого полушарий можно использовать комплексы кинезиологических упражнений.

Использование в работе с детьми игр для развития двух полушарий мозга является одним из способов интеллектуального и физического развития детей с общим нарушением речи

В целях коррекции нарушений двигательной системы и речи в детском саду, наряду с общеизвестными методиками для развития межполушарного взаимодействия, можно использовать некоторые игры и упражнения некоторых известных психологов:

Они очень просты, но требуют четкости выполнения. Четкость здесь очень важна. Поэтому сначала медленно их надо отработать. А потом уже постараться ускорить ритм выполнения. Вот тогда сразу поймешь, что даже такое простое движение не так уж просто выполнить [4, с. 51].

Наиболее ярко моторная недостаточность органов артикуляции и моторики рук проявляется при выполнении сложных двигательных актов, требующих четкого управления движениями, точной работы различных мышечных групп, правильной пространственно-временной организации движения.

Благодаря играм и упражнениям по формированию межполушарного взаимодействия у детей дошкольного возраста с ограниченными возможностями здоровья повышается речевая активность, они учатся воспринимать «интеллект» и эстетику своего тела, вырабатывается способность умело и красиво двигаться, исчезает скованность и стеснительность, с удовольствием и с желанием принимают участия в играх, выполняют разные упражнения, движения становятся точными. Дети учатся выдержке и умению справляться со своими проблемами, приобретают опыт позитивных социальных взаимодействий [5, с. 12].

Любое нарушение речи, в той или иной степени, может отразиться на деятельности и поведении ребенка. Задача педагогов заключается в том, чтобы помочь ребенку преодолеть нарушение. И чем раньше будет выявлен дефект, тем эффективнее и успешнее будет работа по его преодолению.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Игры по методике Пола И. Деннисон и Гейл Деннисон «Гимнастика мозга» М. 1997. – С. 5–7.
- 2 Сиротюк, А. Л. «Кинезиологические упражнения». М, 2003. с. 38.
- 3 Сиротюк, А. Л. «Коррекция и развитие интеллекта у дошкольников» М. 2005. С. 157.
- 4 Узорова, О. В. Пальчиковая гимнастика. – М., 2003. С. 51.
- 5 Анищенко, Е. С. Пальчиковая гимнастика для развития речи дошкольников. – М., 2006. С. 12–14.

ЭТИЧЕСКОЕ И ЭСТЕТИЧЕСКОЕ НАЧАЛО В ТВОРЧЕСТВЕ С. ТОРАЙГЫРОВА

БЕЙСЕМБИНА Г. Н.
учитель русского языка и литературы,
СОШ № 18, г. Экибастуз

К рассказу о творчестве Султанмахмута Торайгырова подхожу с особым чувством: так хочется донести глубочайшее свое уважение к этому поэту, не до конца понятому и объясненному. В плеяде казахских интеллигентов-демократов имя Султанмахмута Торайгырова занимает видное место. Его поэзия близка по большому счету всем, нам вследствие особой созвучности наших чувств, мыслей, мироощущения с чувствами и мыслями поэта, жившего в начале XX века и на собственном опыте

познавшего бедствия и скорбь своего времени. В жизни любого человека хотя бы один раз возникает желание понять и найти ответ на вопрос – в чем смысл жизни? Каковы критерии прекрасного? Что есть добро и зло? И могут ли истина, добро и красота составлять единое целое не в теории, а в повседневной жизни? Кто-то пытается проигнорировать эти вопросы. Главная цель книги, которую читатель держит в руках – на материале произведений казахского мыслителя, поэта Павлодарской области Султанмахмута Торайгырова раскрыть основную проблематику соотношения этического и эстетического, выявить, как исторически менялись способы трактовки и решения указанных категорий в связи с мировоззренческими, культурными и политическими изменениями в казахской степи начала XX столетия. Этическое и эстетическое при всей своей многомерности и противоречивости выступают как фундаментальные мировоззренческие характеристики казахской культуры.

В творчестве С. Торайгырова, выделяю четыре источника, которые позволяют, на мой взгляд, наиболее полно раскрыть специфику его взглядов: это кочевая традиция, философия мусульманского средневековья, наследие акынов и жырау, русская и европейская культуры. Прежде всего, мы должны признать, что им прочно введена идея взаимосвязанности этического и эстетического. Анализ его творчества показывает, что основа взаимосвязи этического и эстетического лежит в сущности человеческого, и именно эта связь выражает особенности его развития и становления. То есть исследование взаимосвязи этического и эстетического, это, прежде всего, исследование человека в бесконечном процессе его само-созидания и становления, исследование его способности гармонично или дисгармонично устраивать свою природу и выстраивать отношения с миром. Таким образом, этическое и эстетическое – это способ освоения действительности, но именно их связь раскрывает определенную ступень в саморазвитии человека. Кроме того, в казахской мыслительной традиции есть понятия и представления о хорошем (жақсылық), плохом (жамандық), красивом (сұлулық), героическом (ерлік). Я сознательно ограничиваю свое исследование и выделяю из них три, наиболее ярко выраженные, в культуре кочевников: гармонию света, числа и музыки и попыталась выявить, как через них раскрывается взаимосвязь этического и эстетического в творчестве С. Торайгырова. В доисламских учениях свет был определяющей характеристикой положительного начала, олицетворяющего добро, удачу, то есть мир, действующий по законам добра и красоты. В традициях и ритуалах закреплялись нормы поведения, необходимые для поддержания жизнеспособности древних казахов. Можно

сказать, что кочевое мировоззрение музыкально-поэтично. Музыка пронизывала жизнь кочевников и несла в себе сакральную информацию, проникающую и соединяющую мир физический и божественный, она была связующим звеном между человеком и вселенной, между бытием и инобытием, жизнью и смертью, своеобразным кодифицированным способом общения человека с миром. Несколько иное понимание света характерно для С. Торайгырова. Солнце, луна, звезды были главными жизненными ориентирами степняков и являли себя как необходимые условия поддержания жизни человека. Именно в этом значении употребляется сравнение казахских патриотов в поэме «Таныстыру». С. Торайгырова с небесными светилами. Здесь поэт не просто знакомит читателей с великими мыслителями своего времени, через символы он раскрывает характер и отличительные черты каждого из ученых-мыслителей, отдавших свои жизни за счастье казахского народа. Другая интерпретация положительной ценностной направленности световой символики в наследии С. Торайгырова выразилась в отождествлении света со знаниями. Согласно мыслителю, свет – есть суть знаний, новой просветленной жизни, выводящей из «тьмы» на дорогу счастья. Здесь же отметим, что свет для С. Торайгырова – есть не милосердие и сострадание, а устремленность и открытость, призыв к поиску. Можно сказать, что для С. Торайгырова взаимосвязь этического и эстетического проявляется в утверждении активного отношения к жизни, прежде всего в устремленности и исканиях человека. Следует уточнить, что искание не есть поглощение новой информации, хаотичное брожение во множестве миров это видно на примере поэмы «Жизнь в блужданиях», но глубинное погружение в высшие начала добра, красоты и истины, которые в своем созвучии определяют духовность человека. В творчестве С. Торайгырова продолжено дальнейшее развитие универсалии числа. Он также разрабатывает тему гармонизации мира, в контексте взаимоотношений человек-мир и человек-общество и именно через числовую гармонию наиболее ярко представлены духовные искания С. Торайгырова. В поэме «Адасканөмір» С. Торайгыров проводит возрастную градацию «Мен бала, Мен жігіт, Мен тоқтадым, Мен кәрі». Человек, по мнению С. Торайгырова, в детстве настроен на глубинное общение с миром, взрослея, к сожалению, он приходит к состоянию дисгармонии. Вся поэма мыслителя есть вопрошание, нежели готовый идеал жизненного поведения человека. Магическое понимание чисел, строгое подчинение возрастной структурированности расширяется мыслителем до проблемы сознательного способа существования человека. Для С. Торайгырова она раскрывается в исканиях духовной

основы человеческого бытия. Хотелось бы отметить, что термины «ответственность», «искание», «деяние», «поступок» специально не обозначены в философско-поэтических строках казахского мыслителя. Но именно эти мировоззренческие универсалии определяют интенцию его философских размышлений, являются основополагающим основанием его духовно-нравственного поиска.

Для С. Торайгырова самопознание – устремленность к безграничным далям бытия с целью утверждения справедливости (әділ). Диалог мыслителя с самим собой, попытка понимания своего «Я», приводит к размышлениям о таком основополагающем качестве человеческой души как совесть. Совесть, «ар», как внутренний стержень души, обязывает ее к самоанализу и самооценке. Другими словами, по С. Торайгырову, качество совершаемых тех или иных поступков, выбранный смысл жизни, в конечном счете, зависят от работы души, но при этом душевная радость, страх, волнения по поводу тех или иных решений должны показать не механическую, а сознательную привязанность человека к добру. Мыслитель соотносит пробуждение каждого человеческого «Я» с собственным постижением жизни, с собственно пережитым стыдом, страхом, восторгом и радостью. Человек должен господствовать над самим собой, управлять собой, побеждая свои слабости. Только в этом случае, он будет способен не просто познать себя, но улучшить себя. Только в таком контексте познание, основывающееся на единстве этического и эстетического, способно привести мир в состояние гармонии. С. Торайгыров в разумной сущности человека видел возможность созидания справедливых гармоничных отношений в мире. Несомненно, проблема межличностных отношений не нова. Настрой на взаимоуважение и любовь, крепость кровно-родственных и дружеских отношений степняков воплотился в таких понятиях как туысқандық, ағайындық, абысындық, и другие. Честное и человеческое отношение, иначе говоря, по совести, и определяет по С. Торайгырову совершенного человека. С. Торайгыров в большей степени ориентирован на справедливость. И потому С. Торайгыров выход из межличностной вражды видит в выстраивании отношений к другому, как к самому себе и определяет этот способ отношений как одно из основополагающих качеств человечности, которое должно постоянно воспроизводиться. Справедливость С. Торайгырова покоится не на себялюбии или ненависти, это не индивидуальное понимание, напротив справедливость – это гармония, которая противостоит эгоистичным мотивам и сдерживает человеческие порывы от причинения страданий другому.

Считаю важным отметить преемственное развитие мироощущения и духа эпического средневековья в творчестве Торайгырова и потому в его наследии условно выделяем следующие типы взаимосвязи этического и эстетического как внешнего и внутреннего в соответствии с их ценностной направленностью: совпадение положительной этической и эстетической направленности, когда внешняя красота, поведение соответствуют внутреннему духовному богатству героя, кроме того, каждый поступок и его мотивация воспринимаются как прекрасные, одухотворенные светом добра; совпадение отрицательной этической и эстетической направленности, когда внешняя непривлекательность отражает духовное несовершенство героя.

С. Торайгыров также отмечал обманчивость внешности: на взгляд бывает очень хороша Красавица. Но вот ее душа Темна. А ты не видишь в ней изъяна, Мечтой нетерпеливой к ней спеша. Но он не отрицает физической красоты, он говорит о ней с восхищением. Однако, тем не менее, любовь к прекрасному в его понимании должна иметь целью приближение к благу. С. Торайгыров не отрицает человеческое бытие как таковое, они не приемлют недостойные человека способы бытия в мире. Вышеприведенный анализ позволяет сделать нам следующие выводы, в которых раскрывается иной уровень взаимосвязи формы и содержания, как: противоречие между привлекательной внешностью и нравственной пустотой, лицемерием, когда под внешне прекрасными словами и манерами, скрывается ложь, замаскированы корыстные установки, позволяющие им использовать других людей как средство для достижения своих целей; противоречие между неказистой внешностью и внутренней душевной красотой, где в некоторой степени внешняя нескладность, неуклюжесть одухотворяется чистотой помыслов, светлым отношением к людям. Для Торайгырова характерно сближение искусства и жизни. Он говорит об общественном значении поэзии, выдвигая идею единства красоты, истины и добродетели в поэзии, ориентирующих людей на высокие идеалы. В его размышлениях чувствуется элегическая грусть расставания с неповторимой, дивной прелестью жизни. Очевидно, что в высказываниях о природе молодой поэт передавал свое личное состояние души. Пожелтевший раньше срока единственный листок среди бушующей зеленой кроны органичен с трагической судьбой самого поэта. С. Торайгыров привнес новое состояние духовного поиска через природные образы. При этом в природе Торайгыров пытался, несмотря на преходящее существование человека, увидеть свою вечность в вечности природы. Несмотря на то, что природа уже выделена в творчестве исследуемого мыслителя как

отдельный объект созерцания, тем не менее, вышеприведенный анализ позволяет сделать вывод, что в наследии С. Торайгырова не утрачено ощущение неразрывного единства человека и природы, их взаимопроникновения. С. Торайгыровне означает разрыва или дисгармонии в отношениях человека и природы. С. Торайгыров, отмечает подчиненность человека природным законам времени, независимо от нравственных характеристик. В стихотворении «Адамкеруен» им проводится параллель между бесконечным чередованием жизни и смерти на земле с постоянной сменой временных попутчиков внутри вечного каравана жизни. Мир образов в творчестве С. Торайгырова – это своеобразный мир совершенства и неповторимости духовной жизни, под воздействием которой формируется и реализуется человек, постигая вечно развивающееся и бесконечно становящееся бытие. По существу, в размышлениях С. Торайгырова также была осуществлена критика эстетического принципа, который стал преобладать в жизни казахов на рубеже веков. С. Торайгыров выделяет в человеке природное и духовное начало. Однако его герой Ажибай из поэмы «Кто виноват?» в большей степени являет собой целостное начало, это нерасколотый, можно сказать природный индивид. Ажибай, в отличие от ханши не мечется между мучениями совести и чувственным наслаждением. В образе Ажибая нет борьбы между добром и злом, он не делает выбора и разграничений между ними. По мнению С. Торайгырова, чрезмерная устремленность к чувственному связана с неразвитостью духовного и преобладанием природного начала в человеке. И потому эстетический принцип наслаждения Ажибая мы связываем с его природным началом, с безразличным отношением к добру и злу. В целом С. Торайгыров создавал не просто галерею образов (хороших – плохих), они старались показать человека как самую сложную систему в природе, в которой переплетены тело, душа, ум, чувства. В поэме «Кедей» С. Торайгыров отмечает, какой бы внутренней мощью, порывом не обладал человек, ему не удастся вырваться из природных и социальных уз, нередко формирующим судьбу человека, вопреки его воле. Мировоззренческую позицию как самого С. Торайгырова, так и его героев, можно охарактеризовать как «пессимизм интеллекта и оптимизм воли». На мой взгляд, герои С. Торайгырова, виновны субъективно именно в конкретных социально-исторических условиях, поскольку в данной истории препятствием для счастья молодых является не прихоть отдельного человека, но вся ценностно-нормативная система казахского общества. Происходит одновременное ощущение героями возвышенного смысла жизни и

своего отдаления, выпадения из всеми признанного миропорядка. С. Торайгыровым, поднята проблема сущности человека, вышедшей за пределы общественных норм и родовых ценностей. С. Торайгыров трагически разрешая конфликт, вскрывал смысловую содержательность конфликта и понимание того, что приносимые жертвы не пропадают даром (Қамар-сұлу, лирический герой, бедняк), что даже утраты и потери ведут человека к духовному самовозрастанию и восстановлению гармонии добра и красоты. И в этом отношении С. Торайгыров пытается помочь человеку найти себя в окружающем мире. Исходя из данного аспекта, мы можем выделить два основных вопроса, волновавших казахского мыслителя с этической точки зрения: - истоки нравственного в человеке – способы и возможности совершенствования человека и необходимые условия нравственного преобразования личности. О предначертанности судьбы говорил С. Торайгыров. Его взгляд на эту проблему более трагичен. Лирический герой С. Торайгырова признал сложившиеся обстоятельства как непрекращаемый, неизменный предначертанный закон, подчинив себя судьбе и устранившись от жизни. Опережая время, сам С. Торайгыров и его герои, являются катализаторами новых начинаний будущих эпох. Но было бы ошибочным утверждение пессимистического настроения С. Торайгырова, он никогда не терял надежды на силу духа, и в меру своих сил, участвовал в преодолении бездуховности и косности в способах человеческого бытия. Судьба, по С. Торайгырову, может искалечить, и даже физически убить человека, но насильно изменить, превратив духовно-нравственную личность в его собственную противоположность – нет. Ибо нравственный порыв определяется самим человеком. С. Торайгыров стоит на позиции естественности права свободы, но, с другой стороны, отмечает факт некоторой предопределенности. Свое отчаяние и боль молодой мыслитель выплеснул в стихотворении «Мейірімсіз ажал» («Безжалостная смерть»): Не дав желанного свершить, Ты, смерть, родишь печаль. Еще бы только жить да жить, А ты уносишь вдаль. Смерть в понимании Торайгырова – это зло, особенно для молодых и юных (роман «Қамар-сұлу», стихотворение «Отчего душа смущена»). С. Торайгыров не мог согласиться с идеей нецелесообразности человеческого бытия, поскольку каждому дано свершить свою миссию на земле. Свое собственное предназначение С. Торайгыров видел в возвышении духовности и достоинства казахского народа. То есть, время существования личности, измеряется качеством прожитой жизни, ее смысловой направленностью. Поиск наслаждений порабощает

человека, он теряет свою свободу, так и не обретя ее, и довольствуется иллюзиями свободы. Выход из данной ситуации, то есть в обретении целостности, по Торайгырову, надо искать в осознанном выборе. Если бы Ажибай («Жизнь в блужданиях») сделал выбор в пользу свободы, то он смог бы обрести свое личностное Я. По мнению С. Торайгырова, человек, появляясь на свет, является олицетворением чистоты. Торайгыров ставит своего героя Ажибая перед выбором между природным нравственно-нейтральным и духовно-личностным началом. Духовное же, личностное начало, понимаемое Торайгыровым как добро, осталось не востребуемым, поскольку не был совершен акт выбора. Следует подчеркнуть, что свобода, определяющая личностное начало, по Торайгырову, и есть добро. Выбирая добро, человек выбирает свободу. В качестве выхода из данной ситуации Торайгыров предлагает противодействующее этическое начало – нравственный закон, который един для всех. С. Торайгыров признавал необходимость опоры человеческого разума на нравственность, осознавая индифферентность знаний к добру. То есть, невежество – зло, но безнравственное знание – худшее из зол. Таким образом, по С. Торайгырову, свобода выбора определяется самим человеком, уровнем его нравственного, духовно-личностного развития. Как видим, способ разрешения противоречий этического и эстетического связан с этическим началом в самом человеке. Нравственная жизнь, по Торайгырову – это постепенный процесс совершенствования внутренней связи человека с абсолютным добром. Свобода выбора и личная ответственность в понимании С. Торайгырова играют основополагающую роль в нравственном облике человека. У С. Торайгырова проанализирована ситуация, при которой, люди не видят зла в совершаемых ими поступках. Он стоит перед выбором чувственной склонности или нравственного долга. То есть, человек должен обратиться к духовному началу в самом себе. И сам способен перейти из эстетического состояния в этическое. Но у С. Торайгырова отчетливо противопоставляются общепринятая мораль и индивидуальное нравственное начало.

С. Торайгыров возлагал большие надежды на свершившийся революционный переворот в казахской степи. Исполненный желанием осуществить прорыв добра и света в жизнь своего народа, он призывает брать пример с лучших представителей нового строя и общества. С. Торайгыров, напротив, восхищаясь прошлым, все-таки отмечает в нем и негативные стороны некоторых традиций, которые стали в его понимании безнравственными. За поколением, выразившим это

время, стояло открытие личности как неисчерпаемой в своей духовной реализации, принципиально незавершенной в бесконечности ее этического совершенствования. Противоречия между этическим и эстетическим, когда безнравственное поведение, порочный образ жизни становится идеалом для многих и претендует на положительное эстетическое значение, когда добро исключается как красота и красота лишается этического содержания, по С. Торайгырову, обусловлены, с одной стороны, уродливыми социальными условиями, с другой – неверным пониманием предназначения человека. Сам С. Торайгыров определяет совершенного человека как справедливого человека, чутко реагирующего и осознающего свою включенность в мироздание и, тем самым, выбирающего неизменно доброе отношение к миру.

Поиск духовной целостности человека, общего основания единства этического и эстетического в его внутреннем мире, не является спецификой нашего времени. В казахской мыслительной традиции начала XX века Торайгыровым острее других была сформулирована проблема гармонизации этического и эстетического. Естественно, что он выстраивал свое направление в поисках ответа на данный вопрос. Более того, знакомство с его наследием позволило нам преодолеть механическое понимание взаимосвязи этического и эстетического как красоты, и добра в человеке и сформировать новое представление о духовной целостности человека, устремленного к самоопределению и самосовершенствованию.

Поставленная цель – выяснить специфику взаимосвязи этического и эстетического в творчестве С. Торайгырова значимость их идей выполнена. Нами выявлено, что взаимосвязь этического и эстетического многослойна. Историческое развитие не опровергает предыдущие особенности развивающейся взаимосвязи, но вбирает в себя все многообразие модификаций этой связи: тождество, единство и противоречия этического и эстетического. Отмечено, что тождество этического и эстетического через созерцание гармонии света, числа и музыки, как основополагающий способ бытия кочевников, преемственно развито в размышлениях исследуемых мыслителей. С. Торайгыровым провозглашается принцип устремленности и духовного искания, таким образом, единство этического и эстетического, обусловленное религиозным началом, имеет своей целью совершенство человека, которое в средние века проявлялось в нравственной, физической, интеллектуальной красоте. Нами отмечено преемственное развитие С. Торайгыровым видение эстетического как формы и этического как содержания. Представленный аспект взаимосвязи является составляющим единого исторического процесса развития взаимосвязи

этического и эстетического. Согласно С. Торайгырову, в человеке преобладает подчиненность либо природным законам, либо духовное начало. При этом, природное отождествляется с чувственным эстетическим, духовное определяется как этическое. Следовательно, преобладание эстетического понимается им как неосознанное следование природному началу. С. Торайгыров определяет свободу как добро. По С. Торайгырову, человек должен осознать право свободного выбора и сделать свой выбор. Уравновесить эстетическое человек в состоянии сам, для чего необходимо понимание и принятие этического закона всеми. Можно вполне определенно сказать, что многие принципиально важные этико-эстетические идеи Султанмахмута Торайгырова раздвигают границы своего времени и являются значимыми и ценными для современного общества в условиях поиска людьми мировоззренческих ориентиров и обретения приемлемых перспектив духовного развития.

В заключении хотелось бы отметить, что историко-философская реконструкция творчества С. Торайгырова в контексте взаимосвязи этического и эстетического актуальна в свете задач духовно-нравственного, социально-политического самоопределения личности в современном обществе. Мыслитель стремился понять внутренний смысл эпохи, которую они переживали, ее духовную и общественную ориентацию. В своих размышлениях С. Торайгыров выражает главные тенденции и этико-эстетические поиски общества своего времени, открывают нам все богатство духовного мира человека, его искания, надежды, страдания и трагедии. Его принципиальная позиция, взгляды, убеждения, поступки являются значимыми и ценными и сегодня, в условиях поиска людьми мировоззренческих ориентиров и обретения приемлемых перспектив духовного развития.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 С. Торайгыров Шығармалар жинағы. Алматы. Ғылым.
- 2 Лирика Востока. Переводы.
- 3 С. Торайгыров. Избранное. Алма-Ата.
- 4 **Давыдов, Ю.** Этика любви и метафизика своволия. Проблемы нравственной философии.
- 5 **Рубинштейн, С. Л.** Познавательное отношение человека к бытию.

КАРТИНА МИРА КАК МНОГОУРОВНЕВОЕ ПОНЯТИЕ

ИВАНОВА М. С.

магистрант, ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар

Понятие «картина мира» это понятие многоуровневое. Картина мира тесно связаны с различными сторонами социальной жизни, ее экономической, политической, правовой, моральной, научной и другими подсистемами, в них проявляется специфика языковой, художественно-духовной, религиозной среды, отражаются важнейшие исторические события.

Появление понятия картина мира относится к середине 19 века и связано с работами Вильгельма и Александра фон Гумбольдтов. В своих трудах ученые говорили о языковой картине мира, которая обусловлена различием языков. Следовательно, носители разных языков имеют разное мировосприятие.

Научная картина мира сложилась на основе классического естествознания особый вклад внесли Н. Коперник, Г. Галилей, Р. Декарт, И. Кеплер и особенно И. Ньютон [1]. Систематизированное целостное представление о природе, ее фундаментальных законах и свойствах, формирующих естественные науки, закономерно перерастает в определенную Картину мира, которая апробируется практикой и носит объективный характер. Картина мира складывается на основе локальных картин природы (физическая, химическая, биологическая и др.). Основу Картины мира составляют представления науки, лидирующей на данном этапе развития естествознания. Так, первая научная Картина мира опиралась на механическое понимание природы (Галилей, Ньютон, Ломоносов). К концу 19 в. ее место заняла электродинамическая картина (Фарадей, Максвелл), обогащенная развитием химии, биологии (Менделеев, Дарвин), а в 20 в. ядро картина мира составила квантоворелятивистская картина природы (Планк, Эйнштейн), обогащенная революционными преобразованиями в астрономии, биологии и др. науках. Современное естествознание (в первую очередь физика, биология, химия, астрономия), опираясь на диалектико-материалистическую философию, постоянно развивает и обогащает картину мира, углубляя ее научно-атеистическое содержание [2]. Научная картина мира рассматривается как образ реальности в конкретных областях фундаментального знания. Она образуется путем синтеза знаний отдельных наук, содержит общие представления о мире,

которые вырабатываются на определенных стадиях развития науки, включает в себя представления как о природе, так и о жизни общества.

Понятие картина мира становится одним из центральных для антропологических лингвистических дисциплин, так как формированию любых языковых явлений предшествует оформление в сознании представления о соответствующем явлении действительности. Картиной мира в философии, лингвистике, психологии называется представление о мире, отраженное в человеческом сознании. Также иногда используются синонимические понятия: «видение мира», «образ мира», «мировидение», «восприятие мира», «модель мира», «образ действительности», «тезаурус».

Картина выражает «специфику человека и его бытия, взаимоотношения его с миром, важнейшие условия его существования в мире» [3].

И. А. Стернин и З. Д. Попова настаивают на принципиальном разграничении двух картин мира – непосредственной и опосредованной. Непосредственная картина мира – та, которая возникает в сознании как систематизация всей совокупности полученных знаний о действительности; она существует только на ментальном уровне и складывается из отдельных компонентов, выступающих в ментальной деятельности в качестве заменителей определенных фрагментов действительности – концептов, поэтому и может быть названа концептуальной картиной мира.

Опосредованная картина мира представляет собой результат фиксации непосредственной картины мира с помощью определенной семиотической системы. Именно к таким, носящим вторичный характер, принадлежит языковая картина мира – совокупность представлений о мире, зафиксированных в языковой форме. Таким образом, языковая картина мира представляет собой сферу семантики, в которой все представления соотношены с определенными средствами языкового выражения, в противоположность концептуальной картины мира – надсемантической сфере, не всегда вербализованной языковыми средствами.

Процесс фиксирования человеком знаний о мире посредством языковой системы осуществляется в четыре этапа:

1-й этап – физиологический процесс восприятия информации и ее интерпретация высшей нервной деятельностью, т. е. собственно получение представления об окружающей действительности; этот этап является доязыковым, подготовительным, связанным исключительно с физиологическими явлениями;

2-й этап – структурирование представлений, установление отношений между ними и между представлениями и реалиями, формирование единой системы представлений о мире, собственно

концептуальная картина мира; именно на этом этапе в сознании складывается система, оперирующая определенными единицами представлений – концептами; таким образом, на этом этапе подключается языковая деятельность;

3-й этап – детализация, конкретизация и расщепление представлений с целью последующего поиска их формального закрепления; на этом этапе происходит формирование семантики и требуется обязательное дальнейшее завершение в четвертом – собственно языковом, так как предполагается формирование плана содержания, на основе которого в дальнейшем будет создана полноценная семиотическая система, тем самым здесь еще происходит формирование картины мира, но уже – языковой, а не концептуальной;

4-й этап – закрепление семантики за определенным планом выражения, т. е. формирование языковой системы, единицам которой присущи определенные значения; это завершающий этап кодификации представлений о мире человеческим сознанием.

Таким образом, каждый из этих этапов, за исключением первого, доязыкового, связан с определенным уровнем языкового структурирования представлений о действительности: второй – с концептуальным, третий – с семантическим, уровнем языковых смыслов, четвертый – с собственно лексическим и фразеологическим.

Проживая в определенных природных условиях, в окружении своеобразной флоры и фауны, человек первоначально определял рамки картины мира, исходя из своего непосредственного окружения. В ходе исторического развития человечества расширились рамки познания мира, складывались особенности культурно-исторического развития разных народов, что наложило отпечаток и на картину мира. С формированием культуры и национального языка народа возникло понятие национальной языковой картины мира.

В течение многих веков картины мира разных эпох накладывались друг на друга, ассимилировались, окрашивались этнокультурным миропониманием, вследствие чего усложнялись как структура, так и содержание картины мира в целом. Следует отметить, что типология картины мира, основанная на разных формах познания (мифологическая, религиозная, научная и т.д.) достаточно условна, поскольку в картине мира каждого народа их элементы обязательно сосуществуют. И это легко увидеть при анализе любой национальной языковой картины мира.

Сегодня мир преследуют глобальные потрясения, мировой экономический, геополитический, валютный кризис, наступление мирового экстремизма, миграционный кризис. Серьезными вызовами

второй половины 20 века стали национальные, этнические, а также внутриэтнические процессы. Современный мир показывает, что сегодня невозможно обособленное существование отдельно взятого этноса. Социум находится в постоянном движении, связанном с политическими, экономическими, культурными процессами, происходящими в мире. В связи с этим человек не может оставаться монокультурным, монологичным. Общество становится все более поликультурным пространством, признающим множественность культур, толерантность, веротерпимость. Государства строят свою политику исходя из условий сосуществования различных культурных, социальных, этнических форм. В 20 веке наблюдаются процессы замещения национального общества мультикультурным, например, в Северной Америке и странах Западной Европы.

Так, например, в двадцатом веке на территории Казахстана шел сложный процесс формирования многоэтнического общества. В самом начале века, в период столыпинских реформ, в Казахстан прибыло 1,5 млн. человек, во время коллективизации 30-х годов было сослано 250 тыс. раскулаченных крестьян. При сталинском режиме в разные годы депортированы целые народы – 800 тыс. немцев, 102 тыс. поляков, 550 тыс. представителей Северного Кавказа, 18,5 тыс. корейских семей с Дальнего Востока. Во время войны в Казахстан эвакуированы 350 тыс. человек. В 50-е годы на освоение целины прибыло 1,5 млн. человек. В целом с начала двадцатого века в Казахстан было переселено 5,6 млн. человек. В 90-е годы из Казахстана уехало 3 млн. 690 тыс. чел. В стране осталось чуть больше 14 млн. граждан. В этот период проводилась работа по возвращению этнических казахов из зарубежья.

По данным статистике МНЭ РК на 1 марта 2015 года численность населения Казахстана составила 17 млн. 458 тыс. чел. Из них горожан – 55,3 %, доля сельского населения – 44,7 %. Прирост населения по сравнению с 2014 годом – 250 тыс. чел, или 1, 5 %. Основной миграционный обмен происходит со странами СНГ: в страну прибыло 3006 человек, пожелали уехать из страны 2782 человека. В настоящее время казахи – репатрианты составляют 10 % всего казахского населения республики. С 1991 по 2015 годы в Казахстан вернулись 952 882 человека. Большинство из них прибыли из Узбекистана (61,5 %), из Китая (14,3 %), из Монголии (9,3 %), из Туркменистана (6,8 %), России (4,6 %), из других стран (3,5 %) [4].

Стратегическое направление развития поликультурной личности в Республике Казахстан (РК) – введение в действие Национального культурного проекта «Триединство языков», целью которого является

развитие трех языков: казахского как государственного, русского как языка межнационального общения и английского как языка интеграции в мировое информационно-экономическое пространство. Проект осуществляется в рамках Государственной программы функционирования и развития языков, которая предусматривает ведение гармоничной языковой политики, обеспечивающей полномасштабное функционирование государственного языка и сохранение языков всех этносов, живущих в Казахстане [5, с. 183].

Современные процессы глобализации и унификации, приводящие к размыванию культуры, разрушению традиций, масштабное внедрение информационных технологий, заставляют искать новые адекватные современным условиям формы сохранения и трансляции этнических ценностей, предъявляют особые требования к мотивационному полю этногрупповой принадлежности [6, с. 82]. Все эти условия способствует формированию особой картины мира, обусловленной историческими, географическими, лингвистическими особенностями. Являясь общенаучным и общекультурным феноменом, КМ имеет сложную структуру и содержание, обусловленные генетически разными формами когнитивно-оценочной деятельности человека в разные исторические периоды.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Словарь философских терминов / Научная редакция С, {1 профессора В. Г. Кузнецова. – М. : ИНФРА-М, 2005. – С. 253.
- 2 Электронный ресурс: Источник: https://gufo.me/dict/philosophy_dict/%D0%9A%D0%B0%D1%80%D1%82%D0%B8%D0%BD%D0%B0%D0%9C%D0%B8%D1%80%D0%B0.
- 3 **Постовалова, В. И.** Картина мира в жизнедеятельности человека // Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира / отв. ред Б. А. Серебрянников. М. : Наука, 1988. С. 11).
- 4 О миграции населения в Республике Казахстан / Электронный ресурс // http://stat.gov.kz/faces/wcnav_externalId/publicationsAnalytics2005?_afzLoop=377445577106868#%40%3F_afzLoop%3D377445577106868%26_adf.ctrl-state%3D16ujx3ki9q_195.
- 5 Этносаяси сөздік: Қазақстанның қоғамдық келісім және этносаралық толеранттылық саясаты және практикасы терминдері мен ұғымдары. – Астана : Ш. Шаяхметов атындағы тілдері дамытудың республикалық үйлестіру – әдістемелік орталығы, 2014. – 400 б.
- 6 **Иванова, В. А.** Факторы и условия формирования билингвов : на примере татарской диаспоры АНК Павлодарской области. –

Евразийская толерантность : формы и виды проявления в Казахстане :
Материалы международной научной конференции. – Астана:
издательство ТОО «KazServicePrint LTD», 2015. – 184 с.

ҚЫРШЫН КЕТКЕН ҚЫРАН

ҚҰДАБАЕВ А.

филос.ғ.к., профессор, Е. Бекмаханов атындағы өлкенің тарихы мен этнография
ҒПО директоры, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.

БАЙЖАНОВА Б.

магистрант, Гуманитарлық-педагогикалық факультеті,
С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.

Қазақ халқының рухани дамуына Абайдан кейінгі өшпес із қалдырған ағартушы, аса көрнекті ақын – бүкіл қазақ зиялылары бағалаған ақын ол – С. Торайғыров. Ақынның өмір сүрген дәуірі алуан оқиғалы, күрделі кезеңде өтті. Соған сай оның ақындық шығармашылығы да күрделі әрі әр қилы болып шықты.

Сан соқпақтарға кездесті. Бірақ ол еліне деген ниетіне адал болды. Бүкіл талант-мақсаты халқына, оның бақыт-мүддесіне арнады. Қазақ қоғамын ілгері бастырар күш деп ол оқу, өнер-білімді, ағартушылық жолды ұсынды. Ел азаматтарын соған шақырды. Сондай-ақ, басқа ағартушылар сияқты, Сұлтанмахмұт та ірі гуманист жазушы еді. Ол адамгершілік арды қорлаушыларға, надандыққа, тағылыққа қарсы күресті. Адамның жеке басының правосын жақтады. Әлеуметтік мәселелерді талқылауда да ол ашық пікірлі саналы азаматтың бірі болды. Әділеттік өмірді, әйел теңдігін аңсады. Адамға қанаушылықтан азат бақытты, саналы, мәдениетті тұрмысты армандады. Сұлтанмахмұттың өле-өлгенше күресіп өткен идеясы да, алдына қойған зор мақсаты, ақындық алып жүрегінің талғамы осылар болды.

Ол бұл мақсаттарын үгіттеумен ғана шектелмеді, ақылшы ақын ғана болып қалмады. Игі мақсатын ақындық-журналистік жолмен де, мұғалімдік іс-әрекетімен де, қоғамға пайдалы ұйым ашуды көздеді. Сол кезде ақынның бұл саладағы еңбегі нәтижесіз болды. Асыл арманын үлкен қимыл-әрекетке айналдыра алмағаны оны қынжылтып, ойының орындалмас арман екенін көріп, тұйыққа тірелген жас талап жанжаққа ой жүгіртіп, ешбір шығар жол таппай, күйректікке де ұшырайды.

Бірақ, ол ешқашанда жасыған емес. Өктем де өткір жыр жазып, өршелене түсті. Жатпай-тұрмай іздену үстінде, оқу жолында өмір өткізеді. Қоғам өмірінің қалың қабатына терең бойлап, оның құпия

сырларын түсінуге, жете тануға талпынады. Дүние, қоғам, өмір өзгерістері туралы білген-түйгендерін тамаша поэзиясы арқылы қалың қауымға таратады. Философиялық толғаулар жазады. Саяси-әлеуметтік, қоғамдық-философиялық мәселелер ақын поэзиясының самалындай есіп, дүниетанымы қалыптасады. Ақын шығармалары халық санасын оятап, оның алдында тұрған замана талаптарын танытады, көптеген дәуір сұрақтарына жауап ұсына алады.

Қазақ әдебиетінде сыншыл реализм әдісінің нығаюы үшін Сұлтанмахмұт творчествосы үлкен роль атқарғаны ақиқат. Ол қазақ әдебиетінде реалистік поэма, роман-повесть, публицистика, әңгіме жазып та көрінді. Бұл саладағы еңбектері нәтижелі болды. Ақын қазақ әдебиетінде типтік образ жасауда жақсы бастамалар көрсетті. Сұлтанмахмұт поэзиясы өзінің көркемдік қасиеттерімен де құнды. Ақынға тән асқақ та төгілме поэзия, ойдағы нәзік лиризм, өткір сатира әркез оқушы қауымның көкейіне қонады, көңіліне дариды.

Сұлтанмахмұттың негізгі шығармалары поэзия десек, сол поэзиясының басым түрі – саясиәлеуметтік лирика. Өмір, қоғам мәселелері, езгідегі еңбекшілердің дүниеге көзін ашу, оны мен солын таныту – ақын поэзиясының негізгі мақсаты. Әсіресе, өмірінің соңғы үштөрт жылдарында көкейдегі көп ойын түгел айтып кету мақсатын көздеді. Сұлтанмахмұт әдебиет майданында небары оншақты-ақ жыл қызмет етті, жастай қайтыс болды. Ол іштегісін түгел сыртқа шығара алмай, «тым болмаса, екі жыл тұрмадым» деп арманда кетті. Дегенмен дарынды ақын аз жазса да, талабының «талқандалмайтын нәресі жоқтығына сеніп», асқан қажырлылықпен жұмыс істеді, артына арман мен өкініш қана емес, мол мәдени мұра қалдырды.

Сұлтанмахмұт өлеңдермен қатар қазақ поэзиясы тарихында тұңғыш реалистік поэма жазған. Әдебиетімізде С. Көбеевтен соң роман жазған да Сұлтанмахмұт болды. Ақынның өз көзі тірісінде газет, журналда жарияланып, жұртқа тараған еңбектері, негізінен өлеңдері ғана. Ал «Қамар сұлу», «Кім жазықты», «Адасқан өмір», «Кедей» сияқты кесек шығармалары қолжазба күйінде қалып, өзі қайтыс болғаннан кейінгі жерде ғана жарық көрді. Өзі көзі тірісінде көре алмай арманда кетті.

Сұлтанмахмұт қараңғылық басқан қазақ көгіне «өрмелеп шығып күн болуды» ойлаған, қазақ халқының кеменгер перзенті еді.

Сондықтан да оның есімі халықтың жадынан шығар емес. Ақын мұралары – халқымыздың өткен өмірінің дәл шежіресі секілді қадірлі. Өйткені, әрбір ұлы ақын сияқты Сұлтанмахмұт өз заманының рухын, көңіл күйін шыншыл көрсете білді. Ол шығармаларында өз жүрегінің тебіренген, айтпауға болмайтын жайларды ғана қырлады. Сондықтан,

оның әрбір өлеңі халықтың арманына, тілегіне терең ұштасып отырды. Ақынның асыл сөздері ел жүрегінен үндестік тапты. Сұлтанмахмұт шығармалары – нағыз халықтық шығармалар. Оның поэмаларында, лирикалық өлеңдерінде қазақ халқының ойы, салт санасы, мінезі сондай айқын, дәл суреттелді.

Сұлтанмахмұт мұралары өз заманының айнасы сияқты. Біз одан сол замандағы әлеуметтік теңсіздікті, халық санасындағы өзгерісті барлық қайшылығымен көреміз. Бұл ақынның кінәсі емес, қайта ұлылығы деп білеміз. Өз табиғатын жасырмай, шындықты іздеп, сол жолда адасуға да ұшырағанын бар даусымен айта білген адамды шыншылдығы, таза ниеті үшін айыптау кешірілмес өкініш болар еді.

Сұлтанмахмұт өз елінің адал азаматы болды. Ол халықтың басындағы ауыр қасіретті терең түсінді. Зорлық пен зұлымдыққа қарсы айбынды үн көтерді. Оның «Қамар сұлу» сияқты шығармалары ашынған жүректің қанымен жазылды. «Кедей» поэмасы қазақ еңбекшісінің ауыр халін, қазақ сахарасындағы езушілікті аяусыз әшкереледі. Кемеңгер ақын өз қоғамының барлық құбылысын көрсете білді. Оның шығармалары алған мәселесінің кендігі, тереңдігі жағынан Абай дәстүрін ілгері дамытты. Сұлтанмахмұт – қазақ әдебиетінің Абайдан кейінгі ең биік асқары. Ол қазақ өмірінің шындығын жырлаған нағыз ұлттық ақын еді.

Өзімен тұстас ақынның ешқайсысы да дәл Сұлтанмахмұттай поэзиясын жалпы халықтық дәрежеге көтере алған жоқ. Қазақ прозасының ірге тасын қалаушылардың бірі болған Сұлтанмахмұт Торайғыров мұраларының ішінде өлең аралас келетін прозалық бір роман, бірнеше очерк, әңгіме, мақалалар бар. Бұқарашыл бағыттағы жаңашыл жазушының ол еңбектері – ерекше ескерерлік, мәнді шығармалар.

«Қамар сулу» романы – ақын творчествосының ғана емес, сонымен бірге, қазақ әдебиетінің үлкен табысы. Роман өзінің идеялық мазмұны жағынан дәуірінің көкейкесті мәселесін көтергені аян. Революцияға дейінгі правосыз қазақ жастарының ауыр халін, қазақ әйелдерінің теңсіздік азабын, феодалдық қоғамның озбыр салтын тағылық әрекеттерін сипаттаған бұл роман халықтың санасын оятып, көкірек көзін ашуға жәрдемдесті. Жазушы романда бас бостандығын арман етумен шектелген жастарды ғана суреттеп қойған жоқ, бостандық үшін батыл күресуші жастарды құлшына бейнеледі.

Қамардың қазасы қаталдыққа бас иген әлсіздік белгісі емес, рухани күші мығым, әділдіктің қаймықпас қайсар күрескерінің әрекет-көрінісі. Қамар бас бостандығы үшін жан қия арпалысқан қазақ қыздарына үлгі етілді. Ол – жастардың жаңашыл тобын танытатын бейне, болашағы жарқын қауымның өкілі: жазушының көрегендігінің куәсі.

Сұлтанмахмұттың поэзиядан прозаға басқан қадамын осы бір ғана романынан емес, соған қоса көптеген әңгіме, мақала еңбектерінен де көруге болады. Ақын роман жазуға кіріспес бұрын «Зарландым» (1912), «Ауырмай есімнен жаңылғаным» (1913), т.б. көркем әңгімелер жазған. Бұл әңгімелерінде жазушы халыққа насихат айтып, балаларды жаңаша оқытуды талап еткенін, оқу мәселесіндегі елдегі ескілік кеселдерін сынға алғаны аян. Ақынның «Өлеңмен жазбақ драманың материалы» деген очеркәңгімесі де өте әсерлі. Бұнда бірінбірі сүйіп, қосылу әрекетін істеген екі жастың ауыр тағдыры суреттелген. Құрбан деген жігіттің өзін сүйген Мәни деген қызды алып қашуы, кейін оларды ұстап тұтқын еткен Танабидің қатал үкімі сыналады. Құрбанды түйеге асып өлтірген сияқты тағылықтарды жазушы күйіне әшкерелейді. Сұлтанмахмұт бұл оқиғаны драма жазу үшін іріктеген, бірақ үлгіге алмады.

Сұлтанмахмұт – публицист жазушы. Ол қазақ тілінде шыққан алғашқы журналдарда («Айқапта») жұмыс істеді. Сөйтіп, журнал шығарушы, қазақтың баспасөзін ілгері бастырушы ретінде де көрінді.

Бұл саладағы еңбектері өз алдына зерттеуді керек етері сөзсіз. Ал публицистикалық жұмысы жаңашыл ағартушылық сападағы өткір сыншы, реалист ақынның жарқын идеясын танытатын зор мәнге ие. «Қазақ ішінде оқу, оқыту жолы қалай?» деген мақаласы жаңаша оқып, Европа мәдениетін тез меңгеруге үндеген. «Өлең мен айтушылары», «Қазақ тіліндегі өлең кітаптары жайында» деген мақалалары – оның өлеңге, көркем өнерге көзқарасын, талғампаз талаптың ізгі мақсаттарын көрсететін эстетикалық ролі үлкен шығармалар. Өлеңнің сертқы түрі тұрсын, ішкі мазмұнына да ақын зор талаптар қоя білген. Үлгі ретінде ол Абайды ұсынып, кемеңгер ақынның әдебиеттегі маңызын жете түсінген. Ақын тілінің көркем де таза, айқын да өткір болуын, ескісі мен жаңасы жарасымды ұштасқан, зерленген тіл болуын қалады. Сұлтанмахмұт кезіндегі саяси өзгерістерге, қоғамдық мәселелерге де мақалалар жазды, арман ойларын анық баяндады. «Социализм» деген, түгел жариялай алмай кеткен мақаласында мәдениет жайы, техника жетістіктері, рухани табыстардан адам игілігіне жұмсалуды тиіс екені, адам оларды өзінің тұрмысын жақсартуға, еңбегін жеңілдетуге пайдалануға праволы екені дәлелденеді. Сұлтанмахмұт – өз заманының рухын мейлінше кең көрсете білген классик ақын, қазақтың классикалық поэзиясының ардақты өкілі. Біз ұлы ақынның есіміне бас иеміз. Осындай дана ақынымыз болғанына мақтанамыз. Азамат ақын қазақ халқының бақытты, мәдениетті ел болуын өмірлік арман етіп еді. Сол үшін де ол өзіне «қараңғылықтың көгіне күн болмағанда кім болам» деп өршіл мақсат қойған болатын. Халықтың ғазиз ұлының сол арманы қазір орындалды. Қазақ халқы мәдениетті, азат ел болды.

Сұлтанмахмұттан зор әдеби мұра қалды. Бұл – халқымызға қалдырған ақынның аманаты. Сол мұраны қадірлей білуіміз, оның алтын нәрін ала білуіміз керек. Міне, осы орайда ақынның әдеби шығармаларын жан-жақты әрі толық зерттеуде С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті ұжымының атқарып жатқан жұмыстары өте зор. Жақында ғана жарық көрген «Сұлтанмахмұт Торайғыров» энциклопедиясы – халқымыздың асыл перзентіне деген рухани ескерткіш осы сүбелі бастаманың бірі. Бұл аталмыш энциклопедия жалпы оқырман қауымға, сондай-ақ, асау жүрек С. Торайғыровтың шығармаларын терең білгісі келетін жұртшылық үшін бірден бір қымбат рухани қазына болып саналады.

Сонымен қатар, С. Торайғыровтың шығармаларын зерттеп, ғылыми баға берген еліміздің академиктерінің, аса көрнекті ғалымдарының әр жылдары жазған ғылыми еңбектері жинақталып, «Асау жүрек атты» 6 томдық сұлтанмахмұттану іліміне қосылған үлкен үлес болып табылады. Артына мол мәдени мұра қалдырған халқымыздың дана ұлдарының бірі – жарық жұлдызды ақыны С. Торайғыров туралы әзірленген осы басылымдар баршамыздың игілігімізге айналатынына сенімдімін. Шығармалары халықтың рухани өміріне терең қабысқан ақын мұралары – әрбір қазаққа қымбат, әрі сүйікті. Сұлтанмахмұтқа берілген ең үлкен баға осы. Мұндай сүйіспеншілікке әдебиеттің асқан алыптары ғана ие болады. Сол алыптың бірі – қазақтың халықтық, классикалық ақыны Сұлтанмахмұт.

Ол – қазақ әдебиетінің көгіндегі жарық жұлдызының бірі. Қазақ халқы мәдениеттің биігіне өрлеген сайын, өткендегі мәдениет күрескерлеріне, ақындарына өшпес ескерткіш жасап берді. Ол ескерткіш – ақынға деген халық махаббаты.

ПРИМЕНЕНИЕ МНЕМОТЕХНИКИ В КОРРЕКЦИОННО-РАЗВИВАЮЩЕЙ РАБОТЕ С ДЕТЬМИ С ЗПР

МЕЙРАМГАЛИЕВА А. Б.

учитель-логопед, Специальный детский сад № 13 «Алтынай», г. Экибастуз

ДУТБАЕВА Н. К.

психолог, методист, Специальный детский сад № 13 «Алтынай», г. Экибастуз

Задержка психического развития (ЗПР) у детей является сложным нарушением, при котором у разных детей страдают разные компоненты их психической, психологической и физической деятельности. Задержка психического развития представляет собой темповое отставание развития

психических процессов и незрелость эмоционально-волевой сферы у детей, которые потенциально могут быть преодолены с помощью специально организованного обучения и воспитания. Задержка психического развития характеризуется недостаточным уровнем развития моторики, речи, внимания, памяти, мышления, регуляции и саморегуляции поведения примитивностью и неустойчивостью эмоций [1, с. 53].

С целью коррекции имеющихся недостатков необходимо прикладывать максимум усилий для развития познавательной деятельности (памяти, внимания, мышления, навыков анализа и синтеза), так как развитие данных процессов у детей с ЗПР, будет способствовать дальнейшему успешному обучению в школе [2, с. 64].

Современный мир целиком наполнен различными сигналами, символами, знаками, освоение которых помогает анализировать. Сравнить, обобщенно воспринимать действительность. По мнению специалистов, работа с символами способствует переходу мышления ребенка на более качественный уровень. Поэтому применение методов мнемотехники в коррекционно-развивающей работе педагога-психолога, учителя-логопеда, учителя-дефектолога, с детьми при подготовке их к школе является особенно актуальным. В рамках ГОСО использование мнемотехники реализует интегративный подход, обеспечивающий решение задач из разных образовательных областей т. к. эта технология способствует расширению представлений об окружающей действительности, совершенствованию внимания, памяти, наблюдательности, мышления [3, с. 35].

Мнемотехника известна с давних времен и насчитывает минимум две тысячи лет. Считается, что термин «мнемотехника» введен Пифагором Самосским в 6 веке до нашей эры. Мнемотехнику изучал, разрабатывал и преподавал Джордано Бруно. Американским психолингвистом Дж. А. Мюллером была предложена классификация ассоциаций, учитывающая и логику, и психологию, и философию, и лингвистику одновременно. Использование в коррекционно-развивающей работе эффективных методов и приемов мнемотехники, которые предотвращают утомление детей, развивают психические процессы и поддерживают познавательную активность, а также повышают эффективность коррекционно-развивающей работы педагогов в целом [4, с. 71].

Цели и задачи коррекционно-развивающей работы – это стимулировать развитие интеллектуальных возможностей детей при использовании методов и приемов мнемотехники.

Научить составлять и работать по таблицам – схемам, коллажам, пиктограммам – способствовать усвоению приемов запоминания, их

осознанное применение (зрительной, слуховой, моторной, тактильной памяти); – повышать умственную активность, умение сравнивать, выделять существенные признаки, используя приемы мнемотехники – это и есть образовательные задачи [4, с. 88].

При осуществлении воспитательных задач ставим перед собой следующие цели – содействовать подчинению своих действий инструкциям взрослого; – формировать и закреплять внимательность, находчивость, усидчивость, самостоятельность, дисциплинированность.

Развивающие цели предполагают развитие образного и речевого воображения, зрительного и тактильного восприятия; закрепить развитие мелкой моторики рук при частичном или полном графическом воспроизведении.

Мнемоника (или мнемотехника) – это система различных приемов, облегчающих запоминание и увеличивающих объем памяти путем образования дополнительных ассоциаций.

Методы и приемы мнемотехники: Ассоциации – нахождение ярких необычных ассоциаций, которые соединяются с запоминаемой информацией. Пиктограммы – зарисовка схематично текста. Метод структурирования материала. Выстраивание предложений в логическую цепочку. Использование способов и приемов мнемотехники и специальных игр в коррекционно-развивающей деятельности, дают прекрасные результаты. В процессе коррекционно-развивающей работы дети научились анализировать, выделять в предметах свойства, объединять объекты по признакам, классифицировать на основе обобщения, устанавливать смысловые связи. Самостоятельно, по коллажам, излагают тексты связно, последовательно, полно. Совершенствовалось умение детей эмоционально, с различными интонациями передавать диалоги действующих лиц, характерные для сказок. Мнемотехника помогла некоторым детям перешагнуть барьер неуверенности, заниженной самооценки, способствовала психологическому раскрепощению, устранила боязнь высказывания. Повысилась самостоятельность детей. Дети стали лучше запоминать слова, тексты, улучшилась моторика рук. Поэтому использование приемов мнемотехники для развития интеллектуальных возможностей дошкольников просто необходимо в настоящее время [5, с. 86].

Актуальность мнемотехники для дошкольников обусловлена тем, что как раз в этом возрасте у детей преобладает зрительно-образная память, а тем более у детей с ЗПР, познавательная активность которых снижена и мыслительные функции ослаблены. Процесс запоминания при использовании наглядных средств происходит в этом случае

непроизвольно, просто потому, что какой-то предмет или явление попали в поле зрения ребенка. Если же он будет пытаться выучить и запомнить то, что не подкреплено наглядной картинкой, нечто абстрактное, то на успех рассчитывать не стоит.

У дошкольников с задержкой психического развития неполноценны все предпосылки, необходимые для формирования и развития процесса общения: познавательная и речевая активность, речемыслительная деятельность, не сформированы все виды речевой деятельности и её компоненты [4, с. 81].

Речевые нарушения негативно влияют на развитие умственных способностей, на адекватность поведение и социализацию ребенка в обществе.

У детей с задержкой психического развития существуют следующие проблемы: скудный словарный запас, неумение согласовывать слова в предложении, нарушение звукопроизношения. У большинства детей нарушено внимание, несовершенно логическое мышление. Поэтому логопедическое воздействие при устранении общего недоразвития речи – очень сложное дело. Необходимо научить детей связно, последовательно, грамматически правильно излагать свои мысли, рассказывать о различных событиях из окружающей жизни [6, с. 16].

При обучении связной речи детей, вполне обосновано использование творческих методик, эффективность которых очевидна, наряду с общепринятыми. Приёмы мнемотехники облегчают запоминание у детей и увеличивают объём памяти путём образования дополнительных ассоциаций.

Мнемотехника в детском саду, как результативный метод запоминания, обычно осваивается на простых примерах. Для начала детей знакомят с мнемоквадратами – понятными изображениями, которые обозначают одно слово, словосочетание, его характеристики или простое предложение. Затем педагог усложняет занятия, демонстрируя мнемодорожки – это уже квадрат из трёх-четырёх картинок, по которым можно составить предложения. И, наконец, самая сложная структура – это мнемотаблицы. Они представляют собой изображения основных звеньев, в том числе схематические, по которым можно запомнить и воспроизвести стихотворение или даже целый рассказ. Первоначально таблицы составляют педагоги, родители, потом к этому процессу можно подключить и ребенка [6, с. 21].

Таким образом, использование методов мнемотехники в коррекционно-развивающей работе с детьми ООП, стимулирует развитие зрительной, слуховой памяти, внимания, связной речи детей, мышления,

воображения. Применение учителя- дефектолога, педагога- психолога и других педагогов игр на классификацию и группировку предметов по их свойствам способствуют развитию умственных операций. Кроме того, мнемосхемы можно использовать для обогащения словарного запаса по какой-то лексической теме, при разучивании стихотворений, скороговорок, отгадывании загадок, при составлении рассказов и для обучения пересказу учителем- логопедом и воспитателем. Элементы мнемотехники формируют предпосылки к самообучению, закладывают навыки совершенного восприятия и запоминания.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Актуальные проблемы диагностики задержки психического развития детей / Под ред. К. С. Лебединской. – М., 1982. – С. 53.
- 2 **Баряева, Л. Б., Вечканова, И. Г., Гаврилушкина, О. П.** – Спб. : ЦДК 2010 «Программа воспитания и обучения дошкольников с задержкой психического развития» – С. 64.
- 3 **Борякова, Н. Ю.** Ступеньки развития. Учебно-методическое пособие. – М. : «Гном-Пресс», 2002. – С. 35.
- 4 **Большова, Т. В.** Учимся по сказке. Развитие мышления дошкольников с помощью мнемотехники// Спб. 2005, С. 71–88.
- 5 **Полянская, Т. Б.** Использование метода мнемотехники в обучении рассказыванию детей дошкольного возраста // Детство-Пресс 2010. – С. 86.
- 6 **Ткаченко, Т. А.** Использование схем в составлении описательных рассказов // Дошкольное воспитание. 1990. № 10, – С. 16–21.

ДИДАКТИЧЕСКИЕ ИГРЫ В ОБУЧЕНИИ ДЕТЕЙ С НАРУШЕНИЯМИ ИНТЕЛЛЕКТА В ДЕТСКОМ САДУ

МЕЦЛЕР И. Ю.

воспитатель, Специальный детский сад № 13 «Алтынай», г. Экибастуз
РОМАНЕНКО О. Н.

воспитатель, Специальный детский сад № 13 «Алтынай», г. Экибастуз

На современном этапе развития общества, его стратегией является доступность молодых людей к качественному и полноценному образованию в соответствии с их предпочтениями и интересами. А главное независимо от материального положения семьи, места проживания, национальной принадлежности и состояния здоровья.

Основная цель специального коррекционного образования – обеспечить доступное и качественное образование для детей с

ограниченными возможностями, формировать наилучшие пути для их максимальной адаптации и полноценной интеграции в общество. На сегодня в центре внимания - ребенок, его личность, богатый внутренний мир. Поэтому основная цель современного педагога – выбрать оптимальные методы и формы организации учебного процесса учащихся, которые будут соответствовать поставленной цели развития и коррекции личности учащихся с ограниченными возможностями в развитии [1, с. 176].

Самые большие возможности для развития детей дает игровая деятельность. Доказано, что в игре интенсивно развивается психика, моторика и эмоциональное состояние учащегося. Игра как средство воспитания и обучения детей широко использовалась и продолжает использоваться как среди здоровых, так и у детей с нарушениями в развитии. Однако, именно для детей с нарушениями интеллекта игре отводится особое место [2, Т. 3, с. 368].

Автор одной из первых педагогических систем дошкольного воспитания Фридрих Фребель был убежден, что задача первоначального образования состоит не в учении в обыкновенном смысле этого слова, а в организации игры. Он разработал систему дидактических игр, которая представляет собой основу воспитательно-образовательной работы с детьми дошкольного возраста. В эту систему вошли дидактические игры с разными игрушками, материалами (мячом, кубиками, цилиндрами, шнуровками, колечками и т.д.), расположенные строго по принципу возрастающей сложности обучающих задач и игровых действий. Обязательным элементом большинства дидактических игр были стихи, песни, рифмованные присказки, написанные самим Ф. Фребелем и его учениками с целью усиления обучающего воздействия игр [3, с. 25–31].

Также известна и другая всемирно известная система дидактических игр, автором которой является Мария Монтессори. По определению места игры в образовательном процессе детского сада, Монтессори была близка к позиции Ф. Фребеля, который писал, что игра должна быть обучающей, в противном случае это «пустая игра» не оказывающая влияния на развитие ребенка. Монтессори создала интересные дидактические материалы для развития сенсорного воспитания, что, по её мнению, составляет основу обучения ребенка [4, с. 3–9].

На сегодняшний день несомненна актуальность использования дидактических игр в учебном процессе, так как доказательства, характеризующие дидактическую игру как средство в процессе обучения неоспоримы. Этим и многим другим обусловлен выбор темы.

Овладение детьми в коррекционных детских садах глубокими знаниями, необходимыми умениями и навыками - это одна из важнейших

проблем в современном образовании. Решение этой проблемы невозможно без усовершенствования технологий обучения, а, следовательно, и методов обучения. На сегодня в педагогике активно ищут новые решения. Среди них выделяют игровую деятельность, которая для ребенка является насущной необходимостью, а для педагога – способом реализации различных задач учебно-воспитательного процесса.

Именно дидактическая игра и относится к активному, традиционному и общепризнанному методу обучения и воспитания дошкольников. Ценность этого метода заключается в том, что в игровой деятельности образовательная, развивающая и воспитательная функция действуют в комплексе. Они между собой тесно взаимосвязаны. Игра как метод обучения организует, развивает учащихся, расширяет их познавательные возможности, воспитывает личность [4, с. 3–9].

Естественные трудности в усвоении учебного материала детьми с нарушениями интеллекта часто приводят к снижению их интереса к учебной деятельности. Причины этих трудностей разнообразны. Прежде всего, детям с нарушениями интеллекта свойственна слабость процессов возбуждения и торможения, склонность к частым переменам эмоционального состояния [2, Т. 3. – с. 368].

Как отмечают М. Нудельман, В. Петрова, Ж. Шиф, у детей с нарушениями интеллекта наблюдается очень низкий уровень развития мышления, так как формирование его происходит в условиях неполноценного развития органов чувств, речевого аппарата и ограниченной трудовой деятельности. Умственная слабость, мешающая детям с нарушениями интеллекта выделять важное при понимании и запоминании материала, связать между собой его отдельные компоненты, резко снижает и качество их памяти [5, с. 128].

Именно поэтому, учитывая все эти особенности познавательных процессов у детей с нарушениями интеллекта, в специальной методической литературе и освещают пути оптимизации учебного процесса в коррекционном детском саду в основе, которого лежит использование дидактических игр. Все педагоги, психологи и другие исследователи отмечают не только учебную, но и в большей степени коррекционно-развивающую функцию дидактической игры. В специальной методике преподавания отдельных учебных дисциплин и дидактике в коррекционном детском саду определили, что использование игры и игровых ситуаций является незаменимым средством развития больного ребенка. Несомненно, корректирует его познавательную, мотивационную и эмоционально-волевыми сферами.

Известные дефектологи А. Граборов, Г. Трошин высоко оценивали использование игровой деятельности в воспитании и обучении детей с нарушениями интеллекта. Они относили игру к наиболее точным индикаторам проявления детских способностей и познавательных возможностей.

В основе обучения детей с нарушениями интеллекта лежат организованные занятия, в которых ведущая роль принадлежит взрослым. Обучение проводит педагог и учитель-дефектолог. Содержание занятий определяется программой. Каждый педагог должен учитывать возрастные особенности детей, их отклонения в развитии, пассивность и нежелание активно действовать с наглядными пособиями

Педагогу необходимо постоянно создавать у детей положительное эмоциональное отношение к предлагаемой деятельности. Именно для этой цели и служат дидактические игры. Ведь дидактическая игра – это одна из форм обучающего воздействия взрослого на ребенка. А игра в свою очередь является основным видом деятельности детей. Таким образом, дидактическая игра несет две цели: обучающая, которую преследует взрослый и игровая, ради которой действует ребенок. Эти две цели должны дополнять друг друга и обеспечивать усвоение программного материала. Дидактическая игра - очень хорошее средство обучения, поэтому она и используется при усвоении любого программного материала, проводится на индивидуальных и групповых занятиях, как педагогом, так и учителем-дефектологом [6, с. 13–17].

Кроме того, дидактическая игра применяется на музыкальных занятиях и даже может являться одним из занимательных элементов на прогулке. В дидактической игре должны создаваться такие условия, при которых каждый ребенок получит возможность самостоятельно действовать в той или иной ситуации, приобретая собственный опыт действий и чувств. Это очень важно для детей с нарушениями интеллекта, у которых опыт действий с предметами не обобщен и беден.

Особая роль дидактической игры в обучающем процессе определяется тем, что игра должна способствовать и делать сам процесс обучения действенным, эмоциональным и позволять ребенку получить собственный опыт [3, с. 25–31].

При поступлении в дошкольные учреждения дети, у которых есть отклонения в развитии, с трудом контактируют с взрослыми. Им тяжело общаться со сверстниками, и они не владеют приемами усвоения жизненного опыта. Большинство детей с нарушениями интеллекта имеют недоразвитие зрительно-двигательной координации и мелкой моторики.

Не могут часто выделить ведущую руку, а ее движения неловкие. Дети в основном не в состоянии действовать одновременно обеими руками.

В раннем дошкольном возрасте у детей происходит становление всех видов восприятия – зрительного, тактильного – двигательного и слухового формируются представления об окружающих предметах и явлениях. Поэтому ранее корректирование этих видов чувств очень важно, чтоб дальнейшем это не тормозило процессы обучения [7, с. 392].

У детей с нарушениями интеллекта познание чувств развивается медленно и вяло без специального коррекционного воздействия. коррекционная задача педагога в основном и состоит в том, чтобы формировать у детей с нарушениями интеллекта способы ориентирования и пути поиска при выполнении различных заданий. На этом этапе необходимо вызывать интерес к предметам, к использованию их в деятельности, чем они могут быть полезны. В упражнениях и дидактических играх, в которых дети с нарушениями интеллекта действуют путем проб и ошибок, развивают у него внимание к предметам, их свойствам и умением учитывать эти свойства при применении в практике. Это тренирует и зрительное восприятие

У ребенка с нарушениями интеллекта плохо развито восприятие в целом, а дидактические игры способствуют формированию. Чтобы психико-эмоциональное развитие учащегося проходило полноценно следует учить его адекватно и правильно воспринимать окружающую среду. Важно закрепить полученные образы восприятия и формировать на их основе определенные представления. Добиться этого можно применяя дидактические игры с отсрочкой, чтобы повторить тот или иной предмет и его свойства, называть его, определять качество и назначение. Это может вызвать в памяти у учащегося знакомое представление в любое время – ведь у детей с нарушениями интеллекта в большинстве случаев, слова им хорошо знакомые, означающие какой-либо предмет, могут вызвать соответствующий зрительный образ, а вот слова, обозначающие часть предмета, его качество, действия не вызывают у них зрительного образа. Это и многое другое составляет важную часть в коррекционном обучении у детей с нарушениями интеллекта [9, с. 24–28].

Зачастую, у таких детей зрительные образы (если они есть) существуют отдельно от слова, а слово не связано со зрительным образом. Это слово не вызывает у учащегося никакого представления, он относит его к «невидимым». Ведь учащимся предлагают словесный материал в таких условиях, в которых свойство или отношение к предмету еще не выделено ими и не стало для них значительным. Поэтому так важно значение правильной организации дидактических

игр и упражнений, которые направлены на соединение образа со словом, что влияет в дальнейшем на формирование представлений и становление полноценной речи. Работа над восприятием и развитием речевого аппарата сливается в единый процесс [10, с. 24–28].

Для своевременного включения новых слов в процесс обучения необходимо, на первых порах ознакомления с предметом, узнать его качества, свойства и научить выделять эти свойства из других предметов, воспринимать и узнавать их. Правильное соединение слова с тем, что оно означает, закрепляет в сознании ребенка образ предмета и дает возможность вызвать данный предмет в памяти. Слово, которое вызывает в памяти учащегося нужное представление, может стать в дальнейшем основой понимания и восприятия словесных инструкций, правил, загадок, рассказов, сказок, независимо от ситуации, а в дальнейшем и самостоятельного чтения книг

У детей с нарушениями интеллекта наглядно-действенное мышление без коррекционного воздействия развивается очень медленно. Они плохо ориентируются в условиях практической задачи, слабо обобщают общественный опыт, а проблемные задачи вообще решить не в состоянии. Благодаря дидактическим играм можно так организовать деятельность учащегося, что она будет способствовать формированию у него умений и навыков решать не только доступные практические, но и несложные проблемные задачи. А приобретенный при этом опыт даст возможность понимать и решать уже знакомые задачи, представляя и даже описывая [11, с. 7–10].

Тактильно-двигательное восприятие имеет свою специфику, поэтому в дидактических играх появляются новые задачи и условия. Если зрительное восприятие чаще всего происходит без помощи других органов чувств - осязания, слуха, то тактильно-двигательное восприятие у человека с нормальным зрением, как правило, сопровождается зрительным. Поэтому в игра специально создаются условия, чтобы выделить тактильно-двигательное восприятие. Для этого учащиеся могут закрывать глаза, педагог ставит ширму или использует «чудесный мешочек» и прочее. У детей с нарушениями интеллекта нет желания к тактильному обследованию предмета, поэтому самостоятельно он не овладевает осязательными движениями. Дидактические игры на развитие тактильно-двигательного восприятия помогают коррекции указанных дефектов. Не меньший вклад имеет и проведение дидактических игр, способствующих развитию слухового восприятия, которое помогает ребенку сориентироваться в окружающем его пространстве, дает возможность совершать действия по звуковому сигналу. У детей с нарушениями интеллекта формирование

слухового внимания и умения совершать действия в соответствии со звуковым сигналом представляет большие трудности. В дидактических же играх эта сторона развития значительно поддается коррекции. Другая же сторона слухового восприятия связана непосредственно с развитием речи, так называемого «речевого» слуха. Трудности здесь связаны в первую очередь (при условии сохранности тонального слуха) с состоянием фонематического слуха, со способностью ребенка воспринимать и различать фонемы родного языка, служащая сенсорным эталоном, без которой невозможно овладеть фонетической стороной речи. У детей с нарушениями интеллекта, фонематические нарушения слуха бывают так велики, что их часто принимают за слабослышащих или ошибочно приписывают им алалию (моторную или даже сенсорную). Посему игры на развитие слухового восприятия имеют чрезвычайное значение. Дидактические игры и упражнения по развитию слухового восприятия создают необходимые условия для формирования речи у детей с нарушениями интеллекта [10, с. 24–28].

Роль педагога в дидактической игре двойственна: с одной стороны, он руководит процессом обучения, организует детей. С другой же - выполняет роль участника игры, друга, наставника и направляет каждого ребенка на выполнение игровых действий, а при необходимости показывает, как вести себя в игре. В дидактической игре, взрослый одновременно следит за выполнением правил. Важным условием, дабы добиться хороших результатов в использовании дидактических игр в обучении является соблюдение последовательности в подборе игр. Должны, прежде всего, учитываться такие дидактические принципы: доступность, повторяемость, постепенность и усложняемость выполнения заданий.

Учеными доказано, что развитие моторики руки тесно связано с развитием речи и мышлением ребенка. Уровень развития мелкой моторики – это один из показателей интеллектуальной готовности к школьному обучению. Чаще всего дошкольники, имеющие высокий уровень развития мелкой моторики, умеют мыслить, логически рассуждать, у них достаточно развиты память и внимание, а также связная речь. Работа по развитию мелкой моторики должна вестись задолго до поступления в школу. Родители и педагоги, которые уделяют должное внимание упражнениям, дидактическим играм, различным заданиям на развитие мелкой моторики и координации движения рук, решают сразу две задачи: во-первых, они развивают общее умственное развитие ребенка, а во-вторых, закладывают основу к овладению навыкам письма [11, с. 7–10].

В дидактических играх перед детьми ставятся те или иные задачи, решение которых требует умственных усилий, сосредоточенности, внимания, а также умения осмыслить правила, умения последовательно выполнять действия и преодолеть трудности.

Они способствуют развитию у детей глубоких ощущений и восприятий, формированию представлений об окружающем пространстве и усвоению знаний. Дидактические игры дают возможность обучать детей различным способом решения тех или иных умственных, логических и практических задач. В этом и состоит их развивающая роль.

Таким образом, особая роль дидактической игры в обучающем процессе определяется тем, что игра делает процесс обучения эмоциональным и действенным, позволяя ребенку получить собственный опыт. Основная задача коррекционного педагога в том, чтобы сформировать у детей с нарушениями интеллекта способности к поиску и пространственной ориентации при выполнении заданий. Красочное и динамичное проведение дидактической игры – это залог успешного обучения и хорошего настроения детей с нарушениями интеллекта.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 **Аксенова, А. К., Якубовская, Э. В.** Дидактические игры на уроках русского языка в 1-4 классах вспомогательной школы. – М. : Просвещение, 1987. – 176 с.
- 2 **Выготский, Л. С.** Собрание сочинений: в 6 т. Основы дефектологии / Под ред. Т. А. Власовой. – М. : Педагогика, 1983. – Т. 3. – 368 с.
- 3 Ориентировочная тематика воспитательных мероприятий // Дефектология. – 2011. – № 2. – С. 25–31.
- 4 **Гуть, Н.** Формирование положительного отношения к обучению у детей с особыми потребностями // Дефектолог. – 2011. – № 8. – С. 3–9.
- 5 **Друзь, С. В.** Познавательные задачи по ознакомлению с окружающим миром – М. : Сов. школа, 1990. – 128 с.
- 6 **Ефименко, Л.** Учебные и познавательные игры экологической направленности // Начальное образование. – 2011. – № 22. – С. 13 – 17.
- 7 **Замский, Х. С.** История олигофренопедагогики. – М. : Просвещение, 1974. – 392 с.
- 8 **Коберник, Г. М., Синева, В. Н.** Основы дефектологии. – М. : Высшая школа, 1994. – 143 с.
- 9 Основы специальной дидактики / Под ред. И. Г. Еременко. – М. : Сов. школа, 1986. – 200 с.

10 **Отрышко, Ю.** Игры и игровые приемы на занятиях по развитию речи // Дефектолог. – 2011. – № 8. – С. 24–28.

11 **Осипова, Е. Ю.** Дидактические игры для развития психических процессов с умеренной умственной отсталостью. С. 7–10.

БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ УАҚЫТҚА ҚАТЫСТЫ ҰҒЫМДАРЫН МОДЕЛЬДЕУ ӘДІСІ АРҚЫЛЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУ

РЫМБОСИНОВА Г. Е., ТОҚАЖАНОВА Б. Қ.
№ 47 ЖОМ, Семей қ.

Уақытты бағдарлай білу кешені бастауыш мектептегі балалар үшін ұйымшылдық, жинақтылық, мақсатқа бағыттылық, дәлдік, балаға мектепте және күнделікті өмірде оқуға қажетті жеке басының қасиеттерін дамыту үшін мүмкіндік береді. Өзінің ерекшеліктерінің арқасында модельдеу әдісі бастауыш мектеп педагогының алдында балалардың уақытқа байланысты түсініктерін қалыптастыру бойынша жұмысты ұйымдастыруда бірқатар қосымша мүмкіндіктер ашады. Өйткені модельдеу әдісі – ғылыми танымның зерттеу объектілерін олардың модельдерін жасап, зерделеу арқылы танып-білу әдісі. Модельдеу әдісінің пайда болуы техникалық жүйелердің күрделілігіне, материалдық процестер мен құбылыстарды зерттеу қажеттілігіне орай туындайтын ой-түрткілерге, себептерге, тағы басқа байланысты. Модельдеу кез келген затты мақсатты, жылдам, неғұрлым тиімді тәсілмен зерттеуге мүмкіндік береді. Сонымен қатар, модель зерттеліп жатқан объектінің субъект баса көңіл қойып отырған қасиеттерін жоғары дәлдікпен бейнелей алады. Ол объектіні құбылыстарға, заттар мен процестерге тән қосалқы белгілерден айырып, ондағы жалпы, негізгі, елеулі заңды белгілерді табуға мүмкіндік береді. Сондықтан модельдеу танымның формасы, әдісі, ірі категориясы болып саналады.

Е. В. Звонова атап көрсеткендей: «...При овладении способами использования моделей перед детьми раскрывается область особых отношений – отношений моделей и оригинала, и соответственно формируется два тесно связанных между собой плана отражения – план реальных объектов и план моделей, воспроизводящих эти объекты» [1, 30 б.].

Осы тұрғыда біз өз тәжірибемізде эксперимент жүргізіп көрдік. Бастауыш мектептегі табиғаттану сабағында балалардың уақытқа

қатысты түсініктерін қалыптастыру бойынша жұмысты ұйымдастыру кезінде дамыту процесінің төмендегідей реттілігі сақталды:

- 1 Балалардың кеңістіктік қарым-қатынасын қалыптастыру;
- 2 Уақытша қатынастарды модельдеу;
- 3 Қатынастардың басқа түрлерін модельдеу.

Сабақ барысында оқушылардың қабылдауы мүмкін бола алатын үлгілердің барлық үш түрі қолданылды: пәндік, пәндік-схемалық, графикалық. Жұмыста қолданылған негізгі әдістер мен тәсілдер: бақылау, әңгімелесу, түсіндіру, көрсету, көркем сөз, жаттығулар, үйрету, дидактикалық ойындар және т.б. болды.

Балалармен жұмыстың түрлі-түрлі тәсілдерінің көптеген түрін пайдалану қажеттілігі баланың қалыптастырылған елесінің басты нәтижелерімен байланысты болды. «Елес – қиялда еске алынған заттың көрнекі суреті. Елес бейнелері қабылдау бейнелеріне қарағанда, әдетте, айқын емес және егжей-тегжейлілігі де төмен, бірақ оларда осы затқа қатысты түрлі сипаттық көріністер пайда бола алады. Бұл ретте қандай да бір елестің жалпылық дәрежесі әртүрлі болуы мүмкін, осыған байланысты бірлі-жарым және жалпы түсініктерді ажыратады. Тілдің көмегімен түсініктерді логикалық тұрғыдан аударудың қоғамдық қалыптасқан тәсілдерін елеске айналдыру арқылы дерексіз ұғымдар қалыптасады» [2].

Осыған байланысты бірінші сынып оқушыларының уақытқа байланысты түсініктерін қалыптастыру технологиясын апробациялау үш кезеңде өткізілді. Бірінші кезең балалардың уақыт туралы түсініктерін дамыту саласында бар проблемаларды анықтауды болжады.

Технологияны апробациялаудың табыстылығы мониторингісінің негізіне Л. А. Друяновтың балалардың уақыт туралы түсініктерінің даму көрсеткіштері әзірлемесі алынды:

1) тәулік бөліктерін білу, тәуліктің кез келген бөлігінен бастап оларды ретімен атау, тәулік бөліктерінің мерзімділігі мен қайталануы туралы талқылау;

2) апта күндерінің атаулары мен бірізділігін білу, аптаның жеті күні туралы түсініктерінің болуы;

3) жыл 4 жыл мезгілінен және 12 айдан құралатынын білу, жыл мезгілдерін ажыратып, атай білу, жылдың әр мезгіліндегі айлардың атауларын білу.

Осы көрсеткіштер негізінде балалардың уақыт туралы түсініктерінің қалыптасу деңгейі анықталды. Жоғары деңгей: балалар тәулік бөліктерін біледі, кез келген бөліктен бастап, тәуліктің кез келген уақытын анықтайды және сурет бойынша жыл мезгілдерін дұрыс атап көрсете алады, жыл

мезгілдерін дұрыс атайды, оларды белгілі бір ретпен атап көрсетеді, жылдың әр уақытының тән белгілерін біледі. Апта күндерін жүйелі түрде біледі және атайды, кешегі және ертенгі күндерді анықтай алады. Бала уақытты өлшеуге арналған құралдарды біледі, қолдана алады.

Орта деңгей: оқушылар тәуліктің бір бөлігін біледі, негізінен жыл мезгілдерін дұрыс атай алады, кейде оларды белгілі бір ретпен атап өтуге қиналады. Бала апта күндерін атайды, Апта 7 күннен тұрады. Осы деңгейдегі балалар сағаттың негізгі тағайындамасын біледі, уақытты өлшеу құралдары туралы түсініктері болады.

Төмен деңгей: бұл деңгейдегі балалар тәуліктің барлық бөлігін білмейді, жыл мезгілін дұрыс атамайды немесе оларды белгілі бір ретпен дұрыс атамайды. Бала апта күндерін ішінара атайды, оларды шатастырады. Бұл деңгейдегі оқушылар сағаттардың мақсатын білмейді [3].

Жүргізілген алғашқы бақылау бойынша қалыптастырушы жұмысты бастау болжанған балалардың көп бөлігі уақыт туралы түсініктерінің қалыптасуының төмен және орташа деңгейінде екендігін көрсетті.

Екінші қалыптастырушы кезеңінде модельдеу негізінде уақыт туралы балалардың түсініктерін дамыту үдерісі үш бағыт бойынша ұйымдастырылды: математика пәнінде қарапайым математикалық түсініктерді дамыту сабақтарында, сабақтан тыс және ата-аналар арқылы. Яғни кешенді ұстаным жүзеге асырылды. Бірінші сыныптағы оқушылардың жас ерекшеліктерін ескере отырып, барлық сабақтар ойын түрінде өткізілді. Сабақты ұйымдастыру әдістемесі қызықты сюжет пен проблемалық-практикалық сипатты қарастыратын түрлі тапсырмалар мен ойын жаттығуларын қолдануды қарастырды. Сабақтың логикасы балаларға арналған тапсырмалар бірте-бірте күрделенуіне байланысты құрылған. Сонымен қатар, күрделі тапсырмалар оңай тапсырмалармен араластырылып отырады, бұл балалардың қызығушылығын жоғалтпауы үшін қажет.

Оқыту жүйесінің өзіндік логикасы бар:

1 Жұмыстың бірінші кешені ойынды қолдануды қарастырды. Мұнда таң, күн, кеш, түн саяхаттары елес арқылы жасалды. Нәтижесінде мектеп жасына дейінгі балалардың тәулік бөліктерін анықтау және олардың атауларын сөйлеуде еркін пайдалану дағдылары қалыптастырылды.

2 Жоспарланған нәтижені алғаннан кейін, серуендеу кезінде уақытты білдіретін құбылыстарға бақылау-бағдарлау жасалды (күннің жағдайы, жерді жарықтандыру деңгейі, аспан түсі және т.б.). Көп жағдайда аспан түсі бейнеленген суреттерді пайдалануға тура келді,

себебі қалада күннің тууы мен батуын көру барлық балаға бірдей мүмкін болмады, ал аспан түсін балалар тек сұр түсте ғана байқады.

3 Жұмыстың үшінші кешені «күн», «апта», «ай», «жыл» туралы және олардың реттілігі туралы ұғымдарын дамыту және бекіту бойынша жаттығуларды қолдануды қарастырды. Ол үшін түрлі-түсті белгілер мен апта күнінің реттік нөмірі бейнеленген карточкалар үлестірме материал ретінде қолданылды. Балаларға оған дейінгі немесе одан кейін келетін карточка-белгілерді көрсету ұсынылды. Немесе карточкалар-белгілерді олардың кез келгенінен бастап таратып, содан кейін апта күндерінің дәйектілігін сөзбен дәлелдеу тапсырылды. Яғни модельдердің көмегімен «тәулік», «апта», «ай», «жыл» сөздерінің мағынасы және олардың өзара байланысы ашылды.

4 Жұмыстың төртінші кешені балаларды уақыт қозғалысының басқа түрімен – шеңбер бойынша жүру арқылы таныстыруды қарастырды. Аталмыш жұмысты жүргізуге деген қажеттілік «айналмалы қозғалыс» деген ұғымды түсіндіру арқылы уақыттың үздіксіздігі мен уақыттың өтіп кететіндігін ұғындырумен байланысты болды. Көлемді уақыт моделі жасалды, бұл көрнекі түрде балаларға уақыттың динамикасын және бірқалыптылық, қайтымсыздық, тұрақсыздық және кезеңділік сияқты негізгі қасиеттерін көрсетуге мүмкіндік берді. Осы модельді қолдану барысында балалар өз жастарына күрделі болып саналатын уақыт ұғымын жеңіл және жеткілікті мөлшерде тез қабылдады. Серуендеуден кейін, ауа-райын бақылай отырып, балалар сол күнге табиғат күнтізбесін толтырды. Сол күндегі ауа райындағы өзгерістерді: бұлтты, ашық, қар жауады, жел және т.б. суретке салды. Осылайша балалардың түсініктерінде жыл мезгілінің белгілері бекітілді. Ойын барысында балалар «Жыл мезгілі» текшесін ойнап, карточкалардың көмегімен «Апталық» және т.б. тізбектерді құрастырды.

Тәжірибе көрсеткендей, мұғалім балалардың уақыт пен уақыттық қарым-қатынасына назарын неғұрлым жиі және дәлірек аударатын болса, балалардың осы білімді саналы және берік игеретінін және дағдылар қалыптастыратынын байқай аламыз. Сондықтан балалардың нақты түсініктерін қалыптастыру үшін әр түрлі жаттығулар мен ойындар барысында көрнекіліктер қолданылған дұрыс.

Өз жұмысымыз барысында жасалған бақылауларымыздың нәтижесінде уақытқа байланысты түсініктерін қалыптастыруда модельдеу тәсілін қолдану үлкен нәтижеге жеткізетінін байқадық.

Қорыта айтқанда, бастауыш сыныптағы балаларда уақыт туралы түсініктерін қалыптастыру процесінде модельдеу тәсілін қолдану құбылыстар арасындағы жасырын байланыстарды анықтауға және

оларды баланың ұғынып түсінуіне мүмкіндік береді; объектінің құрамдас бөліктерінің немесе уақыт құбылыстарының құрылымы мен өзара байланысын түсінуді жақсартады; баланың байқағыштығын арттырады және оған қоршаған ортаның ерекшеліктерін байқауға мүмкіндік береді.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 **Звонова, Е. В.** Формирование представлений о времени у детей. Вестник Российского нового университета. 2011. №1.
- 2 **Кондаков, И. М.** Психология-2000: Иллюстрированный справочник: Столичн. гуманитарн. ин-т. М., 2000 [электрон. ресурс —CD-ROM].
- 3 **Друянов, Л. А.** «Законы природы и их познание». М. : Просвещение, 1982. – 112 с.

**8 Секция. Дене тәрбиесі және спорт:
жағдайы және даму болашағы**
**8 Секция. Физическая культура и спорт:
состояние и перспективы развития**

СТУДЕНТТЕРДІҢ СПОРТТЫҚ ЖАҒДАЙЫ ЖӘНЕ БОЛАШАҒЫ

АБЕНОВА А. Қ.
студент, С. Торағыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.
МАРАЛБАЕВ А. Қ.
аға оқытушы, С. Торағыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.
ЖЕРГАСИНОВА Г. Е.
менгіруші, «Эмерлд» балалар мен жеткіншіктер клубы, Павлодар қ.
ЖОЛДАСБЕКОВА С. Е.
директордың оқу ісі жөніндегі орынбасары,
«Жігер» балар мен жеткіншіктер клубы, Павлодар қ.

Қазіргі уақытта дене шынықтыру және спорт саласындағы білім беру жүйесінің дамуы балалар мен жасөспірімдердің денсаулығын сақтау мен нығайтуға тығыз байланысты. Біздің қоғамымыздың қазіргі даму деңгейіндегі дене тәрбиесі тұлғаны қалыптастырудың жаңа кезеңін көрсетеді. Тұлғаның үйлесімді дамуының қажетті жағы ретінде дене тәрбиесіне деген көзқарас белгілі бір адамға оның қажеттіліктеріне сәйкес бағытталған әсер ету қасиеттерін алады. Дене шынықтыру және спорт саласы жасына және әлеуметтік мәртебесіне қарамастан қоғамның берік әлеуметтік шоғырлануына, біртұтас болашақ ұлтының қалыптасуына, патриотизмді жүйелі тәрбиелеуге ықпал ететін перспективалық алаңдардың бірі болып табылады. Қазіргі әлемде спорт пен салауатты өмір салты экономикалық дамумен бірге азаматтардың өмір сүру сапасының маңызды көрсеткіштерінің бірі болып саналады және әлеуметтік жұмыспен қамтудың маңызды аспектісі болып табылады. Қазақстан Республикасы жүзден астам этникалық топтар өмір сүретін әлемдегі ең ірі көп ұлтты мемлекеттердің бірі болып табылады, олардың әрқайсысы ерекше, ерекше материалдық және рухани мәдениетке ие, оның ажырамас құрамдас бөлігі терең тамырлары мен дәстүрлері бар бұқаралық спорт болып табылады. Мемлекеттік ұлттық саясатқа көпұлтты қоғамның қазіргі заманғы қажеттіліктері мен мүдделеріне жауап беретін жаңа тұжырымдамалық көзқарастар қажет болған кезде спорт ұлтаралық жаһандану жағдайында ерекше мәнге ие бола отырып, ұлтаралық байланысты нығайтудың

маңызды факторы ретінде қарастырылуы мүмкін. Сайып келгенде, спорт ұлттық бірліктің, ынтымақтастықтың символына айналады және жаңа қазақстандық патриотизм негіздерін, бір елмен мақтаныш пен ынтымақтастық сезімін қалыптастырудың маңызды аспектілерінің бірі болып табылады. Дене шынықтыру және спорт халықты сауықтырудың қол жетімді және тиімді тетіктерінің бірі, оны өзін-өзі жүзеге асыру және дамыту, қоғамға қарсы құбылыстармен күресу құралы.

Қазақстан Республикасының 2025 жылға дейінгі дене шынықтыру мен спортты дамыту тұжырымдамасында (бұдан әрі – Тұжырымдама) Экономикалық ынтымақтастық және даму ұйымы (бұдан әрі – ЭЫДҰ) елдерінің тәжірибесі ел азаматтарының экономикалық өсуіне және әлеуметтік әл-ауқатына бағытталған саясатты ілгерілетуге, олардың өмір сүру сапасын жақсартуға бағытталған. бұқаралық спортты дамыту шараларын іске асыру арқылы. Әлеуметтік дамудың жаңа міндеттерінің пайда болуы спорт және дене шынықтыру саласындағы мемлекеттік саясаттың тиімділігін арттырудың бірқатар басым бағыттарын анықтайды, олардың ең бастысы жетекші халықаралық тәжірибеге сүйену, саланы басқару мен дамытуға ғылыми көзқарастар мен принциптерді кеңінен енгізу, инновациялар және т.б.

Тұжырымдама мемлекеттік саясаттың стратегиялық мақсаттары мен міндеттерін, сондай-ақ саланың кезек күттірмейтін міндеттерін ескере отырып, оларды іске асыру тетіктерін анықтауға арналған.

2 Дене шынықтыру мен спортты дамытудың жалпы көрінісі

Қазақстан Республикасы 2025 жылға дейін

1 Ағымдағы жағдайды талдау

Ескерту. 1-кіші бөлімге өзгерту енгізілді – ҚР Президентінің 11.23.2017 № 585 Жарлығымен; 09.10.2018 № 151.

Қазақстанның спорт және дене шынықтыру саласындағы мемлекеттік саясатының ерекшелігі – дәстүрлі түрде бұқаралық спортты және жоғары жетістіктерге жететін спортты дамытуға теңдестірілген көзқарасты жүзеге асыру.

Бұқаралық спорт саласында басымдық - ел халқын жүйелі дене шынықтыру және спортпен қамтуды арттыру. Дене шынықтырумен және спортпен айналысатындар санының республика халқының жалпы санынан тұрақты өсу тенденциясы байқалады (2012 жылы – 21,6 %, 2013 жылы – 23,2 %, 2014 жылы – 25,1 %).

Спорт секцияларына баратын студенттермен қамтылу 55,8 % немесе 278,6 мың адам, еңбек ұжымдарындағы дене шынықтыру және спортпен шұғылданушылар саны экономикалық белсенді халықтың 15 % немесе 1,6 млн адам; дене шынықтырумен және спортпен жүйелі

түрде айналысатын мүгедектер саны 9,2 % немесе 22,6 мың адам. 2014 жылы дене шынықтыру командаларының саны 19,3 мыңды құрады.

Жалпы алғанда, дене шынықтыру және спорт командаларында 92,5 мың спорт секциясы құрылды, сабаққа 3,3 миллион адам тартылды, оның ішінде 1,6 миллион адам ауылда. Халықты дене шынықтыру сабағымен қамту көбінесе саланың қолданыстағы инфрақұрылымымен анықталады.

Ведомстволық статистикалық есеп бойынша 2014 жылы республикада 34,9 мың спорт нысаны жұмыс істеді және 2013 жылмен салыстырғанда олардың саны 2 % артты (34,2 мың спорт нысаны).

Оның ішінде: 25,7 мыңы – оқу орындарының объектілеріне, соның ішінде спорт мектептеріне, 9,3 мыңы – дене шынықтыру және спорт объектілеріне қатысты.

Жасөспірімдер спортының инфрақұрылымы 435 бірлік жасөспірімдер спорт мектептері, мамандандырылған жасөспірімдер мектептері, спорттағы дарынды балаларға арналған 16 мектеп-интернаттардан тұрады.

2014 жылы қосымша білім беру ұйымдарының құрамына 569 балалар мен жасөспірімдер клубы, 120 мыңнан астам балалар мен жасөспірімдер қамтылған 105 балалар мен жасөспірімдер дене шынықтыру клубтары кірді.

Студенттік спорт саласы белсенді дамып келеді. Елдегі жүз жиырма алты университеттің жетпісінде спорт клубтары бар.

Республикада мүмкіндігі шектеулі жандарға арналған 10 спорт клубы жұмыс істейді. «Мүгедектерге арналған спорттық жаттығу орталығы» мемлекеттік кәсіпорны құрылды.

Дене шынықтыру және спортпен шұғылданатын мүгедектер санының тұрақты өсу динамикасы байқалады. Ел халқының 3,6 % -ын құрайтын 626,700 мүгедектердің ішінде 440 мың адам еңбекке қабілетті, оның ішінде 245 мың адамның спортқа қарсы көрсетілімдері жоқ. Осы санаттағы адамдар арасында 2012 жылы дене шынықтыру және спортпен шұғылданушылар саны 8,3 %, 2013 жылы 8,7 % құрады, ал 2014 жылдың қорытындысы бойынша ол 9,2 % құрады.

Жүйелі негізде спорттық іс-шаралар ұйымдастырылады.

2014 жылдың өзінде Салауатты өмір салтын қалыптастыру орталығымен бірге 34 мыңға жуық спорттық іс-шаралар мен іс-шаралар өткізілді, оған 4,1 миллионнан астам адам қатысты.

Жыл сайын мүгедектердің өртүрлі санаттары үшін 5 мыңнан астам мүгедек спортшылардың қатысуымен 40-тан астам халықаралық және республикалық чемпионаттар мен турнирлер өткізіледі.

Спартакиадалар, түрлі спорттық турнирлер, «Тұңғыш Президент сынақтары – Ұлт көшбасшысы» сынақтарын өткізуге арналған айлар, «Анам, әкем, мен – спорттық отбасымын!» Отбасылар арасындағы спорттық жарыстар, жыл сайын қатысатын бұқаралық жарыстар және басқа да шаралар 2 миллионнан астам адам.

Қазақстандағы ұлттық спорт пен дене шынықтырудың ажырамас бөлігі, ұлттық патриотизм мен ұлттық тарих пен салт-дәстүрді құрметтеу арқылы жастарды тарту және халықтың денсаулығын нығайту факторы болып табылады.

Қазақстанның тәуелсіздік алған кезеңінде 20-дан астам ұлттық спорт белсенді түрде дамыды. Ұлттық спорт түрлері белсенді дамыды, оған 2014 жылдың қорытындысы бойынша 265,7 мыңнан астам адам қатысты (2012 ж. – 229,9 мың адам, 2013 ж. – 250,9 мың адам).

Ат спорты бойынша ұлттық жарыстарды жоғары ұйымдастырушылық деңгейде өткізу үшін жағдайлар жасалуда.

Барлық облыстар мен қалаларда Нұр-Сұлтан мен Алматыда стандартты ипподромдар салынды.

Қазақстанда ұлттық спорт түрлері бойынша 7 мамандандырылған клубтар мен 9 мамандандырылған спорт мектептері бар.

2016 жылы материалдық емес мәдени мұраны қорғау комитетінің шешімдеріне сәйкес ЮНЕСКО-ның материалдық емес мәдени мұраның репрезентативті тізіміне ұлттық қазақ спорты «Қазақ күпеі» және «Шұңқырлар» енгізілді.

Спорт индустриясы мен дене тәрбиесін дамытудағы әлемдік тәжірибе көрсеткендей, спортшылардың Олимпиада ойындары мен халықаралық жарыстардағы жоғары жетістіктері бұқаралық физикалық-спорттық қозғалыстың тиімді дамуының нәтижесі болып табылады.

Жоғары жетістіктердің отандық спорт түрі нақты міндеттер мен дамудың бағыттарын іске асыруға бағытталған.

Тәуелсіздік жылдарында республикада кәсіби спортшыларды бастапқы сатыдан жоғары спорт шеберлігіне даярлау жүйесі құрылды.

Қазақстанда 109 республикалық спорт федерациясы бар, олардың 40-ы – Олимпиадалық федерациялар, 7-і – ұлттық федерациялар, 3-і – мүгедектер федерациясы, 59-ы – олимпиадалық емес спорт түрлері федерациясы.

Біліктілігін арттыру мақсатында 2013 жылдан бастап жетекші спортшылар мен жаттықтырушылар Қазақстан Республикасы Президентінің «Болашақ» халықаралық стипендиясы бойынша жақын және алыс шетелдерде оқуға мүмкіндік алды.

Ең маңызды нәтиже – бұл отандық спортшылардың жетістіктерін халықаралық деңгейде тану.

Жалпыұлттық спорттық жеңіс 2011 жылы VII Қысқы Азия ойындарының Қазақстанда өткізілуі болды, онда ұлттық құрама бірінші орынға ие болды, өткен Азия ойындарының барлық алған медаль саны бойынша рекорд жасады.

2012 жылғы Лондондағы XXX жазғы Олимпиада ойындарына қатысу Қазақстанның спорттық өміріндегі маңызды оқиға болды, онда Қазақстан құрамасы тарихта алғаш рет әлемнің 205 елі арасында ресми емес командалық жарыста 12-орынға көтерілді.

2014 жылы Инчхонда (Корея Республикасы) өткен XVII жазғы Азия ойындарында ұлттық құрама 84 медаль (28 алтын, 23 күміс және 33 қола) жеңіп алып, 4 орынға көтерілді.

2014 жылы Сочидегі Қысқы Олимпиадада 15 спортшы 6 спорт түрі бойынша әлемдегі ең жақсы 10 спортшының қатарына енді.

Қазақстанның имидждік құрылысының маңызды халықаралық жобалары – 2017 жылғы 28 қаңтар мен 8 ақпан аралығында Алматыда 28-ші Қысқы Универсиадаға дайындық және оны өткізу.

2014 жылы саланың заңнамасын жетілдіру аясында Қазақстан Республикасының «Дене шынықтыру және спорт туралы» Заңы қабылданды, ол саланы дамытудың заманауи қажеттіліктеріне жауап береді.

Қазақстандық спорттың дамуына берілген шолу саланың орнықты даму басымдықтарына өтуін сипаттайтын оң үрдістердің бар екендігін көрсетеді.

Ұлттық спорт түрлерін насихаттау азаматтық патриоттық тәрбиенің ажырамас бөлігі болып табылады. Ұлттық дәстүрлер мен әдет-ғұрыптарды сақтау – бұл халықтардың ғасырлар бойғы білім беру қызметінің нәтижесі. Ұлттық дәстүрлер жүйесі арқылы әр ұлт өзін-өзі, рухани мәдениетін және ұлттық психологияның сипаттамаларын бірқатар кейінгі ұрпақтарда көрсетеді.

Демеушілік қорлар, ұлттық спорт түрлерінде спорттық іс-шараларды ұйымдастыру және өткізу арқылы заңдарда көзделген шектерде Қазақстанның ұлттық спортын халықаралық деңгейде насихаттау қажет.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 **Холодов, Ж. К., Кузнецов, В. С.** Дене шынықтыру теориясы мен әдістемесі. Кітап – М: Academia, 2016 – 496 б.

2 **Матвеев, Л. П.** Дене шынықтыру теориясы мен әдістемесі: кітап для ин-ов физ. Культ. – 2018. – Б. 82–85.

3 Лях, В. Дене шынықтыру. 10–11 мектеп,. Кітап. М. : Просвещение, 2018. –256 б.

СПОРТ ЖӘНЕ ДЕНЕ ШЫНЫҚТЫРУДЫ ДАМУ

АБИШЕВА А. Д.

студент, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.

БАЛТАБАЕВ Е. С.

аға оқытушы, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.

Спорт – бұл жақсы нәрсе, ол адамды күшейтеді. Бірақ спорт – бұл көмекші нәрсе, спортпен айналысқанда шектен шығып кету адам ағзасына зиян келтіруі мүмкін. Біз, бір сөзбен айтқанда, өзінің барлық қасиеттерімен қатар, қалыпты, дені сау, жұмысқа және қорғанысқа дайын екендігіне көз жеткізу үшін өзімізді жан-жақты дамытқымыз келеді. Оның психикалық және физикалық қасиеттері дұрыс дамыды. Халық денсаулығын нығайтуда, жеке тұлғаны үйлесімді дамытуда, жастарды еңбекке дайындауды және Отанды қорғауды, дене шынықтыру мен спорттың күнделікті өмірге енгізудің маңызы артып келеді. Бұл мәселені әр адам мезгіл-мезгіл өзінің денсаулығын жақсартуға, гигиена және медициналық көмек саласындағы білімі бар, салауатты өмір салтын ұстанатындай етіп қою керек.

Білім беру барысында біз үш нәрсені түсінеміз:

Біріншіден: ақыл-ой тәрбиесі.

Екіншіден: орта мектепте және әскери жаттығулардағы дене тәрбиесі.

Үшіншіден: техникалық дайындық.

Әсіресе, жастар көңілділік пен сергектікке мұқтаж. Салауатты спорттық гимнастика, жүзу, экскурсиялар, барлық түрдегі физикалық жаттығулар, рухани қызығушылықтардың жан-жақтылығы, оқыту, талдау, зерттеу және бұның бәрі бірге болуы мүмкін! [1, 1 б.]

Студенттің дұрыс дене тәрбиесі – бұл салауатты өмір салтаның, әлеуметтік қызметтің кез-келген саласындағы жетістігі. Баланың дене тәрбиесі – бұл бәрінің негізі – деп сендірді Луначарский. Баланың дамуында гигиенаны дұрыс сақтамай, дұрыс дене тәрбиесі мен спортпен айналыспай, біз ешқашан дені сау ұрпақ жасай алмаймыз. Луначарскийдің сөздері бұрын – сонды болмағандай, бүгінгі күні де өзекті болды. Елдердің жағдайын және жапырақты әлемнің бай бөлігін жақсарту социалистік популяциядағы бірлескен өмірдің физикалық белсенді болмауына әкелді [2].

Дене шынықтыру оқушының денесіне терең әсер етеді. Бұл жаттығу тек санитарлық-гигиеналық ережелерді сақтай отырып, шебер қолданылған жағдайда оң нәтиже береді. Тыныс алу жүйесінің физикалық, белсенді жаттығулары. Жеңіл атлетика, шаңғымен сырғанау, коньки тебу, мәдениет қалыпты жүзу үшін қажет, есу кеуде шеңберін арттырады, демек, өкпеге дем алуға мүмкіндік береді, дене тіндерін, бұлшық еттерді қамтамасыз ету мидағы оттегі артады, осыны ескере отырып, дене шынықтыру сабақтарының көпшілігін таза ауада өткізуге тырысу қажет. Түрлі спорт түрлері кеуде шеңберін біркелкі арттырады. Жүзу кезінде өкпенің өмірлік қабілеті 25 %-ға, шаңғы тебу-33 %-ға, велосипедпен жүреді (мұнда спортшының денесі кеудесін түзетуге мүмкіндік бермейді). Дененің саулығы 14 %-ға артты. Қазақстанның дене тәрбие жүйесі. Дене тәрбиесінің жүйесі. Оның негізгі: Дүниетанымдылығы, теориялық-әдістемелік ұйымдастырудың нормативті бағдарламасы. Дене тәрбиесінің жүйесі әлеуметтік педагогикалық қағида. Дене тәрбиесі жүйесі дегеніміз – әлеуметтік экономикалық заңдылық пен ғылыми әдістемелік, нормативтік бағдарлама негіздерінің жиынтығы және республикадағы дене тәрбиесі немесе үйлестіріп отырған әрі басшылық ететін ұйымдар мен мекемелер. Дене тәрбиесі жүйесінің басты мақсаты күш-қуаты, жан-тәні сау, елімізді қорғауға әзір, шығармашылық жұмысқа күштар, жан-жақты дене тәрбиесі дайындығынан өткен адамдар тәрбиелеу. Бұл мақсат төмендегідей жалпы міндеттерге негізделді.

Білім беру міндеттері – қимылдық ептілігі мен дағдысын меңгеру және дене тәрбиесі көлемінде арнайы білім беру.

Сауықтыру міндеттері – дене тәрбиесі жаттығулары көмегімен денсаулықты күшейту.

Тәрбиелік міндеттер – адамгершілік-жігерлік қасиеттерді қалыптастыруға, өнегелі, көркемдік танымдарды үйренуге негізделген [3].

Қазақ елінің өз тәуелсіздік бағытындағы даму жағдайында дене тәрбиесінің жүйесін жан жақты жетілдірудің мүмкіндіктері молайды. Жаңа дамып келе жатқан қоғамның құрамды бөлігі бола отырып, дене тәрбиесінің жүйесі жалпы халықтық, кемелденген әлеуметтік жүйенің барлық белгілерін кемденіп отыр. Дене тәрбиесінің жүйесі әртүрлі әлеуметтік топтардың дене тәрбиесінің ерекшеліктерін ескеретін өзара байланысты жекеленген дене тәрбиесі жүйесін құрып тұрады. Балабақша, орта мектеп жасындағы балалар, арнайы орта оқу орнындағы, әскери қызметтегі жоғары оқу орындарындағы жастар осы жүйедегі әлеуметтік ұйым болып табылады. Жоғарыда аталып өткен жүйенің негізгі түсініктеріне тоқталатын болсақ, оларға біздер осы еңбектің соңғы тарауларында кеңінен талдау жасап өткенбіз. Дегенмен

«дене тәрбиесі», «спорт», «дене шынықтыру», т. б. түсініктердің өзара байланыстары мен айырмашылықтарын білу, ең әуелі, оның ғылыми теориялық анықтамасын білуді талап етеді. Дене шынықтыру халық мәдениетінің біл бөлігі болып табылады. Дене шынықтыру адам өзінің денесін дамытып өзгерту жолындаған қызметтің нәтижесі және оны осы жолдағы процесс деп ұғынған және өн деп есептейміз [4].

Менің ойымша дене тәрбиесінің мақсаты жалпы халық пен жеке адамның үйлесімді жетілуін қамтамасыз ететін кешенді дене шынықтыру және спорттық ілімдер мен тәжірибені меңгеру. Күтілген нәтиже қоғам дамуының заңдылықтарымен тығыз байланысты. Бұл мақсат қоғамда құрап, оның байлығын қорғайтын әлеуметтің талаптарына сәйкестендіріледі. Дене тәрбиесінің мақсаты жан дүниесі рухани бай, ар – ождан таза, Отанды қорғауда ұзақ жылдар шығармашылық еңбек етуге жарамды адамдардың дене қимылы дамуын қалыптастыру болып табылады. Осы тұрғыдан дене шынықтыру мұғалімнің кәсібі педагогикалық қызметінің құрылымы туралы соңғы зерттеу жұмыстарының бірі М. В. Буланова – Топоркованың (2002 ж.) ғылыми ұстанымына сүйенуге болады. Онда дене шынықтыру пәнінің оқытылу ерекшелігіне байланысты нақты бір психофизиологиялық көрсеткіштермен келген оқушы немесе білімгер оқу мерзімінің соңында өзгерген немесе түрленген қасиеттерге ие болады, яғни дене шынықтыру қалыптастырудың белгілі бір технологиялық тізбегінен өтеді. Осы аталған құрылымға сәйкес болашақ дене мұғалімдерін мектеп оқушыларымен жұмысқа даярлау қызметінің мазмұны оның ұйымдастырушылық – басқару әрекетін алға шығаруды көздейді [5].

Спорт пен дене шынықтыру саласын дамытудың әлемдік тәжірибесі бұқаралық дене шынықтыру-спорт қозғалысын тиімді дамытудың нәтижесінде спортшылар Олимпиада ойындары мен халықаралық жарыстарда жоғары жетістіктерге қол жеткізетінін көрсетеді. Баланың дене тәрбиесі – бұл бәрінің негізі. Баланың дамуында гигиенаны дұрыс қолданбай, дұрыс дене шынықтыру мен спортсыз біз ешқашан дені сау ұрпақ алмаймыз. Психикалық және дене тәрбиесі бір-бірімен өте тығыз байланысты, сондықтан олар мектептің біртұтас ажырамас міндеті болуы керек: кез келген біржақты даму білім берудегі үйлесімділікті бұзады және бүтін тұлғаның дамуына жағдай жасамайды. Спортты барлық балалардың дене тәрбиесінен жеке жетістік үшін күрес құралына айналдыру мүмкін емес, сіз балаларды спортпен айналысуға қабілетсіз деп бөле алмаймыз, мектептің қиялын құрметтеуге арналған қобалжуды қозғап, зиянды құмарлықты оята алмайсыз. Спорт барлығының сүйікті ісі болған кезде тәрбие құралы болады.

Дене шынықтыру теориялық және әдістемелік негіздерін айқындауға бағытталған. Оны зерттеу нәтижесімен студенттерді дене шынықтырудағы қолданылатын нақты әдістемелерді игеру болып табылады.

Модуль үлкен алты бөлімге бөлінген. Бірінші бөлімде – «Дене мәдениеті ілімінің түрлері, әлеуметтік қызметтері және дене тәрбиесінің жүйесі» дене мәдениеті ілімінің түрлері мен әлеуметтік қызметтері; дене мәдениетінің жүйесі туралы мәліметтер беріледі.

Екінші бөлімде – «Дене тәрбиесінің қағидалары, құралдары және үйрету тәсілдері» дене тәрбиесінің қағидалары, дене тәрбиесінің құралдары, дене тәрбиесінің үйрету тәсілдері туралы мәліметтер ұсынылады.

Үшінші бөлімде – «Дене тәрбиесінің қағидалары, құралдары және үйрету сапалығын дамыту. Дене шынықтыру жүйесіндегі жеке тұлғаның бағытты дамуы» қимыл-қозғалыс әрекетіне үйрету; дене қуаты қасиеттері, оны дамыту әдістемесі; дене шынықтыру жүйесіндегі жеке тұлғаның бағытты дамуы туралы мәліметтер көрсетілген.

Осы дене шынықтыру мен спорт теориясының басты мақсаты ол студенттерде дене шынықтыру теориясын негіздерін қалыптастыру деп ойлаймын.

Жалпы айтсақ дене дайындығының бағыты ол денсаулықты нығайтуға, Дене қуатын барынша арттыруға, қимыл ептілігіне дағдылануға, осылардың негізінде арнаулы спорттық дайындыққа ауысуға бағытталған. Жалпы дене дайындығына әр түрлі дене тәрбиесі амалдары, жаттығулары, табиғаттың табиғи күші және санитарлық-гигиеналық факторлары жатады.

Дене шынықтыру мен спортты дамытудың 2007–2011 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасының бірінші міндеті нормативтік базаны жетілдіру болды, бұл өз кезегінде Қазақстандық спорттың даму деңгейін көрсетеді. Қазақстан Республикасы Президентінің 2001 жылғы 17 наурыздағы Жарлығында былай делінген:

Спорттық базаның жағдайы, балалар мен жасөспірімдер спорт мектептерінің желісі, бұл республикадағы мектеп оқушыларының тек 7 % үшін сабақ ұйымдастыруға мүмкіндік береді, жоғары білікті жаттықтырушылар мен мұғалімдердің тапшылығы халықтың, әсіресе балалар мен жасөспірімдердің дене шынықтырумен айналысуға деген кен сұранысын қанағаттандыруға мүмкіндік бермейді. Жоғары сапалы инвентарлармен және жабдықтармен, спорт резерві бойынша жаттығу орталықтары мен олимпиадалық жаттығу орталықтарымен жабдықталған заманауи спорт нысандарының жоқтығы елде спорттық шеберліктің өсуіне және спорт резервін дайындауға кедергі келтіреді.

Халықаралық стандарттардың артта қалуы, ең алдымен, қазіргі заманғы халықаралық талаптарға сай келетін заманауи спорт базасының жоқтығымен байланысты [6, 1 б.].

Адамның психофизикалық қабілеттерін дамытуға бағытталған әлеуметтік белсенділік саласы. Дене тәрбиесі, дене дайындығы және дене дамуы арқылы әлеуметтік бейімделу мақсатында қоғам құратын және қолданатын құндылықтар мен білімдердің жиынтығы болып табылатын мәдениеттің бір бөлігі Екі түрлі ұғымдарды шатастырмаңыз: дене тәрбиесі және спорт. Дене шынықтыру және спорт саласындағы материалдық – техникалық жабдықтау және кадрлармен қамтамасыз ету, ақпараттық банк пен спорттық құрылыстарды, оның ішінде спорт ғимараттарының тізілімін құру жөніндегі іс-шаралар кешенін жүзеге асыру; дене шынықтыру және спорт саласында еңбекке төлеудің жаңа жүйесін әзірлеу және енгізу; үкіметтік емес ұйымдардың бюджет қаражаты есебінен дене шынықтыру және спорт саласындағы қызмет көрсетіретін нормативтік қолдау [7].

Сонымен қатар спорт біздің еліміздің болашағын сақтайды да дамытады. Сондай-ақ дене тәрбиесі жүйесінің мақсаты ол адамдар жөніндегі қоғамның игерген, моралы таза, Отанды қорғауға және ұзақ уақыт шығармашылық еңбекке жарамды адамдарды тәрбиелеп қалыптастыру болып табылады. Осы мақсат біздің еліміздің әрбір адамының және қоғамның мүдесін білдіреді. Денені жетілдіру, дене мүшесінің кемістігі жоқ барлық қажеттілікті бойына жинақтаған адам туралы адамдардың ғасырлар бойғы арманын бейнелейді [8].

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 **Станкин, М. И.** «Педагогические основы физического воспитания». Москва «Просвещение» 1987.
- 2 Спорт в Казахстане. Википедия.
- 3 Интернет желісінен.
- 4 «Советский спорт» редакциясының газеті.
- 5 Өз ойым.
- 6 **Станкин, М. И.** «Педагогические основы физического воспитания». Москва «Просвещение» 1987.
- 7 Интернет желісінен.
- 8 Өз ойым.

CAN PATIENTS WITH ASTHMA PLAY SPORTS?

AIGUZHINOVA G. Z.
teacher, PSPU, Pavlodar
TEMIRGALIEVA S. E.
teacher, S. Toraighyrov PSU, Pavlodar
AIGUZHINOV A. Z.
undergraduate student, PSPU, Pavlodar

Many people go in sport, even despite some diseases and health problems. We will consider such a disease as asthma, which significantly interferes with an active lifestyle and exercise. We learn what asthma is, and what kind of sport you able to do with it.

What is asthma?

Bronchial asthma (from others-Greek. *ασθμα* – «heavy breathing, shortness of breath») is a chronic inflammatory disease of the Airways involving various cell elements. A key element is the bronchial obstruction (narrowing clearance bronchi), due to the specific immunological (sensitization and allergies) or nonspecific mechanisms, manifested by recurrent episodes of wheezing, whistling, shortness of breath, feeling of stuffiness in the chest and coughing. Bronchial obstruction is reversible partially or completely, spontaneously or under the influence of treatment. Who estimates that 235 million people suffer from asthma. For the treatment of symptomatic drugs are used, designed to stop the attack, and basic therapy drugs, affecting the pathogenic mechanism of the disease. A terrible complication of the disease-asthmatic status. The fundamental document is GINA-a global strategy for the treatment and prevention of bronchial asthma.

According to the global strategy GINA 2006, bronchial asthma – «chronic inflammatory respiratory disease, which involves many cells and cellular elements. Chronic inflammation leads to the development of the bronchial hyper responsiveness that leads to recurrent episodes of wheezing, whistling, shortness of breath, feeling of stuffiness in the chest and cough, particularly at night and early morning. These episodes are usually associated with widespread, but varying in their severity of airway obstruction in the lungs, which is often reversible either spontaneously or under the influence of treatment.

According to experts opinion, bronchial asthma is «a chronic disease, the basis of which is the inflammatory process in the respiratory tract involving a variety of cellular elements, including mast cells, eosinophils and T – lymphocytes. In predisposed individuals, this process leads to the development of generalized bronchial obstruction of varying severity, fully or partially reversible spontaneously or under the influence of treatment. The inflammatory

process also causes a friendly enhancement of the airway response in the form of bronchial obstruction to various external and internal stimuli».

At the end of the XX century, the formulation of G. B. Fedoseyev (1982) was popular, according to which bronchial asthma is «an independent chronic, recurrent disease, the main and obligatory pathogenic mechanism of which is the changed reactivity of the bronchi, due to specific immunological mechanisms (sensitization and Allergy) or the main (mandatory) clinical sign – an attack of suffocation due to bronchospasm, hypersecretion and edema of the bronchial mucosa».

Based on the mechanism of development of bronchial asthma, experts recommend to choose such sports:

- swimming;
- athletics;
- volleyball / basketball;
- dancing;
- aerobics;

Exercise and breathing exercises.

Any exercise is recommended only at the stage of remission. It is also necessary not to forget that the severe course of the disease completely excludes active forms of sports, regardless of the presence of attacks. In severe bronchial asthma is not recommended complex gymnastics with minimal stress on the respiratory system.

Answering the question, what kind of sport is more compatible and recommended with bronchial asthma, we can definitely say that it is breathing exercises. It is the most useful in the development of bronchial asthma. And to do it suggest in various forms and neglect of the disease. However, before classes should still consult a doctor. The main characteristic of respiratory gymnastics is not only physical, but also speech exercises performed during exhalation. Initially, training should be carried out in a calm rhythm and sitting, gradually adding physical activity and introducing new exercises. In addition, the room for classes should be well ventilated and have basic values of air humidity.

What do athletes think about asthma?

In the books of American authors we are talking about millions of asthmatics for whom asthma remains an incurable disease, in the United States asthma can not be treated. For these asthmatics, the question of the compatibility of asthma and sports has two sides: can asthma patients do sports and whether it is necessary to do it? The main author of the book «how to win asthma» is a multiple Olympic champion swimmer Nancy Hogshead, a celebrity of the Olympic games in 1984 in Los Angeles (three gold and one silver medal). Nancy Hogshead diligently convinces readers on her own example and a large number

of other examples that bronchial asthma can not only adapt to live, but also to win the Olympic games healthy world-class athletes.

So, Nancy Hogshead gives a decisive answer to the question «can asthma patients do sports?». Yes they can! And as the most convincing argument cites numerous data about the winners of the Olympic games, patients with bronchial asthma. In summary, this is as follows.

The 1984 Olympic games. Los Angeles

– The total number of athletes in the U.S. Olympic team – 597 people.

Among them asthmatics-67.

– Total number of medals won – 174.

* Of these medals won by asthmatic athletes-41 (15 gold, 21 silver and 5 bronze). At the same time, asthmatics from the US team won 5 gold medals in swimming, 4 gold medals in basketball and 3 gold medals in Cycling. Another 3 gold medals in rowing, athletics and wrestling.

The 1988 Olympic games. Seoul

* The total number of athletes in the U.S. Olympic team – 611 people.

Among them, asthmatics-53.

– Total number of medals won – 94.

* Of these medals won by asthmatics – 16 (5 gold, 10 silver and 1 bronze). At the same time, asthmatics from the US team won 2 gold medals in athletics, 2 gold medals in basketball and 1 gold medal in yacht racing.

These data are impressive and give reason to join the conclusion of American authors that there is no «ban on sports» for asthmatics. In their book, the conversation is not only about the participants and winners of the Olympic games, but also about the outstanding athletes with asthma.

There is a natural question: do in the United States that any physical activity increases pulmonary blood flow, cause increased work of the right half of the heart and lead to attacks of bronchial asthma in patients with this disease? The reasons for this are misunderstood, but the consequences of physical activity for asthmatics are well:

«According to statistics, from 60 to 90 percent of asthmatics suffer from bronchial spasms, which provoke sports.

If an asthmatic performs any active movements – or while running, or when walking on skis, swimming, Cycling, while playing basketball or aerobics classes – then a maximum of five minutes of training with a load of 70 percent of the physical capabilities of his (or her) bronchial spasms or asthma attack.

Examples of potentially hazardous substances that come through the respiratory system when engaging in various sports:

Table 1

Sports	Potentially hazardous substances
Ski race Biathlon Nordic combined	Cold, dry air
Swimming	Chlororganic compounds (chloramine and trichloramine)
Figure skating Skating sport Ice hockey	Oxide from freezing installations The smallest particles from grinding machines

All outstanding athletes of the USA, patients with asthma, over time manifestations of a disease steadily amplified. All these athletes have never received any relief from sports, it is impossible.

But all outstanding athletes of the USA were forced to get extremely important for them ability «to control asthma» by means of medical preparations – bronchodilators (dilators of bronchi).

American experts do not know how to cure such patients and for this reason diligently promote their paradoxical «way out» of the situation – they involve asthma patients in sports, dramatically increasing the manifestations of asthma, and teach them to «control asthma»:

“The most effective way to control asthma is to take medication.

American experts are well aware that the official medicine is the only means to interrupt asthma attacks – the correct medical treatment and there is no cure for the disease (they do in the medicinal version can not be). They emphasize that today there are no medicines that could completely relieve a person from this disease. We can add that it is almost impossible to create such medicines. Medicine can only alleviate the condition of the patient, that is, to neutralize the disease so that it does not give the patient a strong concern. This is the opinion of American experts (with our comments).

Nancy Hogshead and Gerald may lead the formal characteristics of asthma: «reversible disorder of the Airways causing breathing difficult». This characteristic is not just incorrect, but also harmful in that it directs researchers to the false path of finding the causes of asthma in the respiratory system, while the causes of the disease are in the heart. Disorienting, by the way, and the Russian name of the disease: «bronchial» asthma. In this sense, in the US, bronchial asthma is more successfully called simply asthma, although this is done without understanding the essence of the matter. The official characteristic of asthma American authors called scientific explanation, although it is just in it and there.

And now comes the second side of the question about the compatibility of sports and asthma: is it necessary to do it? Do I need to combine asthma and

sports, why is this done if the patient from any physical activity necessarily becomes worse?

The position of American experts on this issue was remarkably formulated by doctor of medicine David M. Orenstein from Pittsburgh:

«Asthma can not be cured by sports exercises, but I strongly recommend asthmatics to engage in sports, because all the data I have obtained indicate one thing: it will be very useful to them. ...I always tell my patients that no sport will help them to get away from asthma, the task of sports exercises is quite different-to make life richer, richer. Reluctance to exercise limits the activity of the asthmatic, binds him, robs the many joys.

...If you set out to get rid of asthma with the help of sports-throw this idea at once. Even the most intensive classes will not cure this disease. Sport gives you something else-a willingness to live an active life».

Summary:

Sports and bronchial asthma. What to do?

1 It is necessary to inform physical education teachers and the coach about the disease.

2 You can take drugs as a protection before exercising.

3 Unexpected changes in loads and their reductions should be avoided.

4 You should be patient and slowly improve your physical condition.

5 Should receive joy and pleasure from sports, in this case, the effect of exercise will be much better.

However, as discussed above, the biggest challenge is the development of a true form of asthma. Although asthma does not interfere with life, but it is necessary to take into account the presence of the disease and make changes to the training regime. This article does not discuss the issues of drug therapy. It should only be emphasized that individual training regimens can have the most positive effect on the course of the disease, contributing to the achievement of persistent and prolonged remission.

REFERENCES

- 1 **Badalyan, L. O.** Pediatric neurology. – M., 1984. Textbook. M. : University textbook. 2009. – 384 p.
- 2 **Volkov, M. V., Dedova, V. D.** Children's orthopedics. – M., 1980.
- 3 **Evseev, S. P.** Theory and organization of adaptive physical culture: textbook. Vol. 1. – M., 2005.
- 4 **Evseev, S. P.** Theory and organization of adaptive physical culture: textbook. Vol. 2. – M., 2007.
- 5 **Rozhkov, P. A., Sladkova, N. A., Polyakov, B. A., Native, I. T.** classification code and international standards. – M., 2008.

6 **Tolmachev, R. A.** Adaptive physical education and rehabilitation of the blind and visually impaired. – М., 2004.

7 **Shapkova, L. V.** Private methods of adaptive physical culture: Textbook. – М., 2007.

ДЕНЕ ШЫНЫҚТЫРУМЕН АЙНАЛЫСЫП СПОРТТЫҢ БИІК ДӘРЕЖЕСІНЕ ЖЕТУ

АЛЛАБЕРГЭН Ә.

студент, С. Торағыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.

БАЛТАБАЕВ Е. С.

аға оқытушы, С.Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.

Адамдар неге спортпен айналысады? Себебі, спорт адамдарға қуаныш сыйлайды. Өзін ойлашы, кез келген жарысқа қатысып, жеңіп шықсаң қандай қуаныш! Сонымен бірге спортпен айналысқан адам сымбатты, қайратты әрі денсаулығы мықты болады.

Спорттың неше түрі бар. Әркім өз қалаған спорт түрімен айналыса алады. Спорттың футбол, хоккей, регби, баскетбол сияқты командалық түрі бар. Сол сияқты екі не төрт адам қатысатын үлкен және стол теннисі, сквош сияқты спорттық ойындар да болады. Жеке бәсекеге түсетін спорт түрлері де көп. Айталық, суға жүзу, жеңіл атлетика, гимнастика, садақ ату сияқты спорт түрінде спортшылар өзара сайысқа түседі.

«Шынықсаң – шымыр боласын» демекші, дене жаттығуы адам баласына қашан да пайдалы. Күні бойы өзінді сергек сезініп жүрудің де бір тәсілі – спорт. Спорт – салауатты өмір салтының негізгі бөлігі. Физикалық белсенділік денсаулыққа ғана емес, адамның психологиялық жағдайына да әсер етеді екен.

Ғалымдар зерттеуіне сүйенер болсақ, спорт адамды шатшадыман өмір сүруге де жетелейді екен. Сонымен қатар, ғалымдар АҚШ-тың Пенсильвания университетінің 200-ге жуық студентіне зерттеу жүргізген. Олар күніне 20 минуттан астам уақытын түрлі дене жаттығуларына арнаған. Ал сегіз күннен кейін қатысушылар өздерінің басынан өткеріп жүрген күйлерін жазып тапсырған. Нәтижесінде көбісі ұйқысыздықтан, әлсіздіктен құтылғанын мәлімдеген. Сонымен қатар, дәрігерлер қатысушылардың психикасында оң өзгерістер барын анықтаған. Студенттер болса, жаттығу жұмыстарынан кейін көңіл-күйлерінің көтеріліп, өздерін бақытты сезініп жүргендерін жеткізген.

Ал қазақ халқының дене тәрбиесіне, оны шынықтыруға, ептілікке, денсаулықты, көңіл-күйді көтеруге арналған осы кездегі дене тәрбиесі мен спорт нышаны ерте заманда-ақ халық кәдесіне жарағандығын кейбір археол. деректер дәлелдейді. 1970 ж. Оңт. Қазақстан обл-нда б.з.б. 4–3 ғ-ларда тоғызқұмалақ тастары табылды. Сол жылы Тараз қ-нан 30 км жерде археологтар тоғызқұмалақ тақтасының тасқа қашап салынған суретін кездестірді. Түрік қағандығы дәуірінде Қазақстан жерінде көптеген қалалар салынып, мәдени орталықтар бой көтерді. Көне Таразда әнші-күйшілер, шабандоздар, садақ тартушылар, балуандар, басқа да күш өнерін көрсетушілер бас қосып отырған. 7 ғ-да Орта Азия мен Қазақстан жерін жаулап алған Араб халифаты ислам дінін уағыздаумен қатар, шахмат (шатрандж) ойынының таралуына, оның дамуына айтарлықтай ықпал етті. Сөйтіп, көшпенді деп аталып келген қазақ халқы дене тәрбиесін, оның ішінде спортты дамытуға көңіл бөлгені байқалады. Ежелден садақ тарту, бөйге, сайыс, күрес, аударыспақ сияқты спорт түрлерімен айналысқан қазақ халқы басқа да спорт түрлерімен айналысу арқылы өздерінің рухани байлықтарын жетілдіріп, толықтырып отырған. Халық өзіне лайықты деп санаған ұлттық спорт түрлерін, әр түрлі дене жаттығуларын үнемі жетілдіріп келген. Әр рудың, әр жүздің, әрбір хан мен бай-манаптың, болыс-бектің өз балуаны, өз мергені, өз сәйгүлігі болған. Олар бөйге-жарыстарда ірі рулардың намысын қорғаған.

Қазіргі уақытта спортпен айналыстандардың саны артып келеді. Жас та, көрі де денінің саулығын ойлап, үй жағдайында немесе фитнес орталықтарына барып, физикалық күш-қуаттарын арттыруға талпынуда. Жалпы спорттың қай түрі болмасын адамның иммунитетін көтеріп, энергия сыйлайтыны сөзсіз. Ал, менің ойымша, йога солардың ішіндегі пайдалысы екен. Өйткені йоганың қарапайым әрі жеңіл жаттығуларымен таңқаларлық нәтижелерге қол жеткізуге болады. Жаңадан бастайтындар үшін күніне 10 асанадан (жаттығудағы позалар) тұратын жаттығуларды орындаса жеткілікті. Асаналар әртүрлі жасалғанымен, күнделікті жасағаннан кейін денені илгіш етіп, арықтауға жақсы көмектеседі.

Соңғы кездерде, арнайы спорттық әдебиеттерде жиі кездесетін түсініктердің бірі «физикалық рекрация» дегеніміз белсенді демалысты қамтамасыз ету, адам бойындағы физикалық қасиеттерді қалпына келтіру үшін басқа бір іспен айналыса отырып, дене тәрбиесінің тағы бір міндетін шешуді көрсетеді.

«Физикалық реабилитация» дегеніміз денені қайта қалпына келтіру деп түсінуге болады. Дене шынықтырумен немесе спортпен шұғылдану барысында жарақатталып, яғни болмаса басқа аурулармен

ауырып уақытша жоғалтқан адам организмінің мүмкіндіктерін қалпына келтіру үшін дене жаттығуларын арнайы түрде пайдалануын көрсетеді.

«Дене шынықтыру мәдениеті» жекеден жалпыға сияқты «мәдениет» деген түсінікте жатады. Басқа сөзбен айтқанда дене шынықтыру халық мәдениетінің бір бөлігі болып табылады. Дене тәрбиелеу мәдениеті адамның өзінен денесін дамытып өзгерту жолындағы қызметтің нәтижесі және осы жолдағы процесс деп ұғынамыз.

Дене шынықтырудың құрамдас бас бөлігі спорт болып табылады. «Спорт» ұғымының екінші бір жағына тоқталатын болсақ, ол адамдардың дене қызметі үшін қоғамыздағы қалыптасқан материалдық және рухани байлықтарды игілігіне дарыту деп білеміз.

Спорттың басқа да функциялары жеткілікті. Біріншіден – спорт өз алдында тәрбиелік жағына дұрыс ықпалын тигізумен қатар, қоғам өміріне дайындаушылық міндеттерді шеше отырып, қызмет етеді. Екіншіден, спорт – өндірістік қызметке жатпайды, және материалдық игіліктерді тікелей өндіруге байланысы жоқ.

Әрбір оқиғаның арнайы қызметтері – бұл онымен тіршілік жасаудың негізгі тәсілі, қоғаммен немесе жек тұлғамен әрекетін нақты түрінде қажеттілігін қанағаттандыруға қабілеттілігі. Дене мәдениетінің қызметтерін түсінбей, оның жеке тұлғаның және қоғамның дамуына ролімен маңызын нақты анықтауға мүмкіндік жоқ.

Дене мәдениетінің арнаулы қызметтері оның қасиеттерімен анықталады. Олар адамның қозғалтқыш белсенділігін табиғи қажеттілігін қанағаттандыруға, осыған сүйене отырып ағзаның дене күйін және дамуын жақсартуға, сонымен қатар өмірдегі қажетті дене қабілеттілікті қамтамасыз етуге мүмкіндік береді.

Неліктен дене мәдениетінің бұл қызметтері адамзаттыққа өте маңызды? Адам көп мыңжылдар практика жүзінде қабілеттілік нәрсе ретінде қалыптасты. Қозғалтқыш белсенділік адам организмінің нормальды сүруінің, дамуының ең қажетті жағдайымен болды да және сонымен қалады.

Арнаулы дене мәдениетінің қызметтері: білімділік қызметі – дене мәдениетінің оқу – білім арқылы қимылдық ептілігі мен дағдысы қалыптастыруға пайдалану. Қолданбалы қызмет – келешек жұмысқа дайындау үшін қолданылатын арнаулы дене тәрбиесінің жүйесі. Тынығу қызметі – дене тәрбие жаттығуларын қолдану арқылы белсенді демалыс, адам организмнің уақытша жоғалтқан функциялық мүмкіндіктерін қалпына келтіру.

Неліктен дене мәдениетінің арнаулы қызметтері осылай бөлінеді? Дене мәдениетінің бөлек компоненттерінің, түрлерінің арнаулы

қызметтері өмір тіршілік өрістерінің ерекшеліктеріне байланысты, қай жерде олардың дифференциясы пайда болады.

Жалпы дене мәдениеті қызметтеріне мыналар жатады: Нормативтік қызмет – адамның қимыл – әрекетін тиімді мөлшерлеген оқу бағдарламасынан, президенттік сынамалардан (бұрынғы Еңбекке, Отан қорғауға дайындық – ГТО) және еліміздегі спорт разрядтарының нормаларынан тұрады. Эстетика қызметі – әсемділікке жеген құштарлықты дене сымбаттылығы, әсем қимыл – қозғалыс арқылы қанағаттандыру. Хабарлау қызметі – адамның мүмкіндігін жетілдіру жолдарын жинақтап хабарлау. Қарым – қатынас қызметі адамдардың бір – бірімен араласуы, өзара түсінісу жолдары. Тәрбие қызметі – адамның эстетикалық, адамгершілік, зейіндік, еңбек сүйгіштік қасиеттері қалыптасуы.

Біздің дәуірімізге дейінгі (БДД) VI–V ғғ. Осы Қазақстан жерінде тұрып, өмір сүрген біздің арғы ата – бабаларымыз – сақтардың кезінде өз заманына сай дене тәрбиесі жүйесі болған. Сақтардың дене тәрбиесі жүйесінің негізі әскери-жауынгерлік және жарыс-сайыс бағытында болды. Ашық аспан астында киіз үйлерінде тұрып, негізгі кәсіптері мал өсіру болған сақтарға кенеттен келген жауларынан, отбасын, елін, жерін қорғау үшін өте сезімтал, күшті, епті, төзімді, батыл болу керек болды. Сондықтан да олар бала кездерінен атқа міну, садақ ату, күрес жаттығуларымен айналысқан. Сақтардың балалары 4–5 жастарынан атқа шауып, 7–8 жасынан ат үсті сайыс жаттығуларын үйреніп, меңгере бастаған. Он үш жаста «отау иесі» болатын бозбалалар, он үш жасқа келгендерінде ер қаруы бес қаруды еркін меңгерген. Сол кездердегі сақ жауынгерлерінің шабуыл жасайтын қарулары – айбалта, қылыш; соғатын қарулары – шоқпар; сұғатын қарулары – найза, ақинақ; қорғаныс қарулары – қалқан, сауыт, дұлыға, тізелерін, аяқтарын қорғайтын қалқаншалар болған. Ұзақтан ататын садақ, садақ қаптары, жебе салатын қорамсақтары, қорамсақтарында әр-түрлі жебелері болған. Осы аты аталған қаруларды соғыста пайдалану, оларды өте жетік меңгеру үшін сақ жауынгерлері өте көп жаттыққан. БДД II ғ. Шығыс Түркістанда пайда болып, біздің дәуірімізге Қазақстан жерінде қоныстанған ғұндардың дене тәрбиесі жүйесі сақтардың дене тәрбиесі жүйесіне ұқсас болған. V–VI ғғ. Бүкіл Еуропаны жаулап алған ғұндарда тәртіп өте қатал болған. Қылмыс жасап тәртіп бұзған, ұрлық жасаған адамдардың беттері тілініп жазаланған. Ғұндар ат үсті жаттығуларына өте жетік болған, шауып келе жатқан аттың үстінде теріс отыру, тік отыру, жерге секіріп түсіп қайта отыру, аттың бауыранан өтіп қайта отыру, шауып келе жатып жерден қамшы алу, жамбы атып түсіру секілді жаттығуларды ғұндар өте жетік меңгерген. Осы кездегі

Еуропа цирктеріндегі ат үсті жаттығуларының ғұн дене тәрбиесі жүйесінен алынған деген цирк өнерін зерттеушілердің дәлелдері бар.

Шыңғысхан құрған «Мынкол» империясы кезінде (XIII–XIV ғғ.) әскери-дене тәрбиесі жүйесі іске асырылды. Ол кезеңде әрбір ер адам, атымен, қару-жарағымен соғысқа аттануға дайын тұруы керек болды. Сол кезде «Ерлердің үш ойыны» дене тәрбиесі жүйесі болды. Ол күрес, садақ ату және атқа шабу спорт түрлеріне негізделген болатын.

Әмір Темир билігі кезінде (XIV ғ.) жеке сайыс, шахмат (шатрангтаж) өнерлері дамыды. Темірдің өзі де сайыс өнеріне жетік, дене қуаты жетілген, шахматты да жақсы ойнайтын адам болған.

XV ғ. Бастап Қазақ хандығы кезеңінде дене тәрбиесі жүйесі ұлттық ойындарды және әскери-жауынгерлік өнерлерді жетілдіру сипатында болды. Қазақтың ұлттық ойындары – ат бәйгесі, аламан, бәйге, жорға жарыс, күрес дамыды. Ат үсті ойындары – көкпар, аударыспақ, күміс алу, қыз қуу, шауып келе жатып жамбы ату, ат үсті әр түрлі жаттығуларын орындау (ат үстінде тік тұра, теріс отыра, ат бауырынан өте, жерге түсе қайта шабу) өнерлері дамыды. Жәрменкелерде ас беру жиындарында, үйлену, сүндет т.б. той-жиындарында осы спорт түрлерінен жарыстар өткізіліп, жеңімпаздар марапатталып отырылды. Ол жеңімпаздар халық арасында аттары аталып, аңыз-әңгімелеріне арқау болып, ақындардың өлең-жырларында айтылып, өте жоғары сый-сияпатқа бөлінеді.

Қазақ хандығының дене тәрбиесі жаттығулары жүйесі тек қана жарыс сипатында ғана емес, күнделікті тіршіліктерінде де жетілдіріп отырылды. Күнделікті атқа отыру барысында орындалатын әр түрлі ат үсті жаттығулары, күнделікті отырдалатын бие байлау, бұғалық тастап құлын ұстау, жүгіріп малдарды жаю, мал қайыру, мал ұстау, аңға шығу, тауда, жазықта жүгіру, кешке ойналатын әр түрлі қазақтың ойындары (ақ сүйек, арқан тарту, алтыбақан тебу т. б.) ойындар дене қуаты қасиеттерін жетілдірді. Сол кездегі дене тәрбиесі жүйесінің өз заманына сай болғанының дәлелі қазақ халқының ұлан байтақ жерді сақтап қалғаны, өздеріндей саны бар, тұрақты әскери бар темірдей тәртібі бар, бір орталыққа бағынған жонғар әскерін, жонғар елін жеңуі.

XIII–XIV ғғ. Ресей патшалығына қосылған кезеңдерде қазақ жеріндегі дене мәдениеті орыс мәдениеті арқылы әртүрленіп, күрделене түсті. Ресей мемлекетінің дене мәдениетінің негізін қалаған П. Ф. Лесгафт он алты Еуропа елдердің аралап, дүние жүзі дене тәрбиесі мен спорт жүйелерін орыс жеріне әкелсе, енді ол классикалық спорт түрлері, дене тәрбиесі жүйелері орыстар арқылы қазақ жеріне тарады.

XX ғ. Кеңес дәуірінің де өзіне тән ерекше социалистік дене мәдениеті жүйесі болды. Оның бір ерекшелігі дене тәрбиесі және спорт түрлерімен

айналысу тегін, коммерцияланбаған болды. Барлық спорттық құрылыстар, құралжабдықтар мемлекет қарауында, иелігінде жұмыс істеді.

Қазақстан Республикасы егемендігін алып жеке дербес мемлекет болғалы жиырма жылда өз Конституциясы, ата заңы шығарылып, өзіне тән дене мәдениеті жүйесі дамыды.

Жеңімпаз ұлдардың табаны туған топыраққа тиісімен қазақ даласы құлпырып сала берді. Байтақ ел ән-күймен, емен-жарқын күлкімен танысып, думанға бөленді. Көкпен таласқан Алатау бұрынғысында асқақтай түскен. Иә, алты алаштың ардақты ханы Абылай он сегізінде «Абайлап!» жауға шапқан. Қаз дауысты Қазыбек бала кезінде жоңғар қонтайшысын сөзден жығып, дүйім жұртқа әйгілі болған.

Жасы 20-дан жаңа асқан Талғат Бигелдинов екі мәрте Кеңес Одағының батыры атанса, 21 жастағы Рақымжан Қошқарбаев екінші жиһан соғысында Рейхстагқа бірінші болып ту тікті. Шығыстың қос қарлығашы – Әлия мен Мәншүк 20 жасында өшпес ерлік жасап, Кеңес Одағының батыры атағына ие болды.

Даңқты боксшы Серік Қонақбаев 19 жасында Еуропа чемпиондығы мен Әлем кубогын қанжығасына қатар байласа, 20-сында Олимпиаданың күміс медалін жеңіп алды.

Көкөрім шағында дүниені төңкерген санлақтарымыздың тарихына терең үңіліп, зерттейтін болсақ, том-том кітап жазуға болады. Бекзат – алаш жұртының осы бір ерте жетіліп, ерте танылатын қасиетін бойына сіңірген асыл текті азамат!

Қазақтың Олимпиада чемпиондарының ішіндегі ең жасы – Бекзат Саттарханов. Спорттың жекпе-жек түрлерінен 20 жасында Олимпиада шыңына иек арту – адамзат тарихында сирек кездесетін құбылыс.

Бекзат – туған халқының спорттық тарихынан өз орнын ойып тұрып алған саңлақ. Қазақ боксшыларынан шыққан тұңғыш Олимпиада чемпионы!

Мұхамед Әли 18 жасында Рим олимпиадасының ұшар басына ту тіксе, 21 жасында Сеул олимпиадасының боз кілемін қыран жапқандай қылқан Александр Карелин одан кейін Барселона мен Атланта олимпиадаларында орыс халқына алтын сыйлап қана қоймай, қатарынан 9 мәрте әлем чемпионы атанды! Бокстан 3 дүркін Олимпиада, 6 дүркін әлем чемпионы Феликс Савон (Куба) 19 жасында алғаш рет дүние жүзінің чемпионы болған еді.

«Шындығында спорт жарыстарына қатысу тек қана жеңіп шығу емес екенін есіңнен шығарма. Спорт бізге адамдармен жақсы танысып, достасуға да мүмкіндік береді.» – деп болашақ чемпионның кітабында жай айтылмаған.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 «Әлемдік және ұлттық спорт ойындары: Энциклопедия» Құлкенов М.
- 2 <https://el.kz/kz/news/archive/>
- 3 «Қазақ олимпиадышылары: тарихи-деректі басылым.» Қадырбек Рысбек, Астана, Жарыс, 2011.
- 4 <http://ernur.kz/fitnes/inalyz-zhrsez-yoga-zhattyuyn-zhasayz>
- 5 Толығырақ: <http://faktiler.kz/sporttyn-densaulykka-pajdasy/>
- 6 Толығырақ: <https://massaget.kz/layfstayl/sport/makala/24072>
- 7 «Дене шынықтыру және спорт теориясы мен әдістемесі: оқу құралы» Ботағариев Т. А.
- 8 «Дене шынықтыру теориясы мен әдістемесінің жалпы негіздері: оқу құралы» Ботағариев Т. Ә., Кубиева С. С., 2018 ж.

СПОРТ ЖӘНЕ ОНЫҢ СТУДЕНТ ӨМІРІНДЕГІ МАҢЫЗЫ

БАГДАТОВА А. А.

студент, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.

БАЛТАБАЕВ Е. С.

аға оқытушы, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.

XXI ғасырдың студенті спортқа көп уақыт бөле ме, көбі бұл мәселе жайында ойланбайды да. Дегенмен, адам өзінің қалыпты өмірінің қажетті құрамдас бөлігі спорт екенін ұмытпау қажет. Спорт заманауи адамды күшті, шыдамды етеді, бізді өзімізбен күресуге мәжбүрлейді.

Денені шынықтыру дегеніміз – кез келген физикалық жаттығу. Қалыпты адамның дене-бітімінің дұрыс дамуы, денсаулығының нығаюы, жұмыс қабілетінің артуы сыртқы ортаның қолайсыз жағдайларына қарсы тұруға ықпал етеді. Жақсы денсаулық – адамның еңбек және қоғамдық іс-әрекетке жемісті қатысуының маңызды кепілі.

Спорт – оқушылардың денсаулығын нығайтатын, дене күшін, қозғалыс дағдыларын және моральдық-еріктік қасиеттерін дамытатын дене тәрбиесінің құралы. Дене тәрбиесіндегі маңызды құралдарының бірі – табиғи факторлар: күн көзі, ауа, суға шомылу, душ қабылдау.

Табиғат факторларын адам денесін сауықтыру жұмысы кезінде пайдалану өте тиімді. Дене тәрбиесінің маңызды мақсаттарының бірі – балалар мен ересек адамдарды дене шынықтыру ісіне жұмылдыру.

Спорт – дене шынықтырудың бір бөлігі. Онда адам өз мүмкіндіктерінің шекарасын кеңейтуге ұмтылады, бұл сәттіліктер мен

сәтсіздіктерден туындаған эмоциялар әлемі, танымал көрініс, адамды тәрбиелеудің және өзін-өзі тәрбиелеудің пәрменді құралы [3, 14 б.]. Спорт – денсаулық. Әрбір адам дені сау болғысы келеді, «Ауырып ем іздегенше, ауырмайтын жол ізде» деп халқымыз бекер айтпаған. Денсаулық сақтау – бұл әр адамның міндеті және оны сақтаудың бірден-бір жолы денені шынықтырып, салауатты өмір салтын сақтау. Салауатты өмір салтының негізгі элементтеріне: еңбек және демалыс, тамақтану және ұйқы режимін сақтау, өзінің жұмыс уақытын ұйымдастыру, зиянды әдеттерден бас тарту, бос уақытты жоспарлау жатады. Барлық осы элементтер өзара тығыз байланысты және адам ағзасына оң әсер етеді. Студенттің жеке тұлғасын қалыптастыру жүреді, өмірлік жоспарлары, мақсаттары, мінез-құлықтары анықталады. Денсаулық жайлы сөз қозғалған кезде адам өз жаны мен тәнінің жай-күйін ойлайды [2, 13 б.]. Салауатты өмір салты көп жағдайда студенттің құндылық бағдарына, дүниетанымына, әлеуметтік және адамгершілік тәжірибесіне байланысты. Студенттің жеке тұлғасына тек өзін тануға ұмтылу ғана емес, сонымен қатар өзін, қоршаған ортаны өзгерту ниеті мен қабілеті тән [2, 16 б.]. Қазіргі білім беру мекемелерінде дене шынықтыру сабақтары оқушылар мен студенттердің салауатты өмір салтын нығайтуға және қолдауға бағытталған білім беру бағдарламасына енгізілген. Студент – қандайда бір оқу орнында одан әрі диплом алу перспективасымен білім алатын адам. Студенттің өмірі әртүрлі. Ол күніне 7–8 сағат оқиды. Бос уақытында демалады, жеке істерімен айналысады. Әдетте, студент бос уақытының көп бөлігін әртүрлі ойын-сауыққа жұмсайды. Ойын-сауықтың екі түрі бар: белсенді және пассивті ойын-сауық түрі. Пассивті деп есептеледі: кітап оқу, фильм көру, музыка тыңдау. Ал, жаттығу залдары мен үйірмелерге бару белсенді қызмет түрлеріне жатады. Белсенді демалыс – бұл да спорттық іс-әрекеттің көрінісі, бірақ бұл жалпы адам ағзасына әсер етпейді, спортпен шұғылдану кезіндегідей барлық бұлшық еттер жұмыс істемейді. Жастар өз өміріндегі спорт маңызын түсініп, жақсы мотивацияға ие болса, дене шынықтыру сабақтары тиімді болады деген ойдамын. Уәждер мен нанымдардың қалыптасуы адамды дене шынықтыру құндылықтарын қалыптастыруға және игеруге, салауатты өмір салтына және денені жетілдіруге бағыттайды. «Спорт – бұл біздің өміріміз, спортсыз біз өз өмірімізді елестете алмаймыз» – дейді көптеген студенттер.

Қазіргі студенттер спортпен және дене шынықтырумен айналысуда келесі артықшылықтарды бөледі. Дене шынықтырумен айналыса отырып, ағзаның барлық бұлшық еті жұмыс істей бастайды және ағзаны тонусқа келтіреді, ал пассивті өмір салтын жүргізетін адам үшін өзін көтеріңкі көңіл-күйде ұстау өте маңызды. Келесі артықшылығы –

физикалық форманы сақтау. Қазіргі жастар өз фигурасы мен сыртқы келбетіне уақыт бөледі, тіпті тамақтануда өздеріне шектеу қояды. Адамдар сағат сайын спорт аландарында, тренажерлерде, пилатесте, йогада уақыт өткізеді және өзінің табандылығы мен өз пішінін қолдауға ұмтылысының арқасында алға қойылған мақсаттарға жетеді. Спортпен айналысудың тағы бір пайдасы ол адамның қан айналымы мен ми жұмысының жақсаруын атауға болады, бұл үшін білім беру мекемелерінде сергіту сәттері мен дене шынықтыру сабақтары бар. Денені шынықтырған кезде бүкіл ағза оттегімен қанығып, адам миын белсенді жағдайға келтіреді.

«Қозғалыс дегеніміз – өмір» деген қанатты сөз бар. Шындығында қозғалыс – ағзаның биологиялық қажеттілігі. Күнделікті өмірде адам ең әр түрлі қозғалыстарды жасайды, олардың жиынтық көлемі қозғалыс белсенділігі деп аталады.

Адамның толыққанды қалыптасуы үшін қажет қабілеттердің бірі – ептілік. Кез-келген жаттығуды орындағанда ең алдымен ептілік керек. Дене шынықтыру жаттығуларымен, спортпен (мысалы, суда жүзу, күресу, батпан көтеру) шұғылдану үшін әрбір оқушы өзінің икемділік, ептілік қасиетін жақсы білуі керек. Адамның ептілік, икемділік қабілеттері белгілі бір жаттығуды орындаған кезде бірнеше қозғалысты шебер үйлестіруіне тура келеді. Әсіресе жекпе-жек жаттығуларын орындағанда адамның икемсіз екені бірден көзге түседі. Мысалы епті, икемді адам кездескенде күші өзімен тең түсетін қарсыласын жеңіп кетеді. Ептілікті дамыту үшін арнаулы жалпы дамыту жаттығуларымен бірге гимнастикалық жабдықтарда жаттығу, жеңіл атлетикамен шұғылдану, қозғалмалы және спорт ойындарын көбірек ойнау керек. Демек ептілікті дамытуда белгілі бір қашықтықтарға жүгіру, кедергілерден өту, әртүрлі жаттығулар қатар орындалатын эстафеталық спорттық ойындар ойнау, бағыт-бағдарды анықтауға арналған жаттығулар орындау зор пайдасын тигізеді. Ептілікті арттыруға арналған жаттығуларды да біртіндеп күрделендіре беру керек. Сонда аталмыш қасиет жетіле түседі [1, 21 б.].

Адамға ең қажет нәрсе – оның өмірі мен денсаулығын сақтау. Денсаулықтан асқан бақыт та, байлық та жоқ. Денсаулықтың жоқтығы адамның ойлаған ойын жүзеге асыруға кедергі жасайды, әсіресе жастардың жалындаған күш-қайраты мен қиялына кедергі болады. Әрбір жасөспірімнің дене бітімі жағынан жан-жақты дамуы – бұлшық еттердің болаттай берік болуы, жүрек-қан тамыр жүйелерінің, тыныс жолдарының, ас қорыту мүшелерінің қалыпты жұмыс істеуін қамтамасыз етеді. Әрбір жасөспірім өз ағзасының құрылысы мен атқаратын қызметін жақсы біліп, тазалық ережелерін саналы түрде

орындауға тиіс. Қазақ халқы адам денесіндегі он екі мүшенің сау болуына, олардың дұрыс қалыптасып өсуіне көп көңіл бөлетіндігі бұрыннан белгілі.

Жасөспірімнің денсаулығы – қоғам байлығы. Әрбір оқушы өз денсаулығының мықты болу жолдарын қарастыру қажет. Өйткені дені сау адамның көңіл-күйі көтеріңкі болып, еңбекке де, оқуға да құлшына кіріседі.

Қазіргі жастар өзінің сыртқы келбетіне көп көңіл бөледі. Сондықтан бүгінгі таңда көптеген фитнес орталықтары, жүзу, күрес және тағы басқа үйірмелер ашылып жатыр. Дегенмен, менің ойымша студенттер үшін уақыт пен ақша үнемдеудің бір жолы бар, ол – оқу бағдарламасындағы дене тәрбиесі пәні.

Жоғарғы оқу орнындағы дене тәрбиесі пәнінің міндеттері:

1 Денсаулық деңгейін, сыртқы әсерге ағзаның тұрақты бейімділігін сақтау, ағзаның ақылдылық және дене қуаты, жұмысқа қабілеттілік деңгейін сақтау.

2 Еңбек ету және тұрмыс жағдайы кезінде қажетті күш-жігері, дене қуаты қасиеттерін, қимыл ептілігі мен дағдысын жоғары деңгейде тұрақтату.

3 Еңбек және еңбектен бос уақыттарда қолданылатын жаттықтырулар туралы білімдерді тереңдету.

Дененің әдемі, түзу, сымбатты болуына дене жаттығулары көп көмегін тигізеді. Мысалы, адам күшті, төзімді, епті болғанымен, мүсіні сымбатты болмауы да мүмкін. Сондықтан да белгілі бір дене шынықтыру жаттығуларымен қатар дененің сымбаттылығын қалыптастыратын, басқа да арнаулы жаттығулар пайдаланылады. Мұндай жаттығулар екі топтан тұрады.

Біріншісі – денені тік ұстауға дағдыландыратын жаттығулар. Бұл жаттығуларға қабырғаға арқаны тіреп тұрып орындалатын жаттығулар жатады. Ал екіншісі – бұлшық еттерді (мойын, арқа, сан, табан бұлшық еттері) жетілдіре, бекіте түсетін жаттығулар кіреді. Мұндай жаттығуларды күн сайынғы таңертеңгі гимнастикаға, дене шынықтыру үзілістері мен үйде өз бетінше орындайтын жаттығулар құрамына енгізу керек.

Отбасында өз еркімен орындалатын дене тәрбиесінің бір түрі – таңертеңгілік гигиеналық бой сергіту жаттығуы. Ол адамның дене құрылысының ұйқыдан соңғы тіршілік қызметіне тез араласуына әсерін тигізіп қана қоймай, адамды сергек жүруге және көңіл-күйін көтеруге көмегін тигізеді. Таңертеңгілік бой сергіту жаттығуы тұлғаны дұрыс қалыптастыруға әсер ете отырып, тыныс алуды жақсартады, қан айналу жүйесі қызметін күшейтеді, зат алмасуға көмектеседі,

оқушылардың зеректігін, мақсатқа жету ұмтылысын қалыптастырады, ақыл-ой қызметін арттырады. Ертеңгілік бой сергіту жаттығулары оқушыларды тәртіптілік пен бейімділікке, өзіне деген сенімділік пен белсенді қызмет атқаруға тәрбиелейді.

Қазақ халқының дене тәрбиесіне, оны шынықтыруға, ептілікке, денсаулықты, көңіл-күйді көтеруге арналған осы кездегі дене тәрбиесі мен спорт нышаны ерте заманда-ақ халық кәдесіне жарағандығын кейбір археологиялық деректер дәлелдейді. Тіпті медицина атасы Ибн Сина өзінің «Дәрігерлік ғылымның қағидаларында» еңбегінде денсаулықты сақтау үшін дене жаттығуларымен шұғылданудың маңыздылығын атап көрсетті.

Статистикаға сәйкес, қазіргі жастардың 77 % өз денесін жақсы физикалық формада ұстап тұруға тырысады, тек халықтың аз пайызы бұған қызығушылық танытпай тұр. Спортпен белсенді айналысатын адам зиянды әдеттерден арылуға тырысатынын ұмытпау керек. Көптеген аурулар адамның алкогольге, темекі шегуге тәуелділігіне байланысты, адамдар өзіне қандай зиян келтіретінін байқамайды және назар аудармайды, бірақ спортпен шұғылдану зиянды тәуелділіктен құтылуға көмектеседі, ағзаны зиянды токсиндерден тазартады және қанды сұйытады, осыдан кейін адам зиян әдеттерге тәуелділік туралы ойлағысы да келмейді, адам қоғамда өзін еркін сезінеді және денесінде жеңілдік сезімі пайда болады.

Дене шынықтыру мен спорттың пайдасы туралы мазмұнды аспектілерді талдай отырып, белсенді өмір салтын жүргізу қажеттігі туралы қорытынды жасадым. Спорт және дене шынықтыру сабақтары ағзаны нығайтады, аурулардан қорғайды және картаю процесін баяулатады. Ешбір жағдайда спорт тек спорт алаңында ғана бар деп ойлауға болмайды, ол әр адамның өмірінде. Физикалық жүктеме кез келген жаста пайдалы, өйткені адамның күнделікті белсенділігі жеткілікті физикалық жүктемені қамтамасыз ете алмайды. Дене тәрбиесі мен спорттың барлық құралдары мен түрлерін дұрыс пайдалану арқылы ғана оңтайлы қозғалыс белсенділігіне жетуге болады. Спорт ерлік пен ептілікке, жігерлілік пен табандылыққа үйретеді. «Тәні саудың, жаны сау».

ӘДЕБИЕТТЕР

1 **Виленский, М. Я, Горшков, А. Г.** Физическая культура и здоровый образ жизни. – М. : КНОРУС, 2016. – 214 с. – (Среднее профессиональное образование).

2 **Евсеев, Ю. И.** Физическая культура: Учеб. пособие. – Ростов-на-Дону: Феникс, 2003. – 384 с.

3 **Ильинич, В. И** Физическая культура студента. – М. : Гардарики, 2002. – 448 с.

РОЛЬ СПОРТИВНОГО ПИТАНИЯ В ЖИЗНИ СПОРТСМЕНА

БРАГИН В. А.

студент, Павлодарский высший колледж управления, г. Павлодар

СТАРИНА В. А.

преподаватель Павлодарский высший колледж управления, г. Павлодар

Повседневная жизнь любого человека занимает много сил и энергии. В особенности это касается спортсменов. Большое внимание уделяется такому вопросу, как спортивное питание. Спортивное питание по сути своей является пищевыми добавками, необходимыми для удовлетворения энергетических затрат и для повышения силы и выносливости. Впервые препараты спортивного питания появились у американцев в 60-е годы, а к нам пришли позднее.

Можно выделить несколько определений спортивного питания:

1 Спортивное питание – это вид диеты, который включает в себя прием натуральных пищевых продуктов и правильно рассчитанного количества добавок в рационе.

2 Спортивное питание – это специализированные добавки, призванные обеспечить спортсмена всеми необходимыми микроэлементами и витаминами.

3 Спортивное питание – это натуральный продукт. Частное спортивное питание ошибочно путают с анаболическими стероидами.

К сожалению, природа не изобрела такого натурального продукта, где был бы один белок и ничего больше. Наука и пищевая индустрия решили проблему, создав специализированные продукты, которые мы называем спортивным питанием. Не надо опасаться добавок и заведомо отрицать мысль о спортивном питании. Утверждение, что «спортивное питание вредно», что от него «отваливаются» почки, печень и потенция – это предрассудки. Это следствие того, что спортивное питание очень часто путают с анаболическими стероидами, не видя разницы между химическими веществами и натуральным продуктом. В спортивном питании белок зачастую частично расщеплен и гораздо лучше усваивается, чем в обычной пище. В последние годы спортивное питание становится почти неотъемлемой частью занятий спортом и активного отдыха.

Основной принцип спортивного питания

Главный принцип питания – сбалансированность и достижение определенной спортивной цели. Необходимый состав выбирается по мере необходимости и удобства потребления. Энергией для каждой клетки является гидролиз АТФ (Аденозинтрифосфат), который синтезируется клетками организма из углеводов. Таким образом, в питании человека углеводы играют важную роль в энергетическом обеспечении жизнедеятельности. Белки пищи используются клетками организма как основной материал для строительства тканей. Они могут быть отправлены на производство АТФ, но с затратой большего количества энергии. Белки усваиваются клетками организма с помощью биохимического сигнала «еда», подаваемого гормоном инсулином. Инсулин рефлекторно вырабатывается поджелудочной железой при попадании в пищеварительный тракт углеводов. Соотношение поступления белков и углеводов не должно превышать одной четверти белков по отношению к углеводам, тогда количества выработанного инсулина хватит для усвоения белка [1, с. 15].

Наиболее популярны следующие виды добавок:

1 Для восстановления белка. Это протеиновые пищевые добавки, батончики и аминокислотные препараты. Белково-углеводные добавки могут оказаться действенными в фазе восстановления организма после тренировки.

2 Для сжигания жира и наращивания мышц. Самые распространенные препараты для наращивания мышечной массы содержат хром, бор, гидроксиметилбутират, молозиво и др. Сами эти вещества не являются допинговыми, однако их эффект крайне индивидуален.

3 Энергетические добавки – хорошо подходят для восстановления после продолжительных аэробных нагрузок. Это оптимальный источник энергии для бегунов на длительные расстояния. Белковые добавки легко усваиваются и могут заменить мясные и другие продукты в рационе для гармоничного формирования мышц после тренировок. В пищевые добавки этой группы входят карнетин, пируват, рибоза и экстракты экзотических растений.

4 Для укрепления иммунитета. Существуют свидетельства о том, что интенсивно тренирующиеся, много путешествующие и часто соревнующиеся спортсмены более восприимчивы к простудам и инфекциям. Для этого применяют препараты, содержащие глутамин, цинк, эхинацею, молозиво и др.

5 Укрепление костей и суставов. Для здоровья костей необходимы кальций и витамин D. Потребность в кальции человек может покрыть за счет правильно подобранного рациона питания, а для синтеза

витамина D важно больше времени проводить на солнце. Препараты для укрепления суставов содержат глюкозамин, хондроитин, метилсульфонилметан (МСМ) и другие вещества [2, с. 46].

Полезны для спортсмена также следующие пищевые добавки: кофеин, креатин и буферные агенты.

Креатиновые добавки могут способствовать улучшению результатов в спринте и увеличению мышечной массы. Креатин присутствует в мясе и рыбе, но дозы, указанные в аннотациях к добавкам (начальная ежедневная доза 10–20 г в течение первых 4–5 дней и поддерживающая доза 2–3 грамма в день), содержат намного больше креатина, чем обычная пища. Креатиновые добавки считаются безвредными для здоровья [3, с. 83].

Последствия приема спортивного питания

Некоторые полагают, что спортивные добавки могут отрицательно влиять на психо-эмоциональное состояние человека и на пищеварительную систему. На самом деле добавки имеют исключительно натуральный состав. Все дело в том, что спортсменам важно иметь крепкие мышцы, но при классическом рационе им придется съесть немалое количество еды. Это очень вредно, потому что жир, содержащийся в еде трудно превратить в мышцы, а добавки содержат только концентрат, без сахара и вредных жиров.

Наверное, самым безобидным веществом для набора мышечной массы является протеин. После приёма этой добавки после усиленной тренировки можно почувствовать увеличение мышечной ткани. Если требуется снижение массы, то белок даёт удержание мышц и сжигание жиров. При неправильном дозировании протеиновые смеси и коктейли могут дать отрицательный результат. Он может проявляться в виде расстройства желудочно-кишечного тракта, сопровождающимся вздутием, появлением угрей и диареей.

Вторым важным составляющим питания для атлетов являются аминокислоты. Они назначаются в жидком виде, в дозах 2 г. на один килограмм веса. Аминокислоты позволяют построить правильную форму мышц на тренировках. Они восстанавливают мышечные клетки после занятий спортом. Это способствует предотвращению острых респираторных заболеваний и хорошему усвоению пищи. К отрицательным последствиям добавок на основе аминокислот можно отнести расстройства желудка и кишечника. Может проявиться изжога, рвота и головокружение. Эти негативные признаки указывают на неправильное распределение суточной дозы питания и на несогласованность его состава [4, с. 116].

Для тех, кто во время тренировок теряет много энергии и сил, показано принятие креатина. Это вещество проявит положительные свойства, если принимать его в зависимости от массы тела. Приём спортивного питания на основе креатина уместен при наличии атрофированных мышц, сильной усталости, вызванной нагрузками. Также креатин полезен при артрите, ишемии сердца и мышечных болях. Но в этом случае дозы назначаются только лечащим врачом.

Проанализировав источники литературы, можно сделать вывод о том, что в настоящее время применение спортивного питания и пищевых добавок является актуальной проблемой.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 **Susan, M. Kleiner** «Сьюзан Клейнер. Спортивное питание победителей»: Издательство. Э; Москва; 2016 г.
- 2 **Гольдберг, Н. Д.** «Питание юных спортсменов». Издательство: Советский спорт, 2012 г.
- 3 **Пшендин, П. И.** Рациональное питание спортсменов. СПб. : Гиорд, 2000 г.;
- 4 **Бомбела, Ю. Л.** Анаболик ревю М. : Адемикс, 2008 г.

ДЕНЕ ШЫНЫҚТЫРУДЫҢ АДАМ ӨМІРІНДЕГІ МАҢЫЗЫ

НУРАХМЕТОВА А. М.
студент, С. Торағыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.
БАЛТАБАЕВ Е. С.
аға оқытушы, С.Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.

Бүкіл әлемдегі дәрігерлер мен педагогтар әлдеқашан ортақ пікірге келген еді: ұлт денсаулығын сақтап қалу үшін барлық күш жігерді біріктіру және оны балалар денсаулығын қорғауға бағыттау қажет.

XXI ғасыр – ақпараттардың аса молдығы бойынша бұрын-сонды болмаған ғасыр. Біз балаларға денсаулықты сақтау, түрлі аурулардың алдын-алу, салауатты өмір салты туралы көп айтып жүрміз.

Ал, бұл мәселелерді шешу балалар денсаулығын сақтау, оның ішінде дене тәрбиесі, психологиялық тұрақтылықты арттыру, орынды тамақтану және көптеген басқа мәселелер бойынша маңызды жұмыстарды қажет етеді Дене тәрбиесі тек мектептегі дене шынықтыру сабағы ғана емес, ол сабақтан тыс, мектептен де тыс денсаулыққа байланысты шаралар жүйесі. Қазіргі кезеңдегі білім беру орындарындағы дене тәрбиесінің жүйесі жастардың денсаулықтарын нығайтумен қоса, тұлға бойындағы

биологиялық-психологиялық қажеттіліктердің жан-жақты жетілуіне, өмірге деген белсенділігі мен ізгілікті қатынастарын дамытуға бағытталған.

Дене шынықтыру – өсіп келе жатқан жас ұрпаққа білім мен тәрбие беру саласының бір тармағы болып табылады. Жеке тұлғаның жан-жақты дамуына, күшті де қуатты болып өсуіне, ұзақ уақыт шығармашылық еңбекке жарамды адамды қалыптастыруға, оны Отан сүйгіштікке дайындауға қызмет етеді.

Дене тәрбиесін ұйымдастыру түрлері оқушының өз бетінше ұйымдастырылған жұмыстарымен толықтырылған жағдайда нәтижелі болады.

Табиғи қозғалыстың түрлері жүгіру, қарғу, жүзу, лақтыру, шаңғы, коньки, велосипед тебу, акробатика өмірге қажетті дағды және іскерліктерді қалыптастырады. Жас адамдардың денесі түрлі жаттығулар көмегімен ширап, дамиды. Сондықтан күш, жылдамдық, төзімділік, икемділік сияқты адам қабілетін дамыту оқушылардың қозғалтқыш тәжірибесін байытады, дене қозғалысын үйлестіреді.

Дене тәрбиесі саласында ырғақ, жеке гигиена, дене шынықтыру мәдениеті, туризм, спорт ерекше орын алады.

Дене тәрбиесі ең басты күн тәртібін, яғни, еңбек, демалыс, тамақтану, ұйқы, бос уақыт ырғақтарын дұрыс ұйымдастыруда талап етеді. Күн тәртібін тиімді пайдалану балалардың ақыл-ойы мен дене құрылысының дұрыс дамуына, денсаулығын сақтауға көмектеседі.

Дене тәрбиесінің негізгі құралдарына дене жаттығулары, гимнастика, ойын, туризм, спорт, табиғи факторлар жатады.

Дене жаттығулары – бұл саналы түрде орындалған кимылдар және қозғалтқыш әрекеттер. Дене жаттығулары бұлшықет жүйесін, қан айналымын және тыныс алу мүшелерін дамытады.

Менің ойымша, компьютердің, смартфондардың және басқа да құрылғылардың пайда болуымен техникалық прогрестің орын алуы салдарынан, адамнің күнделікті өмірі мен жұмысы жеңілдеп, соңғы он жылмен салыстырғанда физикалық белсенділігі немесе кимыл-қозғалысы бірден қысқарды. Бұл өз кезегінде уақыт өте келе адамның функционалдық қабілетінің төмендеуіне, қаңқа-бұлшықет аппаратының әлсіреуіне, ішкі ағзалардың жұмысының нашар жағына өзгеруіне әкеп соғады. Қимыл-қозғалыстың жеткіліксіздігі мен энергияжұмсау барлық жүйелердің (бұлшықет, қантамыр, жүрек, тыныс алу) жұмысын нашарлатып, түрлі ауруларға бейім етіп қояды. Міне сондықтан да спорттың адам денсаулығына әсері ұшан-теңіз. Денешынықтыру мен спорт кей кезде адам ағзасы табиғи түрде қажет ететін кимыл-қозғалыс пен күшті іске асырудың қолжетімді түрі болып табылады.

Тірек-қимыл аппаратын нығайтады: бұлшықеттің көлемі үлкейеді және күш көрсеткіші жоғарылайды, қаңқа сүйектері жүк салмаққа төзімді болады. Жаттығу залында жаттығу немесе жүгіру, жүзу, велоспорт нәтижесінде бұлшықеттің оттегімен демалуы жақсарып, қантамыр жұмысына оң әсерін тигізеді. Тұрақты түрде жаттығу бұлшықет тіндерінің химиялық құрамын өзгертеді, яғни онда энергетикалық заттар артып, заталмасу процесін жақсартып, жаңа клеткалардың пайда болуына әсер етеді. Денешықтырумен жүйелі түрде шұғылдану остеохондроз, омартқааралық жарық, артроз, атеросклероз, остеопороз секілді тірек мүшелерінің ауруларының алдын алады.

Жүйке жүйесі нығаяды және дамиды. Ол ептіліктің жоғарылауы, қимылдың жылдамдауы мен жақсаруы есебінен іске асады. Спортпен шұғылдану жаңа шартты рефлексстердің пайда болуына ықпал етеді. Ағзамыз бұрынғыдан ауыр, күрделі жүктемелерді іске асыруға қабілетті болады. Жүйке процесінің жылдамдығы артып, ми оқиғаларды тез қабылдап, дұрыс шешім қабылдауды үйренеді.

Жүрек-қантамыр жұмысы жақсарады. Спорттың адам ағзасына әсері жүрек пен қантамырлардың төзімділігінің артуынан көрінеді. Жаттығулар бүкіл ағзаны интенсивті түрде жұмыс істеуге мәжбүрлейді. Бұлшықеттерге күш түскен кезде көбірек қанмен қамтамасыз етуді талап етеді де, жүрекке белгілі уақыт ішінде қанды оттегімен байытуға мәжбүрлейді. Тыныштықта жүрек аортаға минутына шамамен 5 литр қан итеріп отырса, жаттығу кезінде ол 10 және 20 литрге дейін ұлғаяды. Спортпен шұғылданатын адамдардың жүрегі мен қантамырлары күшке тез үйренеді және кейін тез қалпына келеді.

Тыныс алу мүшелерінің жұмысы жақсарады. Жаттығу кезінде тіндер мен ағзалардың оттегін көп талап етуі нәтижесінде тыныс алу терең және интенсивті болады. Жүгіру, жүзу, жаттығу залында жаттығу нәтижесінде тыныс жолдары арқылы өтетін ауа мөлшері тыныштық кездегі 8 литрден 100 литрге дейін ұлғаяды. Өкпенің сыйымдылығы артады.

Денсаулық-байлық қана емес, ол адам бақытының бастауы, тіршілік көзі. Ұлы ақын Абай данамызда «Денсаулық- терең бақыт» деген.

Ғылым мен техниканың күн санап қарыштап дамуы, экологиялық зардаптардың белең алуы, ой еңбегі мен дене еңбегінің ара қатынасының алшақтауы, әр-түрлі зиянды әдеттердің (шылым шегу, алкоголь ішімдігі, есірткі пайдалану т.б.) пайда болуы секілді құбылыстарға қарсы, салауатты өмір салтын қалыптастыратын тегеурінді күш иесі-спорт. Спортпен шұғылданған баланың денсаулығы мықты, өзі әлді, төзімді, икемді, әрі нәтижелі болады. Еліміздің келешегін жалғастыратын жігерлі, білімді азамат болып шығады.

Салауатты өмір салтының насихатталуы, ауыл мектебіндегі спорттың өсуі, одан әрі өркендеуі, әлемдік деңгейге жетуі, кейінгі жастар үшін үлгі-өнеге болатыны үлкен дәлел.

Қандай да болсын, оқу орындарында (орта мектептер, арнаулы орта білім беретін мекемелер мен кәсіптік білім беретін оқу орындары, жоғары оқу орындары) «Дене шынықтыру» пәнінің маңызы зор екенін әрдайым есте ұстап, оның маңызын биіктете отырып, жоғары деңгейде ұйымдастырып өткізгені абзал, ол үшін жас мамандарды әрбір тақырыптарды өткен кезде нақтылы мақсат-міндеттерді қоя білу және бұқаралық көпшілік арасында дене тәрбиесі, дене шынықтыру және спорт жөнінде үгіт-насихат жұмыстары мен салауатты өмір сүру салты жөнінде жұмыстарды жүргізу тәсілдері мен дағды-машықтарын, әдістерін, қағидаларын және амалдарын үйренеді.

Ежелден садақ тарту, бөйге, күрес, аударыспақ сияқты спорт түрлерімен айналысқан қазақ халқы басқа да спорт түрлерімен айналысу арқылы өздерінің рухани байлықтарын жетілдіріп отырған. Халық өзіне лайықты деп санаған ұлттық спорт түрлерін, әр түрлі дене жаттығуларын үнемі жетілдіріп отырған. Әр рудың, әр жүздің, әрбір ханның өз балуаны, өз мергені, өз сәйгүлігі болған. Тәуелсіздігіміздің ақ таңы атқан жиырма жылдан астам уақыттың ішінде елімізде спорт саласын дамыту барысында Елбасының тікелей басшылығымен қыруар жұмыстар атқарылып келеді. Балалар мен жасөспірімдер арасында спортты дамыту ісі бірінші кезекте тұрған мәселе. Осыған орай мектептерде, жоғары оқу орындарында көптеген спорттық секциялар, үйірмелер жұмыс істеуде. Жылдан жылға спорт базалары көбейіп келеді. Ұлттық спорт түрлері де жақсы жолға қойылған. Атап айтсақ, қазақша күрес, тоғызқұмалақ, аударыспақ, бөйге, көкпар, қыз қуу, асық ату, бестас сияқты спорт түрлерінен арнайы федерациялар құрылған. Ресми жарыстар өткізіліп тұрады. Соңғы жылдары спорт нысандарын салу, спортшыларымызды халықаралық жарыстарға дайындау сияқты мәселелерге ерекше көңіл бөлініп келеді. Елімізде дене шынықтырумен, спортпен тұрақты шұғылданатын адамдардың саны да жыл санап артып келеді. Бұл – жақсы нәтиже, мақтанарлық жайт. Спорт саласындағы жетістіктеріміз көбейіп, әлемдегі қуатты мемлекеттер қатарынан көріне берейік!

ӘДЕБИЕТТЕР

1 **Бержанов, К., Мусин, С.** Педагогика тарихы. Алматы: Мектеп. – 1972.

2 **Қасымбекова, С. Мырзамед, Д.** Дене тәрбиесі.

3 Сәтбаева, Х. Қ., Өтепберенов, А. А., Нілдібаева, Ж. Б. Адам физиологиясы, Алматы. – 2005.

4 Мәуленбердиева, Г. : Сауалатты өмір салтын қалыптастыру қағидалары, Атамұра. – 2008.

5 Уаңбаев, Е. Дене тәрбиесінің негіздері, Алматы. – 2000.

ҰЛТТЫҚ ОЙЫНДАРДЫҢ ДЕНЕ ТӘРБИЕСІНДЕГІ МАҢЫЗЫ

ХАЛЫҚ Ж. А.

студент, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.

БАЛТАБАЕВ Е. С.

аға оқытушы С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.

Қоғамның әлеуметтік-экономикалық дамуының жеделдеуі халық шарушылығына қажетті сапалы да жоғарғы білімді, белсенді, дене және ақыл-ой еңбегіне қабілетті мамандарды даярлауда және олардың денсаулығын сақтауда дене тәрбиесі маңызды роль атқарады. Қазіргі таңдағы ғылыми-техникалық жүйенің тұрақты дамуы жағдайында оқушы-жастар ағымдағы ақпаратты қабылдап, еліміздегі денешынықтыру қозғалысының басты бағытын анықтай алады. Дене тәрбиесі арқылы әрбір адам жастайынан денсаулығын сақтап, салауатты өмір сүру бағытында үлкен нәтижеге жете алады. Мысалы, студенттің өсіп-жетілуі, жан-жақты дамуы жоғарғы оқу орнына арналған дене тәрбиесінің бағдарламасында қойылған талаптар толық көлемде іске асырылғанда, сабақта және сабақтан тыс уақытта ұлттық спорт түрлері мен ойын түрлерін дұрыс пайдаланғанда және мамандырылған қолданбалы дене тәрбиесінің мүмкіншіліктерін шебер қолданғанда ғана мүмкін болады деп есептейміз. Қазіргі кезеңдегі ұлттық спорт түрлері мен ойындарының негізгі мақсаты дене тәрбиесін жетілдіру және дамыту.

Ойын-тарихи құбылыс. Ұлттық ойын ұлт тарихына, оның мәдениетіне жетелейтін соқпақ сияқты. Ұлттық ойында халық дәстүрі мен салт-санасынан туындаған ұлтқа тән ой-өріс, сапа, дене тәрбиесінің қажетті деп саналатын түрлері көрініс табады. Мысалы, батылдық, төзімділік, сабырлық, көздемпаздық, мергендік, шапшандық т.б. сияқты сапаларды тәрбиелеуге бағышталған. Қазақ ұлтының дене тәрбиесінің формалары мен тәсілдерін қазіргі кездегі педагогикалық тәрбие ісінің негізіне кеңінен пайдалану мәселесі әр кезеңде де сөз болады деуге болады. Бұл мәселемен шұғылданған зерттеушілер де бар. Қазақтың ұлттық ойындарының тарихын республикамыздағы дене шынықтыру

мен спорт тарихын байланыстырып, жарыстыра қарастырған М. Т. Тәнекеев, Б. Төтенаев сияқты зерттеуші ғалымдардың еңбектерін айтуға болады, Сондай-ақ қазақтың ұлттық ойындарын жинап, құрастырып, оны өткізудің, пайдаланудың әдістемелік жолдарын құрастыратын Ә. Бүркібаев, А. Молдағаримов еңбектері де ойындарды дене тәрбиесі сабақтарында пайдалануға мүмкіндік береді. Ұлттық ойындар мен спорт түрлерінің жалпы мектептегі, бала бақша-сындағы, жоғарғы оқу орындағы дене тәрбиесі жүйесіндегі маңызына, оның формалары мен түрлеріне арналған бірнеше еңбектерді, Е. Сағындықовтың, Ж. Төлегеновтың, Ж. Хайдаровтың, М. Тұрыскелдинаның, Қ. Құлановтың, т. б. кандидаттық диссертацияларын атап көрсетуге болады. Дене тәрбиесі сабақтарында түрлі ұлттық ойындарды пайдаланудың тиімділігі және оны пайдаланудың жолдары туралы жекелеген мақалалар мен әдістемелік нұсқаулар баспадан жарық көрді.

Республикамыздың қазіргі қоғамдық – әлеуметтік дамуы ұлттық спорт түрлері мен ойынды өз деңгейінде дамыту ісін заман талабына сай қарастыруды қажет етеді [1, с. 303].

Ұлттық спорт түрлері мен ойындардың мәдени де, рухани да мүмкіншіліктері мол. Қазіргі заманға сай салауатты өмір салтын қалыптастыруға, денсаулықты шынықтыруға тигізетін пайдасы зор. Мысалы, қазіргі кезде қайта жаңғырған Наурыз мерекесі ұмыт болған ұлттық ойындар мен сайыстар түрлерін жандандыра түсуге зор ықпалын тигізіп және оларды халық арасында кеңінен насихаттауға жол ашып беріп отыр.

Ұлттық спорт түрлері мен ойындар түрлері көптеген мектептерде, оқу орындарда Наурыз мерекесінде кеңінен насихатталып, түрлі формада қайта жаңғыртылуда. Тек мереке сайыстарда ғана емес әсіресе, дене тәрбиесі сабақтарында және сабақтан тыс уақытта олардың түрлерін пайдалануды іс тәжірибеге енгізу ісін кешеуілдетуге болмайды. Себебі тез, шапшаң қимылға негізделген ұлттық ойындар түрлері сабақтың әсерлілігін көтеруге мүмкіншілік береді. Халықтың тұрмыс-тіршілігінің сарқылмас күшін білуге жағдай туады.

Ойын – үлкен қазына, тарихы тереңде жатыр, ұлттық ойын мазмұны мен формасы жағынан әр алуан. Бірақ ұлттық дәстүр, салт-санадан туындайтын, солардың көрінісі ретінде қалыптасқан ұлттық ойындар командалық және командалық емес болып бөлінеді. Кейбір ойындар сабақтың дайындық бөліміне үлкен пайдасын тигізсе, кейбір ойындар негізгі қорытынды бөлімдерінде пайдаланылады. Көпшілік ойындарды өткізу үшін қымбатқа түсетін спорт құралдарының қажеттігі жоқ. Олар кез-келген алаңда, ашық алаңқай жерде өткізіле

береді. Міне, бұл тараптан да ұлттық ойындардың өміршеңдігін баса айтуға болады. Ойынның тәрбиелік мәні зор. Далада еркін өскен қазақ халық қажырлылықты, шыдамдылықты, жолдастық көмекке келуді, тез шешім алуды т.б. көптеген саналық қасиеттерді тәрбиелеуге ойынның қосар үлесін ертеден-ақ білген, соған икемделген. Бұл құралда беріліп отырған ойындар адамның табиғи мүмкіншіліктерін арттыруға, жасөспірімдерді шапшаң жүру, жүгіру, нысана көздеу, ату, күш сынасу т.б. сияқты сапаларды жетілдіруге көмегін тигізеді.

Ұлттық ойындарды өткізудің, өзіне тән ережесі, шарттары болады. Ойынға қатысушылар арасындағы қарым-қатынастар осы ережелерге сай реттеледі. Әр ойында ойнаушыларға ережеге сай әр түрлі шарттар қойылады. Құралдың бұл бөлімінде қазақтың ұлттық ойындары мен спорт түрлерін ұйымдастыруға жеңілдік беретін әдістемелік кеңес беріледі. Бұл ойындарды дене тәрбиесі сабақтарында, сондай-ақ сабақтан тыс уақытта да дене шынықтыру мақсатында пайдалануға болады.

Қазақша күрес тек ұлттық спорт түрі ғана емес, оның аты, маңызы, құндылығы ерекше орында. Мысалы, Балуан Шолақ, Қажымұқан аталарымыз жол салған қазақша және классикалық күрес дәстүрі бүгінде жалғасып, одан әрі дамуда. Бұл күрес бойынша әлемдік, одақтық тұғырларға көтерілген есімдері әйгілі А. Айқанов, А. Ғабсаттаров, А. Мұсабеков, Ш. Серіков, Ж. Үшкемпіров т.б. сияқты балуандарды атауға болады. Қазақша күресте белдесу басталар алдында палуандар белбеудің түсіне сәйкес қызылмен және көкпен белгіленген диагонал бойынша қарама-қарсы бұрышта тұрады. Кілемдегі төреші белгі бергеннен кейін палуандар кілемнің ортасына шығып қол алысады да, содан соң қайтадан орындарына барады. Төрешінің ысқырғанынан соң палуандар кілемнің ортасына қайта шығып, белдесуді бастайды. Екі палуанның да, белбеуден қалай ұстаймын десе де еркі. Белдесу аяқталған соң палуандар кілемнің ортасына, төрешінің екі жағына шығып тұрады. Нәтиже хабарланғаннан кейін және жеңімпаздың қолын жоғары көтеру рәсімінен соң, палуандар тағы да қол алысып, кілемнің үстінен кетеді. Жаңадан бастап жүрген палуандар үшін жарыс ұзақтығы 6 минут 3 минуттан екі кезең, арасында бір минут үзіліс. Күрес кезінде палуандар төрешінің рұқсатынсыз кілемнен кете алмайды. Күрес осы уақыт бойына екі палуанның бірі жеңілгенше жүреді [2, с. 451].

Ұлт ойындары-интернационалдық тәрбиенің құралы. Олай дейтініміз ұлт ойындарының арасында өзара үндестік, тығыз байланыс бар.

Ойынға тек ойын деп қарамай, халықтың ғасырлар бойы жасаған асыл қазынасы, бір жүйеге келтірілген тамаша тәрбие құралы деп қараған орынды. Бұл пікіріміз жалаң болмас үшін, заманымыздың

заңғар жазушысы, ұлы ойшылдарының бірі – Мұхтар Омарханұлы Әуезовтің мына бір пікірін еске ала кетейік: «Біздің халқымыздың өмір кешкен ұзақ жолында, өздері қызықтаған алуан өнері бар ғой. Ойын деген, менің түсінуімше, көңіл көтеру, жұрттың көзін қуантыш, көңілін шаттандыру ғана емес, ойынның өзінше бір мағыналары болған».

Қазақ халқының ұлт ойындарында ұрпақ қамын ойлаған, бір жүйеге келтіріп өрнектелген ой мен әрекеттің, құпия философияны түсінуге жетелейтін адамгершілік үлгі-өнегенің желісі бар. Қазақ халқының ұлт ойындары негізінен алғанда үш жүйеден тұрады: ойын-сауық, дене шынықтыру, спорт және ой шыңдау.

Жас бала ойынға алдымен үйренуші, көруші, есе келе соған белсенді қатынасушы, келесі кезеңінде өзгеге үйретуші, жаттықтырушы, ұлғая келе көруші жанкүйер ретінде қатынасады. Амал қанша, кейінгі 50–60 жылдың көлемінде ұлт ойындарына көңіл бөліп, елеп-ескермеудің нәтижесінде, көбі ұмыт болып, мүлде жоғалуға жуық. Ұлт ойындарын семья тәрбиесінен бастап, мектептегі жеке пәндерді оқыту барысында, үзілістерде, ұзартылған күн топтары мен жұмыстары, мектепте өткізілетін ертеңгіліктер мен кештерде дидактикалық, қосымша материал ретінде пайдалануға болады. Ойынның түрлері оқушылардың жас ерекшеліктеріне байланысты іріктеліп алынуы тиіс. Ұлттық ойындар сонымен бірге сол халықтың даму тарихынан да хабар береді.

Ғылымның қай саласы болмасын өз тарихын терең зерттеп алмайынша алға баспайды. Демек, зерттеуді өз тарихынан бастау – ғылым жетістіктерін игерумен қатар, оның одан ары алға басуына үлкен мүмкіншіліктер туғызады. Дәл осындай жағдай қазақтың ұлттық ойындарының даму тарихына да қатынасы болса керек. Халықтың ұлттық және спорттық ойындарының да өзіндік тарихи даму жолдары, қалыптасу кезеңдері, тәрбиелік маңызы-халықтың саяси әлеуметтік-экономикалық дамуының негізі болады. Қазіргі кездегі Тарих ғылымдарының дәлелдеуі бойынша күні бүгінге дейін бізге жеткен ұлт ойындарының қалыптасу кезеңі сонау адамзат баласының жаратылған күнінен, демек Қазақстан жерінде қалыптасқан алғашқы қауымдық құрылыстан басталады. Сонан бері біздерге жетіп, ойнап жүрген ұлт ойындарының ішіндегі әр түрлі құмалақ ойындары, бестас, асық, садақ ату, қарагие, тағы басқалары шамамен алғанда 5000 жылдар бұрын ойналғандығы жайында деректер бар.

Алғашқы мемлекеттік бірлестік кезінде дамыған халық ойындары жас естірімдердің бір ортада өмір сүруіне және өзара қарым-қатынас жасауға себепкер болғандықтан бұл кезеңде қалыптасқан ойындардың көпшілігі түнде, далада ойнайтын ойындар қалыптасты. Мысалы,

ақсүйек, алтыбақан, айгөлек, арқан тартыс, соқыртеке, тағы басқа ойындар. Осы ойындар күні бүгінге дейін мәнін жоймаған.

«Ақсүйек» ойыны. Бұл ойын жас өспірімдердің жүгіріп, күш көрсетіп ойнайтын ойыны болғандықтан, өкпенің жұмыс қабілетін арттырып, дененің барлық мүшесін шынықтырып, баланы жүйріктікке, шапшандыққа, батылдыққа тәрбиелейді. Сондай-ақ қараңғыда жол табуға көзді жатықтырады, төніректі дұрыс бағдарлай білуге үйретеді. Қазақтың ертеден келе жатқан спорттық дене шынықтыру ойындарының бірі, қазіргі бізге жеткені – «қазақша күрес». Екі топтан шыққан палуандар қоян-қолтық ұстасып, аяқтан шалу, жамбасқа түсіру, көтеріп алып жауырынға жатқызу, тағы сол сияқты айла-тәсілдер қолданып, бірінің-бірі жауырының жерге тигізгенге дейін күрескен. Ортаға шыққан салмақ ерекшеліктеріне және жасының үлкен-кішісіне қарамай тек өздерінің білек күштеріне сенген халықтың «күш атасын танымайды» деген асыл сөзі осыдан қалса керек. Палуандар күресі біткеннен кейін «жаяу жарыс» басталған. Бұл ойынға қатысушылардың, санына шек қойылмаған. Екі топтың өзара келісімі бойынша белгіленген екі көмбенің арасын жүгіріп өтулері керек болған. Жаяу жарысқа қатысушылар қандай қашықтыққа жүгіретінін білмеген, өйткені екі көмбе арасы өлшенбеген. Тек бертін келе мөлшермен өлшенген, ол шамамен бір шақырымнан он бес шақырымға дейінгі қашықтық алынған. Жаяу жарысқа қатысушылардың әрқайсысы өзінше жүгіріп, бірінші келгені жеңімпаз атанған [3, с. 512].

Халықтық ойындар адамның ой-өрісінің, өмірге көзқарасының дамуына, сана-сезімінің өсуіне мол мүмкіндіктер туғызумен қатар, адамның дене дамуына және рухын көтеруіне көмектеседі. Халықтық ойындарда адамгершіліктің, мінез-құлықтың нормасына бағыт беру - басты міндет. Олар осы ойынға қатысушылардың мінез-құлқына, әрқайсысының ерекшеліктеріне, адамгершілік принциптеріне бағытталған. Ойынға қатысушылардың ойын ережесін қалай түсінетініне байланысты, олар ойынның адамгершілік нормасының қоғамға, ал керісінше қоғамның ойынға бағытталуында. Халықтық ойынның құндылығы: ойын кезінде адамгершілік мінез-құлық, өзара сыйласу, татулық, ұжымда бір-бірімен тіл табысу сияқты мінездер қалыптасады. Жарыс ойындары кезінде алдына жетуге мақсат қойып, ол мақсатқа жетуге құлшынады. Ол үшін ойын ережелерін сақтау, бұзу кездері және ойынға қатысушылар арасында бәсекелестік те кездеседі. Халықтық ойындарда ойынға қатысушылардың бойында әділдік, бәсекелестікпен қол жеткен мақсат, абырой, адалдық, жауапкершілік сияқты асыл қасиеттер дамып, қалыптасады. Сондай-ақ, жарысқа қатысушылар ойын ережесін бұзған кезде ойнаушылар арасында өзара

келіспеушілік туып, соны даумен аяқталуы да мүмкін. Мысалы, ережені бұзғандықтан «соқыр-теке», «орамал тастау», «күшің жетсе – үзіп кет!» және тағы басқа да ойындар адамгершілік қасиетті қатаң талдауы талап етеді. Барлық халықтық ойындар белгілі дәрежеде ойнаушылардың бір-бірімен адамгершілік қарым-қатынаста болуында. Әсіресе, ойын ережесінің бұзылмауына және жеке бастың ар-намысына тимеуі қатаң сақталады. Ойындарда, жарыстарда, жекпе-жектерде жығылып жатқан қарсыласының үстінен аттау-өрескел әдіс болып табылады. Бұл талап, әсіресе, ересектерге қойылады, үнемі болмағанмен кейде шайқас кезінде әртүрлі жас аралықтардың өкілдері кездеседі. Халық ойындарында адамгершілік талаптарының сақталуы мақсатқа жетуге үлкен әсер етеді. Бұл бір жағынан ойынға қатысушылардың адамгершілік тұрақтылық талаптарын арттырса, екінші жағынан жеке бастыңда (ойнаушының) адамгершілік қасиеттерінің дамуын күн ілгері болжауға мүмкіндік береді. Халық ойындарының адамгершілік тәрбие берудегі ең негізгі мақсаты осында. Адамгершілік нормалары мен бағыттарын іске асыру - ойынға қатысушылардың әрқайсысының қасиеті. Адамгершілік мәдениеті, адамгершілік арақтылығы саналатын орын – халықтық ойын болып табылады. Халықтық ойындарда әртүрлі қиындықтар, келіспеушілік, дауласу сияқты жағдайлар да жиі кездеседі. Бұл жағдайда қатаң тәртіп, әділдік жол жоба білу. Мұндайда балалардың және жас өспірімдердің адамгершілік санасының қалыптасуына ерекше мән беру қажет. Халықтық ойындарды адамгершілік, мінезқұлық тәрбиесімен байланысты екенін ескерсек, қамтыған саналы жеке бастың қалыптасуы мен тәрбиесінде соңғы мақсатқа қол жеткізу сияқты үлгілі заңдылықтың бар екендігін байқау қиын емес. Халықтық ойындардың адамгершілік нормаларын қалыптастырудағы мәні ерекше. Сондықтан да бұл тақырып қазақтың халықтық бектерінде ерекше орын алады. Қоғам өміріндегі жоғары адамгершілік және мінез-құлық нормалары халық ойындарын дамыған қосымша нормалар мен ережелер тудырады. Олар өзара сабақтасу арқылы ойын этика тудырады. Ойын кезінде көптеген негізделмеген қиын мәселелер, сондай-ақ, ойынға қатысушылардан мінез-құлықтың беріктігін, адамгершіліктің тұрақтылығын талап ететін кезде болады. Бұл талаптың барлығы ойыншыға жас өспірім кезінен қалыптасып, халықтық этикасында анық көріне бастайды. Халықтық ойын этикасында халық өмірінен, ықтық педагогикадан және дене тәрбиесі жағынан алынған көптеген мәселелер қалыптасады. Ойын этикасы адал бәсекелестік пен жақсы, мақсаттан туындайтын мінез-құлық, адамгершілік ережелері мен талаптар, жас өспірім қыздар мен ересектер қатысатын ойындарға,

ұлттық әдет-ғұрып не көңіл ойындарына арналған. Бұған мысал «қыз-ойнақ», «қыз-қашар», және т.б. [4, с. 415].

Этика ережелерінің бұзылуы, яғни өтірік, әділетсіздік, дандайсу, бәріне рұқсат ету, кешірімділік, менсінбеушілік, кек алу т.б. келеңсіз жайлар ойынның сәтті етуіне кедергі жасайды. Сондықтан халық ойындарының этикасында ойынға қатысушылардың жас ерекшелігіне, жынысына, топтардың бөлінуіне, жеке жас пен топтардың өзара қарым-қатынасына ерекше мән беріледі.

Қазақтың ұлттық спорт түрлері мен ойындарының мазмұны, формалары мен түрлері жан-жақты тәрбиені қамтиды. Мұнда жасөспірімдерді шымыр да шапшаң етіп тәрбиелеумен бірге көптеген этикалық мәндегі мінез-құлықты тәрбиелеуге, қалыптастаруға, дамытуға да зор мүмкіншілік бар. Бұл әдістемелік құралдан мұғалімдер мен жаттықтырушылар, студенттер, дене тәрбиесі ісін ұйымдастырушылар жоғарғы оқу орындағы дене тәрбиесі ісін жетілдіруге қажетті кейбір жайларды таба алады. Көптеген әдет-ғұрыптар, мерекелер, спорттық жарыстар, халықтың көңіл-күйін көтеру, этикалық дамуын арттыратындықтан, жас өспірімдердің этикалық тәртіп нормаларының қалыптасуына өте қолайлы. Халықтық педагогиканың дене тәрбиесі ескерткішінде, әсіресе, кеңіл-күй көтеру ойындарында жастарды мақсатқа жетуге бағыттау этикасын арттырудағы көптеген талаптар мен күрделі көріністерді байқауға болады. Өзара қарым-қатынас этикасы ойын, көңіл көтеру және күн тізбегінде көрсетілген мерекелер кезінде де қалыптасады. Ұлттық әдет-ғұрып, салт-дәстүр қатаң сақталатын ойын түрлерінде ойынға қатысушының көңілдендіру үшін алдын ала дайындалмаған суырып салма өлеңдерін, сөздерін айтуға рұқсат етіледі. Бірақ шектен шықпай, өз тәртібіне көңіл бөлуі қажет. Сондай ойындар түріне «алтыбақан», «үйшік-үйшік», «тоғыз аяқ», «тоғыз табак», «мүше алып қашу», «қыз-ойнақ», «қыз-қашар» т.б.

Халық ойындары эстетикалық тәрбиені де дамытады. Алғашқы әдемілік, көркемдік туралы ұғым, талғамдық, шығармашылық ойын үстінде қалыптасады. Ойын кезінде, әсіресе жас өспірімдерде жалғыз таяқ-ат, садақ, сойыл түрінде елестетуі сезінеді. Күн өткен сайын мәнді, мағыналы, қозғалмалы ойындар үстінде ол елестету дами түседі.

Қазақтарда жасөспірімдерді тәрбиелеу тәжірибесінде халықтық ойындар балалар мен жас өспірімдердің жоғары адамгершілік және дене шынықтыру қабілетін дамытудағы негізгі құралы болып табылады. Халықтық ойындарда көптеген тәсілдер жүйесі, үйрету мен тәрбиелеу әдістері жинақталған. Олар ұрпақтан-ұрпаққа таралып,

әдет-ғұрып, салт-сана білімдерінің жиынтығы ретінде халық өмірін жан-жақты түрлендіруде [5, с. 275].

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 «Қазақстан кәсіпкері» журналы № 2, № 5 2007 жыл.
- 2 «Мектептегі дене шынықтыру» № 5 2008 жыл.
- 3 **Сағындықов, Е.** «Қазақтың ұлттық ойындары» Алматы «Рауан» 1991 жыл.
- 4 **Бегалин, С.** «Заман белестері».
- 5 «Спорт және дене шынықтыру» № 6, 8 2007 жыл.

**12 Секция. Тарих, археология және этнографияның
маңызды мәселелері**

**12 Секция. Актуальные вопросы истории,
археологии и этнографии**

ЕВРАЗИЙСКИЕ МЫСЛИТЕЛИ О ВЕРЕ В БОГА

АЗЕРБАЕВ А. Д.

PhD, асс. профессор, ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар

Евразийская ментальная общность, сложившаяся в результате исторического взаимодействия тюркских, славянских, монгольских, финно-угорских народов, обусловила своеобразную этическую мысль. Незримо осязаемая духовная близость евразийских народов, занимаемых территорию центра материка, проявляется в сходстве и преемственности поисков мыслителями ответов на вопросы «зачем жить?» и «во что верить?». Это объясняется как вековым соседством, так и бывшим единым политическим пространством, и кроме того, культурной близостью.

С древности и на протяжении средних веков тюрки, монголы, славяне контактировали и даже входили в состав одного государства. Созданное Батыем государство Золотая Орда занимала восточную часть современной Российской Федерации. Л. Н. Гумилев отмечал: «Северо-Восточная Русь вошла в монгольский суперэтнос... После взятия крестоносцами Константинополя (1204) и крушения власти византийских императоров, титулом «царь» на Руси стали величать ханов Золотой Орды. Их так и называли: «добрый царь» Джанибек или «суровый царь» Узбек» [1, с. 169–170]. В XVIII веке кочевые народы, составлявшие государства потомков Чингиз хана, стали входить в состав Российской империи.

В XIX веке видные сыны казахского народа посредством изучения русского языка и достижений российской науки заявили о своем народе мировой общественности. Чокан Валиханов, потомок Чингиз хана, был в дружбе с русским мыслителем, писателем Ф. М. Достоевским. О евразийском мировоззрении казахского ученого его друг Г. Н. Потанин писал: «Он говорил, что прежде всего любит свой народ, потом Сибирь, потом Россию, потом все человечество» [2, с. 366].

Другом Абая Кунанбаева, оказавшим влияние на становление его взглядов, был русский интеллигент Е. П. Михаэлис, отбывавший политическую ссылку в Семипалатинске. Е. П. Михаэлис изучал край, был инициатором и организатором создания культурных обществ

и научных учреждений. Великий Абай черпал вдохновение, читая Лермонтова, Пушкина, Некрасова.

Племянник Абая Кунанбаева, поэт и мыслитель Шакарим Кудайбердиев в одном из стихотворений писал: «И от слов не отступаюсь, ученик я Льва Толстого» [3].

В ожидании прогнозируемой Четвертой промышленной революции, которая приведет к изменению всех сторон человеческой жизни, представляется важным заблаговременное осмысление переходного периода и дальнейшей траектории развития человечества. Ввиду предсказываемых индивидуализации человеческой жизни, новых принципов реальности и социального расслоения, вопрос смысла жизни (и без того актуальный на каждом этапе развития человечества) становится еще более животрепещущим.

Лев Толстой, задававшийся вопросом «Есть ли в моей жизни такой смысл, который не уничтожался бы неизбежно предстоящей мне смертью?» [4, с. 122], рационально подходя к вопросу, изучив науки, познав писательский мир и великосветскую жизнь, приходил к выводу о бессмысленности жизни. И наиболее верным исходом граф считал самоубийство. Погружаясь в ученость, непрерывные прения, доказательства, как замечает сам Толстой, он не замечал жизнь большинства, то есть, трудового народа, который вопреки выпавшим на его долю страданиям и горестям, находит в себе силы жить. И этой силой была вера, которая «есть знание смысла человеческой жизни» [4, с. 141]. К писателю пришло осознание, что вне веры мир и жизнь рассматривается категорией конечного. В то время как вера вселяет ощущение и восприятие бесконечности, «человек – часть бесконечного». Как он сам замечал, разум создавал рамки конечности жизни, а вера, напротив, придала жизни смысл бесконечности. Толстой в «Исповеди» писал: «Понятия бесконечного бога, божественности души, связи дел людских с богом, понятия нравственного добра и зла – суть понятия, выработанные в скрывающейся от наших глаз исторической дали жизни и меня самого...» [4, с. 143]. А русское крестьянство, следуя заповедям, и тем самым, веруя в добро и сохраняя нравственность, несло в себе бога. Для Льва Толстого вера в добро стала божественной опорой.

Шакарим продолжая мысль Толстого, пишет о вечности человеческой души. Вера в бесконечность жизни души – основа жизни по совести. «Совесть – потребность души», под совестью следует понимать скромность, справедливость, доброту [5, с. 385]. Данные «три истины» предполагают приближение к человеческому идеалу и добродетельному социуму. Шакарим писал: «...если у человека нет веры в жизнь души и

он считает, что совесть пригодна лишь для видимости, лишь для общей человеческой личности, для такого, видать, нет особой разницы между добром и злом» [5, с. 391]. Данное утверждение схоже со словами Ф. М. Достоевского о том, что «Совесть без Бога есть ужас, она может заблудиться до самого безнравственного».

На тысячу лет ранее тюркский мыслитель аль-Фараби (философ цивилизаций), общие черты учения которого посредством цепи поколений мыслителей и мудрецов, дошли до Шакарима, объединил веру и разум, вывел концепцию смысла человеческой жизни в достижении счастья. Счастье – это интеллектуально-нравственный идеал, при максимальном приближении к которому, человек ощущает внутреннюю духовную близость к Первопричине мира, при этом еще больше отождествляя себя с частью всего мироздания, в основе которого лежит добро. Бог – есть добро, а среди людей добро – благо, тем самым, все благое исходит от Первопричины мира. Мыслитель утверждал о Первопричине мира, то есть о божестве-творце, предлагал рациональное познание божества, поиск бога в себе как верой, так и разумом. Бог – Первопричина жизни, нравственный абсолют и высший разум. По мере интеллектуально-этического развития и становления, постигая мудрость, достигается уровень мышления глобальными категориями, появляется видение взаимосвязи и взаимозависимости вещей и явлений, единства мира, жизни, мироздания. Тем самым, добродетельный путь становится добровольным выбором на определенной стадии духовной эволюции. Как писал аль-Фараби: «Добровольные действия, помогающие достижению счастья, – это прекрасные действия. Нравы и привычки, которые производят их, – это добродетели» [6, с. 289].

Из небольшого исторического экскурса в осмысление предназначения человеческой жизни во взглядах мыслителей, принадлежащих к евразийской культурной общности, прослеживаются такие общие черты, как постижение смысла жизни не только разумом, но и верой, следование нравственным идеалам (добродетелям), мерилom которого является совесть, и построение единого сообщества людей в соответствии с добрым первоначалом мира.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 **Гумилев, Л. Н.** От Руси к России. – М. : ООО «Издательство АСТ», 2004. – 392, [8] с.
- 2 **Потанин, Г. Н.** Биографические сведения о Чокане Валиханове // Валиханов Ч. Ч. Собрание сочинений в пяти томах. Т. 5. – Алма-Ата: Главная редакция Казахской советской энциклопедии, 1985. – С. 346–368.

3 **Шакарим.** Смолоду язык турецкий // Мое время / Шакарим. Перевод с казахского. – Астана: Аударма, 2010. – С. 18.

4 **Толстой, Л. Н.** Исповедь // Собрание сочинений. В 22-х т. Т. 16. Публицистические произведения. 1855–1886 / Комментарий Л. Д. Опульский. – М. : Худож. лит., 1983. – С. 106–165.

5 **Шакарим.** Три истины // Мое время / Шакарим. Перевод с казахского. – Астана: Аударма, 2010. – С. 342–391.

6 **Аль-Фараби, Абу Наср Мухаммад.** Трактат о взглядах жителей добродетельного города // Философские трактаты / пер. с арабского. – Алма-Ата: «Наука» Казахской ССР, 1972. – С. 193–377.

KAZAKH TRADITIONS AS THE ELEMENT OF INTELLECTUAL CULTURE FORMING THE BASIS OF NATIONAL IDENTITY

AIPOVA A. K.

Candidate for a doctor's degree, S. Toraighyrov PSU,
Pavlodar, Republic of Kazakhstan

BASHARKINA A. A.

Candidate of pedagogic sciences, A. A. Kuleshov,
Mogilev State University, Mogilev, Republic of Belarus

Over recent years there is a great interest in our country to comprehension of national character features. In many reasons it is related to the fact that we live in the era of the globalization when there is a great danger to lose national self-identification.

The specifics of philosophy, psychology and educational features of any nation are reflected in traditions and customs. Traditions and customs are handed down from generation to generation and constituting the «basis of the nation's spiritual dimension» (S. Kaskabasov) [1]. The centuries-old experience of the mankind development has shown that traditions do not disappear by themselves, they disappear together with their carriers, when there is no link between generations. An outstanding educator G. N. Volkov said in this regard: «When national features die in children, then this means the beginning of the death of the nation» [2].

The target of the article brought to your attention contains information on national traditions, customs, rituals, holidays and ceremonies of Kazakh people. Some of them are directly related to life, for example, wedding ceremonies or rituals associated with birth and upbringing of children, guests entertaining. Other customs are special entertainment shows and games, characterized by massive participation and entertaining character.

The described customs and traditions will help readers to understand better the ethnographic and historical materials found in the works of Kazakh writers, playwrights and artists.

Traditions and customs associated with guests

The main tradition of Kazakhs, which eventually transformed into a feature of national character, is hospitality. In Kazakh society, there is an unofficial law voiced in ancient times: «Meet a guest as the God's messenger».

Guest is a very important person in life of Kazakh people. Hospitality is considered as sacred duty in Kazakh society. At all times, the steppe inhabitants did their best to please their guest. Therefore, each traveller knew that he or she would be welcomed anywhere in Kazakh land. Hosts work hard to be hospitable to their guests, preparing a full table of food. It is considered very honorable when the guest comes with his friends and relatives who are ready to share his meal – barmagyn zhalau. Sometimes the head of the family invites young people to share food with elderly people – aksakals. It is considered as the demonstration of the highest respect to the guest.

Travellers in Kazakhstan are most likely to be encountered with the traditions, associated with guest reception. Here are some examples of them: Konakasy is a custom associated with treating a guest. Kazakh people always reserve the tastiest food for guests. Guests are divided into three categories:

- 1) arnay konak – a specially invited guest;
- 2) kuday konak – a random stranger (uninvited);
- 3) kydyrma konak – an unexpected guest. All these guests, despite of their type are offered a rich table – Konakasy [3].

Konakkade is a tradition under which a host has the right to ask his guest to sing a song or play a musical instrument (of course, as long as a guest is known for his or her talent), thus ensuring some fun and joy during the feast.

Erulik – if new settlers came to a village erulik was arranged in their honour, i.e. a small celebration that allowed newcomers to adapt quickly to new location. Also, the custom erulik includes assistance in settling of the newcomers, when neighbours provide them with firewood, drinking water, etc. for the time being.

Toy dastarkhan is a special form of celebration, organized for holiday or during it. Sports competitions, music, aitys (singing competitions) and horse riding competitions are organised in addition to the gatherings during Toy dastarkhan. Very often, dishes of Kazakh national cuisine are served during such occasions.

Traditions and customs associated with presenting gifts

According to the traditions guests have very often to receive or give presents; in addition, there are often times, when gifts should be given in some special occasions. Some examples are given below.

Suyinshi is a custom according to which a traveller or any other person who brought home a good message (news) receives a valuable gift from the owners in gratitude. Sometimes before telling good news a person says «Suyunshi» or «what would you give me for Suyinshi?», thus implying that he or she has something great to tell.

At mingizip shapan zhabu is a high honour. According to the tradition, a respected visitor, who may be an akyn (a poet), a hero, batyr (warrior) or other very respected man receives a gift from local residents: a horse and a splendid shapan in recognition of their merit.

Baygazy is a tradition of presenting a gift to a person, who acquired a new valuable thing.

People, coming back from distant travel, trip, trade, bring to fellow countrymen, neighbours, close friends, children big or small gifts – «bazarlyk». Such gifts are accepted as a kind relation, a sign of attention and as souvenirs.

When a child reaches age 5–7 years, his grandfather or parents present him a foal, dating it for trimming or going to school. It is called byasire-tai. The boy starts taking care and training the foal with all responsibility. Due to it he gets shepherd business skills, and gets use to work. Byasire lifts boys spirit, adapts him for life.

Zhienkuryk is the gift to a daughter's child. Children of a daughter are called 'zhien'. Traditionally, the daughter's child, i.e. zhien, must receive his zhienkuryk (gift). Nagashy (mother's relatives) should not reject zhien and should fulfill his three requests. Zhien is never abused and is always shown care.

Traditions and customs related to wedding parties

At the celebrations different games are arranged: horse races – baiga, wrestling, different tournaments fulfilled on horseback, kokpar – snatching the goat's carcass from one to another. Valuable prizes are prepared for the participants of these games.

Singing different songs are very popular among wedding rituals: for instance 'zhar-zhar', 'syngsu' and 'betashar'.

Any wedding ceremony in the Kazakh society is anticipated by kudalyk (matchmaking). Before the wedding, matchmakers come to the bride's house. Their task is to agree with the closest relatives of a girl on her marriage. During courtship, father of the bride receives gifts from the guests that serve as the deposit. If negotiations are successful, the father, in turn, presents a

coat to the main matchmaker. This custom is called Shege Sapa. Preparation of kuyruk bauyr – a delicious dish from the liver and broad tail fat also testifies to the successful completion of courtship.

The next stage of the ceremony is to send off of the bride - Kyz uzatu. In the evening before the Kyz uzatu matchmakers come to the bride's house again. Early in the morning, the bride with matchmakers is sent to the groom's house.

Solemn ceremony of meeting the bride in the groom's house is called kelin tusiru. The main element of kelin tusiru is called Betashar - a traditional performance of a song with instructions and wishes.

Betashar, Otka Mai Salu

Betashar, or removing the bride's veil, was an important ritual. A specially invited poet was in attendance; someone familiar with the bride's father-in law, mother-in law, and all the groom's relatives. At the Betashar toi, he would be required to mention details of their character, position, and peculiarities. As each participant was mentioned in the poet's song, the bride was required to bend and greet by making salem. There were slightly different versions of Betashar, but its main purpose was to allow everyone to see the bride. In one version, the poet would take his dombra and sing:

Hear, people, now I take off the bride's veil
I wish you happiness, dear bride,
if you show bad temper, your sisters-in-law would pursue you.
So be patient and not petulant
Your dastarkhan (table cloth) must be spread to any person
who enters your yurt.
If aksakal, the oldest man visits you,
pour warm water.
Be polite and tolerant with your neighbor
don't be idle, try to be clever in your needle work,
Respect your father and mother-in law.
You're so beautiful and white as an egg
don't be lazy, get up early and feed your husband
When elders come to your house, you should rise
be simple and kind,
Do not gossip with the women.
Now people, have a look at her
and give me my korimdik.
Grandfathers bless her,
she entered the yurt with her right feet;
she'll bring happiness to this house.

Believe me !

She was blessed by her folks

Now dear bride, come here.

Look how many people want to see you through away your veil;
greet and bow to this crowd.

As it is mentioned above, the bride was required to bow when she heard each name of her future husband's relatives. Poets all sang the Betashar on their own way, but the meaning of all of them was similar. The bride was instructed to be polite, loving, kind, generous, industrious, and to respect people. After Betashar, the bride would step over and bow to the shanyrak. Then she would sit in a screen. Before stepping over the yurt threshold, her mother-in law would throw some fat into the fire at the center of the yurt. This tradition came from ancient times, and is still practiced today. Throwing fat into the fire on this occasion was to remind the new bride that as a hostess running her own household that she must remember to be always ready to receive guests. Throwing fat on the fire made it burn hotter; reminding her that she must always be generous with visitors.

Traditions and Customs Related with the Child's Birth

When a child is born it is a great event for each family. First shildekhana, then putting a child in the cradle, tusau kesu – when a child starts just to step, sundet toi – if a child is a boy, til ashar – at the age of six or seven, etc.

Shildekhana

The second celebration of new life in the Kazakh tradition was called the Shildekhana, and this gathering also included the participation of many young people. All participants wear their best clothes and rode their horses to the event if they had one. Elders came to give the "Bata", or blessing. Invited participants ate, had fun, and sang songs to the tune of the dombra - a traditional two-stringed instrument. Young people playing this instrument were expected to compose and improvise songs during the singing.

Zharys Kasan

Zharys Kasan is a celebration on behalf of a long-expected and desired baby. Children have always been highly prized by Kazakhs. Kazakhs have always been known as a very generous people. For example, when an unexpected guest came to the house, the host would often butcher the only horse he owned in honor of the visitor. The same practice might be followed if the household was blessed with a child.

At koyu

Giving name. Kazakhs attach a great importance to this solemn ceremony. They try to give a baby a beautiful name, or a name of a famous person, in order for the child to become like that famous person. This custom is entrusted to be performed to respected people, who give the newly-born

baby their bata (blessing). However, parents avoid to give their children names of chief and sainted people. In old times babies often were given names depending on the situation at which they were born. For example, if a child was born in Nauryz month, he was named Nauryzbai, if during ait – then Aitbai, during the haymaking time - Shoptibai. If in a family there were born girls only, they were given such names as Ulbolsyn, Ultugan, Ulmeken (ul means a boy), hoping that next child was going to be an heir.

Besik Toi

The arrival of new birth also involves another celebration called Besik Toi. For babies, the tradition of Besikke Salu was practiced and involved placing the baby in the cradle for the first time. Special foods are prepared, and all the relatives, neighbors, and nearby children are invited. Guests to the feast brought Shashu, or candies, kurts, and coins. The baby's cradle is made by a special master carver. Only women who have their own children are allowed to place babies in their cradles.

Kyrkynan shygaru is a ritual performed on the fortieth day after birth that includes bathing baby in 40 tablespoons of water, and the first hair and nail cut, as well as many other rituals.

Kyrkynan Shygaru

When a baby begins to walk, he undergoes another ancient rite – tusau kesu or the hobbles cutting. A hobble of rope round a child's legs is tied. It looks like a figure – of – eight. The child has to make a few steps and then the hobbles are cut with a knife (or scissors) by the most respected guest, one whose life is a worthy example. By cutting the hobbles the guest blesses the baby to go successfully through his own life.

Sundet Toi (Circumcision)

If a baby was a boy, four or five was the age for circumcision and another toi. It was one of the remarkable days of a boy's life. Again family's relatives and friends gathered, ate and had fun.

Kulak Tesu

Every four-year girl had her ears pierced, and a silk thread was put into the holes. Later on it was replaced by small silver earrings.

The ear-piercing was regarded as an obligatory peculiar practice for the girls, having the same importance as boys' circumcision. That is the reason why people say 'kulak tesu – kyzdyn sundeti'. When a girl becomes adult enough to get married, she wears earrings with reproductive motives expressed in the shape of the sun, stars, or new moon, and various pendants have the form of seeds, petals, and grains.

Traditions and customs reflect the history of the Kazakh people, the essentials of national education, spiritual values – all that make up «the

golden core of the inner world of every Kazakh» (S. Kenzheakhmetuly) (4). Customs and traditions form an original character, an independent consciousness, a self-sufficient model of wisdom, nourished from national roots. People's love and respect for their past, for history, traditions form the basis of spiritual dimension.

REFERENCES

- 1 **Каскабасов, С. А.** Золотая жила. Истоки духовной культуры. Избранные исследования. Часть 1. – Астана : Елорда, 2000. – 752 с.
- 2 **Волков, Г. Н.** Этнопедагогика. Чебоксары, 1974. – 362 с.
- 3 VisitKazakhstan.kz, Official tourism website of Kazakhstan.
- 4 **Кенжеахметұлы, С.** Қазақтың салт-дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары (қазақ, орыс, ағылшын тілдерінде). – Алматы : АТАМҰРА, 2015 – 224 б. + 48 б. жапсырма.
- 5 **Аипова, А. К., Бурдина, Е. И.** «Национальные особенности казахского этикета в деловом общении». Вестник ПГУ № 2 – 2018, Серия педагогическая. С. 25–32.
- 6 **Аипова, А. К., Новосёлова, Е. А., Эстер Нието Морено де Диезмас.** «National Etiquette specifics in Intercultural Business Communication». – Павлодар, Кереку, 2018. – 83 с.
- 7 **Ахметова, Г. Г., Аипова, А. К., Новосёлова, Е. А., Огузбаев, А. Е.** «Development of cross – cultural communication skills as the basis in the formation of multicultural personality in the context of the modernization of Kazakhstan education». Материалы международной научно-практической конференции «Язык как средство межкультурной коммуникации» Херсонского национального технического университета, Украина, май 2018. Выпуск 60, серия 5 «Педагогические науки». – С. 18–23.
- 8 **Аипова, А. К., Новосёлова, Е. А., Эстер Нието Морено де Диезмас.** «Ethnic specifics of communication culture in Kazakhstan and Spain». Павлодар, Toraiğyrov University, 2019. – 150 с.

ОСВЕЩЕНИЕ ИСТОРИИ ПРОБЛЕМЫ ГОЛОДА НА РАДИО «СВОБОДА»

АКТАЙПАК Б. Б.

докторант PhD, Евразийский национальный университет
имени Л. Н. Гумилева, г. Нур-Султан

Проблема истории голода в Казахстане, да и во всем Советском Союзе до сих пор не теряет свою актуальность. Это обусловлено тем,

что голодомор, как и другие негативные последствия советской власти, долгое время умалчивался. Советский Союз всеми силами пытался скрыть последствия своей неэффективной внутренней политики. Очень часто пытаясь во всех бедах обвинить других – кулаков, духовенство, буржуазную интеллигенцию, зарубежных интервентов.

По мнению американского социолога, выходца из Советского Союза Питирима Сорокина голод, являясь «социальным монстром», имеет очень тесные узы с другими «монстрами»: войной, революцией, эпидемией и оставляет большой след в личностном становлении человека [1, с. 7].

Являясь одним из самых темных пятен прошлого столетия, голодомор носил разрушительный характер. И нередко нес цепную реакцию, в частности эпидемии, конфликты, бесчисленную и нерегулируемую смертность, миграции в другие регионы, что в свою очередь порождало другие негативные последствия. Но стоит отметить, то что голодомор в евразийском пространстве в первой половине XX века имеет беспрецедентный характер. Охват территорий был очень колоссальным. От голода пострадали жители, не только пустынных и полупустынных земель, но и таких плодородных земель как Украина, приволжские земли и др. Поэтому историю голода необходимо рассматривать комплексно [2].

Страшный голод поразил и Казахстан, который был результатом не только и, может быть, не столько изъятия хлеба по заготовкам, сколько мясозаготовок 1931–1932 гг. Несмотря на то, что за время коллективизации поголовье скота – основного продукта питания казахов – сократилось во много раз, план скотозаготовок 1931–1932 гг. составил 255 500 тонн, т.е. в 1,5 раз больше, чем в Украине, в 2,5 раз больше чем Северному Кавказу и Западно-Сибирскому краю, не говоря уже о Киргизии, Башкирии, Восточной-Сибири (вместе с Бурятией) и др. регионами [2, с. 234].

Потери населения в 1930–1933 гг. были велики. Уменьшилось не только казахское население, но умирали от голода и представители других национальностей. Так, численность уйгуров в Казахстане уменьшилось в два раза. Дунган – на 25 %, узбеков – 20,5 %, украинцев – на 3,4 %. В 1930 г. в республике проживало 3,9 млн казахов, а в 1933 г. – 2,1 млн, т.е. на 1,8 млн человек меньше [2, с. 240].

Можно сказать, что в прошлом веке исследование голодомора проводилось только зарубежом. В первую очередь это были выходцы из СССР, которые воочию увидели и ощутили все погрешности и преступления коммунистов. Также, исследовательские работы на определенную тему проводились в зарубежных центрах.

Не претендуя на всю полноту освещения вопроса, в данной статье нам хотелось бы отразить общие тенденции освещения темы

голодомора в Советском Союзе в эфире Радио «Свобода» на примере казахской редакции в период холодной войны.

Радио «Свобода», являясь проектом американского конгресса, была одним из основных, если не единственным, рупором освещения данной проблемы. Роль радио в освещении проблемы голодомора и других исторических событий прошлого века довольно велика. Несмотря на то что радио и его сотрудники очень часто обвинялись в служении «капиталистическим силам зла», оно довольно успешно и в какой-то степени объективно освещало события прошлого. Казахская редакция радио «Азаттык» в этом случае не исключение. А с точки зрения освещения казахской истории, культуры и духовности не имел альтернативы.

Характеризуя пропаганду «Свободы», А.В. Антошин пишет, что редакции, которые работали на этот регион, всегда находились в более свободных условиях, руководство радиостанции не контролировало их столь жестко, как например, Русскую службу. Если борьба с русским национализмом велась на «Свободе» долгие годы, то этого нельзя сказать относительно узбекского, киргизского и других «национализмов» [3, с. 8].

В середине 80-х годов прошлого века Радио «Свобода» вещало программы на 21 языке для Советского Союза и стран Восточной Европы. При подготовке программ в национальных редакциях использовались сведения аналитического отдела и изучения аудитории, располагавшие разными информационными материалами [4, с. 40].

Радио «Свобода» в период «Холодной войны» была не просто отделом радиовещания, а была целым научно-исследовательским центром. Его научно-исследовательский отдел по СССР являлся лучшим на Западе. 90% исследований проводилось на основе советских информационных источников. Изучение советских источников, советского телевидения и радио, беседы с людьми, приезжавшими на Запад, информация западных журналистов о Советском Союзе, мнение советских и западных специалистов позволяла им определить точное положение СССР [4, с. 41].

Одним из видных сотрудников радио был Хасан Оралтай (1933–2010), который затрагивал разные темы касаясь истории казахского народа. Так Х. Оралтай и его коллеги посвятили довольно много эфирного времени теме голодомора в Казахстане, а также во всем Советском Союзе.

В личном фонде Хасана Оралтая, хранящемся в Национальной академической библиотеке Республики Казахстан, имеется около 20 документов, посвященных освещению данной проблемы в эфире радио.

Хасан Оралтай в своей статье от 29.09.1983 года «О 50 летней годовщине голодомора в Советском Союзе» рассказывает о траурном мероприятии украинцев в Вашингтоне, где выступили – исследователь

голодомора, профессор Роберт Конквест и известный советский диссидент Лев Копелев. Рассказывая о трагических событиях голода в Украине, автор предполагает, что события в Казахстане были «такими же, а возможно были еще тяжелее» [5, с. 3]. Кроме того, автор приводит цифру 2 млн жертв от голода в Казахстане. При написании статьи автор использовал труды М. Чокая, Т. Рыскулова, зарубежных авторов, а также периодические издания. К примеру, широко использовались материалы из газет «Социалистік Қазақстан» (КазССР) и «Türkele» (Турция) [5, с. 4].

В статье «О войне Сталина против украинцев и казахов» Х. Оралтай рассказывает о исследовательских работах зарубежных авторов по данной проблеме, в частности о том, что в зарубежных работах голодомор расценивается как «война Сталина против крестьян» [6].

Главное отличие от положения, существовавшего до уничтожения кочевой культуры голодом, состояло в том, что функционеры теперь пытались регулировать миграции. Они указывали организованным в «бригады» пастухам, на какие пастбища им отправляться летом, на какие зимой. Традиционная практика ухода за скотом и лечения больных животных игнорировалась, а порой даже объявлялась преступной. На глазах прибирая к рукам контроль над мобильным животноводством, функционеры низводили казахских скотоводов до роли сельскохозяйственных рабочих [7, с. 315].

В своих статьях сотрудник радио «Свобода» часто критиковал «Эпоху перестройку» Горбачева в том, что несмотря на курс гласности многое в казахской истории умалчивалось. Хасан Оралтай справедливо утверждает о необходимости распространении всей привилегий гласности в Казахстане, в том числе как можно скорее убрать цензуру с трудов казахской интеллигенции и рассекретить архивные документы о «Малой октябрьской революции» и голоде в Казахстане [8].

«Истребление не менее 2 млн не виновных людей является невиданным до этого бесчеловечным актом злодейства. И скрывать его, как будто такого не было немислимо. Вместо этого вся правда должна быть открыта общественности и предприняты все условия, чтобы такого больше не повторялось», – так писал Хасан Оралтай в заключении статьи [9].

Также в статье от 19.04.88 года «О правде коллективизации в Казахстане» Х. Оралтай анализирует статью академика М. Козыбаева в газете «Қазақ әдебиеті», где указана примерный масштаб бедствия, численность пострадавших и сколько пришлось покинуть родную землю. Как и в других своих материалах, Х. Оралтай и здесь не доволен процессом открытости и гласности, провозглашенным

Горбачевым. По его мнению, так сказать «гласность» распространено лишь в центральных регионах СССР. «...боязнь правды, укрывать его является слабостью. Признать и принять правду является признаком акта честности», – утверждал он [10].

С обретением независимости бывших советских республик проблема исследования и оценка роли советской власти в голоде населения вышел на новый уровень актуальности. Началось широкое применение новой методологии и разработаны новые видение проблемы, не считая того, что было рассекречено большое количество архивных документов, что способствовало объективному исследованию. Тем не менее споры вокруг темы голода не утихают. В Украине голодомор был признан официально «геноцидом» против украинского народа. Альтернативного взгляда придерживаются некоторые ученые и правительство Российской Федерации, отрицая социальный геноцид крестьянства в 1932–1933 гг. со стороны сталинского режима [11, с. 379]. Что касается ученых Казахстана, то многие отечественные ученые дают событиям 30-х годов XX века разные оценки: от «геноцида» к менее смягченным, правительство избегает официальных заявлений на данную тему, что скорее всего связано с дружескими отношениями с Россией и свидетельствуют о том, что отечественная наука, за частую, зависит от идеологии и политической повестки государства [12].

ЛИТЕРАТУРА

- 1 **Сорокин, П. А.** Голод как фактор: влияние голода на поведение людей, социальную организацию и общественную жизнь / сост. В. В. Сапова. – Сыктывкар: ООО «Анбур», 2014. – 496 с.
- 2 **Ивницкий, Н. А.** Голод 1932-1933 годов в СССР: Украина, Казахстан, Северный Кавказ, Поволжье, Центрально-Черноземная область, Западная Сибирь, Урал. – М. : «Собрание», 2009. – 288 с.
- 3 **Антошин, А. В.** (2013). Советская Центральная Азия в информационной политике радио «Свобода» (1950-е – начало 1980-х). // Известия Уральского федерального университета. Серия 2: Гуманитарные науки, № 111(1), С. 148–156.
- 4 **Мукимов, М. А.** История создания и развития Радио «Свобода» (на примере таджикской редакции Радио «Свобода» («Озоди»). Диссертация на соискание ученой степени к.и.н., специальность 07.00.02. Отечественная история. – Душанбе, 2003. – 180 с.
- 5 **Оралтай, Х.** Миллиондаған халықтың қырғындалуына жеткізген Совет Одағындағы жасанды ашаршылықтың 50 жылдық мүшелі жөнінде // «Азаттық» радиосы. 29.09.83. – 4 б.

6 **Оралтай, Х.** Сталиннің украин және қазақ шаруаларына қарсы соғысы жөнінде // «Азаттық» радиосы. 23.10.86. – 3 б.

7 **Киндлер, Р.** Сталинские кочевники: власть и голод в Казахстане / Роберт Киндлер; пер. с нем. Л. Ю. Панфиной. – М. : «Политическая энциклопедия, 2017. – 382 с.

8 **Оралтай, Х.** Қазақ тарихының ақтаңдақтары. Қазақстандағы ашаршылық // «Азаттық» радиосы. 31.03.88. – 4 б.

9 **Оралтай, Х.** Тұрар Рысқұлұлының Қазақстандағы ашаршылыққа байланысты Сталинге жазған хаты // «Азаттық» радиосы. 14.04.88. – 3 б.

10 **Оралтай, Х.** Қазақстандағы ұжымдастыру шындығы жөнінде // «Азаттық» радиосы. 19.04.1988. – 3 б.

11 **Кондрашин, В. В.** Голод 1932-1933 годов: трагедия российской деревни. – М. : «Российская политическая энциклопедия»; «Фонд Первого Президента России Б.Н. Ельцина, 2008. – 519 с.

12 **Забирова, А. Т.** Эвристические возможности и ограничения постколониальной парадигмы в исследовании Евразии // Международный Евразийский научный форум «Наследие Л.Н. Гумилева и современная евразийская интеграция». – Астана, 2012. – С. 4.

ТАРИХ, ЭТНОГРАФИЯ ЖӘНЕ АРХЕОЛОГИЯ САЛАЛАРЫНДАҒЫ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

АУЕСБЕКОВА А. О.

тарих пәнінің мұғалімі, Трофимовка ЖОББМ, Теренкөл ауданы

Мақала аясында өткен жылы елімізде «Архив-2025» жеті жылдық бағдарламасы бастау алды. Бұл бағдарлама негізінде тарихпен, археологиямен, этнографиямен тығыз байланысты. Белгіленген жеті жыл уақыты аралығында жинақталған деректер мен құнды материалдар архивте сақталып қана қоймай, толықтай цифрланып, қалың жұртшылық назарына ұсынылатын болады. Алайда әлемге тарыдай шашылған қазақ халқының өткен тарихын зерттеп бір арнаға тоғыстырып, бір жүйеге жинақтау оңай шаруа емес. Әсіресе шет елдегі тарихи құжаттар, археологиялық, этнографиялық жәдігерлер, міне осыларды өз отанымызға қайтару бір-екі күннен еншісінде емес.

Ежелгі дәуірден қазіргі заманға дейінгі кезеңді қамтитын барлық отандық және шетелдік мұрағаттар дүниесіне елеулі іргелі зерттеулер жүргізуге бағытталған «Архив – 2025» жеті жылдық бағдарламасын елбасы Нұрсұлтан Назарбаев Әбішұлының бастамасымен қолға алынып

жатыр. «Құжатсыз архив жоқ, архивсіз тарих жоқ, тарихсыз халық жоқ» деген осы бағдарлама негізінде қазақ жоғалтқан біраз дүние елге қайтар деген үміттеміз. Еліміздің жәдігерлері, ата-бабамыздан қалған тарихи – этнографиялық, археологиялық ескерткіштер мен құнды деректер қазақ халқына қайта оралып, өскелең ұрпаққа жол көрсетер мұра болары даусыз. Сондай шетте жатқан мұраларға келер болсақ, мысалға қытайда халық медицинасына қатысты, көне тарихи құжаттар жатыр. Ресейде қазақтың бір туар тұлғасы Әлкей Марғұланың еңбектері жатыр. Республика мұрағатшылары бұлайша тікелей шетел архивтерімен жұмыс жасап көрмегендіктен бұл жұмыстардың қиындығы да болды. Бірақ қиын екен деп қол қусырып отыратын емес. Мұрағат ісін халықаралық дәрежеге көтеруде алғашқы қадамдар жасалды. Осы уақытқа дейін архивтерде құнды құжаттардың жинақталуына тарихшы ғалымдар, шығыстанушылардың үлкен шоғыры көмек көрсетті. Бұл істің бастауында архивистермен бірге тарихшы-ғалымдар К. Л. Есмағанбетов, М. Қойгелдиев, В. З. Галиев, Г. К. Көкебаева, Б. Аяған, қытай, монғол деректері бойынша К. Ш. Хафизова, Қ. Сартқожа, Н. Мұхамедхан, Ж. Ошан, араб, түрік деректері бойынша Б. Ә. Дербісәлі, Б. Көмеков, Б. Батыршаұлы, Ж. М. Тулибаева, Д. Есенжан, Д. Қыдырәлі, Ы. Палтөре, Н. Базылхан, армян-қыпшақ деректері бойынша С. Кудасов, А. Н. Гаркавец керек кезінде ақыл-кеңесін беріп, керек кезінде архив қоймаларында отырып, іздестіру жұмыстарын жүргізді. Архивтанушылар да өз кезегінде шетел архивтері мен ғылыми мекемелерінен, кітапханаларынан алынған деректерді топтастырып «Ақпараттық анықтамалық. Қазақстан тарихы шетел мұрағаттарында» атты анықтамалықтың 8 томын шығарды. Анықтамалықта Ресейдің федеральді архивтерімен қатар, Татарстан, Башқұртстан Республикаларының ұлттық архивтері, Алтай өлкесі, Астрахан, Новосибирск, Түмен, Омбы, Орынбор, Свердловск (Екатеринбург қ.), Челябин, Тобыл мемлекеттік архивтері мен Армения, Беларусь, Ватикан, Венгрия, Германия, Грузия, Египет, Италия, Испания, АҚШ (Гувер архиві), Қытай, Польша, Түркия, Өзбекстан, Франция мемлекеттерінің архивтері мен кітапхана, ғылыми мекемелер қорларында жатқан Қазақстан тарихына қатысты құнды құжаттардың тізімін жарыққа шығарды. Анықтамалықта құжаттың орны нақты көрсетілген, көшірмесі алынған болса Қазақстанның архивіне сілтеме жасалған. Бұл келген құжаттар қаншама жинақтардың шығуына, ғылыми еңбектердің жазылуына жол ашты. Бұл үлкен жұмыс 2001–2014 жылдарда архив ісінің уәкілетті органының ұйымдастырып, атқарған жұмысы. Қазір бұл жұмысты әрі қарай жалғастыру «Архив-2025» ғылыми-әдістемелік орталығына жүктелді. Тарихшылар, архивистер, музей мен кітапхана

қызметкерлерін біріктіретін еліміздің құжаттық мұрасын жинауға деген ықыласы. Қоғам да табиғат сияқты, бәрі өзара тығыз байланыста. Ұлттық тарих жалпы тарихпен байланысты жазылады. Қай тарихтың да қайнар көзі ұрпақтар жалғастығының куәсі – архив қоймалары. Әрбір елдің архиві – әлемдік тарихтың біртұтас бөлшегі. Сондықтан әлі де болса алыс, жақын шетел мұрағаттарынан елімізге қатысты құжаттарды түгендеу, табу, қайтару бүгінгі күннің талабы.

Археология институты тәуелсіздікпен бір жылда құрылған, осы уақыт аралығында жүргізілген зерттеулер Қазақстан аумағында мемлекеттер біздің дәуірімізге дейінгі VII ғ. пайда болғанын дәлелдеп отыр. Санкт-Петербургта болған бір іссапарымда Материалдық мәдениет институтының архивінде болып, сонда Қазақстан аумағында XIX ғасырдың соңы – XX ғасырдың бірінші жартысында жасалған қазба жұмыстары туралы деректерге (маршруты, карта, қалашықтар жоспары, қазба жұмысының нәтижелері, табылған заттардың фотолары, сипаты, т.с.с.) куә болған едім. Тіпті, алда айтылғандай Ә. Марғұланның коллекциясы да бар екен. Бұны енді археолог ғалымдар жақсы біледі ғой. Қазір біздің Ғылым Академиясының архиві үнсіз. Кезінде мықты ғалымдарымыздың бар жиған-тергені сонда. Жақында Нұр-Астана мемлекеттік архив қорында өлкетанушы, Ақмолада өлкетану музейінің бастауында тұрған Л.Семеновтың қаладан 13 км. қашықтықта ескі қаланың орнына қазба жұмыстары жүргізілгені, табылған заттар туралы есебіне кезіктім. Әңгіме «Бозок» қалашығы жайында болар. «Архив – 2025» бағдарламасының бір бағыты жиналған деректі құжаттарды цифрлық форматқа көшіріп, барлық мүдделі зерттеушілер мен жұртшылықтың ақпаратқа қол жетімділігін қамтамасыз ету. Осы құнды құжаттарды, жәдігерлерді елге қайтарсақ және цифрлық форматқа көшірсек құба – құп болар еді. Цифрлық Қазақстан – бұл цифрлық технологияларды қолдану арқылы әрбір азаматтың тұрмыс деңгейін арттыруды көздейтін кешенді бағдарлама. Яғни, әрбір азаматтың керекті құжаттарына қол жеткізуіне мүмкіндік еселене түседі. Бес мың жылдан бері қарай жазба дерек бар, яғни бес мың жылдан бері қарай архив бар. Адам ғұмырының тым қысқа, ал жадының одан да тез өшетінін бағамдаған елдердің хаты қаттаулы, архиві сақтаулы.

«Жазу – қымбат, сырынның тас қамалы, жазумен бектер елді басқарады» деп X-ғасырда айтылған Жүсіп Баласағұнның сөзі, халықтың құжаттық жады – архивтерге тікелей байланысты, бүгінгі күні де өз мәнін жойған жоқ. Жазба деректерді корольдер, патшалар, императорлар, басқа да билеушілер өз құқықтарын тұрақтандыру үшін пайдаланды, архив құжаттарын сақтау жүйесі ертеде араб елдерінде, Иранда, Қытайда, Ұлы

Моғол империясында айтарлықтай жоғары болған. Еуропа елдерінде ортағасырда архивтерді – король, сенъеор, папа, епископ, монарх басқарды, монастырь, шіркеулер қарамағында болды. Батыс Еуропа елдерінде XVIII–XIX ғғ. мемлекеттік аппараттағы төңкерістерге байланысты мемлекеттік аппаратты нығайту құралы ретінде ұлттық архивтер пайда болды. Индустрияның дамуына байланысты экономикалық архивтер, банктер, өндірістік компаниялар, кәсіпорындардың архивтері пайда болды. XX ғасырда архивтер мемлекеттік басқаруда авторитарлық жүйені нығайтуға, әскери мақсатқа пайдаланылды. XX ғасырдағы қарқынды даму барлық елдерде архив ісін мемлекеттік деңгейге көтерді. Көптеген елдерде (Франция, Бельгия, Польша, Скандинавия елдері) мемлекеттік архивтерді басқару орталықтары (Бас басқарма, Бас дирекция, Ұлттық архив) құрылды, кейбір елдерде мұрағаттық орталық әкімшілікке бағынбайтын жергілікті архивтер жүйесі де бар (Ұлыбритания, Испания, АҚШ, Швейцария). Қазақстаннан басқа, ТМД елдерінің барлығында архив ісін басқару органдары заңды тұлға құқығындағы жеке-дара ұйымдық құрылымның мәртебесін сақтап қалып отыр.

Иранның ғылыми-зерттеу орталықтарында жеке коллекцияларды қоспағанда 60 мыңнан аса шығыс қолжазбалары бар. *Āstan-i Quds-i Razavi Library* (Мешхед) кітапханасында мұсылман әлеміндегі ислам қолжазбаларының ең бай коллекциясы (шамамен 29000 араб, парсы, түркі тілдеріндегі қолжазбалар) жинақталған. Сондай-ақ, онда құжаттар мен қолжазбаларды қорғау, сақтау және қайта қалпына келтірудің мол тәжірибесі бар. Дүние жүзіндегі армян жазулы қолжазбалар 24 мың болса, тек бір Матенадаранның өзінде XI–XIX ғасырлардан 14 мың қолжазба сақтаулы екен.

Египет өз тарихымен, мәдениетімен әлем зерттеушілерінің назарын аударған елдердің алдыңғы қатарында. Мысыр халқы жазба мұраға ерте заманнан аса зор мән берген, ал осы мұраға ғылыми көзқарас, оны зерделеу, оны халық тарихын жазуда негізгі дереккөз ретінде пайдалану XVI ғасырдан бастау алады. Египетте Мұхаммед Али құжат құндылығын түсіне білген бірінші басшы болды. Ол құжаттық архив құрды, онда түрлі мемлекеттік ұйымдар мен органдардың құжаттары мен регистрлері жинақталатын болды. Оның ұрпақтары да бұл ұйымға көп көңіл бөледі. Шетелдерде XVIII ғасырдан бері қарай түркі халықтарының ескерткіші – руникалық жазбаларды, кейінгі кезеңдегі Орта Азия мен Қазақстан туралы шығыс авторларының қолжазбаларын, құжаттарын, ағылшын, француз, неміс тілдеріне аударып, ғылыми түсініктемелермен жариялауға зор мән беріліп келеді. XVIII–XIX ғғ. Д. Мессершмидт, Ф. И. Страленберг, О. Доннер, К. Мунск, В. Томсен, Г. Рамстедт руникалық

жазба ескерткіштерінің құпиясын ашса, В. Томсен, Ю. Немет, Х. Хейкель, К. Брокельман, А. Бомбачи т.б. түрік тайпаларының әлеуметтік, әскери-саяси тарихы, олардың этникалық және тілдік атрибуциясы, көрші халықтармен қарым-қатынастары туралы бірегей материалдарға қол жеткізді. Орхон-Енисей және Талас жазбаларын зерттеу нәтижесінде ғалымдар VI–VIII ғасырлардағы түрік халықтарының тарихына басқаша қарап, сол кезеңдерде түрік империясы көптеген халықтар мен мемлекеттердің тағдырында тарихи рөл атқарғандығына көз жеткізеді. Қазақстанның ерте және орта ғасырлар кезеңіндегі тарихын зерттеудегі батыс ғалымдарының еңбектері ғылыми дәйектілігімен, тереңдігімен ерекшеленді. Осыған байланысты Шоқан Уәлиханов: «Атақты шығыстанушылар Клапрот, Абель Ремюза, Сен-Мартеннің арқасында Қытай жылнамалары тамаша түсіндіріліп берілді. Шығыс тарихшыларының айтулары да өз комментаторларын тапты, Д'Оссон және басқалар тарапынан зерттелді» – дейді. Шығыс қолжазбалары батыс елдерінде түгелге жуық есепке алынып, осыдан 100 жыл бұрын (1897–1914 жылдар аралығында) Германияда «Шығыс библиографиясы» дайындалды, оған қытай, парсы, араб ғалымдарының Орталық Азияға қатысты еңбектері енді. Өркениетті елдердің үрдісі осындай, мәдени мұраларды жинастыру, дүниежүзілік өркениет жетістіктерін ұлт мүддесіне пайдалану жүйелі түрде екі ғасыр бойы жүргізіліп жатыр, шығыс қолжазбаларын түпнұсқа түрінде сақтап қоймай, оларды өз тілдерінде бастырып шығарды. Мысал өте көп. Айта берсең айтыла береді. Ел тарихына қатысты құжаттарды немесе олардың көшірмесін қайтару XX ғасырдың 30–60 жылдары көтерілген болатын, бірақ кеңестік саясат әсерінен мардымды жұмыс жасала қоймады.

Қазір жағдай да, талап та басқаша. Елбасы Н. Ә. Назарбаев 2001 жылы Тәуелсіздіктің 10 жылдық мерекесінде М. Шоқай мұрағатының микрофильмдерін (Франция) Ұлттық мұрағат қорына тапсырды. Содан бері шетел мемлекеттері мұрағаттары мен ғылыми мекемелерінен Қазақстан тарихы бойынша Қазақстан Республикасы үшін тарихи және мәдени құндылығы бар құжаттарды іздестіру және көшірмелерін алу жұмыстары алғаш рет жоспарлы түрде жүргізіле бастады. Шетел мұрағаттарынан, ғылыми мекемелері мен кітапханаларынан Қазақстан тарихына қатысты құнды құжаттарды іздестіру, көшірмелерін алу жұмыстары «Мәдени мұра», «Тарих толқынындағы халық» мемлекеттік бағдарламалары аясында жалғасты. Ресей (Татарстан, Башқұртстан), Түркия, Мысыр, Польша, Армения, Венгрия, АҚШ, Ұлыбритания, Германия, Франция, Өзбекстан, Қырғызстан, Қытай архивтерінен, кітапханалары мен ғылыми мекемелерінен қазақстан архивтерінде

аналогы жоқ, ғылыми және тәжірибелік өзектілігі жоғары деректер жинастырылды. «Бабаларымыздың өмірі мен олардың ғажап өркениеті жөніндегі көптеген деректі құжаттар, әлі де болса, ғылыми айналымға түскен жоқ. Олар әлемнің бүкіл архивтерінде өз іздеушісі мен зерттеушісін күтіп жатыр», – деп жазады президент. Ол ежелгі дәуірден қазіргі заманға дейінгі кезеңді қамтитын барлық отандық және шетелдік мұрағаттар дүниесіне елеулі іргелі зерттеулер жүргізу үшін «Архив – 2025» жеті жылдық бағдарламасын жасауымыз қажет деп есептейді.

Архивтердің қорғаушысы да, қолдаушысы да мемлекет, ал архивистер тек қана мемлекетке, қоғамға қызмет етеді. Азаматтардың өткені мен бүгінін білуге деген құштарлығы, күнделікті тіршілікте жекелеген құжаттарға қол жеткізуге ұмтылысы қашанда бірінші орында тұрған қажеттілік болып келген, және мұнан кейін де мән-маңызы артпаса, еш кемімейді. Мұрағаттық анықтама сұраған толассыз сұраныстар легі, мұрағаттардың оқу залдарындағы зерттеушілердің саны, құрамы осы ойды растай түседі. Бүгінде біздегі мұрағаттарға тіпті бірталай шетелдерден, мысалы айтатын болсақ, АҚШ, Жапония, Канада, Еуропа мен Азия елдерінің зерттеушілері қызығушылық танытып отыр. Қазіргі әлем өз талаптарын ұсынып отыр, ағымға ілесу үшін барлық өзгерістерді назарда ұстау керек, яғни «тамырын тап басып» байқап отыру қажет. Ақпараттық төңкеріс көлемі ұдайы өсіп отырған ақпаратпен қоса қабаттасып келеді. Оның едәуір бөлігін сақтау үшін архивтерге беру керек. Барлық мекемелер қазір қарапайым халыққа электронды түрде көмек көрсетеді. Заман талабы солай. Электронды жүйені қалыптастыру біз үшін де, мемлекет үшін де өте тиімді. Егер осы жүйе толығымен бізде орнықса, адамдар үйінде отырып-ақ керек дерегін үйінде отырып-ақ сұрай алады, қажетті құжаттарымен интернет жүйесі арқылы таныса алады. Ол дегеніміз адам уақытын үнемдеудің ең қолайлы жолы. Архив құжаттарын цифрландыру елімізді өркендетудің жолы деп білемін. Елбасының көрегенді саясатының арқасында, қазақ халқының баға жетпес құндылықтары, халықтың рухани қазынасы елге қайтып, цифрлық базаға еніп жатыр. Бұл да халық игілігіне жасалған игі іс деп білемін. Осындай тарихи, архиологиялық өзекті мәселелерді шешетін жобалар жалғасын таба берсе нұр үстіне, нұр болар еді.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 https://ruh.kz/kz/news/arhiv_2025_galimdardin_kozkarasi_men_usinisi/
- 2 <https://inbusiness.kz/kz/last/elbasy-%C2%ABarhiv-%E2%80%93-2025%C2%BB-zheti-zhyldyk-bagdarlamasy-zhasa.>

ҚАЗІРГІ ТАҢДА ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫН ОҚЫТУДЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

БАЛТАБАЕВ Ж. Б.

оқытушы, Б. Ахметов атындағы жоғары педагогикалық колледж

*«Мұғалім өзінің білімін үздіксіз көтеріп отырғанда ғана мұғалім,
оқуды ізденуді тоқтатысымен оның мұғалімдігі де жойылады»*

К. Ушинский

«Халықтың кемеліне келіп өркендеп өсуі үшін ең алдымен азаттық пен білім қажет» деп қазақтың біртуар перзенті Шоқан Уәлиханов айтқандай еліміз өз тәуелсіздігін алғаннан кейін білім мен ғылым саласына ерекше көңіл бөлуде. Қазіргі таңда жас ұрпаққа ХХІ ғасыр деңгейінде жан-жақты білім беру күн тәртібінде тұрған өзекті мәселе болып отыр. Яғни жас ұрпақты тәрбиелеу мен білім беруде мұғалімдер қауымына ерекше жауапкершілік пен міндет жүктеліп отыр. Соның бірі патриоттық тәрбие беру мен дүниетаным қалыптастыруда тарихшы мұғалімдердің орны ерекше. «Мұғалім – мектептің жүрегі» деп халқының болашағы үшін білімнің даңғыл жолын салған Ыбырай Алтынсарин бекерден бекер айтпаған. Әрбір мұғалім өзін мектептің жүрегін деп есептеп, мектептің жанын кіргізердей дәрежеде болуы тиіс. Өз ісіне аса ықыласпен ден қоя отырып, құзырлы мұғалім ретінде баланың жүрегіне білім нәрін себе білуі керек. Сындарлы оқыту туралы түсінік оқушыға нақты білім беруді мақсат тұтқан мұғалімнің өз сабақтарын оқушының идеясы мен білім – біліктілігін дамытуға ықпал ететін міндеттерге сай ұйымдастыруын талап етеді. Бұндай міндеттер оқушылардың оқыған тақырып бойынша білімдерін өз деңгейінде көрсетіп, кейбір болжамдар бойынша күмәнді ойларын білдіре алатындай, пікір – көзқарастарын нақтылап, жаңа ұғым – түсініктерін өрістетуге орайластырылып құрылады. Мұғалім қызметіндегі маңызды дүние – жекелеген оқушылардың тақырыпты қабылдау ерекшеліктерін, оқушылардың түсінігін жетілдіру немесе жақсарту мақсатында олармен жұмыс жүргізу қажеттігін ұғынуы, сондай – ақ кейбір оқушылардың тақырыпты өзіне оңтайлы бірегей тәсілдермен меңгеретіндігін жете түсіну. Білімді және тәрбиелі, дүниетанымы кең, ұшқыр ойлы ұрпақ тәрбиелеу үшін – сындарлы оқыту теориясын сабақ үдерісінің негізгі көзіне айналдыру қажет. Осы бағытта білім беру ұйымдарының алдындағы мақсат – мұғалімдер тәжірибесін үнемі жетілдіру және бағалау. Жаңа әдіс – тәсілдердің практикалық қолданысын кеңейту, дамыту болып

табылады. Оқу сапасын арттыруда оқушылардың өзіндік жұмыстарын ұйымдастыруда әдіс-тәсілдерді мейлінше түрлендіріп отырған дұрыс.

Ағартушы қайраткер А. Байтұрсынұлы «Қай әдіс жақсы?» деген мақаласында: «Жалғыз әліп-би үйренудің өзінде толып жатқан әдіс бар. Әр әдіс-өз орнында жақсы. Әдіс көрнекіліктен шығады. Әдістің жаман-жақсы болмағы жұмсалатын орнына қарай» дейді. Ал Л. Н. Толстой «Үйрету әдістері туралы» еңбегінде «Олақтықтың белгісі-бір ғана әдісті білу, шеберліктің белгісі-түрлі әдісті білу, керек кезінде жоқ әдісті де таба білу. Мұғалім көп әдісті білу керек, оларды өзіне сүйеніш, қолғабыс есебінде қолдану керек» деген. Олай болса, күнделікті ізденісіміз, жаңа технологияларды оқып-үйреніп өз тәжірибемізде шеберлікпен қолдануымыз-алдымыздағы шәкірттерге терең де тиянақты білім берудегі қажеттілігіміз. Алдымызда тұрған міндеттеріміз мынадай: оқушының өзіндік және жеке ойлауын қалыптастыру оқушының шығармашылық таланттарын жан-жақты ашып көрсету оқушының сыни тұрғыдан ойлау қабілетін дамыту сабақ үдерісінде АКТ-ны тиімді пайдалану тарих сабағында оқушының белсенділігін арттыру оқушылардың танымдық белсенділігін ынталандыру. оқушылардың ғылыми білім, іскерлік дағдыларды меңгеруіне керекті оқу-танымдық іс-әрекетті ұйымдастыру. ақыл-ойды, ұғымталдықты, қабілетті, дарындылықты дамыту. Оқушының жаңа тың материалдарды тауып, сұрыптауына мүмкіндік туады. Әл-Фараби: «оқыту дегеніміз – үйрету, дағдыландыру, әрекеттендіру», – дейді. Оқыту – мұғалім мен оқушылардың белгіленген мақсатқа жетуге бағытталған, реттелген, бірлескен іс-әрекеті, оқушылардың танымдық іс-әрекетін арнайы ұйымдастыру. Оқыту процесі – мұғалім мен оқушының бірлескен іс-әрекеті. Оқыту процесі – екі жақты процесс болғандықтан, мұғалім мен оқушылардың бірлескен іс-әрекетін, мұғалім тарапынан оқушы іс-әрекетіне басшылық етуді, жоспарлауды, ұйымдастыруды, басқаруды талап етеді. Осы процесте оқушылар ғылыми білімдер алып, іс-әрекет жасауға үйреніп, жақсы мен жаман туралы көзқарастарын қалыптастырады.

Бүгінгі таңда сабақ өткізудің түрлері көбеюде. Түрлі әдіс-тәсілдерді пайдалана отырып, сапалы білім, саналы тәрбие беруде сабақтың тиімді түрлерін қолданып келемін. Осы мақсатта оқушылардың танымдық қызығушылығын, белсенділігін арттыру үшін өз сабағымда пайдаланып жүрген әдіс-тәсілдерден мысалдар келтіріп кетуді жөн көрдім. Сурет-иллюстрациялар бойынша әңгіме құрастыру, тірек сигналдар, тірек-сызбалар, кластерлер, хронологиялық таблицалар құрастыру, тірек-конспектілер, Венн диаграммасы арқылы жұмыс істеу әдістері де қолданылады. Тағы бір ерекшелік, күнделікті сабақпен салыстырғанда

қайталау сабақтарында оқушылардың өз беттерінше ойланып жұмыс істеуіне едәуір мүмкіндік туады. Тарихи оқиғалар мен құбылыстарды өз бетінше талдайды, салыстырады, қорытынды жасайды, баға береді. 11 сыныптың Қазақстан тарихы пәні бойынша «1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілістің алғышарты, сипаты, мақсаты, барысы мен нәтижелері» деген тақырып бойынша сабақ өтіп, оқушыларға топта жұмыс жасата отырып, жаңа білімді игеруіне бағыт бердім. Сабақтың ұйымдастыру сәтінде мен оқушы назарын сабаққа аудару мақсатында С.Мұқановтың «Ботакөз» романынан үзінді оқып, оқушыларға «Бұл үзіндіде қандай тарихи оқиға суреттелген?» деген сұрақ қойдым. Оқушылар I дүниежүзілік соғыс кезі деп жауап берді. Осыдан соң бүгінгі сабағымыздың сол соғыс кезінде қазақ даласында болған ұлт-азаттық көтерілісі жайлы екендігін хабарладым. Сабақты ілгері апару үшін шағын екі топқа бөліну керек екендігін ескерттім. Оқушыларды өздері ұнататын түстерге байланысты екі топқа бөлдім. Топтарға жаңа сабақтың мазмұнын ашу, түсіну мақсатында тапсырма бердім. 1-топқа көтерілістің болу себебі, мақсаты, сипаты, негізгі ошақтары жайлы оқып постер әзірлеуді тапсырдым.

Ал екінші топқа интернет материалдарын пайдаланып көтерілістің басшылары, көтеріліс барысындағы ірі шайқастар, олардың нәтижелері мен тарихи маңызы жайлы деректер алуды тапсырдым және сол іздену жұмыстарын ортаға салып қорғау қажеттігін ескерттім. Екі топта өздеріне берілген тапсырмаларды зор қызығушылықпен орындады, постермен жұмыс жасап қорғады. Бұл сабақта ұялы телефондар тиімді қолданылды. Мен бұрын ғаламтор материалдарын өзім таратып беретін едім. Осы сабақта оқушылар өздері оқулықта жоқ көтерілістің басшылары туралы мәліметтерді тауып, оқып үйренді, талдады. Осы тапқан мәліметтерін топ бойынша қорғады. Оқушылар топ бойынша жұмыс жасай отырып бір-бірін тыңдады, оқып үйренді. Тақырып мазмұнын ашты. Тақырып мазмұнын әр топ дөңгелек стол әдісі арқылы қорғады. Жаңа тақырыпты оқушылар өз бетімен меңгеруге бағытталаып, жұптық әрі топтық талдау жасау арқылы түсінді. Сабақты бекіту кезеңінде оқушылар өздерінің нені меңгерді, нені меңгермегенін анықтау мақсатында «Жедел жауап» сайысы арқылы өз білімдерін тексерді. Сабақ соңында топтарға әр топтың сабақ барысындағы іс-әрекетіне бағалау критерийлері арқылы баға берді. Топпен жұмыс тәсілі оқушылардың бір-бірін тыңдай білуіне, сөйлеу мәдениетіне, өздерін сенімді ұстауына, ұйымшыл болуға тәрбиелейтінін байқадым.

Тарих сабақтарында көрнекілік әдісі мен техникалық құралдарды қолдана білу мұғалім алдында тұрған бірден-бір міндет. Сабақта жаңа технологияларды, техникалық құралдарды жан жақты қолдану, сабаққа керекті материалды ақпараттық кеңістіктен іздеу, мұғалімнің жұмысын

жеңілдетіп, оның уақытын үнемдейді, жаңа ақпарат түрі көбейіп, оқушылардың қызығушылығын оятуға мүмкіндік береді. Электрондық оқулықтарды сабақта пайдалану кезінде оқушылар бұрын алған білімдерін кенейтіп, өз бетімен шығармашылық тапсырмалар орындайды. Бүгінгі күні ақпараттар ағымы өте көп. Ақпараттық ортада жұмыс жасау үшін кез келген педагог өз ойын жүйелі түрде жеткізе алатындай, коммуникативті және ақпараттық мәдениеті дамыған, интерактивтік тақтаны пайдалана алатын, он-лайн режимінде жұмыс жасау әдістерін меңгерген мұғалім болу тиіс. Мен сабақтарымда интерактивті тақтаны жиі пайдалануға тырысамын. Сабақ барысында заман талабына сәйкес электрондық оқулықтар арқылы оқытуды да пайдаланамын. Оқытудың мұндай инновациялық, интерактивті әдістері оқушылардың бұрынғы дәстүрлі сабақтармен салыстырғанда неғұрлым нәтижелі білімді игеруіне жағдай туғызады. Яғни, бұл жағдайда оқушылардың сабақ үрдісіндегі белсенділігі, пәнге қызығушылығы артады.

Бұл әдістер оқушыларды тапқырлыққа, тездікке, ойын жинақтай білуге, жүйелі білім алуға тәрбиелейді. Ақпаратты технологияларды пайдалану арқылы мектептегі сабақтарды жаңаша ұйымдастыру, мұғалімнің рөлі мен қызметінің артуына жағдай жасау, теориялық, ғылыми – педагогикалық және психологиялық зерттеулерге сүйене отырып, оқушылардың құзыреттілігін қалыптастыру, ақпараттық технологиялар мен инновациялық оқыту әдістері арқылы оқушыларды ізгілікке, елжандылыққа, саналыққа, адамгершілікке, имандылыққа, еңбексүйгіштікке тәрбиелеу. Инновациялық әдістерді баланың білім деңгейіне және жас ерекшелігіне қарай оқу үрдісінде пайдалану негізгі міндет болып табылады. Оқушылармен материалды игеру үрдісін психологиялық түрде жеңілдетеді. Пәнге деген танымдылық қызығушылығын тудырады. Оқушылардың көз қарасын кенейтеді. Сабақ үстінде көрнекілікті қолдану мүмкіндігі өседі. Тарихты оқуға және үлгерімді жоғарылату қызығушылығы туады. Теориялық материалды толық игеру болады. Ақпаратты табу, оны компьютерлік технология арқылы өңдеу, өз көзқарасын нақты және қысқаша қалыптастыру дағдысы. Сабақ үстінде оқушының да мұғалімнің еңбек өнімінің жоғарлауы болады. Бүгінгі күні республикамызда білім беру жүйесінің түбегейлі өзгеріске ұшырауы анықталғаны баршамызға аян. Оның негізгі факторы жаһандану үрдісіндегі білім беру саласында жаңа модельдердің дүниеге келуі, білім беру үрдісінің ақпараттандырылуы болып табылады. Прогрессивті концепциялардың пайда болуы, білім беру үрдісінде алға кеткен мемлекеттердің тәжірибесімен танысу және соның нәтижесінде ұлттық білім беру

моделін құрастыру бүгінгі күні өте өзекті мәселе болып табылады, өйткені нарықтық экономикаға негізделген мемлекетіміздің келешегіне мамандар қажеттігінен туындайды. Ақпараттық және педагогикалық технологиялар негізінде мұғалімнің ролін түбегейлі өзгертуге мүмкіндік туды, мұғалім тек қана білімді алып жүруші ғана емес, сонымен қатар оқушының өзіндік шығармашылық жұмысының жетекшісі және бағыт берушісі болып анықталды. Осыған орай сабақ беру үрдісінде қазіргі күннің, яғни инновациялық әдістерді оқытудың интерактивті оқыту моделі болып табылады. «Ұстазы жақсының ұстамы жақсы» – деген бүгінгі тәуелсіз мемлекетіміздің ертеңі біз тәрбиелеп отырған жас ұрпақтың меңгерген біліміне, алған тәжірибесіне байланысты екеніне еш күмәнім жоқ. Оқушылардың танымдық көзқарасын байыту ақыл-ой қабілетін жетілдіру, өзіндік ойлау және өмірлік ұстанымын қалыптастыру мұғалімнің шеберлігіне, шығармашылық қабілетіне байланысты. Ұлы ойшыл Уильям Уорд «Жай мұғалім – хабарлайды. Жақсы мұғалім – түсіндіреді. Керемет мұғалім – көрсетеді. Ұлы мұғалім – шабыттандырады» деген екен. Сондықтан ХХІ ғасыр мұғалімі жан-жақты болуы заңды деп ойлаймын. Оқыта отырып тәрбиелеу-қазіргі заман мұғалімінен талап етілетін басты мәселе. Сондықтан атақты педагог К. Д. Ушинскийдің «Оқыту – тәрбиелеудің қуатты органы, бұл органды пайдалана білмеген тәрбиеші шәкірттерге әсер етудің ең басты және қажетті құралынан айрылады» деген сөзін үнемі жадымызда сақтасак деймін.

Қазіргі мектептерде тарих пәнін оқытудың негізгі мәселелерінің бірі оқушылардың білімді өз бетінше игеруі болып табылады. Соған сәйкес мұғалімнің басты міндеті – білімнің жаңа мазмұнынан туындайтын сабақтың маңызды ерекшеліктерін анықтап, сабақтың үлгісін құру және сабақты жетілдірудің жолдарын тауып, оның сапасын арттыру. Ол үшін оқушылардың әрбіреуі тарихи оқиғаларға ғылыми тұрғыдан баға беріп, олардың сабақтастық байланысын түсінуіне жағдай жасау қажет.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Ақылдың кені /Ұлағатты сөздер/ Алматы, 2008 жыл.
- 2 «Қазақстан тарихы» әдістемелік журнал.
- 3 Шаталов, В. Ф. «Тірек-сызбалары», Алматы, 1989жыл.
- 4 Педагогикалық ізденіс. Алматы, Рауан, 1983.

ТАРИХ, АРХЕОЛОГИЯ ЖӘНЕ ЭТНОГРАФИЯНЫҢ ӨЗЕКТІ СҰРАҚТАРЫ

ДАУЛЕТОВ Т. М.

Қазақстан тарихы пәнінің мұғалімі, Железин № 3 ЖОББ мектебі

ӨМІРБЕКОВ З. Е.

11-сынып оқушысы, Железин № 3 ЖОББ мектебі

Тарихтың негізгі пәні ретінде – адам рухы қарастырылады, соған байланысты тарихтың мақсаты адамдарға тек өткенін ғана білгізу емес, рухани дүниесін қалыптастыру екенін айта кеткен жөн. Тарих – үздіксіз даму үстінде болатын ғылым. Өткенін білмей қазіргісі мен болашағын бағалау мүмкін емес, қоғамның дұрыс бағытта дамуы үшін азаматтардың тарихи сауаттылығы мен белсенділігі орасан зор маңызға ие. Халықсыз – тарих жоқ, тарихсыз – халық жоқ деген нақыл бекерге айтылмаса керек. Тарихи зерделіу арқылы тарихи сана, мәдениет, дәстүр, ұрпақтар сабақтастығы қалыптасады. Тарих болып жатқан оқиғаларды жан-жақты әрі тереңінен көре білу қасиетін дамытады және болашаққа дұрыс қадам жасауға жәрдемдеседі.

Тарих сөзі көне грек тіліндегі «сұрастыру», зерттеу» ұғымынан пайда болған. Тарих оқиғалар мен фактілердің шынайылығын анықтау үшін қажет болды. Көне Рим тарихнамасында (қазіргі заманда тарихнама тарихты зерттейтін тарих ғылымының бір саласы) бұл сөз тану мақсатында емес, әңгімелеу мақсатында қолданылған. Кейіннен тарих деп барлық оқиға, факт, ойдан құрастырылған әңгімелерді айта бастады. Тарихтың қалыптасып дамуы. Сонау ежелгі дүниеде де тарихи әңгімелерді есіне сақтап, елге айтып отыратын адамдар болған. Қазақ халқы оларды шежіре айтушылар немесе шежірешілер деп атаған. «Шежіре» сөзі – есте сақтау, жадыдағы білім, рухани қазына дегенді білдіреді. Жазба тарихтың негізін салушы б.з.б. 484–425 жылдары өмір сүрген ежелгі грек тарихшысы, жиһанкезі Геродот болып есептеледі. Ол алғаш «Тарих» атты еңбек жазып, Батыс әлеміне «тарихтың атасы» деген атпен белгілі болды. Ал Шығыста тарихтың атасы деп Сыма Цянді атайды. Тарих пен шежіре – ұлтжанды азаматтарды тәрбиелеп өсіреді. Сонымен бірге азамат баласының бүкіл тарихына ой жүргізетін жол. Біздің мақсатымыз халқымыздың әлем тарихында алатын өзіндік орнын, атқаратын қызметін сезіну.

Қазақстан жеріндегі ежелгі заман адамының сүйек қалдығы табылған жоқ. Дегенмен, Қазақстанның оңтүстігіндегі палеогеографиялық жағыдайы ежелгі адамға өте қолайлы болды. Оған оңтүстік Қазақстаннан табылған өте ескі замандағы тас қарулары және

Қытай жеріндегі Чжоу коу дьянь үңгіріндегі ежелгі адам сүйегімен қатар табылған аң сүйектерінің құрамымен сәйкес сүйектер куә.

Қазақстан жерінде тас дәуірінің қай кезеңі болмасын ескерткіштерді мол қалдырған. Олардың ішінде әсіресе тастан жасалған қару-жарақтардың орны бөлек. Археологтардың зерттеуіне негіз болатын алдымен осы мұра. Тас қаруларын зерттеу барысында ғалымдар тас дәуірі үшке бөлінетінін анықтады. Адам эволюциясын анықтауға тек тас қарулары ғана емес, қазба жұмыстарынан табылған сүйек қалдықтары да үлес қосады. Өкінішке орай, неолит дәуірінен болмаса, полиолиттен адам қаңқасы табылған жоқ.

Б.з.д. III мыңжылдықта Қазақстан жерін мекендеген қауымдар кең көлемде қолға алды. Сол себептен б.з.д. 4–3 мыңжылдықтар «неолит», яғни «мыс тас» дәірі деп те аталды. Қазақ жерінің түсті металдарға бай болуы кен орындарын дамытып, әлемдік ірі орталықтың пайда болуына бірден-бір себеп болғаны анық. Қола дәуірінде тек қола өндірісі дамып қойған жоқ, снымен қатар мал шаруашылығы, суармалы егіншілік қатар дамып, адамдардың күн көрісі, тұрмысы күрт жақсарғаны анық.

Басты зерттеу нысаны алғашқы қауымнан, ерте заман мен орта ғасырлардан қалған материалдық ескерткіштер: еңбек құралдары, қару-жарақ түрлері, мекен-жай, қоныстардың, керуен сарайлар мен әскери бекіністердің жұрты, үй-іші заттары, зираттар, обалар, т.б. Бұл заттар ғылымда археологиялық ескерткіштер деп аталады. Олар топыраққа көміліп, жер астында қалып, қалалар мен бекіністердің қираған орындарында бірнеше қабаттардан тұратын төбелер пайда болады. Мұндай қатпарлар археологияда мәдени қабаттар деп аталады.

Қазақстан мен Орта Азияда археологиялық зерттеулер 19 ғасырдың 70-жылдарында бастау алды және олар Василий Радлов, Николай Веселовский, Петр Лерх, Василий Бартольд есімдерімен байланысты. 1920–30 ж. Әлкей Марғұлан, Сергей Руденко, Александр Бернштам, т. б. басқарған экспедициялар Қазақстан жерінде күрделі археологиялық барлау, қазба жұмыстарын жүргізді. Тарих ғылымдарының докторы, профессор В. Ф. Зайберт басқарған Солтүстік Қазақстан және Көкшетау археологиялық экспедицияларының 30 жылдық ғылыми зерттеулер. Еуразия құрлығының ортасында орналасқан Қазақстанның ежелгі тарихында әлемдік өркениеттер қатарына жататын бірнеше жаңалықтар ашты. Жылқы жер бетінде тұңғыш рет б.з.д. IV мыңжылдықта Солтүстік және Орталық Қазақстанда қолға үйретілді. Адамзат бірнеше миллион эволюциялық дамудан кейін жаяу жүрістен жылқыға ауысты. Бұл құбылыстың тарихи мәні өте зор. Б.з.д. IV мыңжылдықтан бастап, Еуразияның ежелгі жылқыларының пайда болу кезеңінен

XVII–XVIII ғасырлардағы индустриялы дәуіріне дейін жылқы малы өркениет үдерісінің дамуында тек ұлы далада ғана емес, ескі әлемнің адамдар мекендейтін барлық жерлерінде де негізгі рөл атқарды. «Ботай» қоныс мекені әлемде алғашқылар қатарында жартылай отырықшылық тұрмыс салтына көшті. Жартылай жер үстіне тұрғызылған үйлер ағаштан, саз балшықтан, жылқы сүйегінен, қайыңның қабығынан және шымнан салынды. Олардың пішіні көпбұрышты, ал күмбез тәрізді төбелері ешқандай тіреусіз-ақ өте берік болды. Ботайлықтар қола дәуіріне дейін екі мың жыл бұрын мыстан жасалған құрал-саймандар мен әртүрлі заттарды пайдаланған. Ежелгі ботайлықтардың үй кәсібінде сүйектен заттар жасау кеңінен қолданылды. Сонымен қатар тері илеу, тоқыма бұйымдарын дайындау, ағаш өңдеу де дамыды. Сүйектен және мүйізден жасалған бұйымдарға аралау, бұрғылау, жону және жылтырата тегістеу т.б. әдістер кеңінен қолданылды, тіпті оларды өңдеуге мыс құралдарды да пайдаланғандығы аңғарылады. 15 гектар жерді алып жатқан «Ботай» қонысынан 158 баспананың орны анықталған.

«Ботай мәдениетін» жалғастырушылар алғаш рет даладағы малшылардың күнтізбегін жасап шықты. Қыста олар қыстақтарда (20–30 га) әрі тұрақты үйлерде тұрса, жаз айларында Жезқазған мен Ұлытаудың таулы-дала аймақтарында малдарымен бірге көшіп жүрген. Бұған қыш құмыраға салынған екі доңғалақ пен олардың ортасында тұрған аттың нақышталған кескіні дәлел. Алғашқы жылқышылар атқарған барлық маңызды жаңалықтар күнделікті іс-тәжірибеге енгізіліп, дәстүрлі тәрбие барысында тұрақтанып, ғасырлар бойы ұрпақтан-ұрпаққа жеткізіліп, Еуразияның байтақ даласы мен орманды даласына таратылып отырды. Қазақстандық археологтар мен олардың шетелдік әріптестерінің «Ботай мәдениетіне» қатысты жан-жақты ғылыми ізденістері бүкіл әлемде ғылыми және қоғамдық жариялылық алып, олардың жұмыс нәтижелері адамзаттың жұмбақ тарихының сансыз сауалдарына жауап беруде және болашақта да жауап бере бермек.

Б.з.д. 2 мыңжылдықтың алғашқы ширегі бітер кезде (Қола дәуірі) Еділ мен Алтай арасында мал шаруашылығымен айналасқан адамдар қола жасауды меңгерді. Оңтүстік Сібірдегі Ачинск қаласы маңындағы Андронов селосынан қола дәуірі ескерткіштері алғаш рет табылды. Оны 1913 ж. Б. Г. Андрианов ашты. Ғылымда шартты түрде Қазақстан жеріндегі қола дәуірі ескерткіштерін Андронов ескерткіштері деп атайды. Бұл атауды ғылыми айналымға 1927 жылы С. А. Теплоухов енгізген. 1927 жылы археолог М. П. Грязнов осындай қорымды Батыс Қазақстаннан да тапты. Андронов ескерткіштері Қазақстан, Орта Азия, Сібір жерлерінен табылып отыр. Андронов мәдени-тарихи

қауымының негізгі орталықтарының бірі Қазақстан аумағында болды. Батыс аудандардың андроновтық тұрғындары қима мәдениетінің туысқан тайпаларының ықпалына үнемі түсіп және өз тарапынан оларға тікелей ықпал жасап отырды. Археологиялық деректер андроновтық тұрғындардың басым көпшілігі отырықшылық өмір сүргенін көрсетеді. Қоныс-мекендер кең жайылма шалғыны бар өзендердің жағаларына орналасты. Патриархаттық отбасылардың үйлері үлкен жер төбелер болды; олардың жанынан әр түрлі шаруашылық жайлар мен мал қамайтын қашалар салынды. Бұл қоныс-мекендерге мал бағу кәсібі едәуір басым малшылық-егіншілік шаруашылығының кешенді сипаты тән болды. Жалпы, Қазақстанда Андронов мәдениетімен бірге, қима мәдениет ескерткіштері Батыс Қазақстанда табылған. Қима мәдениетінің басты ерекшелігі – қайтыс болған адамдарды қиылған ағаштың арасына салуы. Андронов мәдениетінің ескерткіштері Қазақстанда мол кездесетін болғандықтан, осы хронологиялық кезенді Андронов мәдениеті арқылы қарастырады.

Археологиялық әдебиетте қола дәуірінде қазақ жерінде пайда болған мәдениетті «андронов» және «срубный» деп атау қалыптасқан, ал қазақ жерінде қола дәуірінің ескерткіштерін «мықтың үйі» деп те атаған. Олай болса, Қазақстан жеріндегі қола дәуірінің мәдениетін «андронов дегеннен гөрі, өзінің төл атауымен «мық мәдениеті» деген дұрыс болады.

«Шу мен Сырдарияның солүстікке қарай жатқан ғалаат қалалық кеңістік, қазақша айтқанда Сарыарқа, көне дүірдің ескерткіштеріне аз іліккен. Ғасырлар бойы бұл өлке үлкен ғылыми жұмбақ болып келді. Өкінішке орай, Орталық Қазақстанның тарихи-археологиялық тұрғыдан зерттелмеуі Қазақстанның солтүстік далалық аймағында көне өркениеттің ошағы пайда болуы мүмкін емес деген теріс тұжырым туғызды.

Жаңа зерттеулер көрсеткендей, бұл айтылған пікірлер революцияға дейінгі ғылымның деңгейіндегі ғана дәлел. Біздің археологиялық экспедициялардың зерттеуі бойынша Орталық Қазақстан өлкесінде мыңдаған жылдар бойы өзара этникалық туыс дала тайпаларының күрделі дамуы мен мәдени жалғастық процесі үздіксіз жүріп жатқан. Ескерткіштердің шоғырын зерттеу сол дәірде Орталық Қазақстанды мекендеген тайпалардың тарихи өткен жолын анықтап, өлкенің тарихының көптеген беттерін ашуға мүмкіндік берді. Қола мәдениеті өзінің айрықша белгілерімен: қоныстар мен рудниктерден, беіттер мен құрбандық шалған орындардан, үй және суару құрылыстарынан, қыш жасау мен тас өңдеу өнерінен, металл мен сүйекті өңдеп, әр түрлі заттарды жасау әдістерімен анық көрінді. Осының бәрі, түптеп келгенде, Орталық және Солтүстік-Шығыс Қазақстанда мыс, қалайы

және қорғасын т.б. металдарды игеру кезеңіне орасан даму процесі болғанын білдіреді.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің оқытушысы, тарих, археология және этнология факультеті археология, этнология және музеология кафедрасының меңгерушісі, тарих ғылымдарының докторы, профессор Аманжол Боранбайұлы Қалыш. ғалымның білімі мен жинаған тәжірибесі тарих институтында төмендегідей ғылыми жобалардың орындалуында өз септігін тигізді. Олар: «Казах: историко-этнографическое исследование» (1983–1985 гг.). Бұл зерттеулер Қазақстан жеріндегі тарихи құндылықтардың бар екендігін дәлелдеді.

А. Қалыштың жетекшілігімен 1989–1998 жылдар аралығында Алматы, Жамбыл, Қостанай, Павлодар, Маңғыстау және Оңтүстік Қазақстан облыстарына этноәлеуметтік және этнографиялық экспедициялар ұйымдастырылды.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 **Алпысбаев, Х. А.** Памятники нижнего палеолита Южного Казахстана/ 1979. 155 бет.

2 **Әбілғазы.** Түрік шежіресі. 1991. 10–11 бет.

3 **Халид Құрбанғали.** Тауарих жамса. 1992. 120–121 бет.

4 **Марғұлан, А. Х.** Орталық Қазақстандағы Бейғазы-Дөңдібай мәдениеті. 1979. 6–7 бет.

МӘШҮР ЖҮСІП КӨПЕЙҰЛЫ ЖАЗБАЛАРЫНДАҒЫ ДЕРЕКТЕР ЖӘНЕ Ш. ҚҰДАЙБЕРДІҰЛЫ ШЕЖІРЕСІ ХАҚЫНДА

ЖҮСІПОВА Л. Қ.

т.ғ.д., қауымд. профессор, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.
ЕСТАЙ ЖУСУПОВ

т.ғ.к., қауымд. профессор, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.
КЕНЖЕ ТОРЛАНБАЕВА

т.ғ.д., қауымд. профессор,

Ш. Ш. Уәлиханов атындағы тарих және этнология институты, Алматы қ.
МУСАҒАЖИНОВА А. А.

тарих магистрі, доцент,

С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.

БАЗАРОВА М. Б.

магистрант, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.

XIX ғасырдың 60-80 жылдары ұлттық, фольклористика жалпы филологиялық, ғылымның өзінше саласы ретінде көріне бастады.

Дәл осы кезден бастап қазақ фольклоры ғылыми мақсатта жиналып, академиялық немесе арнаулы жинақтар енді ғылыми тұрғыдан зерттеле түсті. Жаңа қалыптаса бастаған қазақ фольклортану ғылымының көш басында халқымыздың ұлы перзенттері Ш.Ш. Уәлиханов, Ы. Алтынсарин, А. Кунанбаев болды. ОҒКҚҚ № 1645, 88–94 беттерінен алынды. Қолжазба мазмұны туралы Қазақ түбі (2 нұсқа) сипаттамасында толығырақ сөз болады. Бұл мәтіннен тікелей көшірген Жолмұрат көшірмесі (2 топтама, 124–126, 126–128 беттер) бар. 8 мәтінде алдымен қажылар тарихы айтылып, кейіннен сол Құнанбай бидің қажылық сапары кезінде жазып алынған қазақ шежіресінің арабтық (сахабалық) нұсқасы талданып таратылады. Кейбір Мәшһүр жазбаларында (№ 1176 папкада) сахабалар шежіресінің кіріспе сөзі болып тұрған қажылар тарихы мәтіні беріле қоймайды.

Деректерді жіктеуші, топтастырушы ретінде бергі XVIII–XIX ғ.ғ. тұлғаларды сараптауға келгенде Мәшһүр Жүсіп олардың кімдердің замандасы болғандығына назар аудартып, жіктейді. Жәнібектерді қонтажысы Қалдан Шерінмен замандас екенін, ал керей Жәнібектің Күмәнданған тұста Мәшһүр Жүсіп тарихи тұлғаның өзгерген есімі ғана («Алаша хан» т. б.) халық жадында сақталынғанын мәлімдеп, қай кезде өмір сүргенін өзі де анықтай алмағанын мойындайды: «Қазақтың өз сыбағасына арналып хан болғандар: Қасқа жолды Қасым хан, ескі жолды Есім хан, «Күлтөбеде күнде кеңес» атанған өз Тәуке хан, Олардан соң 48 жыл хан болып билеген Абылай хан.

Қазақта хан болып, заң-закон жасап, халық қатарына қосқандар осы айтылған хандар. Алды-арты жоқ Алаша хан деген бір хан билеген. Қазақ ш жүзге бөлініп. Ұлы жүз Үйсін, Орта жүз Арғын, Кіші жүз Алшын атанғаны: Алаш деп ұран шақырысып, «Алаш алаш болғанда, Алаша хан болғанда, үйіміз ағаш болғанда, ұранымыз Алаш болғанда деп айтатын заман болған» [1].

М. Ж. Көпеев кейбір аңыз-әңгімелердің шығу себебін ашуға тырысқан. Қазақ-қырғыз қарым-қатынасының (Кенесарының қырыз манаптарымен жауласуы) XIX ғасырдың бірінші ширегінде шиеленісуінің түп негізін, алғышартын Абылай ханның қырыздарға жасаған жорығынан басталатындығына (Жантай Қарабеков-Абылаймен жауласқан Әтеке Жырық немересі) назар аударады [2]. Сыпатай батырдың қырғыздармен достасуына Ұлы жүз руларының қырғыздармен көршілес, аралас болу әсер еткен деп қарастырады: «Қырғыз таптары Шапырашты, Үйсінмен аралас отырған: Сарбағыс, Солты, Бұғы. Сарбағыстан Әтіке Жырыққа алты ұлы алты ас берген. Сол алтауының бірі – Қарабек, мұнан Жантай, мұнан Шабдан» [3]. Ә. Исақовтың зерттеуінде [4]. Сыпатайдың ағасы

Андас батырдың, Қанай мен Жаңғараш манаптардың Қарабалта деген жерде жерленгенін мәлімдейді.

Мәшһүр шежіресінің және жалпы шығыс шежіре үлгілерінің ортақ кемшілігі – мәліметтердің қолжазба шашыраңқы орналасуы, кейбір оқиғалардың қолжазбаларда өзгеріссіз қайталануы. Ара-арасында көлемді әдеби мәтіндер берілетіндіктен Мәшһүр қолжазбасындағы тарихи мәліметтердің сабақтастығын, байланыстылығын, хронологиялық тұтастығын аңғару қиын. Тіпті ҚТ № 1176 қолжазбасында алдымен Кенесары топтамасы беріліп, одан кейін ғана Адамзат тарихының ежелгі кезеңінен (Әбілғазы бойынша) бастап Сыздыққа (XIX ғасыр ортасы) дейінгі тарихи мәліметтер сипатталынған. Бұл да қолжазбадағы тарихи тұтастықты, өзара хронологиялық байланысты тануды шектейді.

Мәселен, қазақ халқының шығу тегін әртүрлі нұсқалармен байланыстырған ҚТ үлгілерін қарастыралық. Қазақ шежіресінде түркілік кезенді (Мәшһүрдің Әбілғазы шежіресі) Ел хан есімінен бастап баяндайды. Ал түркі-араб заманын (VII–VIII ғ.) шежіренің арабтық үлгісі баяндайды. Бұл нұсқаларда қазақ шығу тегін Аныс (Әнес, Ахл, Ан), Ақкөсе, Мәлік сахабалардан бастап тарату себебіне заманында ту көтеріп, көпірлермен соғысқанын; өздерінің 92 баулы Қыпшақ азаматтары екенін; ақырында Қаратауда жерленгендіктен зиарат қылушы қазақтар осы тарихи заманды есте сақтау үшін өздерін «Аныс, Ақкөсе ұрпағымыз» деп айтып кеткендерін әңгімелейді. Шәкәрім өз шежіресінде [5] мұндай мағлұматтарды білмегендіктен «қазақты арабтардан тудыратын» шежіре үлгісін сынға алады.

Мәшһүр «Бұл қазақ қай уақытта үш жүз атанған» шежіресінде Алаша хан замандастары ретінде Қондыкер, Құбан, Қотан, Қоғам, Майқы есімдері айтылады [6]. Мәшһүр мәліметтері де [7], Ә. Х. Марғұлан зерттеуі [8] де Қондыкер атауын оғыз этнонимімен байланыстырады: «Қазақ эпосында оларды «Көндігер Құбан жұрты», «Ноғайлы», «Қаят», «Қыпшақ» деп түрлі атпен атайды. Мұндағы «Көндігер, Құбан жұрты» дегені – орта ғасырдағы Күншығыс әдебиетіне белгілі «оғыз» бен «қыпшақ» елдері. «Кубан» Еуропа әдебиетінде жиі кездесетін «Куман» елінің осы күнге дейін сақталып келген бір есімі болуға тиісті, екінші сөзбен айтқанда қыпшақтың бір руының аты».

Мұндағы «Құбан» дегеніміз Құман тайпасы (қыпшақ конфедерациясы құрамындағы ел) болды. Қотан есімі де әрі этноним [9] (қыпшақтың бір тайпасы), әрі белгілі тұлға [10] (Қотан хан XIII ғ.) ретінде ғылыми ортаға белгілі. Егер IX–XII ғ.ғ. тарихты Мәшһүр шежіресі этнонимдер атауларын кісі есімдерімен байланыстырып

көрсетсе, ҚТ XIII–XIV ғ.ғ. және XV–XVII ғ.ғ. оқиғаларды Шыңғыс әулеті шежіре үлгілері (Әбілғазы мәліметтері) арқылы баяндайды.

Қазақ хандарының Сырдария қалалары үшін XV ғ. а. мен XVI ғ. б. Шайбанилармен күрес жүргізгені белгілі. Екі жақтың өзара келіссөздерінде кепілдік белгісі ретінде дінбасы өкілдері тартылған. өзбек, қазақ қауымдары ортақ сенім, кепілдік тірегі ретінде Накшбанилар қожалары, Жойбары шайхылары, софылар қызметтеріне көбірек жүгінеді [11].

Осы бір саяси күрес тарихын айғақтайтын мәліметтер ҚТ де бар. XVI ғ. дәуірі тудырған мотив қазақ ру-тайпаларын «қожалардан» шығарып таратады. Мәшһүр Жүсіптің «Қазақ шежіресінде» [12] Жанарыстың (Орта жүз) 6 баласына (Қарақожа – «арғын», Аққожа – «найман», Ақтамбердіқожа – «қыпшақ» т.с.с.), Арғын тоқалынан тараған 5 ұлына (Ақсопы – «қанжығалы», Қарасопы – «қарауыл», Сарысопы т.т.) «қожа», «сопы» есімдері қатар айтылады. XVI ғ. б. қазақ қоғамында дін өкілдерінің ықпалы зор болғандығы З.Жандарбек зерттеуінде сөз болып, Байшора, Жаншора, Қарашора, Аққожа, Қыдырқожа (Кіші жүз Алшында) атаулар тарихы қожалардың жүздердің пірлері болғандығымен сабақтастырылған [13].

ҚТ шежіресінің «ноғайлы» үлгісі де бар. Мұнда да қазақ халқы тарихы Ормамбет есіміне байланысты аңыз-әңгімелер арқылы берілген. М. Тынышпаев зерттеуінде Ормамбет би өлген соң (1600 ж. шамасында) ноғайлардың өзара бытырап кеткенін айғақтайды [14]. Енді бір шежіре сөзінде Мәшһүр-Жүсіп қазақтың Келімбеттерден бастап тарататұғын нұсқалар барлығын, бірақ үлгілер тарихын ешкім түсіндіре алмағанын айтады: «Біреу Болат қожа дейді, біреу Ақжол дейді. Екеуі бір кісіге аталған ат деседі. Ақарыс, жанарыс, Бекарыс үш жүздің атасының аты деседі. Біреулер Ақсақ Келімбет, Қара Келімбет, Сары Келімбет, Науан, Шодан деген аталары бар десіп жүрді. Бірақ олардың ар жағы кім, бер жағы кім екенін біліп сөйлеуші жоқ болды» [15]. Ал В. З. Галиев кітабында [16] бұл Келімбеттердің Ноғай ұлыстарын басқарған Ормамбет, Тінмамбет балалары екендігін айтып, шежілердегі «Келімбет» варианттарын XVI–XVII ғ.ғ. қазақ-ноғай байланыстары тарихы деп түсіндіреді. Белгілі шығыстанушы ғалым М. Қ. Әбусейтова монографиясында ноғайлардың XVI ғ. Сарыарқаны қоныстанғаны жоққа шығарылмайды [17].

Бұл шежіре нұсқасы тарихына Ә. Марғұлан да пікір білдірген: «Қырда ерте кезде салынған тас үйлер туралы Мәшһүр-Жүсіп Көпеевтің жазғандары тарихи жағынан өте бағалы. Ол кісінің айтуынша ноғайлы-қазақ халқының әскер басы жігіттері айдалада жүргенде, тас қорған үй жасайтын болған. Шідерті өзенінің аяғында тұратын, «Ақжар

– Сасай» – сол ноғайлы қыпшақтардың хандарының орда қылып, тақ орнатқан жері. Есіл, Нұраның арасындағы үлкен айдын «Тоғанастың тоқсан екі көлі» – ноғайлы-қазақтардың жойқын егін салған жерлері. «Қызыл-мола», «Сұлу-там», «Сырлы-там», «Хан-сүйегі» солардың жәдігерлері» дейді (Мәшһүр-Жүсіп. Сары-Арқа. 1907, 2–4 б.)» [18].

Басылып шыққан № 1177 папка деректеріне сүйенсек, мәтінге өзек болған «арабтық-сахабалық» шежіре үлгісін 1874 ж. қажылық сапары кезінде Абайдың әкесі Құнанбай би Бағдат қаласынан тапқызып, көшіртізіп, ел арасына таратқан [19]. 92 қыпшақ батырының Мұхаммед пайғамбарға болысқаны үшін ансарылар атанғанын, кейіннен Қаратауда дін ислам үшін Ақкөсе, Мәлік, Имамбайыр, Құттықожалардың шахит болғанын әңгімелейді. Сол себепті қазақтың «Ақкөсе ұрпағымыз», «Аныс сахабадан тарағанбыз» деген сөздерінің тарихын аша түседі.

Бұл шежіренің сахабалық үлгілері XX ғ.б. бұрмаланып, қазақты тікелей Мәлік ұлы Аныс сахабадан тарайды дейтін «арабтық» нұсқаны тудырған. Мәшһүр деректеріне (№ 1176, № 117 папка) сүйенсек, қазақ шежіресінде кездесетін Әнес сахаба (Ан хазірет, Аныс) есімі шартты болып табылады. Ислам тарихында көзге түскен Мәлік бен Анас әл Асбахи (713–795) деген беделді діни қайраткер есімі уақыт өте келе эпонимға айналып, Түркістанды мекендеген барлық түркілер үшін ортақ тарихи тұлғаға айналған деп шамалауға болады [20]. Тек араб ықпалы заманының белгісі ретінде Әнес есімі қазақ шежіресіне енген. Сол себепті уақыт желісінің (VIII–IX ғасырлар) бір үзігін ғана танытатын шежіре үлгілерінде Қазақты Әнес (Аныс) сахабадан бастап таратады. Әрине, шежіретанудағы мұндай «шартты ауытқулардың» болатындығын біле қоймаған қазақ зиялылары: Абай Құнанбаев, Шәкәрім Құдайбердіұлы т.б. «сахабалық» шежіре үлгісіне мүлде қарсы шығады. Абай да, Шәкәрім де бұл шежіренің түпкі шығу тарихын жете білмегендіктен сахабалардың бәрін арабтар деп танып, Қазақты сахабалардан, яғни «арабтардан» бастап тарататын шежірені өткір сынға алған [21]. Түркістан, Қаратау аймақтарын аралап, жергілікті жер-су атаулары тарихын осы 2.3 мәтін шежіресімен байланыстырған Мәшһүр Жүсіп бұл сахабалық үлгіні таза генеалогиялық (не этнологиялық) тұрғыдан емес, жылнамалық сипатта (араб-қыпшақ заманының белгісі ретінде) қарау керек деген ойды ұсынады.

Бұл мәселеде мәтіннің 109 бетінде мынандай түсініктеме орын алған: «Ақкөсе мен Мәлік екеуі бір ағайынды. Нәзір деген әкелерінің аты екен. Мәліктен Аныс туады да, сол Аныстың үрім-бұтағынан Түрікпен, Қарақалпақ, Қазақ тарайды. Ерте заманда бұрынға ата-бабаларымыз: «Біз Ақкөсе сахабадан екенбіз», – деп жүргені.

Пайғамбарымыз дүниеден қайтқаннан кейін Мохтрса деген көпірмен соғыс ашамыз деп хазіретіміздің [Омар] халифа күнінде Ақкөсе, Имамбайыр, Құттықожа сахабалар Қаратауда шаһит болып, зираттары сонда болғандықтан, «Ақкөсе сахаба бабамыздың моласы», -деп зират қылғандықтан соның ұрпағымыз деп жүргені сол екен. Бұл күнде Қаратаудың күнбатысында. Ол кісіні Домбы Ата десе жұрт біледі.

Басқа жұрттан шығып тарих жазушылар мұндай қайдан шығып, қайда барып ұшырасқанын білмейді де: «Анысын, Мәлік хазіретлары-ғарап. Қазақ өзін ғараптан туғызып, пайғамбарға туысқан-бауыр болғысы келеді», – дейді.

Міне, мен, Мәшһүр Йүсүп Көфейіп 65 жаста осы сөзді жазып отырмын. Бақсыдай бал ашып, түлкідей түс көріп, жаурын жағып, құмалақ салып айтып отырғаным жоқ. Мен де нұсқалардан көрумен, көрі құлақтардан естумен өз білгенімді шамам келгенше қорытып, шындап, теңдеп айтып отырмын.»

Келтірілген Қазақ түбі еңбегінің тарихи тақырыпты қамтыған материалдарының мазмұнына шолу жасасақ, бұл үлгілерде қазақ тарихын баяндаудың өз жолы қалыптасқанын бағамдаймыз. Адамзат тарихының (Адам Ата мен Хауа Ана) бастау көзінен бастайтын тарих жазбалары қолжазбаның ортасынан (Қазақтүбі № 1176, Қазақ түбі № 1177) басталып, бір үлгідегі тарихи оқиғалар тізбегінің жалғасы басқа варианттарда жалғастырылып, қысқартып, не толықтырылып беріліп отырады. Бүкіл қолжазбадағы материалды сүзіп шықпай, тарихи мәліметтердің бір жүйеде, көбінесе бір хронологиялық шеңбер аумағында қарастыра алмай, қолжазбаның бір үзіндісін (фрагментін) ғана аударған зерттеуші үшін «Мес» жинағындағы Қазақ түбі деректері шашыраңқы сипатта жазылған жеке-жеке шығармалар болып қала береді. Ал бұл мәліметтерде жинақтап қарастырсақ, Қазақ түбі жазбаларының қазақ тарихын бір уақыт жүйесінде бірнеше бағытта әртүрлі сипатта баяндағанын танимыз. Әрине, олардың араларында көлемі құлаш-құлаш әдеби шығармалар кіргізілген. Бұлар сол кезең туралы әдеби сипатта баяндалған мәлімет көзі қызметін (ғалым өмір сүрген заманда нақтылы ғылыми зерттеулер жұтандығын ескерсек – Л. Ж.) атқарған.

Қазақ түбі үлгілерінің басты маңызы өзгешелігі бір үлгідегі тарих мазмұны екіншісіне дәлме-дәл ұқсай бермейді. Кейбір мәтіндері ортақ болса да, тарихи оқиғалары әртүрлі әңгімеленеді. Барлығы да бір ортақ мақсатқа қазақ халқының тарихын жан-жақты қырынан ашуға бағындырылған. Бірнеше шежіре нұсқаларының мазмұны әртүрлі тарихи кезеңдерді сипаттауларына назар аударсақ, Қазақ түбі жазбаларының тарихымыздың көпқырлылығын тануымызға жол ашатынын байқаймыз.

Мазмұны жағынан Қазақ түбі XIX ғ. аяғы мен XX ғ. басы қағаз бетіне түскен тарихи туындылары арасынан алдыңғы орын алады. Шежіре түрінде жазылғанымен Қазақ түбі мазмұнының кеңдігі, деректерінің молдығы, нақтылығы, шынайылығы ерекше көзге түседі.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 ҚПЖӘМ, Фазыл көшірмесі, 5-том, 6-тізім. – Б. 22. ОҒКҚҚ, № 1178 бума. – Б. 88, 176 (313). ҚПЖӘМ, Фазыл көшірмесі, 5 топтама, 6 тізім. – Б. 22.

2 **Абылай хан.** / Құрастырған С. Дәуітов. – Т. 1. – Б. 239.; ҚПЖӘМ, Жолмұрат көшірмесі, 4 топтама, 54 «в» тізім. – Б. 1–2.; ОҒКҚҚ, № 829 бума, № 1 дәптер. – Б. 6.; Сонда. № 1177 бума. – Б. 248 (201).

3 ОҒКҚҚ, № 1176 бума. – № 1 дәптер. – Б. 87 (93).

4 **Исақов, Ә.** Сыпатай туралы сөз. // Қазақ батырлары. – 1991. – 15.08. – № 7. – Б. 5.

5 Құдайбердіұлы Ш. Түрік, қырғыз-қазақ һәм хандар шежіресі. – Б. 80 (70).

6 **Көпеев, М. Ж.** Таңдамалы. / Дайындаған С. Дәуітов. – Т. 2. – Б. 60.

7 **Көпеев, М. Ж.** Атасының аты білінбей өз аты шыққан ерлер. / Даярлаған Н. Жүсіпов. // Ақ Орда. – 1993. – № 2. – Б. 79–80.

8 **Марғұлан, Ә. Х.** Ежелгі жыр, аңыздар. – Б. 353.

9 Қазақ ССР тарихы (көне заманның бүгінгі дейін). Бес томдық. – Алматы: Ғылым, 1983. – Т. 2. – Б. 58.

10 **Торма, И.** Мажарстандағы Қотан батыр. // Қазақ әдебиеті. – 1995. – 31 қаңтар. – № 3–4. – Б. 15.; Голден П. Р. Құман-қыпшақтардың тайпалары мен рулары. // Ана тілі. – 1998. – № 12.

11 **Абусейтова, М. Х.** К истории казахской государственности XVI–XVII в.в. // Государство и общество в странах постсоветского Востока: история, современность, перспективы: Материалы международной конференций. – С. 24.; Ее же. Казахстан и Центральная Азия в XV–XVII в.в. история, политика, дипломатия. – С. 123.

12 **Көпеев, М. Ж.** Қазақ шежіресі. – Б. 14–15.

13 **Жандарбек, З.** Қазақ жүздерінің пайда болуы жөніндегі жана деректер. // Государство и общество в странах постсоветского Востока: история, современность, перспективы: Материалы международной конференций. С. 57–58.

14 **Тынышпаев, М.** Великие бедствия. – С. 36–38.

15 **Көпеев, М. Ж.** Таңдамалы. / Құрастырған С. Дәуітов. – Алматы: Ғылым, 1992. – Т. 2. – Б. 63.

16 **Галиев, В. З.** Хан Джангир и Орбулакская битва. – С. 31–32.

17 **Абусейтова, М. Х.** Казахстан и Центральная Азия в XVI–XVII вв. – С. 105.

18 **Марғұлан, Ә. Х.** Ежелгі жыр, аңыздар. – Б. 45.

19 **Көпейұлы, М. Ж.** Қазақ шежіресі. 11 б. 2.3 мәтінде

20 Энциклопедия «Ислам». Алматы, 1995, 112 бет

21 «Абай» энциклопедиясы. Алматы, 1995, 174 бет; Құдайбердіұлы

Ш. Түрік, қырғыз-қазақ һәм ханлар шежіресі. Алматы, 1991, 70 бет.

МАШХУР ЖУСИП И УСТНАЯ ИСТОРИЧЕСКАЯ ТРАДИЦИЯ

ЖУСУПОВА Л.

д.и.н., профессор, ПГУ имени С. Торайғырова, г. Павлодар

ТОРЛАНБАЕВА К.

д.и.н., в.и.с., Институт истории и этнологии имени Ч. Ч. Валиханова, г. Алматы

ЖУСУПОВ Е.

к.и.н., доцент, ПГУ имени С. Торайғырова, г. Павлодар

До настоящего времени изучения этнической, политической, социально-экономической истории и культурного наследия казахов велась в основном одностороннем порядке, без участия исторического наследия коренного населения. Статья посвящена важной, актуальной, в то же время злободневной теме – История казахов глазами востоковедов конца XIX. Впервые рассматривается комплексно устное и письменное наследие казахского народа.

В изучении истории средневекового казахского общества необходимо опираться на реальную историю. На наш взгляд, чисто субъективный эмпирический подход к определению основных событий истории, основывающийся на живом историческом процессе, все же неправильно выбранный подход к этой проблеме.

Многовековые накопления духовных сокровищ казахского народа представляют собой огромный информационный материал. Ученые давно установили, что существуют варианты единой концепции, утверждающей глубинные связи разных народностей в разных исторических эпохах. Об этом достаточно много написано. Известные суждения французского исследователя. Р. Берта о эпохе и о собственных историй народа, который весьма убедительно пишет: «Ответ дает каждый из нас, привнося в произведение свою собственную историю, свой язык и свою свободу; но наша история, наш язык и наша свобода бесконечно меняются, бесконечен и ответ мира писателю. Именно этим, несомненно, объясняется наличие трансисторической сущности

литературы; эта сущность представляет собой функциональную систему, один элемент который (произведение) неподвижен, а другой (мир, эпоха, потребляющее это произведение) варьируется». Это высказывание образно характеризует основное назначение исторического понятия, его место в истории, а может быть и в судьбе этноса.

Общеизвестно, что в устной исторической отражена и история, и культура казахского народа, его все этапы развития. Казахский народ, издревле высоко оценивая историческое сказание, в которых восславлялось мужество, героизм, мудрость казахских правителей. Именно поэтому народные просветители как Машхур Жусип Копеев считали, что история народа глубоко отражена в исторических преданиях и легендах. Машхур Жусип Копеев не был пассивным созерцателем окружающего, его волновала судьба народа, его будущее и его прошлое, он болезненно переживал негативные проявления окружающего его социума, пытаясь воздействовать и побороть изъяны человеческого характера, отрицательно влияющие на формирование общества. Его богатейшее историческое наследие посвящено именно этой цели: созданию образованного, объективного подхода в изучении истории казахского народа. Он собирал исторические легенды, сказания, притчи, которые были, в основном пояснительного характера. Трактывал и комментировал их в поучительных целях. Демократические преобразования, происходящие в Казахстане, дают возможность обратиться к незаслуженно забытым страницам нашей истории. Объективно изучая исторические факты и материалы, документы минувших лет мы заново переосмысливаем страницы прошлого.

Чтобы исследовать полную историю казахов нужно опираться на десятки, сотни фактов одного исторического события. Сравнительный анализ исследования историков, которые рассматривали сохранившиеся документы России, летописи империи Цин, восточную средневековую письменность (арабскую, персидскую, турецкую, шагатайский язык) позволяет глубокое изучение и исторических источников. Исследование сведений противоположных друг другу может дать желаемый результат. Поэтому есть необходимость найденные отечественные письменные памятники прошлого считать историческими источниками. Статья посвящена изучению наследия Машхур-Жусипа Копеева (1858–1931). Так как казахский фольклор развивался не отдельно, а является одним из ветвей наследия мировой культуры, то эти не освоенные белые пятна могут привести к сложностям исследовании исторической науки. Так же не полное исследование фольклорного наследия может осложнить изучение истории казахов, его культуры, языка и литературы. Немало важно сказать и труды зарубежных коллег, которые в данной тематике

сделали огромный вклад в изучений тюркских источников. К примеру можно процетировать труды Togan Isenbike [1], Варнес Ж. А. [2], Анке фон Кюгельген [3], Дени Дэвис [4] Вансин Ж. [5] и т.д.

В этой связи назовем образцы собраний известного историка, краеведа М.Ж. Копеева (1858–1931). Особенностью письменного наследия Машхура Жусипа является подробное изображение, основанное на исторических фактах жизни казахских ханов (Касым хан, Есим хан, Тауке хан и др.). Данная вариация, написанная по образцу летописцев Востока, возможно и является частью большого труда М. Ж. Копеева «Корни казахов», посвященного общей истории казахов. Родословная казахов, описанная всего на 2-х листах, исторические даты, которые в настоящее время в исторической науке не применяются, если учесть, что приведенные факты не указаны где, когда и кем собраны, считаем, что эти сведения М. Ж. Копеева, являются связывающими историю ханов Абылая и Кенесары (III–XIX веков). Эта рукопись характерна богатым содержанием фактического материала.

Энциклопедист-ученый, просветитель Машхур Жусип Копеев уделял огромное внимание историческим легендам, так как в его время более доступным и приемлемым методом влияния на массы была как письменная, так и устная история. Однако, в советское время творчество Машхур Жусип Копеева не передавалось особой гласности. Считалось, что он пропагандирует ислам и религиозные каноны, это претило советскому атеизму. Если народ веками хранит и соблюдает устоявшиеся традиции, обычаи, нравы, то этот феномен игнорировать никак нельзя, ибо это – одна из определяющих и составляющих констант любого этноса.

Собранные Машхур-Жусипом Копеевым исторические образцы это в основном легенды и сказания. Это предания о названиях местностей («Где находится Ой тундик беленде», о жизни святых («Святой шейх Бурхи», «Святой дед Талмас», об исторических личностях («Асан Кайгы», о пророках («Соломон и муравей», «Пророк Ной и старуха» и т.д. Большинство этих преданий еще не увидело свет. Шакарим хотя и написал историю своего народа в форме шежира, т.е. родословной, но в большинстве суждений опирался на источники и исследования Европейских и Российских исследователей, был приверженцем западной ориентации.

К. Халид так же писал историю через родословной, использовал в своих трудах как восточных (в большинстве), так и западных исследований, но все больше опирался на письменных источников Восточных стран. Теперь мы остановимся на некоторых из них. Так в предании «Пророк Ной и старуха», говорится о том, что и пророки, как

и простые люди, могут ошибаться. Притчи о Ное и Всемирном потопе широко используются в сюжетах автора. Известно, что они взяты из Библии и Корана. Мифы о Всемирном потопе появились до библейских времен. О нем говорится в мифах Шумера, Вавилона, Индии, Китая. Во всех вариантах говорится, что эта катастрофа была наказанием человечеству за его грехи. Разница только в том, что в мифологии Древнего мира божеств много, а в Библии и Коране – одно. К тому же в этих книгах говорится, что создатель заранее предупредил Ноя о потопе.

В легенде Копеева сказывается, что Ной строил свой ковчег 20 лет. Язычники смеялись над его затеей, и только одна старуха поверила ему. Она каждый день приносила ему катык, приготовленный из молока ее единственной коровы. Старуха уговорила пророка взять ее и корову в ковчег во время потопа. Когда начался потоп Ной в спешке забыл про старуху. Проходит 6 месяцев, пока земля не подсохла. Ной со своим семейством, животными и птицами выходит на сушу. И тут он видит старуху, которая поднесла ему катык. Оказывается, что, хотя Ной забыл про старуху, бог за ее добрые дела поместил ее и корову в ковчег и спас от потопа. Машхур Жусип здесь проводит идею, что добрые дела всегда отблагодарят. Художественная литература берет свое начало из мифов, сказаний и легенд о богах, пророках, святых и героях. Известно, что определенное время религиозная литература не была достаточно оценена, сегодня необходимо обратить на нее особое внимание.

Сказания Машхур Жусипа Копеева о Соломоне являются очень значительными для казахской историй. Копеев записывал исторические, ораторские образцы история, эпосы, сказки, пословицы, поговорки, обрядовые и бытовые песни. Жанровый состав историйных единиц, собранных Копеевым разнообразен. Большинство из этих образцов имеют общие корни с собраниями В. В. Радловым в сборнике «Литературные образцы тюркских племен». Для того, чтобы исследовать этот вопрос, необходимо точно знать, когда, где и с чьих уст записан данный историйный образец.

Хотя встречаются схожие тексты с работами В. В. Радлова и Абылгазы, но спорные исторические события описываются по-разному. Однако есть общая закономерность – каждая рукопись начинается с заглавия Казак туби. Особенно широко это используется в начинающейся с притчи об Адаме в «Родственной тюрков» Абылгазы. Хотя рукописи об истории края имеют общую хронологию, по содержанию они разные. «Казак туби» Машхур Жусупа Копеева охватывает основные темы описания истории казахов и название рукописи является отправной точкой в общей тематике. Основной

целью автора является сбор фольклора и поэтому в рукописях большей частью используются фольклорные образцы. Однако они рассказывают о важных исторических событиях и играют большую роль. Если проанализировать, то получается, что 70–80 процентов рукописей из фольклора и литературных форм.

Остановимся на даты исторических событий, описанных в тексте. Дату смерти Касым хана Машхур показывает 930 (1524) годом, это не встречается в произведениях М. Хайдар Дулати, Ш. Кудайбердиева, К. Халида. Вообще дата смерти Касым хана в источниках встречается по-разному:

- 1) 1518 годом указана в трудах М.Х. Дулати, Хайдара Рази;
- 2) 1521 г. – в российских указах;
- 3) 1524 (1525) г. – в персидских источниках.

М. Хайдар Дулати в труде «Тарих-и-Рашиди» указал год смерти Касым хана 1518-ым. После смерти Адил султана правил Касым хан, т. к. Бурундук хану ничего не оставалось, кроме имени хана. В конце концов Касым хан изгнал Бурундук хана, который уехав в Самарканд умер на чужбине. Касым хан, после Жошы хана взял управление Дешти Кыпшаком в свои руки. Много миллионная армия хана прославилась его. В 924 (1518) г. он утвердился навсегда. Эта дата впоследствии в научных трудах историков встречается чаще. В русских документах смерть Касым хана связывают с 1521 годом.

В исследованиях Б. Карибаева встречаем сведения о том, что правление Казахского хана дошло до Волги и граничила с астраханским ханством, в котором в 1520–1521 годы зимой находился в плену рызалец Занко Зудов, об этом казахский хан известил в апреле.

А Исин опираясь на фактические материалы и приказы, сохранившиеся в архивах, ясно указал, что год смерти Касым хана 1521

Кроме этого, учитывая тот факт, что М. Копеев читал в оригинале восточные произведения средневековья можно сделать вывод, что Машхур Жусип либо использовал труды персидских историков, либо опирался на источники до сих пор никому неизвестные. Необходимо уточнить и дату смерти Тауке хана, 1120 (1708–1709), указанную Машхуром. В трудах А. И. Левшина, который опирался на архивные документы России указан 1717 год. Поэтому до сих пор считалось, что Тауке хан умер 1718 г. Но историк В. А. Моисеев, обратив внимание на тот факт, что в русских документах после 1716 г. не встречается имя Тауке хана, уточняет, что дата смерти хана – 1715 г. Исследования Р. Б. Сулейменова и В. Я. Басина тоже подтверждает этот факт.

Машхур Жусип, опираясь, видимо, на другие восточные исторические источники называет другую дату.

Третья дата, указанная в произведениях Машхура, в других источниках не встречается. По Машхур Жусипу Абылай показан авторитетным султаном Среднего жуза в 1148–1154 годы. Это по Григорианскому летоисчислению 1146 г. – 1733–1734 годы. Кроме Абылая в Среднем жузе не встретим другого авторитетного султана в 1735–1741 годы.

Обратим внимание на следующие имена, указанные в рукописи: Касым хан и Жиренше шешен, Есим хан и Турсун хан, Жангир хан, Тауке хан, Казыбек би, Токтамыс хан, Орыс хан, Букейхан, его сын Жангир хан. Даются и измененные имена Тола би (Толе би), Фолод хан (Болат хан) Абу Аль Мухаммед хан, или Аболмамбет хан (правил в XVIII в. Средним жузом Абилмамбет хан) Самеке хан (Самеке правил в XVII веке Средним жузом), Нургали хан, Абулхаир хан (известным Абулхаир хан Младшего жуза – XVIII в.) Среди них сведения о Сардам Батуулы, или Орда Батуулы «Белая Орда» Батуулы не встречается в исторических, фактических материалах. Обратим внимание на то, что Ак Орда – имя человека. рассказе – легенде, приведенной в труде Утемиша Хаджи «Шыгыс наме», которая повествует о том, кому быть ханом: Ежену или Сайыну, родившимся от дочери Нуралы хана. Вместе с семнадцатью братьями, родившимися от других жен, обратились к Великому хану (Шынгыс хану – ж. л.), который построил им Орду. Белая Орда с золотыми порогами Саин хану, голубая Орда Ежену, светлую Орду со стальным и поргам и Шайбану.

По легенде в «Шыгыс наме» Ак Орда для Батуа различалась по цвету, а в рукописи Машхура Ак Орда – псевдоним сына Бату Сардама.

Нетрудно заметить по историческим событиям что М. Ж. Копеев опирался на два фактических материала. На первой странице рукописи данные о Касым хане взяты из персидских материалов, дающих даты смерти хана 930 одом. Следующие две страницы написаны по исследованиям российских трудов, что свидетельствует описание исторического периода после Тауке хана каждого по отдельности. В начале уточняется, что Старшим жузом правил Тауке хан. Затем рассматривается положение Среднего жуза в 1722–1740 г. В конце рукописи говорится о подчинении России (1731 г.) во времена Абулхаира «Младшим жузом». В этой связи отметим, что не встречается до сих пор в исследованиях ученых сведения о политические распри с Средним жузе и о том, что Аблай хан в 1734–1740 годы стал авторитетным султаном.

В. В. Радлов в своем сборнике точно не указывает эти моменты, а только указал, что ему помогли образованные люди. В. В. Радлов

при исследовании придавал к текстам некоторые изменения и т.д. Тем самым максимально приблизив их к казахскому историю. Копеев же собирал в основном образцы, которые исполняются народным просторечным языком, и они не подверглись изменениям, что очень важно для исследователей. Воссоздание истории казахской государственности становится возможным лишь при использовании системного подхода к данным письменных источников, археологии, этнологии, устной исторической традиции. Машхур Жусип Копеев записывал исторические образцы фольклора, эпосы, сказки, пословицы, поговорки, обрядовые и бытовые песни. Жанровый состав фольклорных единиц, собранных Копеевым разнообразен. Если коснуться жанровых особенностей наследия Машхур Жусупа, то только песенный состав обрядовых и бытовых состоит из 30–40 образцов. Из них только половина исследована и увидела свет [6].

Произведение «Корни казахов» начинается с притчи об Адаме (Родословная казахов Абулгазы) и заканчивается событиями 1928–1929 годов, когда проходила коллективизация в республике. С учетом того, что «Корни казахов» имеет общую историческую линию с рукописным сборником «Мес», необходимо сравнить оригиналы находящихся в папках 1170 «а»; 1170 «б»; 1173; 1176; 1177; 1178; 1645. К этим рукописям нужно добавить выписки из работ А. Диваева [7], Е. Бекмаханова [8], А. Х. Маргулана [9], Жолмурата Жусипулы [1] и др. События, описанные в рукописях Копеева охватывают историю Казахстана, Узбекистана (Бухара, Коканд), Киргизии, России и Турции. Для полного исследования трудов Машхур Жусип Копеева необходимо изучить множество рукописей и сравнить их с оригиналами этих образцов.

В конце XIX в. начале XX века сформировалось устное описание истории Казахстана. Родословная народа начинается с общей мифологии народов мира, т.е. с притчи об Адаме и Еве (имеют общую линию с рукописями Абылгазы). История человечества в рукописях Копеева делится на два периода: От Адама до Ноя, и от Ноя до Ел хана. Помимо исторических событий здесь рассказывается и о Всемирном потопе. В своем произведении «Наурыз» Машхур Жусип Копеев предполагает, что округлые формы камней и скал Баянаульских гор подтверждают правдивость Всемирного потопа [6]. В произведении «Корни казахов» в папках № 1176; 1177; 1173; прослеживается история народа, его обычаи и традиции от Огуз хана до Ел хана. Описание от Ел хана переходит к истории пророка Мухаммеда. Причину распространения ислама на территории Казахстана, автор видит в завоевании арабами Средней Азии VIII–IX вв. По сведениям Машхур Жусип Копеева:

тюрко-кыпчакские предки Аныс, Аккосе, Иманбайыр и др. насильно насаждали ислам на территории Казахстана.

В рукописях поэта есть сведения о пророках Аврааме, Исааке и святом Ходже Ахмете Яссауи [8]. В родословной казахов по одному варианту описываются события VIII–IX веков, связанных с экспансией арабов, в другом – история огузских племен IX–XI веков, далее автор описывает 300 летнюю историю кыпчакских племен IX–XI веков, потом переходит к XIII веку (эпоха Чингис хана). От наследников Чингис хана доходит до хана Жанибека и Тауке (XV–XVII века). В дальнейшем родовая ветвь Чингис хана отражена в «Корни казахов» Копеева. Если сравнить различные варианты исследования, то выясняется, что Машхур Жусип Копеев использовал работы Абулгазы, В.В. Радлова, Ш. Кудайбердыулы. Новые генеалогические линии, отраженные в рукописях Копеева пополнены фольклорными источниками. В основном это касается XIII–XV веков. Например, описываются периоды правления Тамерлана, Тохтамыса, Едиге, Улуг Мухаммеда. XV–XVII века в рукописи «Корни казахов» относятся ко второй части, которая хранится в центральной библиотеке РК. При анализе рукописей выясняется, что история чингизидов делится на две эпохи (от Чингис хана до Жанибека XIII–XV вв. и от Жанибека до Тауке хана XV–XVIII в.в.) Эпоха, описанная после XVIII века характерна тем, что она рассматривается во взаимосвязи с историей соседних ханств. (Ногайской ордой, Казанским ханством, Бухарским эмиратом).

В книге, изданной в Казани (1907 г.) Машхур Жусип Копеевым история казахов рассматривается в тесной взаимосвязи с историей ногайского народа. Также упоминающиеся Бухарские правители Абдолла хан, Имамкули хан и приводятся дополнительные сведения и о ханах Есиме, Алаше, Шора батыре. События 1680–1881 года, описанные в «Корни казахов» связаны с именами двух исторических личностей – Тауке хана и Абылай хана. В рукописях Машхур Жусип Копеева говорится, что Тауке хан со своей ставкой кочевал вдоль реки Сырдарья, по степям Сарыарки и Семиречью. Здесь же он ввел закон «Семь сводов». После смерти Тауке хана тремя жузами стали управлять свои ханы и би. Также описана эпоха нашествий жунгаров на землю казахов. Более подробно изложено время правления Абылай хана с 1734–1781 год. Перечисляется родословная Абылай хана и его успехи в социально-экономическом строительстве казахского общества того времени, знаменательные исторические даты и события. Все это помимо фактического материала дополнено фольклорными образцами. В рассказе «Галдан Серен» (в сборнике «Корни казахов») описаны внешнеполитические отношения

Среднего жуза с жунгарским ханством, участие казахов под руководством Абылай хана в гражданской войне на территории Жунгаров. Подробно рассказывается о походах Абылай хана против Кокандского ханства, Киргизии и др. (1759–1771 годы). В рукописях Копеева встречаются редкие неизвестные ранее материалы о Китайском посольстве, Исатае Тайманове («Науша батыр» входит в сборник «Корни казахов»). Эти события относятся 1836–1838 годам. Широко освещены события 1837–1847 годов. Здесь встречаются материалы о восстании под руководством Кенесары Касымова с начала этого движения до самого конца. Родовая ветвь Кенесары рассматривается как часть родовой линии Абылай хана. Даты исторических событий определены точно, если сравнить с историческими материалами нашего времени.

Включен в сборник поэма Нысанбай жырау о Кенесары Касымове, который ранее был неизвестен. В книге вышущей в 1907 году Машхур Жусип Копеевым в Казани, описана вся история Сарыарки и делается вывод, что после поражения восстания Кенесары хана, Казахстан полностью потерял независимость. В папках № 1170 б, 1176, 1177 описаны события 1848–1864 годов. Здесь рассказывается история Бухарского эмирата, Кокандского ханства, история сыновей Кенесары Садыка, Ахмета, Жафара. Туда же включены материалы Ш. Ш. Валиханова о походах русской армии в Среднюю Азию и Туркестан. События 1890–1929 годов Машхур Жусип Копеев описал как живой участник и свидетель происходящего в Казахстане. В произведении «Кровавое воскресенье» он показал противоречия, имевшие место в 1905 году в Российской империи. В книгах, вышедших в 1907 году, рассказал о несправедливой политике центра по отношению к национальным меньшинствам.

Исторические легенды, песни, дастаны расположены в строгом хронологическом порядке и подчиняются одной общей теме – «Казак туби». Из этого следует, что автор, собирая определенный материал в одну книгу, преследовал две цели: историческую и литературоведческую. Наряду с этим в рукописи присутствует философская, медицинская и другая тематика. Если рассмотреть рукописи, то каждый материал представляет собой единицу в общей схеме. С 1872 по 1874 год Машхур Жусуп учился в Бухаре и овладел арабским, персидским, чагатайским языками. После возвращения в родной аул он учил грамоте детей. В 1887, 1895, 1907 годах он трижды путешествовал по средней Азии. Был в родах Туркестан, Бухара, Ташкент, Самарканд где углубил свои знания. Собираением фольклора Копеев начал заниматься, в раннем возрасте. В 1865 году он записал эпос «Ер Олжабай батыр», при этом большое влияние и помощь ему

оказал его учитель Хамар-хазрет. В 1881 году жил в городе Акмола, где за год собрал и записал исторические сведения о событиях 18–19 века (о Казбек бие, Богенбай батыре и других исторических личностях). В 1887 году во время путешествия в Бухару побывал в исторических местах, где записывал сказания, предания, легенды. Позже в 1889–1891 году побывал в Западном Казахстане, там он собирал и записывал сведения об Исатае Тайманове и других известных личностях этого региона.

Учитывая, что каждая отдельная рукопись написана различными чернилами (красными, синими, черными), то можно предположить, что они раньше были отдельными единицами, и только позже объединены в книги. Машхур Жусуп Копеев был живым свидетелем событий 1870–1920 годов и поэтому описание этой эпохи можно принять за исторические сведения. Даже рукописи о Кенесары Касымове были написаны по воспоминаниям свидетелей, участвовавших в этом восстании или по рассказам потомков этих людей. Поэтому исторические события конца 19 начала 20 века, описанные в рукописях Копеева, можно принять как исторические сведения. Для того чтобы лучше разобраться в произведении Машхур Жусупа Копеева «Казак туби» («Прошлое казахов»), нужно понять эпоху и среду в которой он жил, также изучить биографию автора.

С 1880 года начал печатать свои рукописи в газетах «Дала улаяты», «Туркистан улаяты», в журнале «Айкап». Демократические события 1905–1907 года отразились и на окраинах Российской империи. Эту тему он поднял в своем произведении «Канды жексенби» («Кровавое воскресенье»), он первым среди казахских поэтов откликнулся на события происходящие в центре России. Воспользовавшись демократическим манифестом царя, успел издать 3 книги: «Житъе-бытье», «Кому принадлежит Сарыарка», «В долгой жизни удивительного много». Позже эти издания были признаны царской цензурой вредными, и автор подвергся гонениям со стороны властей. После долгих проверок в 1913 году судебной палатой Казани против Копеева было возбуждено уголовное дело по статье 129 часть 6-ая. Особенно вредным было признано произведение «В долгой жизни удивительного много», где было раскрыто тяжелое положение простых людей и произвол, творимый местными властями. Он указал причины социально- политических противоречий казахского общества того времени. Все эти произведения, изданные в Казани, были арестованы полицией. Октябрьский переворот и приход Советской власти встретил насторожено. Недоверие к советской власти возросло после разгрома правительства Алашорды и произвола, творимого большевиками, во время гражданской войны в Казахстане.

Копеев в это время отошел от общественно-политических дел и продолжил работу над произведением «Казак туби».

Имеются в рукописях Машхур Жусип Копеева, также сведения о восстании 1916 года и материалы о гражданской войне, о коллективизации, которые являются богатым материалом для историков. Статьи, выпущенные в журнале «Айқап» и в газете «Дала уалаяты», объективно отражают социально-экономическое и политическое положение Казахстана начала XX века. Если проанализировать «Корни казахов», то мы увидим, что это своеобразная концепция описания истории казахского народа. Здесь наблюдается синтез исторического и литературного материала. Рукописи представляют с собой бесценный источник для исследователей.

Изучении история средневекового казахского общества необходимо опираться на реальную историю, выделить в процессе исторического развития события ,важного значения, которые меняли его ход, а не теоретические категории вроде производительных сил или уровня духовного развития. Историки в основном, рассматривая основные этапы истории казахского общества, стараются систематизировать исторические явления и привязывают их к устоявшимся схемам. Понятно, что при таком подходе выделение этапов и определение «исторических событий» – дело довольно субъективное. Но, на наш взгляд, субъективный, чисто эмпирический подход к определению основных этапов истории, основывающийся на живом историческом процессе, все же лучше подгонки живого процесса под мыслительно созданные схемы.

Выводы:

- Впервые источники в устной исторической традиций казахов была полностью переведена и комплексно рассмотрена
- Действительно определена историзм и правдивость источников в степной историографий по историй Казахского ханства XV–XVIII вв.
- Было комплексно изучена с источниковедческом плане материалы по устной исторической традиций казахов.
- Конкретно доказано влияние Восточной историографий в степную устную историографию.
- Полноценный перевод рукописей М. Ж. Копеева и введение источников в научный оборот во многочисленном варианте является новизной.
- Научным является использование устной исторической традиций в интерпретаций национальном духе история Казахского ханства.
- Была доказана влияние как и восточных, так и западных исследований в трудах М. Ж. Копеева.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 **Togan Isenbike.** The Khojas of Eastern Turkestan // Islam in a Changing Society; Kirk G. S. On Defining Myths // A Journal for Ancient Philosophie. Vol. 1. 1973. – P. 61–69.
- 2 **Barnes, J. A.** Genologies // The Social Antropology. Ed. A.I Epidein. London, 1967. – P. 101–127.
- 3 Анке фон Кюгельген. Легитимация среднеазиатской династии мангитов в произведениях их историков (XVIII–XIX вв.) – Алматы: Дайк-Пресс, 2004. – 516 с.
- 4 **DeWees, D.** Islamization and Native Religion in the Golden Horde. Baba Tuekles and Conversion to Islam in Historical and Epic Tradition. University Park & The Pensilvania State University Press, 1997. Muslims in Central Asia: expressions of identity and change / edited by Jo-Ann Gross. Durham and London: Duke University Press. 1992.
- 5 **Vansina, J.** Oral Tradition as History – London, 1985. – P. 247
- 6 Көпеев Мәшһүр Жүсіп. Толық шығармалар жинағы. – Павлодар: ЭКО, 2001–2009. – 13 т.
- 7 Казахская народная поэзия (Из образцов, собранных и записанных А. А. Диваевым). – Алма-Ата: Наука, 1964. – 256 с.
- 8 Бекмаханов Е. Қазақстан XIX ғ. 20–40 жылдары. // Жеті томдық шығармалар жинағы. – Павлодар: 2005. – 5 т. – 266 с.
- 9 **Марғұлан, Ә. Х.** Эпические сказания казахского народа: автореф. докт. филол. наук. – Алматы, 1946. – 57 б.
- 10 Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы КПЖӘМ Жолмұрат Жүсіпұлы көшірмесі № 6 бума.

КОЛЛАБОРАЦИОНИЗМ В ПРИБАЛТИКЕ В ГОДЫ ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ: ИСТОРИОГРАФИЯ ПРОБЛЕМЫ

ИКЛАСОВ А.

студент, ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар
ЕЛЬМУРАТОВА Б. Ж.

к.и.н., профессор, ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар

В этой статье будет рассмотрена современная историография прибалтийских частей Ваффен-СС, освещённых не только российскими, но и зарубежными авторами. Они освещали коллаборационизм среди жителей стран Балтии. Данная статья написана по материалам

российских и западных историков и приурочена к восьмидесятилетию начала Второй Мировой войны.

Что значит слово «коллорабионизм»? Большой Энциклопедический Словарь даёт такое определение: «коллорабионисты (от франц. collaboration - сотрудничество), лица, сотрудничавшие с оккупационными властями в странах, захваченных Германией в период 2-й мировой войны (особенно во Франции в 1940–1944 гг.)» [1].

Тема коллорабионизма среди граждан прибалтийских стран (в первую очередь Латвии и Эстонии) часто присутствует в публицистических и журналистских работах, в первую очередь в российской печати, но всё же это публицистика, и в ней не присутствует всесторонность [2]. Поэтому здесь будет рассматриваться сугубо научная литература.

В книге «Иностранные формирования Третьего Рейха» Сергея Дробязко, Константина Семёнова и Олега Романько были освещены эстонские, латышские и литовские подразделения на службе у немцев.

С. Дробязко в начале главы «Прибалтийские формирования» отмечает, что одной из главных причин того, почему жители Балтии шли на службу в немецкую армию, являлись советские репрессии, проведённые НКВД в первый период советского правления в 1940–41 годах (число депортированных, например, было 40 тыс. человек). «Результатом всех этих мероприятий, - пишет Дробязко, стал рост антисоветских настроений среди местного населения, воспринявшего приход германской армии как освобождение от ужасов большевизма. В первые месяцы оккупации, ещё не успев в полной мере хлебнуть нацистского «нового порядка», жители Литвы, Латвии и Эстонии охотно шли на службу в Вермахт, в создаваемые немцами полицейские формирования и администрацию» [3, с. 700].

Поначалу были созданы подразделения вспомогательной охранной службы полиции порядка (в сокращении «шума»), образованных в 1941 году.

По мнению автора, причиной того, почему немцы стали формировать части СС из прибалтов (эстонцев и латышей) было поражение в Сталинградской битве, и начала «тотальной войны», следовательно, Рейху были необходимы новые солдаты, чтобы воевать против РККА. Нацистская пропаганда вовлекала латышей и эстонцев воевать в рядах СС, мотивируя «крестовым походом против большевизма». Однако мобилизация литовцев провалилась из-за их антигерманских настроений. Тем не менее существовали литовские

подразделения «щущманов», совершавших военные преступления (например, участие в расстреле в VII форте Каунаса) [3, с. 734].

Нужно отметить, что ни С. Дробязко, ни его соавтор К. Семёнов не позволяют себе впадать в политизированность, а предпочитают охватывать просто боевые действия балтийских коллорабионистов, особенности создания того или иного подразделения, вопросы командования и так далее, в отличии от других авторов, про них чуть позже.

Вместе с тем, С. Дробязко признаёт, что две отдельные группы латвийской вспомогательной полиции у немцев были специально сформированы для проведения еврейских погромов [3, с. 716]. В книге присутствует богатый фотоматериал как офицеров и командующих, так и простых солдат данных подразделений, что облегчает изучение темы.

Между прочим, стоит упомянуть, что латвийские и эстонские добровольцы (большей частью из Латвии) СС совершали военные преступления против солдат и офицеров РККА и Народного Войска Польского (так называемая «армия Берлинга») и также жёстко и жестоко обращались с местным населением оккупированной части СССР [7, с. 417–419].

Константин Залесский в своей книге «Командиры национальных формирований СС» написал отдельную главу про Рудольфуса Бангерскиса, инспектора латвийского легиона СС. В труде Залесского присутствует биография жизни Бангерскиса, бывшего офицера Российской Императорской армии, белогвардейца, воевавшего в армии Колчака, а также офицера вооружённых сил армии независимой Латвии. Также отсутствует политизированность, и автора нельзя уличить в симпатиях ни к национал-социализму, ни к коммунизму [4, с. 203–252].

Английский историк Гордон Уильямсон, в номере «Waffen-SS (3) 11–23 Divisions» издательства Osprey отмечает, что ядром формирования латвийских и эстонских подразделений СС были «шума» и причины, почему жители этих стран становились добровольцами, объясняет советскими репрессиями [5, с. 16–17; с. 34; с. 38]. Стиль повествования нейтральный, что роднит с Дробязко и Семёновым. В журнале присутствует богатый иллюстративный материал, в частности, рисунки латвийских и эстонских добровольцев [5, D – с. 30, F – с. 32].

Российские историки Александр Дюков и Владимир Симиндей в статье «Латышский легион СС в свете Нюрнбергского трибунала» делают упор на военных преступлениях латышских легионеров против пленных советских и польских солдат, а также акцентирует внимание на том, что часть бойцов латвийского легиона была из печально известной «команды Арайса» (Виктор Арайс – командир

зондеркоманды, «прославившейся» при зачистке Латвии от евреев) [6]. Ядро латвийского подразделения СС составляли добровольцы и «шума». Но авторы предпочитают умолчать причины, которые могли подвигнуть коллаборационистов на сторону Рейха, вроде лишения независимости советами, а ещё жестокие репрессии. Помимо этого, у них нет упоминаний о боях латышей против РККА, и у читателя, незнакомого с темой, может возникнуть впечатление, что латвийские легионеры были только карателями. Авторы признают, что мобилизация в СС была тотальной и туда призывали и довольно молодых людей [6]. Однако стиль работы научный и заслуживает внимания.

Сергей Чуев в своей книге «Проклятые солдаты» пишет про балтийских коллаборационистов, затрагивая и их боевой путь, военные преступления и особенности формирования литовцев, латышей и эстонцев в рядах немцев. В книге присутствуют материалы из советских архивов, вроде советского полпреда В.М. Молотову. В ней сообщалось о идеологической ненадёжности литовских подразделений РККА [7, с. 378–379]. Упоминаются об литовских «шума», принимавших участие в Холокосте. Было затронуто участие латвийских подразделений полиции. Но у Чуева проскальзывали нотки публицистики вроде реакции на ответ Бангерскиса поручику РОА Балтинишу, вспоминая поведение латышских ээсовцев: «Видимо, стыдно стало за своих подчиненных...» [7, с. 420].

Выводы.

Тема балтийского коллаборационизма в годы Второй Мировой войны всё ещё изучается и сегодня. Существуют, как и сугубо научные труды, так и историко-публицистические, и также публицистические. Стали известными общественности воспоминания некоторых коллаборационистов, вроде Пятраса Зеленки, члена литовского полицейского подразделения, занимавшегося участием в Холокосте, и дававшего откровенные интервью британскому историку Лоуренсу Рису [8]. Но помимо этого, на наш взгляд, следует находить и изучать эпистолярный материал от прибалтийских добровольцев и коллаборационистов, чтобы понять их мысли. И также следует понять причины, побудившие жителей прибалтийских стран, в особенности Латвии и Эстонии, пойти на службу в СС. В случае с литовцами коллаборационизм был слабее, чем у латышей и эстонцев не в последнюю очередь из-за претензий Германии на Мемель (Клайпеду) и ещё того, что нацисты не могли простить или забыть про историческую связь литовцев с поляками. С одной стороны, балтийские подразделения СС храбро сражались против Красной армии (в дивизии

«Викинг» существовала поговорка про эстонский легион СС, «Нарва (название эстонского батальона СС, А.И) стоит») [3, с. 712] а с другой – многие из них участвовали в военных преступлениях. Стоит отметить, что не только прибалты были коллаборационистами в СССР, но и другие народы Советского Союза вроде русских (РОА, РОНА, казахи подразделения, «полицаи», Локотская республика), украинцев (батальоны «Роланд» и «Нахтигаль», а также части «шума»), белорусов (белорусская краевая оборона), тюрков (туркестанский легион, «Идель-Урал») кавказцев (батальон «Бергманн», грузинские, армянские, северокавказские и азербайджанские легионы Вермахта) и калмыков (Калмыцкий кавалерийский корпус). То есть, коллаборационизм был распространён не только среди прибалтов.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 <https://dic.academic.ru/dic.nsf/es/28003/коллаборационисты>.
- 2 Характерный пример - https://aif.ru/society/history/dobrovolnye_palachi_kogo_i_kak_ubival_latyshskiy_legion_ss.
- 3 **Дробязко, С. Романько, О., Семенов, К.** «Иностранные формирования Третьего рейха». Год издания: 2011. Издательство: АСТ, Астрель, Харвест. Серия: Историческая библиотека. Количество страниц – 964 с илл.
- 4 **Залесский, К. А.**, «Командиры национальных формирований СС» Год издания: 2007 Издательство: АСТ, Астрель, Количество страниц 320.
- 5 **Gordon Williamson** «The Waffen-SS (3) 11. TO 23. DIVISIONS», Osprey. Publication Date: 20 Aug 2004. Количество страниц – 48.
- 6 **Дюков, А. Р, Симиндей, В. В.** «Латышский легион СС в свете Нюрнбергского трибунала» <http://historyfoundation.ru/2017/11/29/latyshskij-legion-ss-v-svete-njurnbergskogo-tribunala/>.
- 7 **Чуев, С. Г.** «Проклятые солдаты. Предатели на стороне III рейха». Год издания: 2004 год. Издательство Эксмо. Серия Тайны III рейха. Количество страниц 576.
- 8 **Рис Лоуренс**, «Холокост. Новая история». Год издания: 2018. Издательство КоЛибри. Серия: История войн и военного искусства. Количество страниц – 512.

КРАЕВЕДЧЕСКАЯ РАБОТА В ПАВЛОДАРСКОМ ПРИИРТЫШЬЕ В 1930-Х НАЧАЛЕ 1940-Х ГОДОВ

КОЖОКАР В. А.

аспирант, Алтайский государственный педагогический университет, г. Барнаул, Российская Федерация

В первые годы Советской власти основными задачами научного краеведения было обеспечение систематического изучения природных условий и ресурсов, необходимых для хозяйственного развития молодой Советской республики и осуществление мер по охране памятников истории и культуры. По всей стране начали действовать общественные организации совместно с государственными научно-исследовательскими институтами и музеями. Они проводили большую и многообразную работу по сбору полезных растений, и месторождений полезных ископаемых, собирали сведения о природных ресурсах, организовывали охрану памятников истории и культуры, изучали культуру и быт, народное творчество и хозяйственную деятельность населения того края, в котором проживал и действовал актив местной организации. В том числе оказывалась помощь местным органам в составлении планов развития народного хозяйства. [1, с. 4].

Созданное в 1920-х годах общество изучения Киргизского края, переименовуют в 1925 году в Общество изучения Казахстана [2, с. 1]. Наиболее пристальное внимание историков, географов, естественников и энтузиастов-краеведов в то время привлекла революционная и национально-освободительная борьба казахского народа, а для развития промышленности нужны были полезные ископаемые. Потому создавались филиалы Общества в различных областях и города республики. Такие научные общества вовлекали в краеведческую работу рабочих, крестьян, интеллигенцию и учащихся [3, с. 1].

В рамках деятельности организации издавались «Труды общества изучения Киргизского края». Помимо статей описывающих природу, национальный фольклор, историю освоения, географию Казахстана, так же публиковались и отчёты за каждый год деятельности общества в целом и его отделений. К примеру, в шестом выпуске за 1924 год, отчёт содержит данные о количестве прибывших и выбывших членах общества по отделам. Констатировалось, что связь с Уральским и Кустанайскими отделениями утрачена, в то время как Семипалатинское отделение работало, а его члены публиковали свои работы на страницах издания [4, с. 2]. После 1931 года Семипалатинский отдел Общества

изучения Казахстана располагал своими ячейками и в других городах Прииртышья: Усть-Каменогорске, Зайсане [5, с. 15].

К моменту проведения первого Всеказахстанского научно-краеведческого съезда в 1930 году, давшему старт организации научных исследований этнографии, истории и недр в республике, краеведы были существующей организацией с центром в г. Алма-Ате и филиалами в гг. Петропавловске, Семипалатинске, Уральске и др. При КазЦИКе действовал штаб республиканского геологпохода, в распоряжение которого выделялось финансирование на производство геологоразведочных работ силами общественных организаций [6].

Общественники Прииртышья 1930-х годов встречали поддержку местных исполнительных органов в деле организации работ по изучению края, участникам, Чидертинско-Улентинской краеведческой экспедиции, в их числе и Дмитрию Поликарповичу Багаеву, выдавались удостоверения, в которых все советские органы и общественные организации призывались оказывать повсеместное содействие в предпринимаемых ими работах. Через год, в сентябре 1931 года, отправляется ещё одна экспедиция с участием Д. П. Багаева с целью сбора экспонатов казахского быта и обихода в Баянаульском районе, для организации «небольшого краеведческого музея». Музей должен был служить демонстрационной площадкой о традициях и быте жителей всех районов Павлодарской области. Планы по открытию краеведческого музея приурочивали к 11 годовщине Советского Казахстана [7, с. 135–136]. Собранные выставочные материалы и фотографии сделанные Д. П. Багаевым, решением Павлодарских городской и районной комиссии по проведению 15-летнего юбилея Октябрьской революции в г. Павлодаре, необходимо было оформить в виде диорам и экспонатов, которые будут экспонироваться в ходе праздничных мероприятий. Багаева Д. П. привлекают к работе комиссии [8].

В 1936 году было образовано Павлодарское отделение «Общества изучения Казахстана». В качестве первоисточника данной информации фигурирует статья научного секретаря общества И. Маслова в газете Большевикский путь, отражающая данное событие. Каждому члену этого общества было дано задание отдельное задание по сбору краеведческих материалов для составления истории бывшего Павлодарского уезда [9]. Одним из первых обладателей удостоверения квалифицированного любителя-краеведа выданного Обществом изучения Казахстана стал Д. П. Багаев, как человек «давно работающий в этой области» – будущий первый директор павлодарского историко-

краеведческого музея. Согласно удостоверения, он «давно работает в этой области и имеет много ценных тематических серий фотоснимков из производственно-хозяйственной, культурной, бытовой жизни Казахстана и его природы». Является автором более 2000 тысяч снимков имеющих большую историческую ценность, в виду невозможности повторения запечатленных исторических и бытовых событий. Так же в удостоверении рекомендуется составить ценную выставку или каталог из имеющихся у краеведа снимков [10, с. 138–139].

17 мая 1938 года в Павлодарской области было организовано областное оргбюро Общества изучения Казахстана в составе 5 человек. Они представляли основные направления развития общества: заведующий ОблОНО, ст. агроном ОблЗУ, отд. школ Обкома, представитель «Майкаинзолото, председатель Облплана. Постановлением оргкомитета КазЦИК по Павлодарской области об организации областного оргбюро общества изучения Казахстана было предложено: «развернуть работу по организации низовых ячеек Общества изучения Казахстана во всех крупных предприятиях, каждом совхозе и учебных заведениях с добровольным охватом членства из рабочих, колхозников, учащихся и т.д., широко разъясняя огромное политическо-экономическое значение изучения Казахстана». Оргбюро Общества изучения Казахстана должно было организовать три секции определяющие направления работы: промышленно-геологическую, сельскохозяйственную, историческую. Для работы в секциях следовало привлекать представителей и специалистов соответствующих профильных организаций. Просить СНК КССР и Республиканское Общество включить Павлодарскую область в план геолопохода 1938 год и выделить географический том области отдельно. Предложить оргбюро Общества изучения Казахстана приступить к организации облмузея в Павлодаре, поручить горсовету подыскать помещение [11].

За год своей работы, областное оргбюро не смогло в полной мере выполнить возложенные на него задачи. На слабую работу на местах, реагировало руководство республики, в Постановлении Оргкомитета Президиума Верховного Совета Казахской ССР по Павлодарской области № 98 «О состоянии работы Облоргбюро Общества изучения Казахстана» отмечается: состав облоргбюро и секций до сих пор не укомплектованы. В области организовано 22 ячейки с охватом членов общества в 223 человека. Невыполняются те обязательств по осуществлению мероприятий, которые оно взяло на себя в 1938 году. Отсутствует достоверная информация о состоянии дел в районах, слабо привлекается общественность к краеведческой деятельности [12].

Результаты постановления были разобраны на заседании Павлодарского областного отделения ОйК через месяц, 21 марта 1939 года. На нём констатировались представленные недостатки и пояснялась причина того или иного упущения в работе. Отвечая на замечания, заместитель председателя Баймагамбетов утверждал: отсутствие помощи на местах, через выезд работников практически невозможен в виду того, что в аппарате оргбюро служит всего одна штатная единица. Многочисленные низовые ячейки были организованы, но обратной связи у них нет, ими никто не руководит. Радикальное решение кадровой проблемы предлагает Д. П. Багаев – «Мы не имеем опытного краеведа-специалиста. До сих пор пока мы не будем иметь опытного краеведа, работы у нас не будет. ... Я считал бы необходимым поехать в Омск и переговорить, уговорить. Во что бы то ни стало нужно найти специалиста» [13, с. 144–145]. Тезис Д. П. Багаева подтверждается и в печати, в материалах «К созыву 5 конференции краеведов» говорится: «Нет главного: нет живых инициативных людей, владеющих техникой этого дела, могущих поднять интерес к краеведению в широчайших массах трудящихся, увлечь их перспективами исследовательской работы на основе всестороннего изучения и познания страны» [14, с. 3].

В мае 1939 года отмечается отсутствие работы областного отделения Общества изучения Казахстана. Оргбюро общества не развернуло действенной краеведческой работы, не мобилизовало внимание краеведов из числа рабочих колхозников, интеллигенции, учащихся на изучение области, её полезных ископаемых, истории революционного движения, развития культуры, сбор ценных археологических находок. «Райисполкомы самоустранились от руководства краеведческой работой в районе. До сих пор не подобран учёный секретарь облоргбюро» – указывается в постановлении Оргкомитета Президиума Верховного Совета КазССР по Павлодарской области. На основании вышеизложенного и для организационного оформления работы Общества, орган выносит постановление о созыве областной конференции Общества, с обеспечением явки двух делегатов от каждого района области и трёх человек от города Павлодара [15].

Про финансовую часть дел областного отделения Общества изучения Казахстана красноречиво говорит Д. П. Багаев: «За шесть лет работы в Обществе фотография дала до 200 000 рублей прибыли, а Павлодару – ни копейки, так как Общество все наши деньги забирало себе и, сняв в 1941 году последние 76 000, – ликвидировалось» [16]. В то же время он же утверждает, что «уже 22 мая 1938 года Оргкомитет ЦИК Казахской ССР по Павлодарской области отчислил

на научно-исследовательскую работу 50 000 рублей» от доходов фотографии [17, с. 93].

С момента образования Павлодарской области в 1938 году шла активная работа по включению населения в краеведческую деятельность. Республиканские и областные органы власти ежегодно требовали наладить как можно шире данный вид деятельности, проводились конференции, заседания, выступления в газетах и радио, ни смотря на все усилия, работа шла медленно. В 1940 году, на заседании Павлодарского областного совета заслушивали сообщение о работе Павлодарского отделения общества изучения Казахстана. Научный секретарь отделения Общества И. Маслов выступил с докладом, на основании которого Исполкомом Облсовета был сделан вывод о несостоятельности прежнего состава оргбюро в деле развёртывания и оживления краеведческой работы в области. Основным недостатком называется слабое изучение опыта передовиков сельского хозяйства и животноводства, недостаточная работа по сбору материалов и изучения истории и богатства края. Решением № 462 Облисполком обязывает Облбюро в ближайшие 1–2 года превратить Общество по изучению Казахстана в подлинно-научную организацию по изучению Казахстана при Исполкоме Облсовета депутатов трудящихся. Предложить бюро обратить особое внимание на изучение и сбор исторических материалов нашей области, народный фольклор, орнамент, культуру, а так же выявление и поиски полезных ископаемых, изыскание местного топлива, стройматериалов, изучение растительного покрова, и кормовых ресурсов области. Организовать широкое вовлечение в члены общества из числа любителей краеведов, организовать так же ячейки общества на предприятиях, учреждениях и школах, где это возможно. Шире практиковать экспедиции из учащейся молодёжи по сбору исторических материалов и другим вопросам изучения нашей области. В 1941 году организовать краеведческий областной музей, для чего предложить горсовету подыскать и передать соответствующее помещение [18].

Не стоит думать, что проблемы расширения деятельности краеведческого движения среди масс волновали лишь руководство и любителей-краеведов Павлодарской области. Мы наблюдаем подобную картину в старейшем музейном центре Прииртышья – городе Семипалатинск. На совещании Совета Семипалатинского областного краеведческого музея затрагивался вопрос распространения краеведческих знаний как можно шире среди масс населения области, а так же включения в данную работу множество учреждений заинтересованных в пропаганде и популяризации своих научных

работ среди общественности города. Так же указывается на то, что краеведческая работа в школе имеет огромное учебно-воспитательное значение и областному краеведческому музею следует провести работу с учителями по ознакомлению их с методами краеведческой работы [19].

Для включения масс населения в краеведческую деятельность к печати готовятся и тиражируются статьи с призывами к интересной краеведческой работе по изучению своего края. Так статья от 25 июня 1940 года оканчивается призывом: «Учёные! Краеведы! Перед вами непочатый край интересной работы». В довольно обширном тексте автор указывает на находки совершенные у тех или иных сёл области, которые вызвали интерес учёных-археологов, палеонтологов, историков [20].

Важным документом отражающим реальную деятельность областного оргбюро Общества, можно считать план работы Павлодарского областного отделения Общества изучения Казахстана на 1941 год, который был утвержден Павлодарским облсиполкомом 17 апреля 1941 года. В нём расписываются конкретные шаги направленные на развёртывание большой краеведческой работы в области среди уже обозначившихся краеведов-любителей и профессионалов, так и с помощью широких масс населения области. Предлагалось организовать большое вовлечение в члены-корреспонденты Общества из числа местных любителей-краеведов, для сбора материалов по истории, фольклору, литературе, революционному движению, археологии, сельскому хозяйству и полезным ископаемым. Для этих целей планировалось организация экспедиций по сбору лекарственных и ценных растений, археологических материалов, полезных ископаемых и строительных материалов, информации о выдающихся казахах проживавших или действовавших на территории области: Абая Кунанбаева, Султанмахмута Торайгырова, Естая, Майры. Отправить в архивы гг. Тобольска и Омска исследователя для поиска документов по истории области и города. Важным решением было организовать в шести школах г. Павлодара краеведческие и географические кружки, с участниками этих кружков провести 3 экскурсии по сбору образцов дикорастущих растений и составить на них гербарий. Эта работа будет продолжена в первые послевоенные годы [21].

Более чем два десятилетия просуществовало Общество изучения Казахстана, за отведённое время оно смогло добиться относительно больших результатов на ниве исследования и накопления знаний о территории и населении республики. С его помощью были созданы филиалы, как в городах, так и в районах всей страны. Оно смогло активизировать краеведческую работу на местах, что

способствовало будущему, послевоенному буму краеведения в школах, на предприятиях, колхозах. Исследователь Чиликов Е. В. утверждает, что постепенное затухание работы и ликвидации деятельности Общества, послужила командно-административная система управления и «и жесткий контроль в гуманитарной сфере исследований за соблюдением идеологических догм». Автор считает это обстоятельство основной причиной того, что отношения между любителями-краеведами и государственным аппаратом не сложились в деловые взаимовыгодные отношения. При анализе представленной документации из местных архивов, нам видится несколько другая ситуация. Здесь стоит учитывать несколько факторов влияния, первый: тяжёлая экономическая и социальная ситуация в стране на 1920–1930-е года. У местных исполнительных органов было слишком много работы помимо данного направления: ликвидация безграмотности, борьба с черными бандами, продовольственная проблема. Исполкомам областей и районов было просто некогда заниматься подобной деятельностью, так как она не была связана с жизненно важными для страны вещами. В то же время, часто отсутствовала оплачиваемая штатная единица по краеведческой работе, даже должности секретарей бюро и то совмещались с государственными. В будущем, когда быт и обеспечение людей наладится – в краеведческом движении произойдёт качественный сдвиг в лучшую сторону, и дело станет совсем на другие, более широкие рельсы.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 **Даринский, А. В., Кривоносова, Л. Н., Круглова, В. А., Луканенкова, В. К.** Краеведение: Пособие для учителей. – М. : Просвещение, 1987.
- 2 ГАПО. Ф.535.0.1.Д.252. с.16. Л.1.
- 3 Там же.
- 4 Труды Общества изучения Киргизского края. Оренбург, 1925, выпуск шестой.
- 5 **Турова, Л. П.** История краеведческого движения в Восточном Казахстане в XX веке. Автореферат диссертации к.и.н. Караганда, 2009.
- 6 **Чиликов, Е. В.** Краеведение Казахстана: к истории изучения. URL: <https://e-history.kz/ru/publications/view/373>.
- 7 **Болтина, В. Д., Покидаева, Т. Е., Шевелёва, Л. В., Дмитрий Багаев:** летописец Павлодарского Прииртышья. – Павлодар, 2017.
- 8 ГАПО. Ф.17. О.1.Д.26. Л.12
- 9 ГАПО. Ф.535.0.1.Д.252.Л.1.

- 10 **Болтина, В. Д., Покидаева, Т. Е., Шевелёва, Л. В.** Дмитрий Багаев: летописец Павлодарского Прииртышья. – Павлодар, 2017.
- 11 ГАПО. Ф.646.О.1.Д.13.Л.319.
- 12 ГАПО. Ф.646.О.1.Д.38.Л.64–65.
- 13 **Болтина, В. Д., Покидаева, Т. Е., Шевелёва, Л. В.** Дмитрий Багаев: летописец Павлодарского Прииртышья. – Павлодар, 2017.
- 14 Советское краеведение. К созыву V конференции краеведов. 1936.
- 15 ГАПО. Ф.646. О.1. Д.25. Л. 58–59.
- 16 ГАПО. Ф.3-п.О.5.Д.701. Л.11.
- 17 В.Д. Болтина, Т.Е. Покидаева, Л.В. Шевелёва. Дмитрий Багаев: летописец Павлодарского Прииртышья. - Павлодар, 2017.
- 18 ГАПО. Ф.646. О.1. Д.119. Л. 133–134.
- 19 ЦДНИ. Ф.374. О.1. Д. 9. Л.11.
- 20 ГАПО. Ф.699. О.1. Д. 304. Л. 83–85.
- 21 ГАПО. Ф.646. О.1. Д.115. Л. 235.

СПЕЦИФИКА ЗАЩИТНОГО ВООРУЖЕНИЯ КОЧЕВНИКОВ В ЭПОХУ СРЕДНЕВЕКОВЬЯ

КУЗЕМБАЕВ Н. Е
к.и.н., доцент, ПГПУ, г. Павлодар
САЛИМОВ Т. А.
студент, ПГПУ, г. Павлодар

Защитное оружие имело столь же важное значение в жизни кочевников, как и наступательное оружие. Максимальная защита воина могла сохранить ему жизнь и минимизировать последствия от столкновения с врагом. Как и наступательно оружие, защитное оружие делится на несколько классификаций. По мнению Л. А. Боброва защитное оружие можно разделить на следующую классификацию:

- Панцири (защита корпуса);
- Шлемы и бармицы (защита головы и шеи);
- Дополнительная защита конечностей;
- Щиты (общая защита) [1].

Первое и самое главное для воина идет защита корпуса. Потому – что большинство ударов противника приходят именно на эту часть тела. Для защиты корпуса казахи использовали следующие защитное оружие кёбе сауыт (чешуйчатый доспех); кіреуке сауыт (кольчужный доспех); каттау (многослойный доспех); қалқан (прикрывающий); кёбе (тон

чешуйчатая одежда); женсіз берен (безрукавный берен) [2, с. 90]. В казахском фольклоре оборонительное снаряжение воинов фигурируют под общим понятием «сауыт» или «сауыт – сайман». Материалы эпоса говорят о различных видах защитных доспехов воинов – батыров: көбе, торгауыт, жаланкат, шайрана [3, с. 76].

В героическом эпосе казахов и в фольклорных источниках доспех казахских воинов – это «көбе сауыт» («чешуйчато – пластинчатый доспех»). Пластины на этом доспехе скреплялись между собой, частично прикрывая друг друга по горизонтали и по вертикали [2, с. 126]. Данная методика скрепления железных пластин и получило название «көбелену». Глагол «көбелену» в казахском языке буквально означает «расположиться, частично прикрывая друг друга» [2, с. 127]. Доспех көбе по форме бронирующих пластин подразделяется на две группы. К первой группе относятся панцири, изготовленные из мелких чешуеобразных пластин, подобных чешуе змеи и рыб. Ко второй группе доспеха көбе относятся панцири, набранные из удлиненных пластин, подобных перьям [2, с. 128]. Данный вид доспеха был рассчитан на максимальную защиту всего туловища воина. Расположение железных пластин данным образом сыграли немаловажную роль. При прямом или боковом ударе по данному доспеху саблей или же стрелой удар оказался скользким и не наносил урон. Для поражения воина облаченного в данный доспех, нужно было предпринять как можно больше усилий, чтоб повергнуть противника.

Кольчатые доспехи. По свидетельствам письменным и изобразительным источникам, кольчатый доспех широко использовался казахами уже в период образования и становления Казахского ханства. Основным и самым распространенным видом кольчатого доспеха казахов является кольчужный доспех «кіреуке» (кольчуга) – нательный доспех, сплетенный из мелких железных колец в форме рубашки квадратным воротом и короткими рукавами [2, с. 130].

Следующую группу кольчатых доспехов казахов занимают кольчато – пластинчатые доспехи. Такой вид кольчатого доспеха казахи называли «зере сауыт». Существуют две разновидности кольчато – пластинчатых доспехов. Первое разновидность доспеха набиралась из узких, маленьких стальных пластин, которые скреплялись между собой по краям кольчужными или панцирными кольцами [2, с. 135]. Вторая группа пластинчатого – кольчатого доспеха с вплетенными крупными стальными четырехугольными досками на груди, на спине и по бокам [2, с. 136]. Данный кольчатый доспех был удобен и комфортен. В бою данный доспех не стеснял движения, что было весьма не мало важным фактором для воина. Кольчатый доспех защищал воина от

неожиданных ударов сабли или же копий. Но был уязвим от игольчатых наконечников стрел. Данный наконечник своей остротой разрывал кольца доспеха проникая в плоть воина, он оставлял игольчатую рану и наносил поражение противнику, воин умирал от внутреннего кровотечения.

Пластинчатый (дощатый) доспех. Это пластинчатый панцирь, бронированный стальными досками, нашитыми встык на кожаную или тканевую основу. Такой доспех казахи называли «беренді сауыт / беренгілік сауыт» (доспех из досок берен) или «берен сауыт» (дощатый панцирь) или просто «берен». Доспех берен надевали поверх прочных доспехов, таких как кольчуга, стеганный панцирь [2, с. 136–137].

Латный доспех. Один из видов нательной брони казахских воинов, упоминаемый в героическом эпосе казахов, – это жаланкат. Доспех жаланкат состоит из двух частей – нагрудной и спинной, целью выкованных из металла. Эти части соединялись с одного бока металлическими петлями, а с другой и на плечах – ремешками и пряжками [2, с. 138–139].

Мягкий доспех. Наряду с твердыми доспехами, изготовленными из кожи и кованными из металла, казахские воины использовали в прошлом и мягкий доспех, сшитый из несколько слоев ткани и стеганный на вате и шерсти. Такой вид доспеха казахи называли «каттама сауыт» (многослойный доспех) или «каттау» (многослойный) [2, с. 139]. Из – за мягкости данный доспех поглощал тяжелые удары булавой или секирой. По своей структуры данный доспех было достаточно тяжело пробить, нежели жесткий доспех. От удара по такому доспеху оставались только ссадины и ушибы. Для поражения противника в данном доспехе применялось колющее или режущие холодное оружие.

Боевое зеркало. Дополнительное защитное снаряжение, используемое вместе с доспехом и предназначенное для защиты грудной части воина – боевое зеркало на казахском языке называется шарайна. Зеркала как дополнительная защитная броня надевалось в основном поверх кольчуги, байданы, но иногда его надевали и поверх других видов доспех для большого усиления [2, с. 143–144]. Щитки первой группы зеркал имеют круглую форму, между собой соединяются кожаными ремешками. Данный вид зеркал защищал верхнюю часть корпуса воина – грудь, лопатки, плечи [2, с. 143]. Щитки второй группы зеркал были прямоугольными, которые также соединялись ремешками и пряжками. Эти зеркала состояли из четырех досок, одна из них являлась нагрудной, другая – на спинной и две – были одинаковы [2, с. 144]. Зеркала в основном защищали важные части органов человека, при нанесение которых воин мог погибнуть. Зеркала

защищали нагрудную часть тела от прямого попадания стрелы или же от копья. Боковые и наспинные части зеркал также защищали воина от неожиданного удара из-за спины или же бокового удара.

Боевой пояс. К разряду боевого защитного и вспомогательного (дополнительного) снаряжения следует отнести казахские кожаные мужские пояса. Ширина большинства поясов доходит до 4 сантиметров, но встречаются и более широкие пояса – 7,5 и 8 сантиметров. Пояса были предназначены для защиты нижней части живота, куда в основном приходился удар, а также защищали спинную и боковую часть воина. Также пояса были предназначены для прикрепления оружия воина кинжал, ножны сабель, налучья и колчан со стрелами [3, с. 80–82].

Шлемы. В арсенал средневековых кочевников казахов входили такие средства защиты как боевые шлемы. По словам А. И. Левшина «для защиты от неприятельских ударов, киргиз – казаки надевают на себя панцири и иногда шлемы» [5, с. 312]. Боевые наголовья казахских воинов служил шлем – «дулыга» (алтын калпак дулыга, ак дулыга, курама болат дулыга). Казахские шлемы по своей конструкции, видимо, связаны с более ранними типами боевых защитных наверхий тюрко-монгольских кочевников в средневековья [3, с. 80]. Стеганный шлем – у кочевых народов в древности и средневековья вместе с мягкими стегаными панцирями использовались мягкие шлемы, сшитые из ткани [2 с. 156]. Ношение воинами шлемов защищали головную часть от неприятельских ударов противника, наносимых в боевом столкновение. Стеганные шлемы благодаря своему составу и прочности защищали воина от попадания стрел в голову. Своему плотному составу стеганный шлем воспрепятствовал поражению головной части воина, стрела увязала в плотной ткани шлема и застревала.

Дополнительная защита конечностей

Поскольку все виды доспехов были с короткими рукавами явилось необходимость в защите конечностей рук. В казахском языке этот вид защитного снаряжения – называется женсе («наруч»). Боевые налокотники казахских воинов состояли из двух половинок, соединенных шарниром и ремешками. С внутренней стороны налокотник имел подкладку из ткани (бархат, сукна) [2, с. 152]. Средства для защиты конечностей – налокотники, набедренники, поножи, наколенники служили дополнительной защитой [4]. Защита конечностей рук имело большое значение для воина. При получения воином от противника увечий в области руки, он терял свою боеспособность и был не в состоянии владеть оружием.

Щит. В кочевой среде в боевом арсенале средневековых кочевников казахов получили распространение щиты округлой формы из дерева

и кожи введу своей простоты изготовления и удобном применение в боевых столкновениях. Казахский щит «калкан» всегда был круглым и имел коническую или сферическую форму, такой щит изготовлялся из легких, но прочных материалов [2, с. 152]. Подобные щиты также были распространены в монгольский период. М. В. Горелик выделяет несколько форм щитов: круглые деревянные, обтянутые кожей; круглые из многослойной кожи, круглые цельнометаллические; прямоугольные станковые [6, с. 145]. Благодаря округлой формой щиты были легки в использовании и не препятствовали маневренным действиям в боевом столкновение. Щит служил основной защитой для воина при боевых действиях. При наступления вражеских войск, распространенным явлением оборонительной стороны был обстрел противника шквалом стрел, в этом случае щит проявлял свою острую необходимость для воина в целях защиты своей жизни от попадания стрел. Отсутствие щита у воина могло привести к его скорой гибели. В целях обезоруживание противника, основной защиты применялось целенаправленное метание копья в щит. Так как копье пронизывало щит насквозь, тем самым утяжеляя его, извлечь копье из щита было достаточно трудно и занимало некоторое время. У воина был лишь один выход, отбросить щит в сторону и продолжать бой, но без основной защиты.

Таким образом, защитное вооружение для воинов имело огромное значение для защиты собственной жизни. С совершенствованием наступательного вооружения, пришла необходимость в улучшение защитного вооружения. Воины пытались, как можно максимально защитить себя, чтобы не пасть в бою от ранения холодным оружием. В основном защита воина делала упор на защите достаточно уязвимых мест, от которых воин мог умереть за достаточно короткое время. Но, несмотря на большую потребность в защите от оружия противника, далеко не каждый воин кочевник мог позволить себе приобрести доспехи хорошего качества. Для состоятельных людей в средневековом обществе доспехи изготавливались индивидуально, а простой воин, не имеющий достаточно средств на приобретения качественного защитного вооружения, покупал имеющееся в наличии защитное снаряжение и впоследствии подгонял его под особенности своего тела. Усовершенствование защитного вооружение шло параллельно с развитием наступательного вооружения. Изобретением нового поражающего холодного оружия напротив, сопровождалось появлением усовершенствованного защитного вооружения.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 **Бобров, Л. А.** Защитное вооружение кочевников Центральной Азии XV – первой половины XVIII вв. : автореф. дис. на соиск. учен. степ. канд. истр. наук. – Барнаул., 2005. – 28 с.
- 2 **Ахметжан, К.** Этнография традиционного вооружения казахов. – А. : «Алматыкітап» ТОО, 2007. – 206 с.
- 3 **Кушқумбаев, А. К.** Военное дело казахов в XVII–XVIII веках. – А. : «Дайк – Пресс », 2001. – 182 с.
- 4 **Карибжанова, Е. А., Нуржанов, А. А.** Традиционное вооружение казахов // Вестник КазНПУ, 2013 [Электронный сайт: <https://articlekz.com/article/10815>] (Дата обращения 10.02.2019)
- 5 **Левшин, А. И.** Описание Киргиз-казачьих или киргиз-кайсацких орд и степей. – А. : «Санат», 1996. – 656 с.
- 6 **Худяков, Ю. С.** Вооружение Центрально-Азиатских кочевников в эпоху раннего и развитого средневековья. – Новосибирск: Издательство «Наука», 1991. – 193 с.

ТҮРКІ ДЕРЕКТЕМЕЛЕРІНДЕГІ ҚАЗАҚ ЭТНОГЕНЕЗІ

КУСМАНОВА С.

студент, Б. Ахметов атындағы Павлодар
жоғарғы педогогикалық колледж, Павлодар қ.

ШАКИРОВ Н. М.

Б. Ахметов атындағы Павлодар
тарих пәнінің мұғалімі, жоғарғы педогогикалық колледжі, Павлодар қ.

Орта Азия мен Қазақстанның ерте дәуірдегі кезеңдерін зерттеп жүрген ғалымдардың пікірлеріне қарағанда, біздің жерімізде қола дәуірі (Андрон, Бегазы-Дәндібай мәдениеттері) мен темір дәуірінде өмір сүрген тайпалардың (сақ, сармат) иран тілдес болғандығы айтылады. Бұл кездегі тайпалар антропологиялық жағынан монголоидтық белгілері бар европеидтық нәсілдерге жатты. Қазақ халқының бастауына сақтар, үйсіндер, қаңлылар да кіреді.

Қазақ халқының шығу тегі туралы аспектілерге лингвистикалық және антропологиялық мәселелер жатады. Орта Азия мен Қазақстан өңірінде осы екі процестің екеуі де қатар дамып отырған. Қазақстанның ертедегі тарихын екі аумақты кезеңге: үндіевропалық және түріктік кезеңге бөлуге болады. Атап айтқанда, лингвистика жағынан қарғанда - ежелгі европалық- үндіирандық- прототүркілік-түркілік-қазақ. Түркі тілі Алтай тіл семьясына (монгол-манчжұр-танғыс) жатады. Алтай

қауымдастығы мезолит дәуірінде Орта Азия мен Байкал бойында пайда болды. Түркі тіліне ғұн, оғыз, қыпшақ, үйсін, хазар. Тұңғыс-маньчжұр тобына – нанай, эвенкі, манчжұр. Қазақ тілі түркі тілдерінің қыпшақ тобының батыс тармағына жатады. Оған қарақалпақ, қарашай-балқар, башқұрт, қырым татары, қырғыз тілдері кіреді. Ал антропологиялық тұрғыдан қарағанда – европалық-европа-монғолдық- монғолдық-европалық. Бірінші кезеңде лингвистикалық тіл жағынан Қазақстан тұрғындары үндіевропалық топтың ежелгі иран тобына кіреді. Бұл кез б.з.д. 3–1 мыңжылдықтарды қамтиды.

Қазақ этнонимінің туу тарихы ұзақ уақыт бойы зерттеушілердің қызу айтыстарына айналды. Кейбір деректерде бұл термин әлеуметтік мәнінде қолданылған «қазақлық» «қашақ» деген атаудан шықты дейді. Немесе «қазақ» атауы Жәнібек пен Керей бастап Жетісуға көшіп кеткендерді «өзбек-қазақ», кейін «қазақ» түрінде пайдаланылған деп санайды. «Қазақ» термині 1245 жылы Мамлюк мемлекетіндегі қыпшақтардың ортасында жазылған ерте қыпшақ жазба ескерткіштерінде (түрік-араб) сөздігінде кездеседі. Мұнда «қазақ» деген сөз басы бос кезбе деген мағына береді. Бұл семантикалық ұғым бойынша «қазақ» терминіне әлеуметтік мағына беріледі, яғни еншісі бөлек, үлкен ұлдардың ата шаңырақтан бөлініп уақытша ру, тайпалардан кетіп, күнкөріс үшін әскери жорықтарға қатысуын санаған. Кейде бұл термин ертедегі екі тайпалық (каспий және сақ) одақтардың атынан шыққан деп жорамалдайды. Ал кейбір тарихшылар «хас» нағыз және «сақ» деген сөзден құралған деп болжам жасайды. Қазақстан тарихының 2 томында «...қазақ атауы 9–10 ғғ. Шығыс Дешті Қыпшақ қыпшақтарының қоғамында әлеуметтік, ал 11–12 ғғ. этникалық-әлеуметтік топтарға қолданылған. Және осы ғасырларда қыпшақ тайпаларының топтасуы қазақ қауымдастығы қалыптасуының да маңызды кезеңі болды» деп жазылған. Яғни бұл процесс түрлі кезеңде де тоқтамай, әмбебап мағынада қолданылып келген. Нәтижесінде қыпшақ тайпасы өзегі болған 14 ғ. басында құрылған Ақ Орда халқының құрамы қазақтар болған.

15 ғ. 2 ж. қазақ халқы құрылып болғаннан кейін, халықтың этногенез процесінің күрделі ерекшелігінің бірі болып табылатын «қазақ» атауы, этникалық маңызға ие болды.

14–15 ғғ. феодалдық қатынастардың нығаюы негізінде Моғолстан, Ақ Орда, Әбілхайыр хандығы, Ноғай Ордасында болып жатқан түрлі соғыстарға қарамастан, халықтар арасында өзара бірігу, топтасуға ұмтылу поцестері барған сайын белең алды. Қазақстанның ежелгі тайпалары өз мекендерінің тарихи-географиялық, экономикалық және

саяси оқшаулануының тарихи қалыптасқан жағдайларына байланысты этникалық жағынан біртұтастық пен бүтіндікке ұмтылды. Нәтижесінде үш этникалық-шаруашылық топқа бөлінді. Үш жүз осылай пайда болды. Олар: Ұлы, Орта және Кіші жүз. Ұлы жүз Жетісу, оңтүстік қазақстанды, Орта жүз Орталық, солтүстік Қазақстан, Кіші жүз Батыс Қазақстан да болды.

Ұлы Жүз Сырдариядан бастап Жетісу жерін түгел жайлады. Оның құрамына үйсін, қаңлы, дулат, шанышқылы, ысты және т.б. Орта жүз Орталық Қазақстан мен солтүстік-шығыс Қазақстанның бір бөлігін қоныс етті. Оның құрамында қыпшақ, арғын, найман, қоңырат, керей, уақ т.б. Кіші жүздің мекені – Сырдың төменгі жағы, Арал теңізінің жағалауы, Каспий ойпатының теріскей жағы. Оның құрамындағы тайпалар одағы –Әлімұлы (Қарасақал, қаркесек, кете, төртқара, шөмекей, шекті. Беріш; Байұлы – адай, алшын, жаппас, алаша, байбақты, беріш, есентемір, қызылқұрт, шеркеш; Жетіру (табын, тама, кердері, жағалбайлы). Жүздердің ұйымдасқан уақыты, қалай құрылғаны туралы түрлі пікірлер бар. Осы арада қазақтың үш жүзіндегі тайпалардың бірыңғай болмағанын айту керек. Мәселен, арғын, қыпшақ, алшын сондай-ақ басқа руларға да жататындар үш жүздің қай-қайсысында да кездеседі.

Қазақ этнонимінің туу тарихы ұзақ уақыт бойы зерттеушілердің қызу айтыстарына айналды. Кейбір деректерде бұл термин әлеуметтік мәнінде қолданылған «қазақлық» «қашақ» деген атаудан шықты дейді. Немесе «қазақ» атауы Жәнібек пен Керей бастап Жетісуға көшіп кеткендерді «өзбек-қазақ», кейін «қазақ» түрінде пайдаланылған деп санайды. «Қазақ» термині 1245 жылы Мамлюк мемлекетіндегі қыпшақтардың ортасында жазылған ерте қыпшақ жазба ескерткіштерінде (түрік-араб) сөздігінде кездеседі. Мұнда «қазақ» деген сөз басы бос кезбе деген мағына береді. Бұл семантикалық ұғым бойынша «қазақ» терминіне әлеуметтік мағына беріледі, яғни еншісі бөлек, үлкен ұлдардың ата шаңырақтан бөлініп уақытша ру, тайпалардан кетіп, күнкөріс үшін әскери жорықтарға қатысуын санаған.

В. В. Вельяминов-Зернов (1830–1904) өзінің «Қасым хандары мен ханзадалары туралы зерттеу» деген төрт томдық тарихи еңбегінде алғаш рет 15–16 ғасырлардағы Қазақстан тарихына назар аударды.

Автор қазақтардың жүздерге бөліну фактісіне өз түсінігін ұсынып, оны 17 ғасырда болған және халықтың қоныстануының ерекшеліктерін түсіндіреді. Еңбегінің екінші бөлімінде ол қазақ хандығының тарихын рет-ретімен баяндап, бұл мемлекеттің құрылуы туралы пікір айтқан В.В.Вельяминов-Зернов қазақ халқы мен мемлекетінің тарихы жөніндегі өз еңбегіне шығыстың түпнұсқа деректемелер алынған үлкен үзінділер жариялады.

Төлтума деректер арасынан М. Х. Дулатидің «Тарихи Рашидиін», Қадырғали Жалаиридің «Жамиғ-ат-тауарих», сияқты еңбектерді ерекше атап кетуге лайық. Қазақстанның ортағасырлық тарихын зерттеуде Н. А. Аристовтың түрік тайпалары мен халықтары туралы еңбектері ерекше орын алады.

Оның ғылыми еңбектерінің лайықты жағы мынада: олар зерттеліп отырған тақырып бойынша кең көлемді деректемелер негізінде жазылған. Соның нәтижесінде ол түрік тайпалары мен халықтарының этникалық құралы туралы материалдардың толық жинағын жасады. Қазақтың үш жүзінің этникалық құрамын анықтаған ол ежелгі түрік тайпаларының атауларын өз заманындағы рулар мен тайпалардың атауларымен салыстырады; қазақтардың құрылуына қаңлылыр мен қыпшақтар барынша көп қатысқан деп көрсетеді.

Қазақтың тұңғыш тарихшы-ғалымы, этнографы Ш. Ш. Уәлиханов (1835–1865) қазақ ұлтының төл деректері ғылыми негізделген ой айтқан қазақ ғалымдарының алғашқысы болды.

Ол Қазақстан, Орта Азия, Шығыс Түркістан тарихының мәселелерін, түркі халықтарының тарихын қазақтардың этногенезінің, жүздер құрылуының, қазақтардың рулық-тайпалық құрамының, орналуының мәселелерін зерттеді. Ол қазақтар мен ноғайлардың этникалық жақындығы туралы пікір айтты.

«Жоңғария очерктерінде», «Үлкен қырғыз-қайсақ ордасының аңыз-әңгімелері» деп аталатын еңбектерінде Ұлы Жүз қазақтарына тарихи-этнографиялық сипаттама берілген, ол қазақ хандарының генеологиясы, Қазақ хандығы мен Ноғай Ордасының тарихын жазды [11].

Ш. Уәлиханов қазақтарға байланысты этногенетикалық мәселелерге байланысты таптырмайтын дерек ретінде этнография мен фольклор мәліметтерін, қазақ аңыз-әңгімелерін жоғары бағалайды.

19 ғасырдың орта шенінде Н. Я. Бичуриннің қытай жазба ескерткіштерінің ертедегі Орта Азия халықтары туралы мәліметтері жинағын бастырып шығаруы қазақ халқының этникалық тарихы үшін аса көрнекті жаңалық болды. Үш томдық еңбекте қытай деректемелерінің Қазақстанды ертеде және ортағасырларда мекендеушілердің: хуннулардың, усундердің, кангюйлердің, түрік тайпаларының тарихы жөніндегі негізгі ақпарат жинақталған.

Ш. Ш. Уәлихановтың замандасы, Орыс Географиялық қоғамының мүшесі Т. Н. Потанин қазақ халқының этнографиясын зерттеуде, соның ішінде қазақ жүздерінің қашан қандай жағдайда байланысты шығуы туралы мәселерді өзінің «Очерки Северо-Западной Монголии» еңбегінде шолу жасайды.

Ол қазақтың арғы тегін, Ұлы, Орта, Кіші жүздердің арғы тектерін анықтауда қазақтың аңыз-әңгімелерін пайдаланады. Алайда ол қазақ жүздерінің, арғы тегінің шығуы туралы кейбір халық арасына кеңінен тараған аңыз-әңгімелерді келтірумен ғана шектелген.

Қазақ этногенезі мен этникалық тарихына көңіл бөлгендердің бірі А. Н. Харузин Аристовтың бағытын ұстанушылардың бірі. Ол қазақтардың этникалық құрамын терең зерттеуге тырысады. Ол көптеген қазақ тайпаларын «туыстардың одағы емес, қоғамдық-саяси одақ ретінде» қарастыруды ұсынады. Екі автор да өздерінің зерттеулерінде қазақтардың этникалық құрамын зерттеуге көп көңіл бөледі және мұның өзі қазақ тайпаларының ежелгі тарихын талдаудағы алға қозғайтын қадам болды.

20 ғасырдың 20 – жылдары қазақ этногенезіне қатысты алғашқы ғылыми зерттеулер дүниеге келе бастады. Олар: М. Тынышпаев, С. Аспендияров және т.б. Авторлардың зерттеу нысанасы төмендегідей мәселелерді қамтиды: қазақтың тегі және қашаннан бері жұрт, яғни қалыптаса бастағандығы мәселесі; қазақ жеріндегі ежелгі түркілік, тайпалық одақтардың және мемлекеттердің қазақ ұлтын қалыптастырудағы ролі. 1925 жылы М. Тынышпаевтың «Қырғыз-қайсақ халқының тарихы жөніндегі материалдар» деген еңбегі жарық көрді. «Материалдарда» қазақ жүздерінің этникалық құрамы, қазақтардың шыққан тегі туралы аңыз-әңгімелер, қазақ руларының таңбалары мен ұрандары берілген, әрбір тайпаның тарихын сипаттау үшін тарихи материал іріктеліп алынған.

Алайда ол ғылыми емес әдістерді қолданып, қателіктер жіберді: географиялық атаулардың, тарихи есімдердің лингвистикалық үндестігін қазақ халқы тайпаларының ежелден келе жатқанының айғағы деп қабылдайды.

1935 жылы өзінің «Қазақстан тарихын (көне заманнан бергі)» бастырып шығарған С. Ж. Асфендияров, М. Тынышпаевтың қазақ тайпаларын ежелгі етіп көрсеткен және олардың аумаған шексіз кеңейткен қателіктерін көрсетті. Қазақ халқының шығу тегі және қазақ мемлекетінің пайда болу проблемаларын С. Ж. Асфендияров басқа да түрік халықтар дамуындағы нақ сондай проблемалармен байланыстыра қарады. Үш жүздің құрылуын ол саяси бірігуге кедергі жасаған, табиғи географиялық үш өлкеде дамыған көшпелі шарушалықтың тарихи жағдайларымен түсіндірді. 1911 жылы жарық көрген Ш. Құдайбердіұлының «Түрік, қырғыз, қазақ хәм шежіресі» деп аталатын еңбегіне арнаған рецензиясында: «Шәкәрімнің бұл кітабы қазақ шежіресінің тұңғышы» – деп, бұл еңбектің қазақтың төл

дерегінің бірі – шежірені жариялаудағы орнын, автордың объективті қиыншылықтарға қарамай тындырған еңбегін жоғары бағалайды.

Соғыстан кейін жылдарда бірқатар ғылыми зерттеулер жүргізіп, қазақ халқының тегін анықтауға Ә. Х. Марғұлан көп еңбек сіңірді. Оның көп жылдық еңбегінің қорытындысы – «Орталық Қазақстанның ертедегі мәдениеті» деген монографиясы Орталық Қазақстанның ертедегі заманын зерттеудегі және тайпалардың орналасу мәселерін анықтаудағы маңызды кезең болып табылады.

20 ғасырдың 50–70 жылдарында белгілі қазақ этнографтарының қазақ шежіресіне қатысты біршама еңбектері дүниеге келді. Бұл тақырыпқа қалам тартқан В. Востров пен М. Мұқанов, Х. Арғынбаев этникалық аумақтар мен ру-тайпалық құрылымдарды зерттеді.

Мәселен, қазақ тайпалары мен руларының шығу тегінің мәселері жөніндегі әртүрлі деректемелер арқылы қазақ халқының генетикасы қарастырылады. М. С. Мұқановтың тағы бір елеулі еңбегі Орта Жүз қазақтарының этникалық тарихы мен орналасуына арналған. Шығыстың жазбаша деректемелері, сондай-ақ архив материалдары негізінде 18 ғасырдың басындағы қазақ тайпаларының этникалық тарихы мен орналасуы зерттеледі.

Соғыстан кейінгі жылдары тарихи – этнографиялық ғылым нақты проблемаларды зерттеу жұмысының нәтижесінде осы бағытта көптеген еңбектер жарық көрді. Көрнекті этнограф, Ұлы Отан соғысының ардагері, тарих ғылымының докторы, профессор Халел Арғынбаев қазақ шежіресіне қосқан үлесі зор. Оның М. Мұқановпен жазған «Қазақ шежіресі» хақында атты монографиясы ғылыми методология негізінде жазылды, алайда мұндағы шежірелер толық емес, кейбірінде қожалар шежіресінің ықпалы бар.

Түркі халықтарына арнаған еңбектердің авторы Л. Н. Гумилевтің еңбектерінің құндылығы зор болып табылады.

Оларда хунну державасы мен ежелгі түріктердің тарихына, географиялық орналасуына тоқталады. 9–11 ғасырлардығы кимектер тарихы жөніндегі монографиялық зерттеуін қазақ этногенезінің сюжеттерінің біріне арналған Б. Е. Көмеков – шығыстанушылардың Петербург мектебінің көрнекті өкілінің бірі. Мұсылман топтарын егжей – тегжейлі зерттеу негізінде ол қазақ халқының тегі деп санауға болатын кимектер мемлекетінің өмір сүруі мен мәдениетінің проблемасын тұжырымдап шешті.

1980 жылдарда тарихшылардың назары қазақ халқының тарихы георгафиясына, этногенезі мен этникалық тарихына байланысты пікірлер шоғырланды.

Солардың бірі – С. М. Ақынжанов Қазақстанның ортағасырлық қыпшақтарына арналған монографиялық зерттеулерінде едәуір толық талдап шешкен мәселелері: қыпшақтардың шығу тегі, шаруашылығы, этнография мәселелерін қарастырды. Сонымен бірге қыпшақ және кимек этнонимдердерінің арақатынасы туралы мәселеге назар аударды.

Зерттеушілер екі жүз жылға жуық уақыт бойы «қазақ» терминінің шығуын түсіндіруге және оның семантикасын ашуға әрекет жасап келеді. Айтылған көзқарастар ауқымы өте кең, мейлінше иланымды ғылыми болжамдардан қиыннан қиыстырылып шығарылған этимологияларға дейін бар. Алайда, қазақ сөзін түсіндіретін түпкілікті пікірді, тегінде, әзірше ешкім айта алған жоқ. Қазақстанның өз тәуелсіздігін алуына байланысты соңғы уақытта жалпы қазақ халқының тарихы мен мәдениетіне және атап айтқанда қазақ терминіне ден қою едәуір арта түсті. Ғылыми басылымдар мен газет-журналдардың беттерінде қазақ терминіне қатысы бар жарияланымдар пайда болды. Бірен-сарандарында ғана болмаса, оларда баяндалған пікірлер өткен кездерде айтылған көзқарастарға негізделген.

Зерттеушілер екі жүз жылға жуық уақыт бойы «қазақ» терминінің шығуын түсіндіруге және оның семантикасын ашуға әрекет жасап келеді. Айтылған көзқарастар ауқымы өте кең, мейлінше иланымды ғылыми болжамдардан қиыннан қиыстырылып шығарылған этимологияларға дейін бар. Алайда, қазақ сөзін түсіндіретін түпкілікті пікірді, тегінде, әзірше ешкім айта алған жоқ. Қазақстанның өз тәуелсіздігін алуына байланысты соңғы уақытта жалпы қазақ халқының тарихы мен мәдениетіне және атап айтқанда қазақ терминіне ден қою едәуір арта түсті. Ғылыми басылымдар мен газет-журналдардың беттерінде қазақ терминіне қатысы бар жарияланымдар пайда болды. Бірен-сарандарында ғана болмаса, оларда баяндалған пікірлер өткен кездерде айтылған көзқарастарға негізделген.

Қазақ атауының шығу тегі туралы мәселені шешкен кезде зерттеушілердің едәуір бөлігі тайпа атауына терминологиялық сәйкестікті іздестіру жолына түсті. Алдын ала атап өткен жөн, бұл әдістемелік тәсіл, зерттеушілік практиканың көрсетіп отырғанындай, салғастырылатын ұғымдардың жақындық дәрежесі туралы неғұрлым айқын тұжырымдар жасау үшін әлі де көп жеткіліксіз. Қазақ сөзіне үндес терминдерді ғалымдардың Қазақстан аумағынан едәуір алыс жерлерден тапқаны аз кездеспейді. Бұл орайда олардың этникалық байланыстарының терендігін көрсете алатын тарихи-мәдени сипаттағы жүйелі сәйкестіктерді анықтау қажетінен айналып өтілді.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 **Ахметова, У. Т.** Орынбор ғылыми мұрағат комиссиясының құрылуы мен қызметі (1887–1918): Тарих ғылымдарының докторы академиялық дәрежені алу үшін диссертация. – Орал, 2010, 47 б.

2 **Мейендорф, Е. К.** 19 ғасыр басындағы саяхатшылардың жазбасындағы қазақтардың этнографиясы. Екінші толтырылған басылым, 49-шығарылым. – Астана «Алтын Кітап», 2007, 246 б.

3 **Васильев, А.** Доктора Эверсманнның Бұқараға саяхаты. / Орынбор ғылыми мұрағат комиссиясының еңбектері. – Орынбор, 1905, 14-басылым, 200–210 б.

4 **Левшин, А. И.** «Қырғыз-қайсақ және Қырғыз-қазақ ордалары мен даласын сипаттау» (Академик М.К. Козыбаевтың жалпы редакциясымен). – Алматы, «Санат», 1996. – 656 б.

5 **Камиева, Г. Б.** Қазақ этнографиясын зерттеу тарихынан (XVIII–XIX ғғ.): Оқу кұралы. – Ақтау, 2010. – 75 б.

ТӘУЕЛСІЗДІК ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ҚАЗАҚСТАННЫҢ РЕСЕЙ ЖӘНЕ МОЛДОВАМЕН МӘДЕНИ-ГУМАНИТАРЛЫҚ ҚАТЫНАСТАРЫ (СОНЫН ІШІНДЕ ТҮРКІ ТІЛДЕС ҰЛТТЫҚ МЕМЛЕКЕТТЕРМЕН МӘДЕНИЕТАРАЛЫҚ БАЙЛАНЫСТАР)

ҚАЙЫРКЕН Ә.

PhD докторант, Л. Н. Гумилев атындағы
Еуразия ұлттық университет, Нұр-Сұлтан қ.

Қазақстан Республикасының Ресей Федерациясымен 22-қазанда, Молдова Республикасымен 27-шілдесінде, дипломатиялық қатынастары орнатқан [1]. Содан бері еліміздің аталған елдермен қатынастарымыз тату көршілік, одақтастық және стратегиялық әріптестік рухында дамуда. Сонын ішінде Қазақстан мен Ресей дәстүрлі мәдени-гуманитарлық байланыстарын табысты дамытып отыр. Қос ел мәдени-гуманитарлық салада ынтымақтастық бойынша көптеген үкіметаралық бағдарламаларға қол қойған болатын [2]. XXI ғасырға бағдарланған мәңгілік достық пен одақтастық туралы декларацияға сәйкес білім беру мен ғылыми-техникалық ынтымақтастық саласында байланыстар дамып келеді. Қазақстан мен Ресей XXI ғасырға одақтасар және әріптестер ретінде аяқ басты. Сондықтан солтүстіктегі көршімізбен сенімді және тең құқықтық қатынастарды нығайтуға қол жеткізуге міндетті [3, 81 б.].

Біздің едеріміздің арасындағы екіжақты қарым-қатынастардың маңызды құрамдас бөлігі мәдени-гуманитарлық ынтымақтастық болып қала береді. Ресей Федерациясының Мәдениет министрлігі мен Қазақстан Республикасы Мәдениет және спорт министрлігі арасындағы 2014–2016 жылдарға арналған мәдениет саласындағы ынтымақтастық бағдарламасы аясында осы саладағы Қазақстан-Ресей қарым-қатынасы табысты дамып отыр. Бұл бағдарламаның жоғары тиімділігі оны 2017–2019 жылдарға кеңейтуге ықпал етті. Бағдарламада шығармашылық одақтар, театрлар, мұражайлар, әдеби және аударма қызметі, кинематография, ұлттық өнер, кітапхана ісі саласындағы байланыстарды кеңейту қарастырылған. Осының аясында білім беру, гуманитарлық ғылым, мәдениет, БАҚ, туризм, спорт, жастар ұйымдарының қызметі т.б. салаларда нақты іс-шараларды жүзеге асыруға бағытталған жұмыстар жасалып отыр. Көптеген экономикалық проблемалардың себептері гуманитарлық арналарға білім беру, ғылым, әдебиет, өнер салаларына байланысты. Мемлекет те бағдарламаларын әзірлеу барысында бұл аспектілерді ескеруі керек [4. С. 39–49]. Бүгінгі таңда Қазақстан мен Ресей дәстүрлі мәдени-гуманитарлық байланыстарын табысты дамытып келеді. Бұл Қазақстан мен Ресей халықтарының арасындағы рухани байланыстарды дамыту мен нығайтудың қажеттіліктерінен туындап отырған еді. Бұл жерде мәдени ынтымақтастықтың басты мақсаттарының бірі – тарихи-рухани байланыстарды сақтау және нығайту екені даусыз. Тамырын тереңге тартқан байланыстың жібін одан әрі жалғай түсу, мәдениетаралық тығыз қарым-қатынастар орнатудан ұтарымыз көп екендігі даусыз. Ең басты ортақ тарихи тамырлары, рухани құндылықтар, тарихи-мәдени болмысы бір халықтардың кең ауқымды және тұрақты байланыстарын қамтамасыз етуіне маңызды рөл атқарады.

Қазақстан тәуелсіздігіне қол жеткізгеннен бастап, Солтүстіктегі көршіміздің қол астындағы бауырлас түркі тілдес халықтармен мәдени-рухани байланыстарымыз біршама саябырсығанымен, қарым-қатынастарымыз үзілген емес. Бүгінгі таңда түркі әлемі елдерінің арасындағы достық, бауырластық және ынтымақтастықты нығайту басты мәселеге айналып отырғаны белгілі. Сол себепті де еліміз алғашқы күндерден бастап Түркия, Өзбекстан, Қырғызстан, Түркіменстан, Өзірбайжанмен ынтымақтастыққа жан бітірген болатын. Аталған елдермен жан-жақты қарым-қатынастары хақында көптеген ғылыми-зерттеу жұмыстары жасалып, ғылыми еңбектер жазылды. Алайда, еліміздің бауырлас Татарстан, Башқұртстан, Чувашия, Қарашай, Малқар, Қырым, Алтай, Тува, Хакасия, Саха-Якутия, Гагаузия т.б. халықтарымен әр саладағы, әсіресе мәдени-гуманитарлық

қарым-қатынастарымыз жайлы бірлі-жарым қалам тербегенімен, мардымды ғылыми мақалалар, еңбектер, зерттеулер жүргізілмеген екен. Еліміздің ғалымдары мәдениет саласындағы халықаралық байланыстарды зерделеуге өздерінің үлестерін қосқаны белгілі.

Түркі әлемі елдерімен мәдени байланыстар – өзара сенім мен түсіністік ахуалын қалыптастыруға негіз болып табылады. Сондай-ақ ең басты ортақ рухани құндылықтарымызды түгендеу, тану, қайта жаңғырту екендігі белгілі. Жоғарыда айтып кеткендей, тәуелсіздіктің алғашқы күндерінен бастап Түркия, Өзбекстан, Өзірбайжан, Қырғызстан, Түркіменстан елдерімен, сондай-ақ ішінара болса да Татарстан, Башқұртстан, Чувашия, Қарашай, Малқар, Қырым, Алтай, Тува, Хакасия, Саха-Якутия, Гагаузия елдерімен мәдени байланыстарымыз әртүрлі формалар мен тәсілдерде іске асырылды. Солардың ішінде мәдени апталықтар, күндер, онкүндіктер, арнайы іс-шаралар өткізу, ғылыми семинарлар, өнер саласындағы ынтымақтастық, әдебиет саласындағы әріптестік, ұлттық мәдени фестивалдар т.б., яғни аталған бағыттарда сан мыңдаған іс-шаралар атқарылды. Бұл Қазақстанның Ресеймен 28-наурызында Ресеймен, 1996 жылдың 9-қазанында Молдовамен «Мәдениет, ғылым және білім саласындағы ынтымақтастық туралы» жасалған келісім негізіндегі қол жеткен жетістіктер болатын. Келісім аясында көркемөнерпаздар фестивалі, ұжымдар мен жеке орындаушылар гастролі, музыкалық және драмалық шығармаларының қойылымдарын өткізу, мәдени-ағартушылық және өнерпаздық шығармашылық саласындағы жан-жақты ынтымақтастық, көркемсурет көрмелерін алмасуға ықпал етіп отыру көзделді. Мәдени ынтымақтастықтың басты мұраттарының бірі – тарихи қалыптасқан рухани байланыстарды сақтау мен нығайту нақ осы арада айқын көрінеді [5, 267 б.].

Аталған елдер құрамындағы Татарстан [6], Башқұртстан [7], Чувашия [8], Дағыстан [9] елдерімен достық, өзара ықпалдастық және әріптестік туралы келісімдер жасалып, онда ынтымақтастықтың жалпы қағидаттары айқындалды. Аталған елдермен келісімдерде мәдени байланыстарды дамытуға ниет білдірген болатын.

Түркі әлемі елдерінің ұлттық театр, кино, бейнелеу өнері, симфониялық, вокалды-аспаптық ансамбльдер, мемлекеттік ән және би ансамбльдері т. б. түрлі іс-шаралар өткізу, концерттік және театр ұжымдарының гастролдік сапарлары, бейнелеу және қолданбалы өнер шеберлерінің өнер туындылары көрмесі, кітап жәрмеңкелері мен көрмелерін ұйымдастыру және оған қатысу арқылы түркітілдес халықтардың мәдени байланыстарын, түркі мәдениетінің ортақ негіздігін насихаттау, рухани қажеттіліктерін қамтамасыз ету басты

міндет. Бұл өз кезегінде елдер арасындағы бір-біріне деген сенім мен сүйіспеншілікті күшейтеді. Түркі әлемі елдері арасындағы атқарылған түрлі мәдени-гуманитарлық іс-шаралар дәл осы мақсаттарға қызмет ететін болады. Себебі, азаттыққа қол жеткізгеннен бастап түркі әлемі елдері бір-біріне ынтасы, бір-біріне рухани жақындасуға қызығушылығы бұрын-соңды болмаған деңгейде дами бастады. Көптеген жарияланымдар мен ой-пікірлердің басым көпшілігі бұл мәселеге оң пікірлерін білдірген. Түркі мәдениетіне деген қызығушылық, көптеген елдерде, сонын ішінде түркі әлемі елдерінің өздерінде де үлкен қызығушылық тудырып отыр. Мен кіммін? Қайдан пайда болдым? Негізім қандай?-деген сұрақтардың жауабын табу мақсатында, өткеніне деген қызығушылықтары туындауда.

Түркі әлем елдерінің арасындағы достық пен өзара түсіністік орнату үшін музыка өнері саласындағы ынтымақтастығы басты орын алатыны бәрімізге белгілі. Бұл байланыстар түрлі формада жүзеге асырылған. Концерттер беру, әншілер мен сазгерлер арасындағы байланыстар, халықаралық музыкалық фестивальдерге қатысу т.б. Ғасырлар бойы ұлттық музыкалық туындылар негізінде және батыс пен шығыстың мәдениетін қоса емген түркілік музыкалық шығармалар халықаралық қатынастарда тиімді өзара ықпалы көрініс табады.

90-жылдардың ортасына бастап, нақтырақ айтсақ 1993 жылы түркі тілдес елдер арасында ТҮРКСОЙ туралы келісіміне орай ұйымға Татарстан мен Башқұртстан, Тыва, Хакасия бақылаушы ел ретінде қосылған[10]. Түркі тілдес елдері Мәдениет министрлерінің тұрақты кеңесіне Татарстан мен Башқұртстан мәдениет министрлері де мүше бола отырып, түркі әлемі елдері байланыстарының жаңа формаларын қалыптастырды. Түркі әлемі елдерінің музыканттары, әншілері, сазгерлері ТҮРКСОЙ ұйымы делегациялары құрамында түркі тілдес елдерге ғана емес, шетелдерге шықты. Республикалардың шығармашылық ұжымдары үшін сапарлар ұйымдастырылды. Мұндай сапарлар халықаралық түркі әлемі елдері немесе жекелеген елдер арасындағы мәдени күндер, көрмелер, кештерге арналған.

Өткізілетін мәдени-гуманитарлық іс-шаралардың қатары жыл сайын кеңейіп отыр. Гастролдік сапарлармен қатар университеттер арасындағы ынтымақтастық(білім және ғылыми ортақ жобалар аясында), түркі халықтарының кино-театр саласындағы әріптестіктері, журналистер, ақын-жазушылар және әдебиетшілер арасындағы шығармашылық кездесулер, халықаралық конференциялар мен симпозиумдар, семинарлар, кітапханалар арасындағы көрмелер мен жәрмеңкелер, музыкалық фестивальдар және басқа да шаралар

өткізіледі. Түркі әлемі елдерінің екіжақты және көпжақты қарым-қатынастары тығыз дамып отыр.

2011 жылдан түркі әлемі елдерінің этно-эстрадалық музыкалық байқауы өткізіледі. Аталған байқауға Әзірбайжан, Қырғызстан, Тәжікстан мен ұлттық мемлекеттер, Шыңжан, Гагаузия, Қырым, Башқұртстан, Саха-Якутия, Алтай, Тыва, Хакасиядан өнер қайраткерлері қатысып отыр. Түркі әлемінің этно-музыкасын танымал ету, жаңа талантты әншілерді анықтау мақсатында өткізілетін шараның әділ-қазылар құрамына жоғарыда аталып кеткен елдердің өкілдері міндетті түрде кіргізілген. Жыл сайынғы өткізілетін түркі әлемі елдерінің этно-эстрадалық музыкалық байқауы 2018 жылдың 9–12 маусым күндері Абақан қаласында өтті. Әлемнің алыс-жақын елдері Әзірбайжан, Қырғызстан, Тәжікстан мен ұлттық мемлекеттер, Шыңжан, Гагаузия, Қырым, Башқұртстан, Саха-Якутия, Алтай, Тывадан үздік этно-эстрадалық әндер «От Иыры» V Халықаралық фестиваліне қырғызстандық Мэлани Сариева, гагауздық Юлия Арнаут, қырымдық Мария Базалеева, башқұртстандық Айтуған Вальмухаметов, тывалық Айдын Монгуш, қазақстандық Мұратбек Хайролда т.б. қатысқан [11].

2014 жылдың мамыр айында Уфа қаласында бес күнге созылған түркі жастары музыкалық шығармашылығының «Урал моно-2014» халықаралық байқау-фестиваліне алыс-жақын түркі тілдес елдер Түркия, Қазақстан, Әзірбайжан, Қырғызстан, сондай-ақ ұлттық мемлекеттер Татарстан, Гагаузия, Қырым, Тыва, Саха-Якутия, Қарашай-Малқар, Алтай, Хакасия, Дағыстаннан құрамында 50-ден астам ең үздік орындаушы және шығармашылық ұжымдары қатысып қайтты [12]. Аталған іс-шараға еліміздің республикалық ұйғыр музыкалық драма театры да қатысты.

Түркі әлемі елдерінен құрамында түрлі мәдениет, өнер, спорт т.б. қайраткерлері, көркемөнерпаздар ұжымынан құралған делегация Комрат қаласында ТҮРКСОЙ бағдарламасына кірген жыл сайынғы өткізілетін гагауз мәдениетінің «Хедерлез» фестиваліне қатысқан. Фестивальдің салтанатты ашылуына Татарстан Мәдениет министрі орынбасары Айдар Гәйнетдинов, Башқұртстан Мәдениет министрі орынбасары Айбулат Юнысов, Түркия Мәдениет және туризм министрі орынбасары Кемал Фахир Генч, Қазақстан Мәдениет министрі орынбасары Жанна Құрманғалиева, Қырғызстан Мәдениет министрі орынбасары Оронбек Туркменов арнайы қонақ ретінде шақырылды. Фестиваль қонақтары гагауз халқының дәстүрлі әдеп-ғұрыптары, олардың өзіндік ерекшеліктері және мәдени мұраларымен танысқан болатын [13]. Біздің халықтардың тарихы, тілі мен дәстүрлері біздің ұлттарымыз бен елдерімізді біріктіреді. Осыған

байланысты түркі әлемі елдері арасындағы екіжақты және көпжақты қатынастарды дамытуға ерекше мән беруіміз қажет. Бұл ретте біріктіруші фактор ретіндегі мәдениеттің орны өте маңызды екендігі даусыз. 2018 жылдың қараша айында Симферополь қаласында өткен Халықтардың бірлігі күні фестивалінде «Қырымдағы мәдениеттердің ынтымақтастықта гүлденуі» фестиваль мен байқау ұйымдастырылды. Көрермендерге армян, карайым, корей, қырымлы, неміс, орыс, өзбек, қазақ, украин, эстон әндері мен билері ұсынылды [14].

Елдеріміздің өнер қайраткерлерінің топтық және жекелеген гастролдік сапарлары да өтіп отырады. 2008 жылдың сәуір айында Астана мен Алматы қалаларында Ресей халық әртісі Фуат Мансуровтың қатысуымен концерт өтті. Сол жылдың шілде айында Елордамыздың 10-жылдығына арналған «Опералия-2008» IV халықаралық музыкалық фестиваліне түркі әлемі елдерінің көрнекті театр өнері қайраткерлері қатысты. «Ұлы Дала музыкасы» атты халықаралық дәстүрлі түркі музыкасының фестиваліне Қырғызстан, Саха-Якутия, Тыва, Башқұртстан, Әзірбайжан, Хакасиядан музыканттар қатысты [15]. Жезқазған қаласында өткен «Ұлы Дала мұрасы» халықаралық фестиваліне отандық және шетелдік музей және архив өкілдері қатысқан. Солардың ішінде Түркия, Татарстан, Саха-Якутия, Моңғолия, Өзбекстан т.б. елдерден делегаттар қатысып, аталған іс-шара соңында түркі халықтарының материалдық және материалдық емес мәдени мұраларын қорғау ұсынылды. Тарихи-мәдени ескерткіштерді қайта қалпына келтіру мен қорғау, музей, кітапхана және архив қызметкерлерінің тәжірибе алмасуы мен тағылымдамаларын ұйымдастыру қызметін жандандыру мәселесі бойынша мәмілеге келді [16]. Бұл сала қызметкерлері байланыстарының тәжірибе алмасуы мен басқа да іс-шаралары одан әрі дамуда.

Қазақстанның мәдениет қайраткерлері ТЮРКСОЙ аясында ұйымдастырылған халықаралық музыкалық конгресс, халықаралық фестивальдер, халықаралық симпозиумдар жұмыстарына үнемі қатысады. Сонын ішінде атап кететін болсақ жыл сайынғы Астанадағы «Опера күндері», Атырауда өткен дәстүрлі түркі музыкасының халықаралық фестивалі, Башқұртстанда өткен түркі халықтарының заманауи музыкасы, Татарстанда өткен Еуразиялық фестивалі т. б. Бұл іс-шараларға барлық түркі әлемі елдерінің өнер қайраткерлері қатысып отырады. Бұл іс-шаралар түркітілдес халықтардың мәдениетін насихаттауға ықпал етеді [17].

Қазақ-якут ынтымақтастығының басында екі елдің жазушылары арасындағы байланысты ерекше атап кетуге болады. Кеңес үкіметі кезеңінен қалыптасқан дәстүрлі әрістестік жалғасын табуда. 2019 жылдың қыркүйегіндегі Астана қаласында өткізілген Азия елдері

жазушылар форумында саха халқының жазушылары да болды. Аталған іс-шараға Саха-Якут жазушылар Одағының Төрайымы Наталья Харлампьева қатысқан. Осы форум аясында Қазақстан мен Саха-Якут жазушылар Одағы арасындағы бірлескен жұмыстар туралы меморандумға қол қойды. 2016 жылдың шілде айында Якутск қаласында «Азия балалары» VI халықаралық спорттық ойындары өткен. Бұл сайысқа Қазақстан құрама командасы үшінші жүлделі орын иеленді. Саха-якут Үкіметі төрағасының бірінші орынбасары С. Н. Назаровтың қатысуымен көрнекті мемлекет қайраткері М. К. Аммосовтың 100 жылдығына арналған салтанатты шара Орал қаласында ұйымдастырылды [18]. Аталған шаралар қазақ-саха ынтымақтастығын нығайтуға зор септігін тигізетіні хақ.

2018 жылдың маусым айында «Көшпенділер әлемі» халықаралық көшпенділер мәдениетінің фестиваліне Астана қаласында өткізілген болатын. Аталған фестивальге Саха-Якутия, Түркия, Башқұртстан, Қырғызстан елдерінен өкілдер қатысты. Фестивальде көшпенділердің тарихи жырларын, музыкасын, аңшылық иттер мен бүркіттер өнері және басқа да сан қырлы көшпенділер мәдениетін паш етті [19]. Ал келесі жылы Алматы қаласында «Ұлы Дала – көшпенділер әлемі» халықаралық этномәдени фестивалі ұйымдастырылды [20]. Аталған шара көшпенділердің дәстүрін, тарихи-мәдени мұрасын, бірлік пен рухын сақтауда үлкен рөл атқарады.

Түркі әлемі елдерімен сан-салалы мәдениетаралық байланыстарымыз жандануда. Қазақстанның мәдени байланыстарында әсіресе театр, кино, телевидение айрықша орын алады. Кино мен театр саласындағы байланыстарымыз кеңеюде. Бұл жасалған мәдени-гуманитарлық ынтымақтастық туралы келісімдер, хаттамалар, меморандумдар негізінде кино күндері, кинофестивальдер, байқаулар аясында жүзеге асырылды.

2016 жылы Талдықорған қаласында өткен Орталық Азия елдерінің VII Халықаралық театр фестиваліне Түркіменстан, Башқұртстан, Түркия, Қырғызстан, Өзбекстан, Әзірбайжан, Татарстан елдерінен 7 театр ұжымы қатысты. Бикен Римова атындағы Талдықорған драма театры сахнасында Алп Арслан атындағы Түркімен Ұлттық жастар театры «Көрәғлы және Агаюнус», М. Гафури атындағы Башқұрт мемлекеттік академиялық драма театры «Іздеп таптым сені...», Түркия Хасан Ажар өндірістік театры «Пирайе», Б. Қыдыкеева атындағы Қырғыз Мемлекеттік жасөспірімдер театры «Қасқыр ұлыған түн», Өзбекстандық Сырдария облыстық музыкалық драма театры «Ана – Жер – Ана» қойылымдарын қойды [21].

Махацкала қаласында Каспий жағасы мемлекеттері ұлттық театрларының халықаралық фестиваліне М. Әуезов атындағы Қазақ мемлекеттік академиялық драма театры гастролдік сапармен қатысты. Фестивальде «Ваня ағай» қойылымы қазақ тілін көрсетілді. Сондай-қа Г. Тоқай атындағы Атнинск мемлекеттік драма театры Аяз Гилязовтың «Жоғалған күн» спектаклі, Әзірбайжан мемлекеттік драма театры «Өлгендер» қойылымы [22] дағыстандық көрермендердің үлкен қызығушылығын тудырды. Фестивальдің мақсаты тәжірибе алмасу, шығармашылық ынтымақтастық, мәдени сұхбат, халықаралық мәдени кеңістікті қалыптастыру мен нығайту.

Тәуелсіздік жылдарында Қазақстанның театр саласы өзінің даңғыл жолын сала отырып, ұлттық мемлекеттермен қатынастарында қиын да, қызықты жолдардан өтіп, өзінің халықаралық байланыстарын дамытып жатыр. Олардың зор белсенділігі, дербестігі, ашықтығы халықтарды жақындастыру мен шығармашылықты дамытуда елеулі орын алды.

Қазақстан кинематографистерінің түркі әлемі елдерімен ынтымақтастығы неғұрлым пәрменді болып отыр. Қазақстан мен бірқатар түркі әлемі елдерінің кинематографистері арасында байланыс орнады. Татар, башқұрт, қырым, дағыстандық және басқа да әріптестерімен бірлескен жобалар әзілеу, кино күндерін өткізу, халықаралық кинофестивалдерге қатысу жұмыстарын атқарды. Қазақстандық кино өнері түркі әлемі елдерінде үлкен қызығушылық тудырды. Сондай-ақ аталған елдердің кино туындылары қазақстандық кинотеатрларда қойылды.

Бауырлас түркі халықтары киносының беделі артқан сайын оның халықаралық сахнаға шығу ауқымы кеңейе түсті. Түркі әлемі елдері арасында кино күндері: Татарстанда Түркия, Қазақстан, Әзірбайжан күно күндері, Татарстан күно күндері жиі өткізілетін болды. 2015 жылдың Қазақстандағы Украина кино күндері аясында қырым халқының тарихындағы ең бір қорқынышты парақтарын көрсететін «Хайтарма» фильмінің көрсетілімі сәтті өтті. Аталған фильм Анталья қаласында «Алтын апельсин» халықаралық түркі кинофестивалінде көрсетілді [23]. 2019 жылдың 24-27 тамызында Уфа қаласында өткен «Күміз Ақбозат» IV халықаралық кинофестиваліне қазақстандық режиссер Бақыт Қайырбекованың «Құтыда жанған алау» деректі фильмі, режиссерлер Әзиз Зайыров пен Мұхаммед Мамырбековтің «Қыз бен теңіз» фильмі және Рүстем Әбдірашевтің «Қазақ хандығы. Алтын тақ» көркем фильмі қатысып жүлделі орындарға ие болды. «Еуразия» халықаралық кинофестивалі аясында татар киносының

күндері өтті. Онда Татарстанда түсірілген толық және қысқа метражды фильмдер көрсетілді [24].

2016 жылы Қазан қаласында Қазақстан киносының күндерін өткізді. Іс-шара аясында Ш.Айманов атындағы «Қазақфильм» киностудиясы өндірген кинокартиналар «Қазақ хандығы. Алмас қылыш», «Әміре», «Оралман», «Талан», «Анаға апарар жол» көркем фильмдері көрсетілді [25]. 2018 жылдың қарашасында «Қазақстандағы түркі халықтары» циклінен деректі фильмдер көрсетілді [26]. Қазақстан кинематографы тарихындағы алғаш рет 2017 жылы қырымлы кандасымыз Ахтем Сеитаблаев «Тергеушілер» шытырман оқиғалар телехикаясын қазақ тілінде түсірген. Бұл фильм нақты оқиға негізінде полиция жұмысының шынайы өмірін бейнелейді.

Түркияда өте ертеден өткізілетін «Алтын қуыршақ» халықаралық кинофестивалінде «Түркі әлемі» атты арнайы айдары көрініс тапты. Аталған кинофестивалге түркі әлемі елдерінің әр аймағынан кинотуындылар тандап алынып көрсетіледі. Қазақстан мен түркі әлемі елдерінің кино өнер қайраткерлерінің сапарлары мен тәжірибе алмасуы кинотуындылар сапасын жетілдіруге зор ықпал етіп отыр. 2000-жылдары қазақстандық кинотуындылар түркі әлемі елдерінің барлық жерлерінде танымал болғанын атап кетуге болады.

Тарихи тәжірибе көрсеткендей, қауымдастықтардың халықаралық қатынастарда өзіндік ерекшелігі бар екені белгілі. Елімізде ұлттардың этно-мәдени орталықтары мемлекеттің халықаралық іс-әрекеттеріне қатысады. Үлкен жұмыстарды аталған этностық бірлестіктер, мәдени ұйымдар, жастар ұйымдары өткізеді. Қазақстандағы этностық бірлестіктер, ұйымдары өздерінің тарихи мекендерімен мәдени байланыстарын жалғауда. Қарашай-малқар «Минги тау» этно-мәдени орталығының шақыруымен Қарашай-Шеркестің «Учкекен» ансамблі орталықтың іс-шараларына қатысты [27]. Осы тәрізді іс-шаралар барлық этно-мәдени орталықтар өткізіп отырады. Сондай-ақ жоғарыда аталып кеткен түркі әлемі елдерінің мәдени қызметкерлерінің делегациясы Қазақстанда болды. Татарстан, Башқұртстан, Саха-Якутияда және басқа да ұлттық мемлекеттерде тұратын қазақ ұлты өкілдерінің ұйымдары мен бірлестіктері жұмыс жасап отыр. Олар Қазақстанмен мәдени және достық қатынастарды дамытуға пәрменді қызмет атқаруда. Башқұртстанда дәстүрлі түрде өтіп тұратын «Навруз», «Туганлық», «Бердәмлек» фестивалдеріне қазақ ұжымы немесе қазақ диаспорасы қатысады. Қазақстан Республикасы Ұлттық академиялық кітапханасының халықаралық жобалары аясында Саха-Якут Ұлттық кітапханасы мен Чуваш Ұлттық кітапханасы жанынан Қазақ әдебиеті мен мәдениетінің

орталығы ашылды [28]. Бұл туысқан халықтардың әдеби мұраларымен танысу, тәжірибе алмасу, ынтымақтастыққа зор ықпал етеді.

Қазақстан мен Ресейдің білім беру, ғылым және мәдениет саласындағы өзара қатынастары келісімінде халықтар арасындағы мәдениет пен өнер, спорт пен туризм саласындағы байланысты кеңейтіп, тереңдете түсуге, сондай-ақ тарихи-мәдени мұралар, архивтер, ақпараттық мәліметтердің жинағын еркін пайдалануға міндеттенген. Сонын ішінде айрықша атап кететін екі елдің территорияларында тұратын ұлттар мен шағын халықтардың тілдері мен мәдениет жан-жақты дамытуға ұйғарым жасады [29. 112–113 бб].

Шекаралас аймақтармен мәдени байланыстарды дамыту жоспарына сәйкес Ақтөбе облыстық музейінің қызметкерлері мен директоры Р. Илиясова Башқұрт ұлттық музейінің 135 жылдығына арналған «Орал-Еділ бойы музейі: тарихы және перспективалар» атты халықаралық симпозиумына қатысты [30]. Тува гуманитарлық зерттеу институты мен Шәкәрім атындағы Семей мемлекеттік университеті арасындағы ынтымақтастық жақсы жолға қойылған. Екі тараптың қол қойылған келісімі аясында Тува гуманитарлық зерттеу институты қызметкерлері Шәкәрім атындағы Семей мемлекеттік университетінің әлеуметтік мониторинг және болжау орталығында тағылымдамадан өтті. Сондай-ақ қазақстандық студенттер мен жас ғалымдар сол институттың қабырғасында ғылыми зерттеу жұмыстарын жүргізуге байланысты тәжірибе алмасуда [31]. «Үлкен Алтайдың түркі-моңғол әлемі: тарихи-мәдени мұра және қазіргі заман» атты I халықаралық Алтай форумына С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан Мемлекеттік университетінің ғалымдары қатысты. Шығыс Қазақстан мен Үлкен Алтай зонасының шекараралық кеңістігін пәнаралық байланыстар түйісінде әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар және олардың қолданбалы аспектілеріндегі өзекті мәселелерін ғылым-зерттеу мақсатында Алтай мемлекеттік университеті жанындағы Шығыстану зерттеу орталығы мен С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан мемлекеттік университеті жанындағы «Алтайтану» ғылыми-зерттеу орталығы арасында ынтымақтастық туралы келісім орнатқан [32]. Осы келісім аясында екі елдің ғалымдары бірлескен ғылыми жобалар әзірлеуде.

Бір мақаланың көлемінде Қазақстан Ресей мен Молдованың түркі тілдес ұлттық территорияларымен мәден байланыстары барысын камту мүмкін емес екендігі белгілі. Еліміздің аталған ұлттық мемлекеттермен мәдени-гуманитарлық байланыстар жайлы әр сала бойынша жеке-жеке мақала шығаруға болады. Не көлемді бір үлкен монографиялық еңбек әзірлеуге тұрарлық тақырып екендігі анық. Мақала барысында

айтарымыз бұл елдердің саясаты мен заңдары нормаларын сақтап және құрметтей отырып бауырлас мемлекеттермен мәдениетаралық байланыстарымызды жандандыру ең басты күн тәртібіне қойылуы тиіс. Бүгінгі таңда бұл елдермен қарым-қатынастарымызды одан әрі жандандыруға еш кедергі жоқ екендігі, болашақта әлі де мәдени-рухани қарым-қатынастарымыздың тереңдей түсетініне сенім мол.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 <http://mfa.gov.kz>.
- 2 Соглашение между Правительством Российской Федерации и Правительством Республики Казахстан о сотрудничестве в области культуры, науки и образования. Москва, 28.03.1994.
- 3 **Тоқаев, Қ. К.** Қазақстан Республикасының дипломатиясы. Алматы: «GAUHAR», 2002. 81-бет.
- 4 **Бруштунов, В. Н.** Культурное и гуманитарное взаимодействие Казахстана и России в годы независимости. // Вестник КазНПУ. Серия Международное отношения. Алматы, 2010, стр. 39–49.
- 5 **Мансұров, Т. А.** Қазақстан-Ресей қатынастары өзгеріс дәуірінде. 1991–2001. Алматы: Қазақстан баспа үйі. 2006, 267 бет.
- 6 Соглашение между Правительством Республики Казахстан и Правительством Республики Татарстан о принципах торгово-экономического, научно-технического и культурного сотрудничества. г. Казань, 3 апреля 1996 г.
- 7 Соглашение между Правительством Республики Казахстан и Правительством Республики Башкортостан о торгово-экономическом, научно-техническом и культурном сотрудничестве. г. Уфа, 7 июня 1996 г.
- 8 Соглашение о принципах торгово-экономическом, научно-техническом и культурном сотрудничестве между Республикой Казахстан и Чувашской Республикой. 1 сентября 1994 г.
- 9 Соглашение между Правительством Республики Казахстан и Правительством Республики Дагестан о торгово-экономическом, научно-техническом и культурном сотрудничестве. г. Махачкала, 14 августа 1996 г.
- 10 Қазақстан Республикасы Ұлттық мұрағаты Қ-54; Т-1; Іс-469.
- 11 <https://centr-kadisheva.ru/obladatelem-gran-pri-ot-ury-2018-i-sertifikata-na-summu-200-tysyach-rublej-stal-muratbek-hajrolda-iz-kazaxstana/#comment-8839>.
- 12 <https://mkset.ru/news/culture/21-05-2014/gala-kontsert-festivala-ural-mono-2014-proydet-na-ploschadi-salavata-yulaeva>.
- 13 <http://www.gagauzia.md>.

- 14 Kırım Gerçekleri. 2018, sayfa 14. <https://turkey.mid.ru>.
 15 Қазақстан Республикасының Ұлттық мұрағаты Қ-54; Т-1; Іс-591.
 16 Қазақстан Республикасының Ұлттық мұрағаты Қ-54; Т-1; Іс-595.
 17 <https://www.turksoy.org>.
 18 Қазақстан Республикасының Президент мұрағаты Қ-75Н; Т-1; Іс-2948.
 19 <http://astana.gov.kz/kz/news/news/11831>.
 20 almaty-akshamy.kz.
 21 <https://www.auezov-theatre.kz/en/press/news/view/1461>
 22 <http://www.e-dag.ru/novosti/novosti-pravitelstva/v-dagestane-otkrylsya-mezhdunarodnyj-festival-natsionalnykh-teatrov-prikaspijskikh-gosudarstv.html>
 23 <http://old.qha.com.ua/tr/photo/altin-portakal-festivalinde-haytarmainin-gosterimi/26184/#1>
 24 <https://www.mks.gov.kz/>
 25 kazakhfilmstudios.kz
 26 <http://csmrk.kz>
 27 <https://assembly.kz>
 28 nabr.kz
 29 **Мұхамедов, М.** Қазақстан әлемдің қауымдастықта. – Алматы: Жоғары аттестациялық комиссия баспа орталығы: 2000. 112–113 бб.
 30 Ақтөбе облыстық мемлекеттік мұрағаты Қ-1253, Т-4, Іс-220.
 31 <http://tigpi.ru>.
 32 Шығыс Қазақстан облыстық мемлекеттік мұрағаты Қ-652, Т-3, Іс-130.

МҰХАММЕД ХАЙДАР ДУЛАТИДІҢ «ТАРИХ-И РАШИДИ» ЕҢБЕГІНІҢ ЗЕРТТЕЛУ ТАРИХЫ

МАҚСҰТОВА А. А.
докторант, II курс,

Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университет, Нұр-Сұлтан қ.

«Тарих-и Рашиди» – XIV ғасырдан XVI ғасырдың орта шеніне дейінгі екі жүз жылдық тарихи кезеңді, яғни Орта және Алдыңғы Азия халықтарының басынан кешкен бірнеше ғасырлық саяси-қоғамдық және мәдени-әлеуметтік оқиғалардың даму, өзгеру және жаңару құбылыстарын жеткілікті деңгейде сипаттайтын энциклопедиялық сипаттағы ұлы шығарма. Осынау маңызы зор, баға жетпес тарихи әрі әдеби-тұмырна малық жәдігердің жанрлық табиғаты, стильдік

ерекшеліктері мен поэтикалық құнары әлі күнге шейін толық саралаудан өтіп, ғылыми тұрғыдан оның әдебиетке қатысты тұстары түгелдей екшеліп, сөз өнерінің талаптарына сай өзіндік бағасын алмаса да, Мырза Хайдар Дулаттың бұл кітабы соңғы ғасырларда көптеген ғұлама тарихшылар мен оқымысты филологтарды таңырқатқан ғажайып көркем туынды ретінде де әлем жұртшылығына танылды.

Шынында да «Тарих-и Рашиди» – тарихи шығарма, ғылыми тұрпатта жазылған ғұмырнамалық баян екендігі даусыз. Дегенмен, аталған еңбектің жанрлық ерекшеліктері туралы біраз ойланып, ізденетін жақтары да жоқ емес. Өйткені бүгінге дейін қазақ ғалымдарының көпшілігі шығарманың тарихи мән-мағынасына баса назар аударып келеді. Солардың бірі әдебиеттанушы Ш. Елеуқенов: «Қазақстан тарихына қатысты жайларды солтүстікте Қадырғали Жалаири баяндап берсе, оңтүстікте тарихымыздың және бір маңызды беттерін Мұхаммед Хайдар Дулати өзінің «Тарих-и Рашиди» атты еңбегінде төгіліп жазып берді» [1, 45 б.] деп жазған. Әрине, тәжірибелі ғалым тарихи шығарма туралы деректеме бере отырып, автордың замана халін жай ғана сипаттап қоймай, «төгіліп жазып бергені» сүйсіне баяндайды. Мұның өзі зерттеуші тарапынан Мырза Хайдар мұрасының оқырманға заманауи оқиғалар мен қоғамдық-саяси бағыттағы мәліметтер берумен шектелмей адамға аса қажетті эстетикалық қуаты мен жан дүниесіне әсер етерлік көркемдік құнары бар толыққанды шығарма екендігін түспалдайды.

Мырза Хайдар өз еңбегінде халқымыздың наным-сеніміне, салт-дәстүріне, күнделікті тіршілігіне, тарихы мен мәдениетіне қатысты қазіргі кезге дейін сол күйінде, сол мағынасында пайдаланып келе жатқан жүзден аса қазақ сөздерін пайдаланған. Әр сөздің өзіндік философиясы, өзіндік мағынасы бар екені мәлім. Демек, әрбір сөздің өзіндік ұғымы, өзіндік жүктемесі бар. Автордың қазақ сөздерін еш өзгеріссіз, аудармасыз қолдануының өзі әдебиет тарихы мен тіл тарихын зерттеушілерге үлкен ой салатындығы белгілі. Мырза Хайдар қолданған түркі халықтарына ортақ түркі-шағатай әдеби тілінің сөздік қорында қазақ сөздерінің молдығы сол тілдің бірден-бір мұрагері қазақ халқы екендігін аңғартады.

Профессор Ө. Күмісбаев Мырза Хайдардың білім алып, тәжірибе жинақтаған ортасына байланысты өз пікірін былай: «Жәми, науаи, Ұлықбектей ұлылар өткен даңғылмен жүрген Мұхаммед Хайдар әкесі Мұхаммед Хүсейін баласының тәрбиешісі бола тұра, оны талай рет торқалы жиындарына апарып, Әбдірахман Жәми, Әлішер Науаи сөздерін тыңдатыпты. Орта Азия, Ауғанстан, Үндістан тарихын, мәдениетін, философиясын, әдебиетін, дипломатиясын жан-жақты менгерген

Мұхаммад Хайдар «Тарих-и Рашиди» еңбегін жазарда білген, жинаған ілімін игілігіне жарата білген», - деп түйіндеп жазған [1, б. 206–207].

Бұл орайда Ә. Дербісәлі бастаған шығыстанушылар да осындай пікірде. Ал, қазақ әдебиетіндегі шежірелік шығармалардың тарихилығы және жанрлық, стильдік ерекшеліктері жөнінен диссертация қорғаған А. Оразбаева: «М.Х. Дулатидың «Тарих-и Рашидиі» - қазақ әдебиетінің әуезе текті жанрлары (шежіре, заманхат, өмірбаян, мінездеме, тарих, тарихи әңгіме) тұтастана, бірін-бірі толықтыра жазылған шығарма», - дей келе, оны әлем халықтарының әдебиеттеріндегі күнделік, эссе, мемуар, өмірбаян сынды көркем тарихнама жанрларымен поэтикалық үндестігімен танылатын - туынды санайды [1, 11 б.]. Автор «Тарих-и Рашиди» кітабы арқылы орта ғасырлардағы Моғолстан, Шағатай, қазақ хандықтары мен оларға қвршілес Азия елдерінің мәдени және тарихи өмірінен ұшан-теңіз деректі де дәйекті мол мағлұматтар қалдырған қабырғалы қаламгер ретінде әлем назарына ілікті.

Мырза Хайдардың «Тарих-и Рашиди» атты еңбегін тұңғыш рет тарихи дерек ретінде Әмин Ахмет Рази пайдаланды.

Әмин Ахмет Рази – XVI ғасырдың екінші жартысы мен XVII ғасырдың бастапқы кезінде өмір сүрген әйгілі әдебиетші, Ирандағы Рей қаласының белгілі әулетінен шыққан ғалым. Ол Ақбар Шах заманында Иран жерінен Үндістанға көшіп барған. Әмин Ахмет Рази – «Һәфт ықылым» (жеті климат) атты еңбектің авторы. Кітаптың жазылу тарихын оның өзі жырлаған рубаиларынан-ақ анық байқауға болады. Автор айтқандай, ол кітапты 1588 жылы бастап 1594 жылы яғни алты жыл өткеннен кейін бітірген [1].

Әмин Ахмет Рази өз шығармасында Мырза Хайдардың еңбегін сенімді тарихи дерек ретінде бірнеше жерде, әсіресе Кашмир, Қашғар және Хотанның сол кездегі дәуірі, билеушілері мен тарихы жайлы жазғанда көп пайдаланған.

Әмин Рази «Тарих-и Рашиди» еңбегін қалай пайдаланды? Оны екі кітаптағы мәтінді салыстыра отырып, нақты мысалдармен анықтауға болады. Мәселен, Әмин Рази «Һәфт ықылым» кітабының «Кашмир» атты тарауында: «Шәмс-ед-дин деген біреу дәруішпін деп Кашмирге келді. Сол кезде мұнда бір ойел билік еткен. Шәмс-ед-дин оның қызметкерлерінің қатарына қосылды. Уақыт өте (патша) әйел онымен некелесіп, тұрмысқа шықты. Содан (Шәмс-ед-динның) істері біртіндеп алға жылжи берді. Сол аймақтардағы қарсыластарды бағындырады. Өзінен кейін баласы Әла-ед-дин орнына отырды. Сосын Сұлтан; Құтб-ед-дин билік тағына ие болды. Оның заманында Әмір Сейіт Әлі Хамадани сонда (Кашмирге) келді. Қырық күн аялдады. Құтб-

ед-диннен кейін Сұлтан Ескендір әкесінің орнына отырды. Ол ислам дінін қатты дамытты.

Көптеген пұтханаларды қиратты. Одан кейін Сұлтан Зейн-Әл-Абедини билікке келді. Кашмирдің гүлденуіне көп еңбек етті» [2, 620 б.] деп Мырза Хайдар дерегін келтірген. Енді «Тарих-и Рашидиден» аталған үзіндіні келтірейік: «Сұлтан Шәмс-ед-дин деген біреу дәруішпін деп осы жерге келеді. Ол кезде мұнда бір; әйел патша билеп тұрған екен. Кашмирдің әрбір аймағын әкім басқарған. Сұлтан Шәмс-ед-дин әйел патшаға қызмет ету қажет деп табады, біраз уақыт өткен соң әйел патша оған тұрмысқа шығуға көңіл білдіреді. Олар үйленген соң бірте-бірте Сұлтан Шәмс-ед-дин Кашмирдің барлық жеріне билігін жүргізді. Өзінен кейін ұлы Сұлтан Әла-ед-дин таққа отырды. Одан соң Әла-ед-диннің ұлы Құтб-ед-дин орнына отырды. Оның заманында Әмір Кәбир Әлі-әс-Сани Сейіт Әлі Хамадани осы жерге келді. Әлі Хамадани қырық күннен артық аялдамады. Оның ұлы Сұлтан Ескендір таққа отырды. Ислам дінін таратты. Пұтханаларды қиратты. Оның ұлы Сұлтан Зейн Әл-Абедин әкесінің орнына отырды, елу жыл салтанат құрды. Кашмирді гүлдендіруге Тырысты. Барлық тайпаларға не көпір, не мұсылман деп белмей бірдей қарады. Оның заманында Кашмир үлкен қалаға айналған болатын. Қазіргі уақытқа дейін байқалады» [2, 288].

Бабырдың ұрпағынан Үндістанды билеген Жалаледдин Мұхаммед Әқбар шах (1556–1605) ислам әлемінің жалпы мың жылдық тарихын пайгамбардың қайтыс болған жылынан бастап жазуға бір топ ғалымға тапсырма берді. Бұл еңбекті жазу хижра бойынша 993 (1585) жылдан басталды. Сол заманның әйгілі саяси қайраткері, ғалым Әбул-Фәзл Әллами кітапқа алғысөз жазды. Бірақ, ол қазірге дейін табылмай келе жатыр.

Бұл еңбекті жазуға бірнеше ғалым атсалысқан. Мәселен, солардың бірі Әбділ-Қадір Бәдвани болғанымен, оның басым бөлігін Ахмет Тәтәви Мырза Болат барластың қолынан қаза тапқан соң Асеф хан жазып, хижра жыл санауы бойынша 997 (1589) жылға дейінгі оқиғалармен аяқтады. Сонымен мың жылдан үш жылға кем болған «Әлфи тарихы» ислам елдерінің жалпы тарихын, әсіресе ислам әлемінің шығыс бөлігінің тарихын көбірек баяндап берді [2].

«Тарих-и Рашидидің» көп бөлімін ағылшын тіліне Ислам энциклопедиясы мекемесінде қызметте болған Вилиям Ерскин аудару жұмысын бастап, 1841 жылдың алғашқы айларында аяқтады. Н. Елияс: «Ол аударма барлық кемшіліктеріне қарамастан кейінгі аудармаларға негіз бола алды» [2. 38 б.], – деп оны ерекше бағалады.

Ирандық ғалым-доктор Аббасқұпи Ғаффарифәрдтың айтуына қарағанда Вилиям Ерскин – «Тарих-и Рашиди» еңбегіндегі «Қазақтар

және қазақ сұлтандарының тіршілік ерекшеліктері туралы, бұл атаудың оларға берілу себебі хақында және олардың істерінің салдары жайында әңгіме» [3] атты тарауын толық аударған және тиісінше жан-жақты зерттеп, еңбек жазған ғалым.

Ерскинен басқа «Тарих-и Рашидидін» парсы тіліндегі мәтінін пайдалана отырып ағылшынша «Шығыс Түркістан тарихы» атты кітап жазған В. Х. Беллейболды. Беллей 1873 жылы Д. Форсит басқарған экспедиция құрамында Қашғарға сапар шегіп, аталмыш еңбегін жазды [4].

Бұдан кейінгі жылдары Р.Б.Шоу Жаркент пен Қашғарға іссапармен барды. Ол «Тарих-и Рашиди» аудармасын 1876 жылы «Geographical society's journal for» жағрафия қоғамының журналында басып шығарды.

«Тарих-и Рашидидін» қысқаша нұсқасын Эллиоттің «Үндістан тарихы авторлардың айтуынша» атты (Азия аудармашылары тәржімасы) еңбегінен көре аламыз [4]. Профессор Х. Х. Уилсон арқылы бізге жеткен «Moocraft сапарнамасы» атты кітапта Мырза Хайдардың еңбегі пайдаланылғаны анық болса, оны «Тарих-и Рашиди» еңбегімен 1822 жылы танысқан тұңғыш британиялық деуге болады [5]. Мырза Хайдар Дулаттың «Тарих-и Рашиди» еңбегін француз зерттеушісі Рене Гроссе «Көшпелілер империясы» атты тарихи зерттеу жұмысына пайдаланды. Онда Мырза Хайдар туралы: «Хайдар Мырза моғол шахзадасы бола тұрса да өскен ортасының әсерімен мінез-құлқы өзгеше қалыптасқан. Ол парасатты және тәрбиелі жандай көрінеді. Негізінде ол моңғол тілін білді ме? Өйткені, Н.Елиястың пікірінше бұл оқымысты шахзада моңғол тілін білетін еді деп сеніммен айтуға болмайды». Өйткені, шынайы да тақуа мұсылманға ежелгі моңғол тілі «кәпірлер мен дінсіздер тілі» екені күмән тудырмайды. Шынтуайтына келгенде ұзақ жылдардан бері оның аталары мен өзінің тілі де түркі-шағатайша болған. Осыған қарамастан Хайдар Мырза

Қазақтың алғашқы кәсіби тарихшыларының бірі Санжар Аспандияров (1889–1938) Мырза Хайдардың еңбегінен үзінділер аударды. Бұдан кейін академик Әлкей Марғұлан (1904–1985) Мырза Хайдар Дулатты қазақ халқының тарихшысы ретінде таныстырды.

XX ғасырдың 60-жылдары Кеңес Одағындағы «Қызыл кезеңнің» идеологиялық қиын жағдайына қарамастан, халқымыздың тарихын зерттеуде Қазақстан шығыстанушылары С.Ибрагимов, В. П. Юдин, М. Мингулов, Т. Сұлтанов, К. А. Пишулиналар өздерінің еңбектерінде Мырза Хайдар Дулаттың «Тарих-и Рашиди» шығармасының қазақ халқының тарихы үшін аса қажетті еңбек екендігін атап көрсетті [6].

Кеңес дәуірінде өзбек оқымыстыларынан Р. Г. Мукминов, С. Ә. Әзімжанова, Х. Хасанованың және тағы басқалардың үлкенді-

кішілі зерттеулері жарияланды [6]. Кеңес Одағы ыдырағаннан кейін Мырза Хайдардың «Тарих-и Рашиди» еңбегін өзбек ғалымдары А. Урунбаев, Р. П. Джалилов, Л. М. Епифанова парсы тілінен орыс тіліне аударды [7]. Бұл аударманы Алматыдағы «Санат» баспасы орыс тілінде қайталап шығарды [7]. Кейінгі жылдары тарихшы ғалым А. Урунбаевтың «Мырза Мұхаммед Хайдар Дулат» атты оның өмірі мен шығармасы жайында жазған мақаласы «Мағнавият юлдузлари» (Руханият жұлдыздары) өзбек тіліндегі жинақта шықты [7]. Қазақстанда Мырза Хайдар Дулаттың өмірі мен шығармашылығы жайында «Өмірбаяндық-библиографиялық, анықтамалық» атты құнды жинақ жарық көрді. Негізінен 1829–1999 жылдар аралығында қазақ, қырғыз, өзбек, ұйғыр, түрік, парсы, орыс тілдерімен қатар ағылшын, неміс, француз тілдерінде жарық көрген әдебиеттерді қамтыған бұл кітапты әзірлеп шығаруға шығыстанушы ғалым Ә. Дербісәлі көп тер төкті [8].

Мырза Хайдар Дулаттың өзі және еңбегі туралы түркітанушы ғалым Н. Келімбетов: «Қазақтың тұңғыш тарихшысы Хайдар Дулаттың айтуы бойынша Алып Ер Тоңа батырдың, яғни Афрасиабтың ататек шежіресі төмендегідей болып келеді: «Афрасиафтың әкесі – Пишен (Бешен), Пишендад – Нишиннің баласы, Дад Пишин – Тұрдың баласы, ал Тұр болса, Афридуннің баласы, бұл деректер «Тарих-и-Гузиде» кітабы бойынша келтіріліп отыр. Ал, мұның өзі Хожа Рашид-ед-дин еңбегінен алынған еді» [8] деп, Мырза Хайдардың еңбегін тарихи дерек ретінде пайдаланған.

Қазақ ауыз әдебиеті мен Шығыс әдебиетінің байланыстары туралы көп жазған академик Р. Бердібай «Тарих-и Рашиди» еңбегі фольклортанушы ғалымдарға да құнды еңбек екенін айтқан. Ол: «Тарихи фольклористика санатына Рашид-ед-дин, Хафиз Таныш Бұхари, Абу-л-Ғазы Баһадүр хан, Дулат Мұхаммед Хайдар, Жалайыр Қыдырғали Қосынұлы қалдырған шежіре еңбектерді жатқызуға болады» [24, 65 б.] деп жазды.

Қорыта айтқанда, Мырза Хайдардың «Тарих-и Рашиди» ғұмырбаяндық мемуары – орта ғасырдағы қазақ тарихы, мәдениеті мен әдебиетіне өлшеусіз үлес қосқан, көркемдік-эстетикалық тағылымы мол мәдени мұра. Ол қазақ ұлты мен түркі халықтарының ғана емес, барша адамзат өркениеті үшін баға жетпес рухани қазына болып қала бермек.

М. Х. Дулатидің «Тарих-и Рашиди» еңбегі – түркітілдес халықтардың рухани жауһары, ұрпақтан ұрпаққа мұра болып қалатын құнды тарту. Бұл еңбек – ұрпақтан ұрпаққа сабақтастық негізі бойынша жеткен шығарма болған дықтан шығарманы зерттеу біздің рухани парызымыз болып табылады.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 **Елеукенов, Ш., Шалғынбаева, Ж.** қазақ кітабының тарихы. – Алматы: Санат, 1999. – 192 б.
- 2 **Келімбетов, Н.** Ежелгі әдеби жәдігерліктер. – Алматы: Алатау, 2005. – 332 б.
- 3 **Мырза Хайдар Дулати** – тарихшы-ойшыл//Халықаралық ғылыми-теориялық конференцияның материалдары. – Алматы: Қазақ университеті, 1999. – 219 б.
- 4 **Оразбаева, А.** Қазақ әдебиетіндегі шежірелік шығармалар: тарихилығы және жанрлық, стильдік ерекшеліктері. Филология ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертацияның авторефераты. – Алматы, 2005. – 25 б.
- 5 **Әмин Ахмет Рази.** Һәйи ықлым тәзкересі (парсы тілінде, баспаға дайындалған – С.М.Таһири). 3 томдық. – Тегран: Сурүш, 137 б.
- 6 **Дұғлат Мырза Хайдар. Тарих-и Рашиди.** – Өзбекстан Ғылым академиясы: Бируни атындағы шығыстану институты, қолжазба қоры. № 1430.
- 7 **Дербісәлі, Ә.** Ислам және заман. – Алматы, 2003. – 560 б.
- 8 **Рене Гроссе.** Көшпелілер империясы (парсы тіліне аударылған – Әбдол Хүсейін мейкәде). – Тегран: Ғылыми «фәрханги», екінші басылым, 1365, – 1016 б.
- 9 **Дербісәлі, Ә.** Қазақ даласының жұлдыздары – Алматы; Рауан, 1995. – 238 б.

**REGIONAL ASPECT AS ONE OF THE COMPONENTS
OF THE HISTORICAL CONTINUITY OF GENERATIONS
(BASED ON THE MATERIALS OF FAMOUS PERSONALITIES
OF PAVLODAR REGION)**

NOVOSSYOLOVA E. A.
senior teacher, doctoral student, S. Toraighyrov PSU, Pavlodar

Regional specifics rightly considers regional identity of Kazakhstan as one of the ways of formation of patriotism, civil and ethnic identity of the youth generation [1, c. 23].

Pavlodar region is the great place. It is located in the north-east of the Republic in the median flow of mighty Irtysh River where Kazakhstan and Siberia meet each other. It is often called as the land of contrasts: a gold «Sary Arka» adjoins with coy birch chopping and centuries-old Chalday tape

forest that reiterates the ancient river bends. The emerald in the gold steppe is Bayanaul and thousand lakes as thousand precious stones.

This land has given many great people to Kazakhstan. Pavlodar region is the birthplace of many prominent personalities. It would not be superfluous to recall the brightest and most famous people from Pavlodar and Pavlodar region who glorified their land in the past and do it today [2, c. 83].

The role of the regional component is to allow the ensure the historical continuity of generations, the preservation, dissemination and development of the national culture, to educate the patriots of their country, citizens with special tolerance. The origins of regional culture arouse in person the need for knowledge of environmental conditions common to all living spaces for the integrated assimilation of local historical and cultural features, specific traditions, national, geographical, and regional cultural features of the environment [3, c. 135].

The target of the article brought to your attention contains information on famous people of Pavlodar region [4, 5, 6].

Dmitriy Polikarpovich Bagaev is a famous photographer, expert in regional history, founder and first director of the Regional Historical Museum of Local Lore named after G. N. Potanin. He was born in 1884 in the village of Tumany, Vyatsk province which was quite far from Pavlodar. In 1889 he arrived to Pavlodar to earn money.

In 1903, Bagaev wrote a letter to the famous Western Siberian photographers – brothers Korkin, attaching his photos. He was soon invited to study in Omsk, where he spent two years working in the photography shop. The professionalism of the young master became so high that retouchers could not distinguish the work of a student from the work of a teacher.

As a corresponding member of the West Siberian branch of the Russian geographical society, he visited almost every part of Pavlodar region. The collection «Life and manners of the Kazakh people of the early twentieth century» is an invaluable evidence of history. Bagaev reflected the realities of everyday life of Kazakhs – soul, customs, endless steppes and picturesque nature. In his photographs there is not only history, but also an objective assessment of time shown. Dmitriy Bagaev – is a unique person. He told about the art of photography: «Photography is not just a pastime, photography is the science, art, evidence of time». His photos «On prisoner transport», «Woman at the hearth», «Exchange field», «Mother's thoughts at the cradle», «Altybakan» are worth to be called the heritage of world photography.

His photographs reflect all historically significant events in Pavlodar region – the revolution, starvation, collectivization, the Great Patriotic war,

the virgin lands epic. He was equally good at portraits, landscapes, scene shots about people's life and event reportage photography [7].

Bagaev was a very demanding master with a fine artistic taste. The pursuit of excellence prompted him to build a photostudio, which became soon famous and unique not only in Kazakhstan but also in Western Siberia. The main exhibit of the photo pavilion is a unique camera of the Austrian company «Voigtlander & Sohn», acquired by Bagaev in Moscow in 1928.

Dmitry Bagaev is called as the main local historian of Pavlodar region. In 1942, he founded and headed the Museum of local history. He died in 1958, leaving descendants a photo chronicle of his native land. Bagayev's works are known and recognized not only in Kazakhstan, but also abroad. His photographic heritage is of most interest and becomes more valuable. The house-Museum of Bagaev, opened in early 2001, is recognized as a monument of history and architecture.

Sultanmakhmut Toraygyrov is a prominent Kazak poet and democrat. He was born on October 29th, 1893 in Kzyl-Tau area, Kokshetau region. At the age of four Sultanmakhmut moved to Bayan-Aul area, Pavlodar region.

In 1902–1911 he learnt in different schools, medrasse. In November 1912 S. Toraihyrov went to Troitsk to continue his education. While studying there, he wrote the poems.

When he was 13 years old, Toraygyrov started writing poems. The flourishing of social and philosophical poetry as well as genre and artistic enrichment of literature are connected with the name of Sultanmakhmut Toraygyrov. In 1914 he wrote the novel «Kamar Sulu», which was one of the most significant works in Kazakh literature of pre-revolutionary period. In 1913-1914 he worked in the editorial office of a well-known magazine «Aikap». Until the autumn of 1916 he worked as a teacher in Katon Karagai.

In 1916 S. Toraihyrov learned Russian language in Tomsk. It helped him to get acquainted with Russian classical literature, to study history, philosophy, geography. In March 1917 in Semipalatinsk he worked as a Junior Secretary in Kazakh Committee. The newspaper «Saryarka» published his articles and poems, where he praised the leaders of the Alash party. However, soon S. Toraihyrov was disappointed with the policy of temporary government.

For health reasons, he returned to Bayanaul in the summer of 1918. Here he worked as a teacher, wrote poems. During these years S. Toraihyrov read a lot of political and philosophical literature. He wanted a big change in society. The establishment of the Soviet regime in Kazakhstan gave him strength and confidence. In his works the poet supported the revolution, hoping for the establishment of a rightful society. In December 1919 he was

appointed as the Chairman of the revolutionary Committee of the Shiderty district (Pavlodar region). But after only 2–3 months he left work because of the disease. During his illness, in early 1920, he began his poem «Aitys», where he sought to appreciate critically the program of the Alash party.

S. Toraihyrov lived only 27 years. He managed to leave valuable literary heritage. The main feature of his works are realism and national spirit. The humanism of the works of Sultanmakhmut Toraihyrov was highly appreciated in Kazakh literature [8].

In Pavlodar Toraihyrov's work is not forgotten and is highly honored. The largest University in the region, the regional library and the Central street of the city bear his name.

Alkey Khakanovich Margulan is a prominent scientist, expert in the field of ethnography, oriental studies, history, literature, and art history, a founder of Kazakh archaeological school. He is the great-grandson of Olzhabay Batyr – Abylai Khan.

Alkey Khakanovich Margulan was born on May 11th, 1904 in Bayanaul.

Alkey Margulan simultaneously studied at three universities in Leningrad – the Institute of Oriental studies, the Institute of material culture (later the Institute of Archeology) and the Institute of Art by the great Russian orientalists V. Bartold, S. Oldenburg, I. Krachkovsky, S. Malov, V. Struve, A. Samoilovich, N. Marra.

In 1934, due to slander, he got to the Petropavlovsk fortress; after miraculous escaping returned home and defended his thesis. In 1946 he defended his doctoral thesis on «Epic Tales of Kazakh People» and became the head of the Department of the Institute of History, Archeology and Ethnography of the Academy of Sciences of Kazakhstan. Since 1946 he is a member of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR; since 1958 – an Academician; since 1960 – the Professor.

Being a versatile scientist, he also wrote many books «Shokan and Manas» (Chokan Valikhanov and the Kyrgyz epos «Manas»), «Egely anystar Zhyr» («Ancient tales») and «Kazakh Applied Art» in three volumes.

Margulan discovered and justified Begazy-Dandybaev culture of the late bronze age – the largest part of civilization in Central Kazakhstan.

The Professor was the editor and compiler of the collected works of Ch. Valikhanov, as well as the author of numerous monographs about him. Margulan combined scientific and teaching activities with organizational work, leading for many years the Coordination Council on ethnogenesis of the Kazakh people, the Scientific Council of the Institute of History, Archeology and Ethnography of the Academy of Sciences of

the Kazakh SSR, a specialized Council for doctoral theses. Over the years, A. H. Margulan has published more than 300 scientific and popular works.

His fundamental works on history, architecture, epic tales and applied Kazakh art, monographs about Korkyt, Manas, Chokan Valikhanov, Abai, Mukhtar Auevov and Kanysh Satpaev are the important treasures of the world scientific knowledge. Enormous erudition, constant search for answers, discerning mind and love for the nation enabled professor Margulan to present the history of nomads in encyclopaedic nature.

Shaken Kenzhetaevich Aymanov is one of the originators of national theatre and cinema. He was a perfect artist-improviser, reader, theatre director, artistic director of the Kazakh Drama Theatre, film actor and filmmaker.

Shaken Aymanov was born on 2 (15) February, 1914 in Bayan-Aul, Pavlodar region. In 1931-1933 he studied at Kazakh Institute of Education in Semipalatinsk. In 1933 he arrived in Alma-Ata, and joined the Kazakh Drama Theater in 1947-1951 as the chief director of the theater. He began his career with the film-play named «The Poem about Love» («Kozy-Korpesh and Bayan-sulu») in 1954. Among his best roles are Akan Seri («Akan Seri – Aktokty» by G. Musrepov), Koblandy («Karakipchak Koblandy» by M. Auevov), Kazantsev («Night rumblings» by M. Auevov), Tikhon («The Storm» by Alexander Ostrovsky), Ivan Shadrin («The Man with the Gun» by N. Pogodin), Petruchio («The Taming of the Shrew» by William Shakespeare), Othello («Othello» by William Shakespeare) [9].

He staged several great films, including musical comedy «Our Darling Doctor» (1957), folklore film «Aldar Kose» (1964), philosophical film on the war «The Land of Fathers» (1966), and historical detective «Ataman's Death» (1970).

In Almaty one of the streets and the Kazakhfilm film Studio (1984) were named after Shaken Aimanov, a memorial plate was installed on the house where the Director lived. The annual festival of feature and animated films «Stars of Shaken» has been held in Almaty since 2003. In Pavlodar there is a cinema named after Shaken Aymanov [10].

Shafer Naum Grigorievich (Nahman Gershevich) is Soviet and Kazakh musical expert, Professor, collector, composer, who composed more than 300 works, including the Opera «Pechorin». Authoritative researcher of Bulgakov's and Dunaevsky's creative work, theorist of literature, candidate of philological Sciences, famous scientist and founder of the world's only Museum of phonograph records.

Naum Shafer was born on January 13th, 1931 in Kishinev; early childhood spent in Leovo (at that time, Bessarabia occupied by Romania). In June 1941 Shafer's family was deported to Kazakhstan, Akmola region. Naum Grigorievich graduated from high school in Akmolinsk, Philology Department

of Kazakh state University in 1955. At the same time he studied at Kazakh state Conservatory in the class of composition by E. G. Brusilovsky, began to compose own music under the nickname Nami Gitin. He worked as a teacher of Russian language and literature at school, graduated from post-graduate school at Kazakh state University, was sent as a teacher to Tselinograd pedagogical Institute. He collected a unique collection of phonograph records, which became the basis for the creation of the House-Museum, including also a huge library. He has published a number of articles on history of the bard songs, the works of B. Okudzhava and V. Vysotsky, methods of teaching classical and modern literature, music in high school. Professor studied in detail the heritage of the great composer Isaac Dunaevsky [11].

In 1971 he was arrested and convicted in Pavlodar for keeping and distribution of self-published books. His thesis for doctoral degree was rejected. Shafer was released in 1973, in 1989 fully vindicated.

It is difficult to list all his achievements: the Man of the year (2001), an excellent student of education, the honored art worker of Kazakhstan, the member of the Union of journalists of Kazakhstan, the honored worker of culture of Kazakhstan. In addition, he regularly publishes articles in the Kazakh and foreign press.

Naum Shafer is a remarkable person in the history of Pavlodar and in the lives of its citizens. He is a legend of our city. His books, written on difficult problems of Russian literature and Soviet music, are generally understood and affordable. They are written in simple artistic language, and are characterized by clarity of judgments, accuracy of facts and clarity of images. He doesn't impose his point of view on anyone, but tries to achieve harmony. This is the program of his life.

Professor Schafer has a huge library (now public), a storehouse of rare books and newspapers. Literary, historical, cultural, ethnographic materials have always been the main generator of Professor Shafer's ideas. In the library of the House-Museum are carefully collected works of Kazakh and Pavlodar poets and writers. As a true educator, Naum Grigorievich is interested in the popularization of regional literature.

Naum Shafer is a mythogenic personality. His phrase «how we lived should be judged not by the gap we rolled into, but by the heights we reached» claims to be the motto of the time and the whole era. The unique and singular nature of his personality can be traced in the fact of his move to Pavlodar. In a city with its own history, he could not take a wait-and-see attitude. The appearance of Naum Grigorievich, his erudition, personal qualities, as well as free possession of the material – all this makes his figure mythogenic.

He didn't leave Pavlodar to work in one of the prestigious University, and realized his professionalism in various spheres. He gifted the City all books and records. He never experiences personal preferences, is always open and friendly, especially towards young people. House-Museum of Naum Shafer is worth to be called «a heritage of national and world culture».

During his life, Naum Grigorievich collected 27 thousand gramophone and vinyl records, which he donated to the state. In addition, his collection includes 14 thousand phonograph records, 15 hundred tape reels and the same number of audio cassettes. There are a lot of laser discs, and an extensive film library. A huge library consists of 20 thousand books, old magazines and newspapers, more than 64 thousand units of newspaper and magazine publications related to records, a great number of literary records.

Among the rare records of Naum Shafer there is, for example, one of the first local Kazakh records released in 1936, with a record of kui «Kenes» performed by Zh. Kalambayev and L. Mukhitov.

Professor Naum Shafer is a deserved representative of the «national heritage» of Pavlodar and the Republic of Kazakhstan. All his creativity, memorable lectures, weekly meetings-lectures in the House-Museum made an invaluable contribution to the formation of the teacher of the new formation. In his opinion, the teacher doesn't just broadcast new knowledge. A real teacher is responsible for the spiritual and moral formation of his students.

One of the famous Pavlodar journalists noted that the province is determined not by the distance from the capital, but by the richness of spiritual life. Famous masters of culture and art, having visited our city, note the special elusive aura created by artistic outstanding people, first of all, such extraordinary personality as Professor Naum Grigorievich Shafer.

Yuri Dmitrievich Pominov. Had been the editor-in-chief of Pavlodar oblast newspaper «Zvezda Priirtyshya» for more than 25 years. He is a member of the editorial board of the Kazakh literary and socio-political magazine «Niva» (Nur-Sultan). Chairman of Pavlodar regional organization of the Union of journalists of Kazakhstan. Yuri Pominov was born on February 22nd, 1953 in Novosibirsk region.

In 1977 he graduated from Kazakh State University named after S. M. Kirov, faculty of journalism. After graduating from the University he began working in Pavlodar regional newspaper «Zvezda Priirtyshye» as correspondent, Deputy editor, and since 1988 – as editor-in-chief.

He was elected as a member of the Bureau of the regional Committee of the Communist party of Kazakhstan, Deputy of Pavlodar regional Council of people's deputies.

Pominov is awarded by anniversary medals, mark «For merits to Pavlodar region», by the order of merit for national journalism, established by the Novosibirsk regional organization of the Union of journalists of Russia.

Yuri Pominov is a laureate of the Union of journalists of Kazakhstan awards (1980, 2000 and 2003), of the competition «Kazakhstan literature-2000» in the category «Best editor among Russian speaking newspapers of Kazakhstan», 2009. He is also the honored journalist of the Republic of Kazakhstan, the Associate Professor of Innovative Eurasian University in Pavlodar.

Yuri Pominov is the author of many books: «I Remember and love», «Characters», «I Live», «My contemporaries», «Glitter», «Between the past and the future», «Chronicle of the time of troubles».

Yuri Pominov is married. His wife's name is Olga Grigorieva, a famous journalist and poet.

Yuri Pominov said: «Yes, journalism is my main profession...It gave me a main thing – brilliant outstanding people, heroes of my publications, who often became my friends for all my life. Many of them you know well: writer, one of my advisers Sergey Shevchenko; statesman, as well as writer, poet Boris Isayev, whose human qualities were highly appreciated by our President Nursultan Abishevich Nazarbayev; the philologist, musicologist Naum Grigoryevich Shafer; editor of «Niva», poet and novelist Vladimir Gundarev; the outstanding farmer of our region Nikolay Miller; the outstanding orthopedic surgeon, the organizer of clinic of new type Nikolay Onipko... And more than a dozen people, meetings with whom is like a gift of fate». **Grigorieva Olga Nikolaevna** is a recognized talented journalist and poet, cultural observer in Pavlodar regional newspaper «Zvezda Priirtyshye», an active public person. Member of the Union of journalists of Kazakhstan, the Union of writers of Kazakhstan and the Union of Russian writers. She initiated the conduction of the first Tsvetaeva fire in Pavlodar region in 2004, and in 2013 – the world's first Museum of Anastasia Tsvetaeva was created under the wing of the Slavic cultural center.

In 2014 she was awarded by the Ministry of foreign Affairs of the Russian Federation «For cooperation» for popularizing of the Russian language and culture. Most valuable for her are the international literary award named after Marina Tsvetaeva (2008) and the Republican prize named after Pavel Vasilyeva (2010). Olga Grigorieva became the owner of the honorific «Balalyk Shak Dosy – Childhood Friend» in the nomination «Best children's journalist 2007».

Olga Grigorieva is fond of photography. In April 2006 her exhibition «Photo poems» was held in Pavlodar Regional Art Museum. This exhibition

was also hold in Nur-Sultan, in the House of Culture and Science at the Russian Embassy in Kazakhstan.

Olga Grigorieva was born on April 25, 1957 in Novosibirsk. Since 1971 she lives in Kazakhstan (since 1977 – in Pavlodar). She graduated from the faculty of journalism of Kazakh state University named after S. M. Kirov (Almaty). During her student years she published her poetry in the Republican youth newspaper «Leninskaya Smena» and the all-Union magazine «Student Meridian». In 1977, Olga Grigorieva married Yuri Dmitrievich Pominov, who was a fifth-year student of the faculty of journalism and Head of the student University newspaper at that time. After the birth of the elder son, Danil, Grigorieva began to write children's poems («Walk on Irtysh», «Adventures of Buzik», «Pavlodar alphabet», «A polite child»).

Grigorieva is the author of poetic books: «Mid-September» (1993), «Eternal story» (1996), «Lonely standing tree» (1998), «Door» (1999), «From Pavlodar with love» (2003), «Never look back» (2005), «From seven notebooks» (2007), «Photostihi» (2007). She is the author of essays: «You are history, not generation», «Tsvetayeva's ship». O. Grigorieva's poems are included into the first volume of the 7-volume anthology «Modern Russian abroad» with an Introduction by Yuri Luzhkov (Moscow, 2005).

Thus, the regional component plays an important role in the formation of national identity. The study, careful collection and transfer of valuable experience gained by prominent personalities of the Pavlodar region makes a significant contribution to the preservation of the national identity of different generations and contributes to the spiritual enrichment of people.

REFERENCES

- 1 **А. К. Аипова, Е. А. Новосёлова, Эстер Нието Морено де Диезмас.** «National Etiquette specifics in Intercultural Business Communication». – Павлодар, Кереку, 2018. – 83 с.
- 2 **Аипова, А. К., Новосёлова, Е. А., Эстер Нието Морено де Диезмас.** «Ethnic specifics of communication culture in Kazakhstan and Spain» Павлодар, Toraighyrov University, 2019. – 150 с.
- 3 **Волков, Г. Н.** Этнопедагогика. Чебоксары, 1974. – 362 с
- 4 8 outstanding figures from Pavlodar region [Электронный ресурс]// <https://e-history.kz/en/publications/view/914>.
- 5 15 знаменитых выходцев из Павлодарской области [Электронный ресурс] // <https://yvision.kz/post/679470>.
- 6 Литературная карта Павлодарского Прииртышья [Электронный ресурс] // <http://map.pavlodarlibrary.kz>.

7 Каждый день достоин летописца [Электронный ресурс] // <https://www.kazpravda.kz/articles/eaes/kazhdii-den-dostoin-letopistsa?print=yes>.

8 **Султанмахмут Торайгыров** [Электронный ресурс] // <https://e-history.kz/ru/biography/view/43>.

9 **Шакен Айманов:** биография [Электронный ресурс] // https://brod.kz/persons/shaken_aymanov.

10 **Гаранина, Е., Токатова, Л., Феномен, Н.** Шафера в общекультурном ландшафте Павлодара. – Ұстаздар газетті, 15 января 2016 г. – № 2. – С. 3.

11 **Наум Григорьевич Шафер:** Я благодарен жизни и за горькие уроки... / гл. ред. А. Нухулы. – Павлодар: ПГПИ, 2017. – 260 с. – (Өнегелі тұлғалар; 4-кітап) [Электронный ресурс] // <http://ruhani-zhangyru-pspu.kz/images/books/shafer.pdf>.

12 **Каскабасов, С. А.** Золотая жила. Истоки духовной культуры. Избранные исследования. Часть 1. – Астана : Елорда, 2000. – 752 с.

БАЯНАУЛ ТАУЛАРЫНДАҒЫ ТАБИФИ ТАС МҮСІНДЕР

НЫҒМЕТ С. Н.
студент, Б. Ахметов атындағы
жоғары педагогикалық колледжі, Павлодар қ.

Жоба жұмысының мақсаты: Баянаул, Қызылтау, Далба тауларында кездесетін табиғи тас мүсіндердің тарихын ғылыми деректерде ғалымдар жазбасы арқылы тың мәліметтер көрсету. Көне көк түркілер 1200–1500 жыл бұрын сәулет өнерін шындап, тәрбиелік маңызы бар мүсін жасап, ұрпағының ұрпағына аса бай тарихи-мәдени мұралар қалдырып отырғаны белгілі болды. Олай болса, Орхон бойындағы табылған жәдігерліктер – өзіне дейінгі мыңжылдықтардың өнер сәулетін бойына жинай отырып, оны мұра етіп қалдырған аса құнды тарихи қазына деп білеміз. Бұл қазына – байырғы түркі мәдениеті.

Өзектілігі: Түрколог ғалым Қаржаубай Сартқожаұлының ғылыми еңбегі «Орхон мұралары» жазбасының негізінде, ортағасырдағы (б.з. VII–VIII ғғ.) көне көк түрік империясы бүгінгі қазақ халқының тікелей ата – бабасы екенін дәлелдеген еңбегін жобаға арқау ету.

Зерттеу барысы: Байырғы түркілер дүниетанымын топшылай отырып, олардың әлем өркениетіне қосқан үлкен үлесі деп білеміз. Сондықтанда, осынау тас мүсіндер, жазбалар, сәулеттік көріністер орналасқан Баянтау, Қызылтау, Далба аймақтары көне көк түркілер, яғни қазақтардың көне ата-жұрты еді демеске хақымыз жоқ!

Орта Ертіс өңіріндегі Баянауланың сұлу табиғаты қашанда еліміздің мақтанышы болып айтылып та, жазылып та жүргендігі баршамызға аян. Оның көз тоймас табиғаты туралы: жаратушымыз табиғаттың әсем көріністерін барлық аймақтарға бөліп берген де, ең соңында қалған Баянаулаға қоржынын түгелдей төңкере салған екен делінетін аңыз да баршылық.

Алайда, бұл аймақтың тамаша табиғаты, өз алдына жеке тақырып болса, ал Баянаула, Қызылтау қойнауларында кездесетін табиғи тас мүсіндер көздің жауын алып, бейнесіне таңданбай өте алмайсың. Өте алмайсың да, осы көріністерге табиғатқа қосымша, адамзаттың да қатысы бар ма екен деген пенделік ойға да қаласың. Өйткені кейбір ғажайып көріністер осындай ойға еріксіз жетелеуі де шындық. Айталық, Кемпір тас, Бай ана мүсіні, Шал – Кемпір жартасы, жанып тұратын қыз суреті, түрегеліп тұрған батыр суреті т.б. Сөз жоқ, бұл көріністер мен мүсіндер туралы кейінірек әңгімелей жатырмыз.

Ал енді, осынау ең даладан орын алған таң – тамаша табиғи тас мүсіндер, көріністер туралы аңыз іздері не айтады? Сондай – ақ, ғалым – тарихшылардың пікірлері қандай т.б. сұрақтардың туындауы әбден мүмкін ғой. Одай болса, осы сауалдар төңірегінде не көрдік, не білеміз деген ойымызды ортаға салып, әрі қарай байыта түссек теріс болмас еді.

«Болар істің басына, жақсы келер қасына» демекші, түбі бір түркі халықтарының көне мәдени – рухани тарихының шынайы бет – пердесінің ашылуына, мына бір іс – шара себепші болғандығы ел есінде. Ол іс – шара – Елбасы Нұрағаның тікелей басшылығымен Астана қаласында ашылған (2010 жылы) Түркі академиясы еді. Бұл оқу орны түбі бір түркі халықтарына ортақ мәдени – рухани мұрасын зерттеп – зерделеп, ұрпаққа жеткізуді көздейтін, әрі оны халықаралық деңгейде насихаттау мақсатында құрылған ірі мәдени білім ошағы болатын. Осы мақсатта шаңырақ көтерген «Түркістан» ғылым академиясы әйгіленіп, сол білім ордасына көптеген ірі – ірі ғалым – тарихшылар, топтасқанын білеміз. Елбасымыздың тікелей қолдауымен Еуразия (ЕҰУ) ғимаратының төрінен Күлтегін қағанның ескерткіш көшірмесінің орын алып, көптеген ғылыми зерттеулерге тың серпін бергендігі де ел есінде. Сондай – ақ, бабалар тарихының классикалық ескерткіштері Тұйыққық, Ел – Етміш, Білге қаған, Теркін ескерткіштері мен Күлтегін мүсіні, 1500 жыл бұрын жасалған Атадомбыра көшірмелері, Елтеріс Құтлық қағанның түпнұсқа мүсіні Астанада ашылған Республикалық орталық музей төрінен орын алды. Міне, осындай атқарылған ауқымды іс-шаралар нәтижесі қазақ ғалымдары мен қоғам қайраткерлерінің маңдай терімен келген жемісті еңбектері еді демеске хақымыз жоқ. Демек,

ғалым – тарихшылардың осындай нәтижелі еңбектері, ғасырлар бойы біздер оқыған тарихты, «ықпалды саясат» наукасынан айықтырып, оқырманға шынайы шындықты ұсынатын тарих болатын.

Олар түбі бір түркі халықтарының шынайы мәдени – рухани тарихын, дәйекті деректер арқылы бетпердесін аша отырып, байырғы түркілердің өнер саласындағы өлшеусіз құндылықтары әлемге жария етулері де өз алдына бір төбе.

Яғни, Орхон бойындағы жәдігерлер – өзіне дейінгі мың жылдықтардың тарихи тәжірибиесін бойына жинап, өзінен кейінгі адамзат әлуметіне оны мұра етіп қалдырып үлгерген аса құнды қазына екендігі әлемге паш етілді.

Түрік ғылымының негізін қалаушы В. В. Радлов болса 110 жыл өткен соң бұл ілімді түбегейлі жалғастырған Қаржаубай Сартқожаұлы, М. Жолдасбеков, И. Л. Қызыласов т.б. шет елдік ғалымдар толықтырған еді. Осындай деректерге сүйене отырып, орта ғасыр тарихында «түркілер дәуірі» атанған кезеңде, байырғы түркілер 49 ұлттан құралған аса әлеметті ірі мемлекет құрылымы болғандығын білеміз. Олар Азия құрлығының шығысында – Қиыр шығыстағы Хинган жотасынан, батысы – Еділеге дейін, оңтүстігі – Қытайдың ұлы қорғаны, Гималай тауларынан, солтүстігі – «Түнелі» атанған Ұлы Сібірге (Лена дариясы) дейінгі ұлан – байтақ аймақты алып жатқан әйгілі мемлекет, әлем тарихына «Көк Түрік» атауымен енген алып ел енген.

Сол әлеумет түркілер елінің негізгі құрамы әрі басым бөлігін қазақ тайпалары құраса керек. Танымал ақын Мағжан Жұмабаевтың: «Ыдырап түркі ел тарағанда, Қазақта қара шаңырақ қалған жоқ па» – деп, жырлауы да тегін емесі анық. Өйткені сол бөлісте «Ұлы Дала» деп аталаты ұлан – байтақ ең дала қазақтардың еншісінде, солардың – Отаны болып қалған жоқ па еді!

Қысқарта баяндай келіп, байырғы түркілер әлеуеті ірі мемлекет болумен қатар, далалық өмір мен қалалық салтты ұштастыра қалалар болумен тұрғызып, сәулет өнерін шындай отырып жазба тарихымыздың да іргетасын қалаған ел. Олардың мәдени – рухани құндылықтары аса бай ел болғандығын бізге жеткізген тастағы жазбалары мен ескерткіштері емес пе?! Бүгінгі біздер «ел жұртының қамын ойлау, халқын асырау» – деп, тасқа қашап жазған Күлтегін қағанның асыл ұстанымы мен парызының ұлылығын сезініп те, оқып та, жүздесіп те жүргендігіміз жасырын емес. Расында да, Күлтегін бабамыз айтқан екі ауыз ұстаным сөзі бүгінгі таңда құндылығын жойған жоқ. Демек, адам атты пендеге екі – ақ түрлі қажеттілік керек, біріншісі – материалдық, екіншісі – рухани

қажеттілік. Шындығында да осылай емес пе? Иә, қарапайым пендеге одан артық қажеттіліктер керек те емес шығар.

Сонымен, байырғы түркі халықтарының дүниетанымы тәңірлік дінге негізделіп, жазба тарих пен сәулет өнерін шындай отырып, кейінгіге мәңгілік мұра етіп қалдырып еді дедік. Олай болса, мыңдаған жылдар бойы ата-баба мекені болып келген Қызылтау, Баянаула қойнауларында сақталып қалған мүсін тастар мен сәулет көріністеріне толығырақ тоқталып өтсек деймін.

Көне дәуірден, дәлірек айтсақ б.з.д. X ғасырдан, одан әрі де жасалып бізге жеткен тастар, жазбалар, сәулет көріністері біздердің арғы тегімізден қалған мәдени – рухани мұрамыз екендігі қалтықсыз дәлелденіп, әлемдік тарихқа енген баба мұралары, мәдени мұрасы дедік. Яғни, мәдени мұра дегеніміз – халықтардың мыңдаған жылдар бойы жалғасып, сақталған рухани шығармашылығы. Бүкіл бүтін қауымның ұлттық рухани ізденісі, халықтардың даналығы, әрі ұстанымы еді деп қана айта алмаймыз. Мысалы, Қызылтауда ескі зират қорымында қыз бейнесі салынған бал – бал тас мүсіні бар. Сәукеле киген, өте келбетті қыр мұрынды бота көз қыз бейнесі кеуде тұсына дейін салынған. Суретті айнала ұсақ – ұсақ шырша гирлянды шамдарымен қоршағандай көрініс бар. Сол ұсақ шамдармен қоршалған көрініс, жылына бір рет шілде айының орта кезінде дәл тас тұс уақытында 2–3 күн сәулесімен жарқырап жанып тұрады. Бұл көріністі арнайы сан мәрте көрдік. Ел аузында ол жерде «жанып тұратын қыз бейнелі жер» - деп аталатын. Бір ғажабы тастың беті жып – жылтыр, ал сурет көрінісі тастың ішіне қарай орналасқан, жай көзбен күнгірттеніп көрінеді. Өкінішке орай, қазіргі уақытта бал – бал тас жарық шашып жанбайды. Өйткені 1964 жылы Әлкей Марғұлан экспедициясы келіп тексеріп, тасты алып кетеміз деп әрекеттеніп, тұрған тасты орнынан қозғап тастаса керек. Ал ауыл тұрғындары қарсылық көрсетіп бал – бал ескерткіш тасты алып қалыпты деген сөз бар. Ал тастың жанбай қалу себебін әркім әр түрлі пікір айтып жатыр. Дегенмен жыл 12 айда бір – ақ рет жану себебі тас ғаламшардың қозғалу жүйесімен сәйкестендіріліп орнатылған болуы керек деген болжам ғана айта аламыз.

Ал енді, «Батыр тоғайындағы» сәулет көрінісіне келер болсақ, ол жоғарғы көріністен өзгешелеу еді. Күн ашық, қыркүйек айының орта кезі, түске қарай уақыт болатын. Алдымыздан жарқырап шыға келген ерекше сәулет көрінісі мынадай еді: қарсы алдымыздағы биіктігі 10–15 м алып жартаста, дене тұрқы түгел дерлік салынған, жартас биігіне жетеқабыл батыр бейнесі, күні кеше ғана салғандай жарқырап шыға келді. Дөңгелек бетті, томаға қабақты, жалпақтау келген, қысқа

мұртты, шарлы көзді, алып бейне. Басында – жығасы бар дулыға, үстінде шолақ женберен, белдігінде қанжар, бір қолы белдікте, бір қолы бос, аяғында қысқа қонышты етік. Сурет сызықтары ақ-сары бояумен жүргізілген, күнмен шағыллысып, жарқырап тұрды. Кейінірек тағы да көреміз деп бірнеше рет іздендік, бірақ та көре алмадық. Ал бұл көрініс жылда емес, 12 жылда бір-ақ рет көріністе болады деген аңыз бар.

Алайда, ғалымдардың зерттеулеріне қарағанда, бояудың құрамы да өзгеше болса керек. Қытайдың «мак» дейтін сиясына көк жылқының безінен алынған ерітіндіге бірнеше шөптердің сықпасын қосып, жасайды екен деп болжау айтады. Қалай болғанда да, мыңдаған жылдар бойы өңін бермейтін бояу құрамы ғажап өнер туындысы емес пе?!

Ал енді Баянтау қойнаулары әр түрлі мүсіндегі табиғи тастарға толы дедік.

Сол табиғи тас мүсіндерге зер сала қарасаңыз, табиғат жаратылсына қосымша адамның да қатысы бар екендігі, олардың өрнегі мен ой – өрісі анық енгізіледі. Әрине, сөзіміз анық болуы үшін екі – үш тас мүсініне тоқтала кетуді жөн көрді. Көпшілікке мәлім «Кемпіртас» деп аталатын тас мүсіні бар. Шын мәніде біздердің әкелерімізден естіген естелігімізді ол ешқандай да «кемпіртас» та, «баба яга» да емес. Ол ел қорғау жолында аттандырған балаларының жолын тосып, зарыққан ананың келбеті. Алайда, жорықтағы балаларының жолын тосып, амандығына тілеуқор ана көзіне жас алмай тұра алмайды ғой. Демек, «ана сағынышын» бейнелеу үшін мүсін тасты тура күн шығысқа қаратып, қырат жерге қойылса керек. Ал тау ішінің түңгі салқыны мүсін тасқа шық болып қонады да, күн көтеріле шық еріп ана көзінен жас болып ағып тұрады. Бұл көрініс үздіксіз күн сайын сағат 10–12-ге дейін болып тұратын құбылыс. Яғни біз естіген «Ана сағынышы» деп аталатын тас мүсін осылай айтылатын және күні бүгінге дейін сол құбылыс қайталануда.

Сондай-ақ сол тас мүсін жанындағы қыраттан Жасыбай жағына көз салсаңыз тағы да бір ерекше көрініс алдыңыздан шығады. Ол көрініс Жасыбай көлінің солтүстік беткейінен көмкеріп тұрған ең биік жоталы тауында. Сол таудың күн шығыс биігі, алып жартас шыңымен шектеледі де алға шығыңқы шың мүсіні келбетті «ана» бейнесімен өрнектелген. Ал ананың кимешегі мен көйлегінің етегі бүкіл тау жотасын жауып тұрғандай әсер қалдырады. Осы бір әсем көріністі, ертеде «Бай ана» деп айтушы еді, ал бүгінде «Дана тас» деп айтылып жүр. Кезінде үлкендер «Баянаула» атауын осы «Бай ана» атауымен байланыстыра айтатын. Ол болжамда негізсіз емес секілді. Өйткені біздің, ертедегі дүниетаным тіршілігіміз «тәңірлік» дінге негізделген дедік, яғни жаратушы иеміз

«көк тәңірі» аспанда, ол жер мен судың иесі «Ұмай ана» деп сенген жоқпыз ба? Олай болса, Баянаула жері мен суының иесі «Бай ана» деп болжам айтулары да көңілге қонымды естіледі.

Сол «Бай ана» шың жотасының күн батысына қарай Жасыбай жолының үстінде биіктігі 20 метрден аса жеке тұрған, тіп-тік үлкен жартас бар. Ол да ерекше жаратылыс. Бір жақ бүйірінен қарасаңыз бәйбішенің келбеті көрініс береді де, енді екінші бүйірінен қарасаңыз, келбетті ер адам бейнесі көрінеді. Демек, осы көрініс отбасылық бірлестікті әйгілеп тұрғандай әсер қалдырады. Яғни, аспаннан «көк тәңірдің» нұры жерден «Бай ана» қуатынан нәр алып тіршіліктің тұтқасы атанған – отбасылық бірлестікті әлемге паш етіп тұрған көрініс айғағы деп қана ұғамыз.

Сондай – ақ Баян тауының «Қаражар» тау шатқалдарындағы Далбадағы тас жазуларды көріп, сол жазбалар мен тас мүсін көріністерді көне түркі мәдени мұралары мен сабақтасып жатқан тарихи мұралар деуге әбден болады. Олай болса, Орхон бойындағы Күлтегін есерткіштерін зерттеуші ғалымдардың өлшеусіз еңбектеріне ризашылығымызды білдіре отырып, Ұлы дала қазақ халқының көне түркі дәуірінен қалған ата мұрасы, ата жұртымыз екендігі талассыз, тарихи дәлелденген тоқтам деп білеміз. Демек, түркі империясы бүгінгі қазақ халқының тікелей ата – бабасы екенін ғалымдар қалтықсыз дәлелдеді. Ал, Қызылтау, Далба, Баян тауларындағы көне жазбалар, тасмүсіндер, тастағы сурет көріністері – адамзат әулетіне арнап, кейінгіге қалдырған тарихи – мәдени мұра қазынасы.

Сонымен жоғарыда айтылған ой – пікірлерді саралай келе, мына бір тоқтамға келдік. Яғни, Баянаула, Қызылтау, Далба, Қалмақ қырылған тау қойнауларындағы мыңдаған жылдар бойы сақталып келген көне түркі халықтарының өнер туындылары, Орхон мұраларымен сабақтастығы айқын сезіледі дедік. Олай болса, Астанадағы Орхон мұраларын зерттеуші ғалымдар осы аймақтарға назар аударып, ата-жұртымызды ғылыми түрде нақтылай түссе, тарихқа қосылған үлкен үлес болары анық еді.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 **Қаржаубай Сартқожаұлы.** Иас кітаптың құпиясы, 50–53 бб.
- 2 Орхон мұралары. II кітап.
- 3 **Еженхан, Б.** / Ошан Ж. Қазақстан тарихы туралы қытай деректері, Алматы 2006ж. – 80–82 бб.

ТУҒАН ӨЛКЕ ТАРИХЫН ОҚУДА – МҰРАЖАЙ МОЛ ҚАЗЫНА

САДВАКАСОВА С. М.

тарих пәнінің мұғалімі, № 18 ЖОББМ, Екібастұз қ.

Елбасы Н.Назарбаев «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласында: «Туған жердің тарихын білген және оны мақтан еткен дұрыс», сонымен қатар «туған жерге, оның мәдениеті мен салт-дәстүрлеріне айрықша іңкәрлікпен атсалысу-шынайы патриотизмнің маңызды көріністерінің бірі», - деп жазды [1, 3 б.]. Бұл тұста еліміздің Білім және ғылым министрлігі 2018–2019 оқу жылынан бастап қоғамдық танымды жаңғыртуды жүзеге асыру аясында мектеп бағдарламасына жалпы білім беретін «Қазақстан тарихы», «Қазақ әдебиеті», «География», «Музыка» оқытуда пәндерін толықтыратын және туған өлкенің тарихын, табиғатын, мәдениетін зерттеуге ықпал ететін кіріктірілген «Өлкетану» оқу курсы енгізілді.

Курс мақсаты туған өлкенің қалыптасуы мен дамуы кешенінде сипатталатын географиялық, тарихи, мәдени, табиғат және басқа да факторлар; туған өлкеге деген сүйіспеншілік сезімін, патриотизмді, қоршаған табиғатқа ұқыппен қарауға тәрбиелеу туралы білімді қалыптастыру болып табылады.

– ежелгі дәуірден бүгінгі күнге дейін туған өлке аумағындағы тарихи процестердің негізгі кезеңдері мен ерекшеліктері туралы білімді қалыптастыру;

– туған өлкенің табиғат байлықтары, тарихи ескерткіштер мен мәдениет объектілері туралы білімді кеңейту;

– өңірдің мақтанышы болып табылатын өлкенің мәдени және әдеби мұралары мен адамдары, дәстүрлі қолөнер кәсіптері туралы білімдерін кеңейту;

– туған өлкенің табиғаты, тарихы мен мәдениетінің бірегейлігіне деген құрмет сезімін; оны сақтауға деген жауапкершілікке тәрбиелеу кіреді [3, 40 б.].

Туған өлке тарихын оқытудағылығымы мол өткен күндерден мағлұмат беретін мәдени орта – мұражай екендігі анық. Осы орайда, мектебімізде «Мұрагер» өлкетану – этнографиялық мұражайы жұмыс істейді. Мұражай – өскелең ұрпақтарға берілер ұлттық тәрбие жүйесінің ұйытқысы, қайнар бұлағы, мектеп өмірінің бір тынысы, оқу-тәрбие үрдісінің ажырамас бір бөлігі. Ең бастысы – ұлттық кодты сақтай білуде мектеп оқушыларының бойынатарихи-мәдени құнды

дүниелерді қалыптастырып, кейінгі ұрпаққа мұра етіп қалдыру. Мұражай – еліміздің тарихи қоры және мәдениетінің басты көрсеткіші. Жас ұрпақтың бойына Отаншылдық сезімді, ұлттық құндылықтарды қадірлеу, кешегі қиын жылдары әр жаққа шашылып кеткен бабалар мұрасын жинақтауды насихаттау. Сол себепті мектеп оқушылары мұражайдағы жәдігерлерді жаңартып, толықтырып отырады. Мектеп мұражайы 5 бағытта жұмыс жасайды:

- 1 бөлім: «Алтын ұя – мектебім»
- 2 бөлім: «Оқушылар шығармашылығы»,
- 3 бөлім: «Қазақ халқының тұрмысы»,
- 4 бөлім: «Екібастұз – менің тағдырым»,
- 5 бөлім: «Ер есімі – ел есінде»

Қазақ елінің тарихы көнеден келе жатқан құнды жәдігерлерге толы. Бұл рухани құндылықтар ұрпақтан-ұрпаққа жетіп, тәрбие, білім көздеріне айналып отыр. Бүгінде мұражайды құру, жәдігерлерді жинақтау арқылы жас ұрпақты отаншылдыққа, туған өлкені сүйеу жастарды тәрбиелеудің үлкен орталығына айналды.



Рисунок 1

Төл тарихымыздан көп мағлұмат беретін осынау құндылықтар жарыққа шығып, зерттеліп, зерделеніп мұражайлардан орын алып, халық игілігіне жарады.



Рисунок 2

Туған өлке тарихын оқытуда мұражай – мол білім мен тәрбиенің орталығы. Яғни, әрбір мектепте мұражай ашып, оны дамыту бүгінгі күннің басты талабы. Бұл оқушылардың адамгершілік болмысын, ішкі жан дүниесін, азаматтық тұлғасын қалыптастырып, тәрбие мәселесіндегі мектеп пен отбасының рөлін жоғарылатады. Оқушылардың бос жүруін азайтып, жаман әдеттен аулақ болуына септігін тигізеді. Әрбір аймақтың, ауданның, ауылдың өзіне тән тарихы, қызықты шежіресі, өмірбаяны, адал істері мен ерліктері ұрпаққа үлгі болатын еңбек ерлері мен ардагерлері бар. Тәуелсіз еліміздің алтын әріппен жазылған тарихын, еліміздің әлем мойындаған керемет жетістіктерін мектеп мұражайларында жинақтап, кейінгі ұрпаққа насихаттап көрсете білу – біздің парызымыз.

Патриотизм кіндік қаның тамған жеріне, өскен ауылына, қала мен өңіріне, яғни туған жерге деген сүйіспеншіліктен басталады. «Өлкетану» курсы мектеп мұражайында өткізу барысында оқушылар өлкеміздің тарихи тұлғаларымен, олардың өмірі және қызметімен, сондай-ақ мәдени, тарихи ескерткіштермен танысады. Екібастұз өңірінің Ұлы Отан соғысы ардагерлері мен ауған соғысы ардагерлерінің ерлігі туралы ақпарат алады.



Рисунок 3

Қорыта келе, Елбасы Н. Назарбаев: «Мәңгілік Ел» – біздің қолымызда. Ол үшін өзімізді үнемі қамшылап, ұдайы алға ұмтылуымыз керек. Байлығымыз да, бақытымыз да болған мәңгілік тәуелсіздігімізді көздің қарашығындай сақтай білуіміз керек. «Қазақстан-2050» бағдарламасы, «Мәңгілік Елге» бастайтын ең мәртебелі, ең абыройлы жол. Біз болашаққа көз тігіп, тәуелсіз елімізді «Мәңгілік Ел» етуді мұрат еттік. Осы идеяны әрқайсысымыз сезініп, өмірлік сабақ ретінде түйсек, осы жолда бар әлеуетімізді салсақ, «Мәңгілік Ел» болатынымыз анық дегендей, жастар – біздің мақтанышымыз, біздің тірлік-тынысымыз, біздің үмітіміз, біздің болашағымыз. Олардың бізден мұра етіп алған

Отанға деген ұлы жауапкершілік эстафетасын келер ұрпаққа абыроймен жалғастыратыны сөзсіз [5].

Алтын әріппен жазылған ел тарихын сақтап, келер ұрпаққа мұра етіп қалдыру біздің басты міндетіміз.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Нухұлы, А., Алинова, М. Ш., Сабданбекова, З. Ә., Сыздықова, А. М., Аушахманова, Б. Т. Өлкетану. Павлодар облысы: 5–7 сыныптарға арналған оқулық. – Астана: «Арман-ПВ» баспасы, 2018. – 176 бет.

2 «Туған жер» бағдарламасы.

3 Әдістемелік нұсқау хат. – Астана: Ы. Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясы, 2018. – 368 б.

4 Есқалиева, Г. // Қазақстан әдістемелік журнал. – № 1. – 2018.

5 Қазақстан 2050 стратегиясы <https://strategy2050.kz> [шыққан күні 17.01.2019].

ОРТА АЗИЯ ЖӘНЕ ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫН ЗЕРТТЕУДЕГІ АКАДЕМИК В. В. БАРТОЛЬДТЫҢ РӨЛІ

СМАГУЛОВ Д. С.

докторант, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Нұр-Сұлтан қ.

Қазақ жерін, тарихын зерттеудегі патшалық Ресей саясатының басты мақсаты отарлауды жүргізу болғандығы барша тарихшы қауымға белгілі. Дегенмен, осы кезеңде жүргізілген тарихи, археологиялық, географиялық, этнографиялық зерттеулердің нәтижесінде еліміздің көне тарихы туралы көптеген жаңалықтар ашылды. Осы зерттеулерді жүргізген ғалымдардың ішінде шоқтығы биік ғалым Василий (Вильгельм) Владимирович Бартольд болып табылады. В. В. Бартольд – әлемдік деңгейдегі көрнекті орыс шығыстанушы-тарихшысы. Таңқаларлық еңбекқорлығы, ақыл-ойының тереңдігі және шығыс тілдерін жетік білуі оның Шығыс тарихын зерттеудегі орыс ғылымына қосқан баға жетпес үлес болып табылатын 400-ден астам монография, мақала, пікірлер секілді ғылыми еңбектер жазуына мүмкіндік берді. Ол еңбектердің көпшілігі шет тілдеріне аударылған. Түркі халықтарының ежелгі тарихына көптеген еңбектері мен арнайы дәрістерін арнаған, осындай еңбектерінің арқасында В. В. Бартольдты ғылыми ортада түркі халықтарының білгірі ретінде таниды. Ғалымның барлық еңбектері 1963–1977 жылдары жүйеленіп, тоғыз томға

жинақталып, баспадан қайта шығарылған. Қазіргі уақытта бұл томдықтар Ұлттық ғылым академиясы кітапханасының сирек қорындағы құнды библиографиялық еңбектерге айналған.

Ғалым 1869 жылғы 3 (15) қарашада Санкт-Петербург қаласында орыстанған неміс отбасында дүниеге келген. Әкесі биржа маклері болған. Отбасындағы жақсы материалдық жағдай В. В. Бартольдтың жан-жақты гуманитарлық білім алуына, оның ішінде әсіресе ежелгі классикалық және негізгі батысеуропалық тілдерді үйренуіне үлкен мүмкіндік берді. Студенттік кезінде ғалым араб, парсы және түрік тілдерін өте жақсы меңгерген. Бірақ оны Таяу және Орта Шығыс елдерінің тарихы қатты қызықтырған. 1891 жылы В. В. Бартольд университетті бірінші дәрежелі дипломмен аяқтағаннан кейін, оны ұстаздары Санкт-Петербург университетінің Шығыс тарихы кафедрасында профессорлық атақ алуға дайындау үшін алып қалған. 1900 жылдың күзінде магистрлік ғылыми дәреже алу үшін «Туркестан в эпоху монгольского нашествия» атты еңбегін ұсынды. Бірақ аталған тақырыпты қорғағаннан кейін университет В. В. Бартольдтың еңбегін жоғары ғылыми атақ – Шығыс тарихының докторы атағын алуға лайық деп тапты [1, 16 б.].

В. В. Бартольд өзінің бар өмірін түркі халықтарының тарихын зерттеуге арнады. Оның ішінде түркі және моңғол халықтарының тарихын жазды. Ғалымның осы тақырыптағы зерттеулерін екі кезеңге бөліп қарастыруға болады. Біріншісі 1892–1899 жылдар, екіншісі 1925–1930 жылдар. Бұл жылдар шынында да өте жемісті болды. Алғашқы кезеңде зерттеуші моңғол шапқыншылығының әлеуметтік негізін және нәтижесін, Орхон жазуларының тарихи маңызын, оғыз эпосының қалыптасуын зерттеді. Сонымен қатар В. В. Бартольд өз зерттеулерінде әдіс пен әдіснамаға ерекше мән берді. Ғалым өзінің зерттеушілік ғұмырында осы мақсаттарын әрі жетілдіріп, жаңа және тың мәліметтермен ғылыми жұмыстарын толықтырып отырған.

Орта Азия мен Таяу Шығыс халықтарының тарихын зерттеуге арналған В. В. Бартольдтың еңбектері қазіргі уақыттың өзінде өзектілігін жойған жоқ. Оның ішінде «Отчет научной поездки в Среднюю Азию в 1893–1894 гг.», «Очерк истории Семиречья», «Туркестан в эпоху монгольского нашествия», «Киргизы. Исторический очерк» және т.б. еңбектері бар.

В. В. Бартольдтың түркітанумен шұғылдануына тарихи ескерткіш, «Қорқыт ата кітабы» атты оғыз эпосы негізгі себепшілердің бірі болды. Ғалым бұл кітаптың мәтіндерін студенттік жылдарда аударып бастаған. Академик кітаптың төрт бөлімін орыс тіліне аударған және тек 1922 жылы ғана еңбекті толық аударып аяқтаған. А. Ю. Якубовский:

«В. В. Бартольд так удалось перевести этот памятник народного творчества, что даже самый искушенный и строгий читатель получит подлинное наслаждение и почувствует аромат кочевой жизни и кочевого быта» [2, 8 б.] – деп ғалымның аудармасына ғылыми және көркемдік жағынан өте шеберлікпен орындалғанын атап өтіп, жоғары баға берген.

Зерттеушінің «Қорқыт ата кітабы» еңбегін ғалымдар В. М. Жирмунский және А. Н. Кононов жоғары бағалап: «Работы В. В. Бартольда и его учеников... создали прочное научное основание для исторического и фольклорного истолкования огузского эпоса. Исследования турецких, немецких, итальянских ученых, опубликованные в большом числе за последнее десятилетие, шли по тем путям, которое в свое время проложил В. В. Бартольд» [2, 8 б.] – деген екен.

Көне түрік ескерткіштері арқылы Орта және Алдыңғы Азия мен Таяу Шығыс елдерінің өзара мәдени байланыстарын байқауға болады. Ғалым: «До последнего времени существовало мнение, будто мир дальневосточной культуры почти не подвергался западному влиянию, что Монголия и жившие в ней народы подвергались только влиянию китайской культуры... Наиболее веский довод против этого мнения – существование как у турок VIII в., так у и монголов в XIII в. алфавитов переднеазиатского происхождения» - дей отыра, ғылыми ортада қалыптасқан нұсқауларды қайта қарау қажеттілігі туралы айтады [2, 24–25 б.].

В. В. Бартольд Батыс пен Шығыс арасындағы өзара мәдени қатынасты да қарастырып өткен. 1924 жылғы П. Пельоға жазған хатында «Для культурной истории не только Востока, но и Европы представлял интерес факт, что европеец XIII в., притом недуховного звания, мог... наравне с мусульманами быть членом китайских ученых учреждений» [3, 10 б.] – деп жазған.

В. В. Бартольд Батыс Еуропа мен Шығыс Азияның өзара қатынасын зерттей отырып Шығыс тарихын қайта қараудың қажеттілігіне көңіл аударады және XIX ғасырдағы Шығыстың ролін көрсеткісі келеді.

Жоғарыда айтылған мәселеге жыл сайын кезіге отырып, ғалым: «Нужно соединить историю Востока с предметами, связанными со всемирной историей, а требования, предъявляемые всемирной истории, должны предъявляться и истории Востока» - деп жазған. В. В. Бартольд әлем тарихын жазу барысында Батыс тарихын зерттеудегі әдістерді Шығыс тарихына да қолдану қажеттілігіне көңіл аударады. Бұл ой оның «Тюрки. Двенадцать лекций по истории турецких народов Средней Азии» еңбегінде көрінеді. Аталған дәрістер 1927 жылы түрік тілінде, 1935 жылы неміс тілінде және 1945 жылы француз тілінде жарыққа шыққан [3, 12 б.].

1922 жылғы Батыс Еуропаға жасаған сапарында В. В. Бартольд Лондон университетінің ұсынысы бойынша King College-де ағылшын тілінде Орталық Азияның түркі-моңғол тайпалары тарихына арналған алты дәріс оқиды. Жұмыстың негізгі мазмұны – «Кочевники Центральной Азии – прошлое и настоящее». Бұл дәрістерді академик кейінірек Баку қаласында да оқыған. Ал 1926 жылы Бірінші Бүкілодақтық съезде «Изучение истории тюркских народов сегодня и задачи в будущем» атты баяндамасын таныстырған. Аталған баяндама туралы С. Ф. Ольденбург: «данный доклад раскрывает историю тюркских народов, а также показывает нашу отдаленность от данной проблемы. Он в своем коротком докладе смог показать целостную картину области изучения истории тюркских народов, а также задачи тюркологии в этой области» - деген пікір білдірген [4, 94 б.].

Зерттеуші бұдан кейін өз дәрістерін 1926–1927 жылдары Стамбұл және Ташкент қалаларында оқиды. Ғалым өз дәрістерін бұрын жарияланбаған мәліметтермен толықтырады, қазақ және қырғыз халықтарының тарихына, олардың көрші Ресеймен өзара қарым-қатынасына көңіл бөледі және ресейлік саяхатшылардың материалдарын дерек ретінде келтіреді.

Өзінің «Туркестан в эпоху монгольского нашествия» атты еңбегінде ғалым бұрын жарияланбаған, орыс тіліне аударылмаған қолжазбаларды қолданады. Аталған деректерді ол «Источники» тарауына, «Домонгольский период» бөліміне енгізеді. Ғалымның оқырмандарға белгісіз болып келген Орталық Азия тарихы мен тарихи географиясына қатысты құнды деректерді орыс тілінде алғаш рет қолданғандығын атап өткен жөн. В. В. Бартольдтың еңбектерінде араб, түрік және парсы тілдерінен аударылған құнды деректер қолданылған.

В. В. Бартольдтың ғылыми мұрасынан 1893 жылғы Орта Азияға жасаған алғашқы сапарынан бастап өмірінің соңына дейін сол кезде енді ғана Ресейге қосылған Орта Азия аймағының тарихи-өлкетанулық жұмыстарының жағдайымен, қажеттіліктерімен терең әрі тиянақты айналысқандығы көрініп тұрады. Сонымен қатар, ол осы аймақта жүргізілген барлық ғылыми зерттеулердің ұйымдастырушысы болған. В. В. Бартольдтың 1920, 1925, 1927 және 1928 жылдары Орта Азияға жасаған сапарларының жарияланған қолжазба есептері XX ғасырдың бірінші ширегіндегі Орта Азиядағы шығыстанудың даму жолы мен мәселелері туралы толыққанды, жан-жақты және жоғары деңгейдегі бірден-бір еңбек болып табылады.

Ол өзінің автобиографиясында «В области истории Востока, вследствие обилия никем еще не использованного материала, при чтении рукописей часто испытываешь такое же наслаждение пионера,

открывающего новый мир, как при производстве различных раскопок на местах старых городов» [5, 5 б.] – деп жазған.

В. В. Бартольд өз еңбектері арқылы Қазақстан мен Орта Азияның ортағасырлық тарихын зерттеудің ғылыми негіздерін қалыптастырды деп айта аламыз. Ол туралы академик И. Ю. Крачковский «В анализе первоисточников он был непревзойденным мастером... он не только умел открывать и привлекать новые материалы, но даже из тех источников, которые побывали в руках у многих первоклассных ученых, он искусно извлекал не замеченные никем детали и давал новое освещение в целом» [5, 5 б.] – деген.

Әрине, В. В. Бартольдқа дейін Шығыс тарихын В. В. Вельяминов-Зернов, Н. В. Ханьков, В. В. Григорьев, Н. И. Веселовский, В. Г. Тизенгаузен, В. Р. Розен және т.б. зерттеушілердің зерттегендігін атап өту керек. Олардың еңбектері ортағасырлық Шығыс тарихын зерттеудің тарихнамалық негізін қалады. Аталған зерттеушілердің еңбектерінде тарихи ескерткіштер жан-жақты зерттеліп, тиянақты сипатталса, В. В. Бартольдтың еңбектері ғылыми білімнің жекелеген салалары бойынша (мысалы, әдебиет, тарих, философия, т.б.) ғылыми тұрғыда зерттелгендігімен ерекшеленеді.

В. В. Бартольд 1930 жылдың тамыз айында алпыс бір жасында қайтыс болды. Ғалымның құрметіне арналған КСРО Ғылым академиясының отырысында академик Н. Я. Марр: «Человек стойких, прочных привязанностей в отвлеченной науке, так же, как и в повседневной жизни и семейной. Добродушнейшего Василия Владимировича боялись как огня: искренность поддержит без лишнего слова и в противнике; фальши никому не спустит, будь он родной брат... В лицемерных условностях общежития в старом быту Василий Владимирович был труден, отнюдь не приятен, общественно одинок, без круга друзей. К нему тянулись, наоборот, с далекой периферии» – деген екен.

В. В. Бартольд өмірінің соңына дейін «Орта Азияның айрықша тарихшысы» болып қалды. Дегенмен оның ғылыми қызығушылығы өте ауқымды болды және толығымен Орталық Азия, Орта және Таяу Шығыс тарихын да қамтыды. Шығыстанушының барлық жарияланған еңбектері оның ғылымға өлшеушіз үлес қосқандығын дәлелдейді. Ғалымның зерттеген деректері турлы мәліметті оның жеке мұрағатынан біле аламыз; ғылыми жұмысының тәсілдерін оның үлкен көлемдегі қолжазба қорларын зерттеу арқылы ғана анықтай аламыз, ол да ғалымның жеке мұрағатында сақтаулы. Мұның барлығын зерттеу үшін арнайы дайындықпен келетін ерекше икем қажет. Ғалымның еңбектері

біз үшін әрқашан өзекті. Қазіргі уақытта оларды саралап, жаңаша пайымдау негізгі міндеттердің бірі.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 **Петрушевский, И., Академик, В. В., Бартольд.** // Бартольд В. В. Сочинения. Т. 1. – М., 1963. – 763 с.
- 2 **Бартольд, В. В.** Работы по истории и филологии тюркских и монгольских народов // Бартольд В. В. Сочинения. Т. 5. – М., 1968. – 759 с.
- 3 **Кляшторный, С.** Предисловие к 5-му тому // Бартольд В. В. Сочинения. Т. 5. – М., 1968. – 759 с.
- 4 **Малдыбекова, Л. Д., Мургабаев, С. С.** Средняя Азия и Казахстан в творчестве академика В. В. Бартольда // «Қазіргі жоғары білім жүйесіндегі археология, этнология және музейтану» атты «VIII Оразбаев оқулары» халықаралық ғылыми-әдістемелік конференция материалдары. – Алматы: Қазақ университеті, 2016. – 593 б.
- 5 **Бартольд, В. В.** Том 8 Сочинения. Т.8. – М., 1973. – 725 с.

АХМЕТ БАЙТҰРСЫНОВТЫҢ ОҢАЛТУ КЕЗЕҢІ

СМАИЛКАНОВА А. А.

тарих және қоғамтану пәндер оқытушысы,

Б. Ахметов атындағы жоғары педагогикалық колледжі, Павлодар қ.

Ахмет Байтұрсыновтың есімін қазақ баласының естімегені жоқ шығар, бірақ Ахандай арысты туғызған елі оның өмірбаяндақ деректерін әлі толық біліп болған жоқ. А.Байтұрсыновтың кейінгі ұрпаққа қалдырып кеткен мол мұрасын бойға сіңіру үшін де көп уақыт керек-ау!

Ахмет Байтұрсынов ғылым ретінде қазақ халқы үшін көп іс тындырды. Ол жаңашыл лингвист ретінде қазақ тілі білімінің негізін қалады, әдебиет дамуын теоретик ретінде қазақ әдебиеттану ғылымының жолын салды. Ол жиырмасыншы ғасырдың 30-жылдарындағы аса көрнекті тұңғыш қазақ ғылымы деп танылды. Тағы бір ерекше көрсеткіші жоғары деңгейдегі патриоттық сезімін да айтуымыз керек, өз халқына қызмет етуге өмірін арнаған. Торғайда Кеңес өкіметі танылғаннан кейін, қалған кейбір Кеңес өкіметіне қарсы алашшылар арамзальықпен төңкеріс жасады.

Қазақ қауымы Ахмет Байтұрсыновты өзінің рухани көсемі санап бағалаған. Басы Әлихан Бөкейхановтан бастап, тұстастары Міржақып Тулатов, Елдос Омаров, Смағұл Садуақасов, Ғаббас Тоқжанов, Сәкен Сейфуллин, Мұхтар Әуезов, т. т.

А. Байтұрсынов көзі тірісінде-ақ халқымыздың ар-намысы десе, ардақты атын құрметтегені деп қараған жөн. Ал құрметтің екінін біріне жасала бермейтіні және белгілі. Өмір сол адамға тым қатал болған. Бәрі ешкеледі. Ахмет ағамыз жалпақ елдің сынына толып, мейірін қандырған санаулы кісісі танылғанда осындай абыройға өзінің жойқын ісі мен ақ адал еңбегі арқылы жеткенін аңғарсақ болады да, сол мақсатында осы мақаланың бұл тақырыпты алып отырмын. Әріне, бұл мақалам «қозғалмайтын константа» ретінде деп саналсын жаза алмаймын, бірақ еңбектің түрі – ізденіс [1, 34 б.].

«Қазақ» газеті арқылы іске кіріскен Әлихан Бөкейханов, Ахмет Байтұрсынов, Міржақып Дулатов бастаған аз ғана топ ұлт үшін деген істі дұрыс жолға қойған. Қазақтың үні бола білген басылым, сөз жоқ, сол тұста көп жұртың көзін ашты. Осы газеттегі ақпарат халық өмірінің сан алуан көкейкесті мәселерін көтерді, елді прогрестік жолға, өнер білімге шақырды. Еш кеткен еңбектің орны немен толар, «Қазақ» газетін Ахмет Байтұрсынов ұлт жұмысы – үлекен жұмыс. Басқадан кем болмас үшін біз білімді, бай һәм күшті болуымыз керек. Білімді болуға оқу керек. Бай болуға күш керек. Күшті болуға бірлік керек. Осы керектердің жолында жұмыс істеу керек!» – деп жазды.

Құғын-сүргін жылдары туралы айтатын болсақ, А.Байтұрсыновты түрмеге жапқанда, Архангельскіге жібергеннен кейін оның семьясы, ағайын-туғандары құғынға ұшырады, қай кезде де сенімсіздік білдіріліп, жауапты жұмыстардан шеттелді. Сол сияқты Ахмет ағамыздың көптеген ағайын, туған-туысқандарына ОГПУ-дың қызметкерлері түнде келіп, балаларын қорқытып, үйін тінтіп, ұрып-соғып, кейбірін алып кетіп, абақтыға жапты. Түрмеде де олардың көрмеген қорлығы жоқ. Жала жауып, күшпен болмаған істерді болды деп, білгенін істеді, көбісі басын қорғап, туған жерінен жарық кетті.

А.Байтұрсынов өзінің саналы ғұмырында бес рет абақтыға қамалған екен. Екі рет көз көрмес, құлақ естімес қиыр түпкірге айдалған. Қандай себептерімен абақтыға түсіп, жер аударғандары туралы анықтап айтайық: бірінші рет ақ патшаға қарсы теріс пікір таратып жүр деген жаламен ұсталады. Бұл жаланы бірге істеген татар мұғалімдері таңған. 1907 жылы Қарқаралы абақтысында біраз отырып шығады. Ол бірінші реті болды. Семейге жұмысқа ауысқан кезінде сол Семей губернаторы Тройницкийдің шұғыл пәрменімен 1909 жылы 1 шілдеде тұтқынға алынады. Шыңғысов Тәтімбет бастаған жергілікті Семей тыңшылары арыз түсіріп,, бұл арыз Ахмет ағаның үстінен екі үлкен айып төндірді: бірінші айып – Ахмет Байтұрсынұлы мемлекеттік бірінші Думаның мүшесі, аса білімді саясаткер Әлихан Бөкейхановпен

бірігіп, үкіметке қарсы жасырын ұйым құрып, теріс үгіт өрбітіп жүр дейді, екінші айып – ол басқарып отырған училищеде бірден-бір орыс бала жоқ, ол тек қазақ балаларын оқыту керек деп есептейді. Осы екі ауыр кінәні Ахмет ағамыздың басына үйіп-төгіп, ұлтшылсың деген жаланы және жапсырып, абақтыға жабады.

1929 жылғы маусым айында қамалған жері – Қызылорда абақтысы. Ол үшінші түрме болды.

Төртінші абақты – Мәскеудің айдай әлемге әйгілі шерменде орны – Бутырка қаранғы үй. Сол Бутыркада А.Байтұрсынов 1929 жылғы шілде айынан 1931 жылғы 13 қаңтарға дейін отырған.

Бесінші, ең соңғы жатқан абақтысы 1937 жылғы 8 қазан күні ұсталынғанда Алматыдағы Мемлекет хауіпсіздігі комитеті үйінің астындағы (бұрынғы Держинский мен Виноградов көшелерінің қиылысындағы) подвалға әкеліп, 7-камераға қамайды. Осы түрмеде 1937 жылғы 8 желтоқсан күні атылған.....

Егер біз қазақ зияларының қызметін алдын ала дайындалған белгілі бір идеологиялық схемаға салмай нақты деректерге сүйене отырып, объективті негізде халық өмірімен, оның сол тұстағы негізгі табиғи мүдделерімен байланыста қарар болсақ, онда патшалық тәртіп жандарм орындары айтқандай «сепаратистік» әрекетте де, большевиктік идеологтар «дәлелдеп» қойған «буржуазиялық ұлтшылдықты» да көрмейміз, қайта империяның темір құрсауындағы елін бостандық, теңдік және туысқандық жолына алып шығу үшін өздерінің азаматтық күш-қуатын, адамдық бар қасиетін арнаған ерліктің үлгісін көреміз.

Қазақ зияларының бұл қоғамдық-саяси қызметі 1905–1907 жылдардағы тұңғыш орыс революциясы тұсында және одан соңғы жылдары түрлі революциялық істерге белсенді араласуына, орталық билік орындарына қазақ елінің негізгі мұқтажын білдіретін арыз-шағымдарын ұйымдастыруынан, саяси партия (қазақ конституциялық демократиялық) құру әрекетінен, ұлттық басылымдар шығаруға жасаған дайындығынан, сондай-ақ сол тұстағы ресейлік шындық үшін үлкен саяси оқиға болған Мемлекеттік Дума жұмысына атсалысуына және басқа қазақ қоғамы жағдайында мүлдем тың қызметінен айқын көрінді. Нақ осы мезгілде өмірге келген түрлі құжаттардан [1, 65 б.].

Қазір бәрі орнына келді. Кезінде Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің жазықсыз жазаға ұшырап, зардап шеккендерді ақтау жайында қаулы қабылдауы да дер кезіндегі шара болды. Бүгіндері Ахметтану ілімінің басталып кеткеніне жүрек жылиды. Бұл тұста Ахмет Байтұрсыновтың еңбектері жарық көрді, көптеген зерттеу, көптеген зерттеу мақалалар жазылды. Күрделі тұлғаның өмірі, әдеби

мұрасы, алаш зияларының бірі ретінде қызметі туралы Ә. Қайдаров, Р. Сыздықова, С. Кеңесбаев, Қ. Мұхаметханов, Р. Нұрғалиев, А. Мектепов, Ф. Әнесов, Б. Байғалиев және т.б. сияқты белгілі ғалымдарбайыпты еңбектер жазды.

Ахмет Байтұрсынов атындағы қор ашып, ол кісінің музейін салуды, еңбектерін жарыққа шығаруды қолға алып отырған жақын туысы С. Кәкішевтің зор үлесі мол болды. Ғұлама ағасының еңбектерін зерттеп, насихаттаған адамдарға, ұстаздарға, студенттерге көмек көрсетіп, стипендия тағайындау да, балалар үйіне қайырымдылық жасау да – осы бәрі А. Байтұрсыновтың есімінің оңалту кезеңі деп айтуға болады.

Ахмет Байтұрсыновтай данамызды насихаттаудың бір жолы оның еңбектерін республикамыздың барша жоғары және арнаулы оқу орындары, мектептер мен мекемелерде арнайы курс ретінде өткізілсе сонда ғана біз қазіргі көп зарлап айтып жүрген тіл, дін, діл күдігінен арылармыз [2, б.б.].

Қорыта айтқанда, 1905–1916 жылдар аралығында қазақ зиялары үлкен күрес жолынан өтіп, өзінің ішкі және сыртқы қарсыластарымен айқаста мол тәжірибе жинады.

Қазақ демократиялық зиялылары егер Ақпан революциясын, А. Байтұрсынұлы тап басып атап көрсеткендей, қандай үлкен құлшыныспен қабыл алса, Қазан төңкерісіне келгенде сондай салқындық танытты. Қазақстан өз мемлекеттік дербестігін алғаннан бергі уақытта жаңадан қалыптаса бастаған мемлекеттің сипаты жөнінде айтыс қайта тұтанып отыр. Өтпеле кезендерге тән бұл әңгімеде, белгілі дәрежеде, ғасыр басындағы ұлт зиялылары да қатысып отырғандай әсер қалдырады. Осыған орай А. Байтұрсынұлының ОГПУ тергеушілеріне берген мынадай жауабы еріксіз еске оралады. Ол Кеңес өкіметіне қатынасын білгісі келген тергеушінің сауалына: «Менің идеалым қазақ халқының тұрмыс жағдайын, мәдениетін мүмкін болғанша көтеру, ал мұның өзі оның игілікті дамуының алғышарты болғандықтан мен осы мұратты қандай билік қамтамасыз ете алса, соған риза болмақпын» – деп жауап берген еді [3, 473 б.]. Ұлттың ұлы болуы – ұрпағынан, адамдарына байланысты. Жақсыны ішке тартып, ортаға танытқаннан ұтылыс жоқ. Қазақтың биігі – Ахмет Байтұрсынов сияқты, алаш алыптары! Жұлдыздар аспанда жарқыраса жарасады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Самырат Кәкішев. Ахан туралы ақиқат. – Алматы: Қазақстан: Шапағат, 1992.

2 Нұрғалиев, Р., Ахмет Байтұрсынов. – Алматы «Раушан» 1990.

3 Мәмбет Қойгельдиев. Алаш қозғалысы. I том. – Алматы «Мектеп», 2008.

ОБЩЕСТВЕННО - ПОЛИТИЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ЖАХАНША ДОСМУХАМЕДУЛЫ

СУЛЕЙМЕНОВА Г. С.

тарих пәнінің оқытушы,

Павлодарлық гуманитарлық колледжі, Павлодар қ.

БАТТАЛОВ А. Б.

тарих пәнінің оқытушы,

Павлодарлық гуманитарлық колледжі, Павлодар қ.

С именами первых дореволюционных интеллигентов связана история борьбы казахского народа против колонизаторской политики царской России, за обретение страной независимости и самостоятельности в период Февральской революции и Октябрьского переворота. А также образование партии Алаш и попытка становления и укрепления государственности.

В партию «Алаш» вошли видные деятели во главе с А. Букейхановым его сторонники А. Байтұрсынов, Ж. Досмухамедов, М. Дулатов, М. Жумабаев, Ж. Аймаутов М. Тынышпаев, А. Сейдалиев, Б. Сыртанов и другие представители казахского народа.

Лидерами Западного отделения Алаш Орды были Ахмет Байтұрсынов, Алихан Букейханов, Жаханша и Халел Досмухамедовы. Как известно, Западно-Казахстанская область была центром Западного отделения Алаш-Орды.

Алаш-Орда была провозглашена партией «Алаш» и учрежден Общеказахским съездом в г. Оренбурге 5–13 декабря 1917 года. Западное отделение Алаш-Орды образовалось 11 сентября 1918 года с центром в поселке Джамбейты Уральской области, во главе с Жаханшой Досмухамедовым [1].

Изучая биографии каждого члена партии Алаш убеждаешься насколько они были высокообразованными и высококультурными людьми для своего времени.

Для меня как для преподавателя истории очень интересна судьба Жаханшы Досмухамедова.

В различных источниках имя Досмухамедова пишется по-разному – Жанша, Джанша, Джаганша, Жианша и т.д., но правильное и полное имя Досмухамедова – Жаханшах, что означает «Вселенная», Жанша же было его ласкательным именем в детстве.

Жаханша Досмухамедов родился в 1887 году в семье степняка-скотовода Досмухамеда (Досмагамбета) из рода Каракунан Тана, в селе Булдырты Джамбейтинского района (ныне Сырым), в отделении Каракудык, аул № 3 (р. Тамды). Отец устроил Жаханшу в Булдуртинскую аульную, передвижную русско-казахскую школу [1].

После завершения учебы в аульной школе Жаханша поступает для продолжения своего образования в одноклассное русско-казахское училище в селе Джамбейты.

Учитывая способности Жаханши в овладении знаниями, руководство училища рекомендовало направить его в Уральское войсковое реальное училище. Добиться устройства в это учебное заведение Досмухамедову помог волостной управитель, почетный гражданин Российской империи Сарыкуджин Мухамеджан (народ его назвал Акшолоком).

Жаханша был вначале зачислен в подготовительный класс войскового реального училища в Уральске (ныне здание педагогического колледжа имени Жаханши Досмухамедова), затем поступил на первый курс. Училище размещалось в хорошем добротном здании, учебная база тоже соответствовала требованиям того времени [1].

В одном подготовительном, шести основных и одном дополнительном классах училища обучалось триста учащихся, в том числе восемнадцать казахских детей – Бактыгали Бисенов, Жумагали Буишев, Искандер Комжасаров, Жаханша Досмухамедов, Кожамет Азимуратов, Жалмухамбет Суюнтуров, Ахметжан Алтюшев, Оспан Азимуратов, Нургали Досбаев, Халел Досмухамедов, Нургали Ипмагамбетов, Шабазгерей Кусябгалиев, Гали Халилов, Сабыржан Сарыкуджин, Губайдолла Бердиев, Султан Тамашев, Молдагали Бекимов, Рабат Молдабаев. Стипендии этим аульным детям выплачивали казахские старшины-управители степных волостей.

Жаханша обладал великолепной памятью. Без каких-либо усилий он блестяще проявлял знания по математике, физике, химии и биологии. В годы учебы в училище он из класса в класс переходил без экзаменов.

Уральское войсковое реальное училище было одним из лучших училищ, распространенных в царской России конца XIX – начала XX веков. Эти училища давали общее среднее образование, основу которого, в отличие от классического образования, получаемого в гимназиях, составляли естественно-математические науки.

Формирование казахской интеллигенции, в том числе ее революционно-демократического крыла, было тесно связано, прежде всего, с русской ориентацией, с русской системой образования и воспитания. По этому пути и начал делать свои первые шаги молодой Жаханша.

В 1905 году, завершив учебу в Уральском войсковом реальном училище, молодой, энергичный Жаханша Досмухамедов стремится к продолжению образования. После долгих размышлений Жаханша твердо решает для себя и ставит цель поступить на юридический факультет Санкт-Петербургского императорского университета. В этом решении на него оказал большое влияние его земляк – султан Бакытжан Каратаев (правнук хана Абулхайра) – очень уважаемый и почитаемый человек в ауле, известный юрист, депутат второй Государственной думы России.

Начало учебы Жаханши Досмухамедова в университете совпало с революционными событиями 1905–1907 годов [2].

Российская революция 1905–1907 годов оказала свое воздействие на рост национального движения в казахской степи.

У студента Жаханши Досмухамедова постепенно формируется собственная система взглядов и мировоззрения. В стенах университета проводились диспуты, дискуссии о дальнейшем развитии страны. Одной из главных тем этих дискуссий была Столыпинская земельная реформа, которая затрагивала и национальные окраины, особенно казахские земли.

Студент Жаханша относился с симпатией к России, к русским, и уважал русскую культуру. Судьбу своего народа он не отделял от судьбы русского народа, всегда придерживался позиции сближения, а не растворения казахов среди русских. В годы учебы в Санкт-Петербурге Досмухамедов сблизился с семьей Колосовских. Глава семьи Константин Колосовский одно время был уездным начальником г. Черняева (нынешний Шымкент) и хорошо знал традиции, обычаи и даже язык казахов. На последнем курсе Жаханша соединил свою судьбу с его дочерью Ольгой – студенткой медицинских курсов.

В 1910 году Жаханша Досмухамедов оканчивает юридический факультет Санкт-Петербургского императорского университета с золотой медалью.

После завершения учебы Жаханша вначале работает статистиком Переселенческого управления по исследованию Казахского края, но за участие в газете «Уральский листок» был отчислен [1].

В 1911 году в газете «Уральский листок» была помещена статья Досмухамедова «Несколько слов о киргизском (казахском) обычном праве и народном суде», где автор с глубоким знанием излагает истоки казахского обычного права. Данный материал является одним из его ранних трудов и опубликован в трех номерах газеты. Развитие культуры и образования в среде русского народа впоследствии привело к тому, что Жаханша Досмухамедов, понимая разницу в уровне развития, твердо решает для себя, что казахскому народу необходимо

просвещение, чтобы быть грамотным в политических, экономических и других вопросах. Пребывание в гуще политической жизни способствует формированию политического мировоззрения, он начинает понимать, что нужно для освобождения казахов от колониального гнета, что нужно для совершенствования культуры, быта казахского народа. И это решение – свобода [1].

Именно в этот период жизни у Жаханши Досмухамедова уже четко была определена дальнейшая цель – служить на благо своего народа, и на этом пути он уже делает осознанные первые шаги. Шаги к тому, что мы сегодня понимаем под государственным суверенитетом.

До вовлечения в волну активного национально-освободительного движения, проходившего по всей стране в начале XX века, Досмухамедов работал в органах царского правосудия и занимал важные государственные посты. Вначале служил кандидатом на судебную должность в Приуральском окружном суде, исполняя обязанности помощника секретаря уголовного отделения и мирового судьи, летом 1912 года был переведен старшим кандидатом на должность при Омской судебной палате с откомандированием для исполнения обязанности мирового судьи 10 участка Барнаульского уезда. В 1913 году был переведен на ту же должность в первый участок Змеиногорского уезда, осенью того же года вызван в город Барнаул «в помощь прокуратуре», а в марте 1914 года назначен товарищем прокурора Томского окружного суда по Каинскому уезду. Работая товарищем прокурора Томского судебного округа, он контролировал политическую ссылку, имел, по существу, чин генерала юстиции.

Февральская революция, которая привела к падению самодержавия в Российской империи, открыла большие перспективы для всех многочисленных народов страны, стремившихся к свободе, равноправию и демократии. Этот период, как время ломки прежних общественных отношений, не мог не оказать влияния на развитие политического и национального самосознания казахской элиты.

Идеи справедливости, пробуждения и защиты кочевников, модернизация казахского общества, а не национализма, становятся стержневой линией деятельности этих лиц [2].

После Февральской революции в Казахстане по инициативе казахской национальной интеллигенции начало формироваться движение «Алаш».

Интеллигенты – просветители данного поколения, давшие своему народу письменность, учебники, первые школы, училища, вузы, науку, культуру и много других общественно полезных начинаний, стали

жертвами политических репрессий, проходивших в два этапа. Первые аресты были произведены в 1928–1931 годах, затем ссылка в различные районы России. Отбывшие наказание и вернувшиеся домой были вторично арестованы в 1937–1938 годах. Большинство из них было расстреляно. В обвинении значилось: «террор против Советской власти и ее Компартии, против лидеров ВКП (б)» или просто «враг народа», и многое другое. Дело называлось «О буржуазных националистах».

Жаханша Досмухамедов, как и все бывшие лидеры «Алаш-Орды», неоднократно подвергался арестам, ссылкам и был расстрелян в годы сталинского террора [2].

В 1993 году Верховный Совет Республики Казахстан принял Закон Республики Казахстан «О реабилитации жертв массовых политических репрессий». В целях увековечения памяти лиц, пострадавших в годы репрессий, 31 мая был объявлен Днем памяти жертв политических репрессий.

Движение «Алаш» и деятельность его ярких представителей, в том числе Жаханши Досмухамедова, оставили заметный след в политической истории Казахстана начала XX века. Досмухамедов, возглавивший движение «Алаш» на западе, являлся лидером наиболее передовой части казахской интеллигенции начала XX века.

Его знали как убежденного сторонника национальных идей, защитника и борца за судьбу своего народа, блестящего оратора, искусного политика, одного из высококлассных, профессиональных юристов-казахов.

Деятельность Жаханши Досмухамедова в рамках движения «Алаш» явилась заметным общественно-политическим явлением в истории казахского народа, в его стремлении к национальной государственности.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 **Сарсенов, А. Жаханша Досмухамедов** – юрист, исследователь, общественный деятель – Алматы: Ғылым, 2001 г.
- 2 **Мажитов, Р. Жаханша Досмухамедов** [Текст] / Р. Мажитов. – Алматы : Арыс, 2007. – 214 с. – (Тұлға. Личность).

МАЗМҰНЫ

1 Секция. Қазіргі кезеңдегі білім беру үрдісінің барысы 1 Секция. Современное состояние рынков труда и образовательных услуг

Абетова Д. С. Преподавание дисциплин музыкально-теоретического цикла с использованием информационно-коммуникационных технологий.....	3
Бакбаева З. С. Жанартылған білім мазмұны бойынша оқытудың тиімді жолдары.....	11
Бедринец К. В., Туранова Г. Д. О влиянии айти технологий на современные рынки труда.....	16
Akhmadisheva E. R., Zhumabekova D. B., Shaimerdenova A. K. Foreign language in the context of multicultural education.....	24
Казимова А. Ш., Шаймерденова А. К. Дарынды балалармен жұмыс жүргізудің ерекшеліктері.....	27
Мусина Ж. А. Формирование критического мышления на уроках английского языка.....	33
Назаренко М. В. К вопросу о разработке и актуализации образовательных программ на основе модульно-компетентностного подхода.....	40
Nurzhumbayeva A. Z. Trends and conditions of reformation school education abroad.....	44
Ныгметова Б. Д., Айдарханова И. И., Сарбасов Н. С. Малокомплектные школы в Казахстане и за рубежом: проблемы и перспективы.....	50
Попандопуло А. С. Развитие метапознавательных навыков студентов вуза.....	56
Таженова Г. Б., Мажитова С. С., Иксатова Б. К. Использование методов самопознания в профессиональном развитии будущих педагогов.....	60
Темирғалинова А. К. Формирование этнокультурной компетентности студентов в высшем учебном заведении.....	67
Шапагатова С. С. Использование педагогических технологий в процессе адаптации студентов музыкального колледжа.....	70

2 Секция. Психология ғылымы дамуының мәселелері. Көшбасшы психологиясы 2 Секция. Проблемы развития психологической науки. Психология лидерства

Иксатова Б. К., Мажитова С. С., Таженова Г. Б. Музыканың адамның дамуына әсері.....	78
Қусайнова А. Е. Мектеп оқушылардың эмоционалдык жағдайына түстердің әсері.....	83
Мажитова С. С., Иксатова Б. К., Таженова Г. Б. Основные направления деятельности по профилактике делинкветного поведения.....	91
Нажмиденова Г. Б. Влияние занятий спортом на мотивацию достижения у детей и подростков.....	96
Ордабаева Ж. Б. Психология ғылымының даму мәселесі. Көшбасшы психологиясы.....	100
Суюндикова М. К., Жуматаева Е. Жобалап оқыту технологиясының креативтік ойлау дағдыларын қалыптастырудағы маңызы.....	106
Толубаева Ж. Б. Қазіргі кезеңдегі психологияның мектептегі орны мен оның салалары.....	110

3 Секция. Әлеуметтік және гуманитарлық ғылымдардың заманауи мәселелері 3 Секция. Современные проблемы социо-гуманитарных наук

Анарбаева М. М. Сөйлеу тілін дамыту сабақтарында «мнемотехника» әдісін пайдалану.....	116
Бектурганова Д. Ш., Бегимтаев А. И. Жасөспірім және әлеумет.....	121
Барановская В. А., Акулина Т. А. Использование кинезиологических упражнений в детском саду.....	125
Бейсембина Г. Н. Этическое и эстетическое начало в творчестве С. Торайғырова.....	129
Иванова М. С. Картина мира как многоуровневое понятие.....	139

Құдабаев А., Байжанова Б. Қыршын кеткен қыран.....	144
Мейрамғалиева А. Б., Дутбаева Н. К. Применение мнемотехники в коррекционно-развивающей работе с детьми с ЗПР	148
Мецлер И. Ю., Романенко О. Н. Дидактические игры в обучении детей с нарушениями интеллекта в детском саду.....	152
Рымбосинова Г. Е., Тоқажанова Б. Қ. Бастауыш сынып оқушыларының уақытқа қатысты ұғымдарын модельдеу әдісі арқылы қалыптастыру	160

**8 Секция. Дене тәрбиесі және спорт:
жағдайы және даму болашағы**

**8 Секция. Физическая культура и спорт:
состояние и перспективы развития**

Абенова А. Қ., Маралбаев А. Қ., Жергасинова Г. Е., Жолдасбекова С. Е. Студенттердің спорттық жағдайы және болашағы.....	165
Абишева А. Д., Балтабаев Е. С. Спорт және дене шынықтыруды дамыту.....	170
Aiguzhinova G. Z., Temirgalieva S. E., Aiguzhinov A. Z. Can patients with asthma play sports?	175
Аллабергэн Ә., Балтабаев Е. С. Дене шынықтырумен айналысып спорттың биік дәрежесіне жету	180
Багдатов А. А., Балтабаев Е. С. Спорт және оның студент өміріндегі маңызы	186
Брагин В. А., Старина В. А. Роль спортивного питания в жизни спортсмена	191
Нұрахметова А. М., Балтабаев Е. С. Дене шынықтырудың адам өміріндегі маңызы	194
Халық Ж. А., Балтабаев Е. С. Ұлттық ойындардың дене тәрбиесіндегі маңызы.....	198

**12 Секция. Тарих, археология және этнографияның
маңызды мәселелері**

**12 Секция. Актуальные вопросы истории,
археологии и этнографии**

Азербайбаев А. Д. Евразийские мыслители о вере в Бога	206
---	-----

Aipova A. K., Basharkina A. A. Kazakh traditions as the element of intellectual culture forming the basis of national identity	209
Ақтайлақ Б. Б. Освещение истории проблемы голода на Радио «Свобода»	215
Ауесбекова А. О. Тарих, этнография және археология салаларындағы өзекті мәселелері	220
Балтабаев Ж. Б. Қазіргі таңда Қазақстан тарихын оқытудың өзекті мәселелері	226
Даулетов Т. М., Өмірбеков З. Е. Тарих, археология және этнографияның өзекті сұрақтары.....	231
Жүсіпова Л. Қ., Жусупов Е., Торланбаева К. Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы жазбаларындағы деректер және Ш. Құдайбердіұлы шежіресі хақында	235
Жусупова Л., Торланбаева К., Жусупов Е. Машхур Жусип и устная историческая традиция	242
Икласов А., Ельмуратова Б. Ж. Коллаборационизм в Прибалтике в годы Второй Мировой войны: историография проблемы.....	253
Кожокар В. А. Краеведческая работа в Павлодарском Прииртышье в 1930-х начале 1940-х годов	258
Кузембаев Н. Е., Салимов Т. А. Специфика защитного вооружения кочевников в эпоху Средневековья	265
Кусманова С., Шакиров Н. М. Түркі деректемелеріндегі қазақ этногенезі.....	270
Қайыркен Ә. Тәуелсіздік жылдарындағы Қазақстанның Ресей және Молдовамен мәдени-гуманитарлық қатынастары (соның ішінде түркі тілдес ұлттық мемлекеттермен мәдениетаралық байланыстар).....	277
Мақсұтова А. А. Мұхаммед Хайдар Дулатидің «Тарих-и Рашиди» еңбегінің зерттелу тарихы.....	288
Novossyolova E. A. Regional aspect as one of the components of the historical continuity of generations (based on the materials of famous personalities of Pavlodar region)	294
Нығмет С. Н. Баянаул тауларындағы табиғи тас мүсіндер	303
Садвақасова С. М. Туған өлке тарихын оқуда – мұражай мол қазына	309

Смагулов Д. С.	
Орта Азия және Қазақстан тарихын зерттеудегі академик В. В. Бартольдтың рөлі.....	312
Смаилканова А. А.	
Ахмет Байтұрсынұовтың оналту кезеңі.....	317
Сулейменова Г. С., Батгалов А. Б.	
Общественно - политическая деятельность Жаханша Досмухамедұлы.....	321

**«XI TORAIĞYROV OQÝLARY» ATTY
HALYQARALYQ ĞYLYMI-TAJIRIBELIK
KONFERENSIASYNÝNÝ MATERIALDARY**

2 TOM

Техникалық редактор З. Ж. Шоқубаева
Корректорлар: А. Р. Омарова, Д. А. Қожас
Компьютерде беттеген: А. К. Шуқурбаева
Басуға 17.10.2019 ж.
Әріп түрі Times.
Пішім 29,7 × 42 ¼. Офсеттік қағаз.
Шартты баспа табағы 19,0. Таралымы 500 дана.
Тапсырыс № 3498

«Toraighyrov University» баспасы
С. Торайғыров атындағы
Павлодар мемлекеттік университеті
140008, Павлодар қ., Ломов к., 64.